

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Б. М. Головкін

**КОРИСЛИВА НАСИЛЬНИЦЬКА
ЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ:
феномен, детермінація, запобігання**

Монографія

Харків
«Право»
2011

УДК 343.911

ББК

Г

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 3 від 21 жовтня 2010 р.)*

Рецензенти:

Ю. В. Баулін — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки, суддя Конституційного Суду України;

В. С. Зеленецький — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки, заступник директора Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України;

О. М. Костенко — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Науковий консультант:

В. В. Голіна — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Головкін Б. М.

Г Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія / Б. М. Головкін — Х. : Право, 2011. — 440 с.

ISBN

Досліджено феномен корисливої насильницької злочинності, її кількісні та якісні характеристики, основні тенденції та закономірності розвитку. Вивчено особу корисливого насильницького злочинця, проаналізовано формування його спрямованості та специфіку злочинної поведінки. Визначено особливості детермінації корисливої насильницької злочинності. Запропоновано теоретико-прикладну модель запобігання корисливій насильницькій злочинності та її проявам.

Для науковців, викладачів, аспірантів, пошукувачів, студентів юридичних навчальних закладів і працівників правоохоронних органів.

УДК 343.911

ББК

© Головкін Б. М., 2011

© «Право», 2011

ISBN

Зміст

Вступ.....	6
------------	---

Розділ 1

Феномен корисливої насильницької злочинності як об'єкт кримінологічного пізнання

1.1. Поняття корисливої насильницької злочинності	12
1.2. Методичні засади дослідження корисливої насильницької злочинності.....	26
1.3. Історико-кримінологічне дослідження генези корисливої насильницької злочинності	36

Розділ 2

Сучасний стан та основні тенденції розвитку корисливої насильницької злочинності в Україні

2.1. Аналіз кількісних показників корисливої насильницької злочинності. Коливання динаміки та регіональні відмінності.....	54
2.2. Латентний вимір корисливої насильницької злочинності	72
2.3. Структурний розподіл корисливої насильницької злочинності за кримінально-правовими та кримінологічними критеріями.....	83
2.4. Соціальні наслідки корисливої насильницької злочинності	105

Розділ 3

Особа корисливого насильницького злочинця: особливості формування та характеристика спрямованості

3.1. Соціально-демографічні ознаки особи корисливого насильницького злочинця.....	119
3.2. Морально-психологічна характеристика особи корисливого насильницького злочинця: у пошуках інтегративної властивості.....	132

3.2.1. Ціннісно-нормативний аспект морально-психологічної характеристики особи корисливого насильницького злочинця	138
3.2.2. Психологічні риси корисливих насильницьких злочинців	154
3.2.3. Мотиваційне відбиття морально-психологічних особливостей особи корисливого насильницького злочинця.....	171
3.3. Корислива спрямованість насильницького прояву як інтегративна властивість особистості злочинця.....	181
3.4. Кримінально-правова характеристика особи корисливого насильницького злочинця.....	187

Розділ 4

Детермінація корисливої насильницької злочинності

4.1. Соціально-психологічна природа детермінації корисливої насильницької злочинності	224
4.2. Макросередовищні детермінанти формування криміногенних елементів суспільної свідомості та їх вплив на формування психології збагачення засобами кримінального насильства	233
4.3. Мікросередовищні чинники та їх вплив на формування спрямованості особистості корисливо насильницького злочинця	263
4.4. Роль віктимологічних та ситуаційних чинників у механізмі корисливого насильницького злочинного прояву	276

Розділ 5

Запобігання корисливій насильницькій злочинності в Україні

5.1. Зasadничі положення запобігання корисливій насильницькій злочинності	291
5.2. Наукове обґрунтування державної політики у сфері протидії корисливій насильницькій злочинності та її проявам	300

5.3. Покращення адаптованості молоді до суспільних трансформацій ринкового типу	311
5.4. Запобігання негативним мікросередовищним впливам	335
5.5. Упередження формування та зміна корисливої спрямованості насильницького прояву	345
5.6. Відвернення і припинення замислених, підготовлюваних і вчинюваних корисливих насильницьких злочинних посягань.....	358
Висновки	382

Додатки

Додаток А	398
Додаток Б	400
Додаток В	402
Використана література	403

Вступ

Насильницьке заволодіння матеріальними благами — найдавніший спосіб незаконного збагачення. Відколи злочинна спільнота усвідомила його вигідність й ергономічність, продовжується масове відтворення корисливої насильницької злочинної практики, наслідки якої приголомшили людство сотнями тисяч скалічених і убитих людей як дійсно заможних, так і пересічних громадян. Поставивши доволі просте запитання: що нам відомо про корисливу насильницьку злочинність і як вона сприймається суспільством, більшість відповість про так звану вуличну злочинність і протиправну діяльність кримінальних угруповань. Однак усе набагато складніше. За проявами корисливої насильницької злочинності суспільство дізналося про грабіжників і розбійників, корисливих і найманих убивць, бандитів і вимагачів, викрадачів людей і транспорту, а також організовану злочинність і «кримінальних авторитетів». У 90-х роках ХХ ст. корисливі насильницькі злочинці виступили на передньому плані кривавого переділу власності, вчиняли резонансні напади і вбивства, наганяли жах на підприємців, влаштовували збройні сутички серед злочинних угруповань, звільняли шлях своїм лідерам до владних вершин у злочинному середовищі та обслуговували інтереси впливових кланово-олігархічних фінансових груп у боротьбі за сфери впливу і надприбутки.

Насправді, спираючись на історію боротьби з корисливими насильницькими злочинами, можна простежити еволюцію інституту кримінального покарання, зародження і розвиток кримінологічних наукових ідей, формування системи правоохоронних органів, випробовування різноманітних методів впливу на злочинців, удосконалення практики протидії злочинним проявам. Утім вагомим підстав для кон-

статації значних успіхів держави і суспільства у протидії даному феномену, на жаль, поки що немає. Коли вся міць карально-репресивної владної машини спрямовувалася на подолання масовості поширення корисливих насильницьких злочинних проявів, паралельно зростала кваліфікованість дій злочинців, формувались організованість і професіоналізм злочинної спільноти. Розгортання кампанії з ліквідації «ядра» злочинного співтовариства, припинення діяльності організованих злочинних угруповань і професійних злочинців давало поштовх до видозміни форм злочинної практики у бік масового відтворення так званих ситуативних посягань на примітивно вигідній основі. За всіх часів корислива насильницька злочинність сприймалася як серйозна загроза найвищим соціальним цінностям, що зумовлювало суспільний запит на вироблення дієвих форм протидії та засобів захисту інтересів людей, суспільства і держави від корисливих насильницьких злочинних посягань, зниження ризику стати жертвою цих злочинів. Водночас існуючі кримінологічні знання про неї є доволі поверховими і фрагментарними, підмінені уявою про загальнокримінальну злочинність. Річ у тім, що корислива насильницька злочинність жодного разу не піддавалася самостійному дослідженню як відносно цілісний феномен суспільного життя.

Феномен (від грец. *phainomenon* — те, що з'являється) — філософський термін, який вживається для визначення різного роду буття. Феномен, з одного боку, протиставляється субстанції як такій, що існує, але не з'являється, а з другого боку — ноумену, або «речі в собі» [1, с. 490]. Феномен трактується як самобутнє явище, незвичайний вид діяльності людей [2, с. 454]. Застосовуючи цей термін до корисливої насильницької злочинності, мається на увазі своєрідне соціальне явище, побічний продукт суспільного життя і сукупний результат суспільно небезпечної діяльності людей, що завдає шкоди найвищим соціальним цінностям, загрожує інтересам суспільства і держави. Виходячи з цього, феномен і соціальне явище надалі вживатимуться як синоніми.

У кримінологічній науці досі не вирізняється як окремий різновид злочинності корислива насильницька злочинність, не сформовано самостійної галузі знань про неї. Питання вирізнення групи корисливих насильницьких злочинів у самостійний різновид злочинності порушувалося ще за радянських часів, здебільшого у контексті кримінологічної класифікації, проте свого остаточного вирішення так і не знайшло. Пояснення цьому досить просте: кримінологи тривалий час дотримувалися кримінально-правової класифікації злочинів за родовим

об'єктом посягання, що певною мірою свідчив і про спрямованість мотивації злочинних посягань однорідної типологічної групи. У зв'язку з цим грабежі, розбої та вимагання належали до корисливих злочинів проти власності поряд із крадіжками, шахрайствами, привласненнями, при цьому залежно від способу посягання корисливі злочини поділялися на насильницькі і ненасильницькі [3, с. 383]. Таку позицію відстоювали Е. О. Алауханов [4, с. 8], Ю. М. Антонян [5, с. 252–253], В. О. Володимиров [6, с. 45], С. О. Єлісеєв [7, с. 27–28], Л. М. Кривоченко [8, с. 140–151], В. І. Литвинов [9, с. 58], Ю. І. Ляпунов [6, с. 45], П. С. Матишевський [10, с. 21–22], Б. С. Никифоров [11, с. 27], Л. М. Прокументов [12, с. 17], С. О. Солодовніков [13, с. 41] та ін.

Поряд з цим серед криміналістів значного поширення набула точка зору щодо включення насильницьких грабежів, розбоїв, вимагань, а подекуди і бандитизму до групи насильницьких злочинів на тій підставі, що це двооб'єктні злочини, в яких насильство виступає способом (засобом) вчинення злочину. Такої думки дотримувались Л. Д. Гаухман [14, с. 23–24], Г. Л. Кригер [15, с. 82], М. І. Панов [16, с. 9], Р. Д. Шарапов [17, с. 29] та ін.

Кримінологи говорять про насильство як типову характеристику насильницької злочинності з корисливою мотивацією, зокрема, так вважають С. М. Абельцев [18, с. 53–54], А. Е. Жалінський [19, с. 101–102], А. П. Закалюк [20, с. 73], О. М. Джужа [21, с. 87], О. М. Литвак [22, с. 48], С. С. Овчинський [23, с. 33], І. А. Петін [24, с. 42], В. В. Петров [25, с. 251–252], Е. П. Побігайло [26, с. 20] та ін. Відтак, ця категорія злочинів ставиться в один класифікаційний ряд із умисними вбивствами, тілесними ушкодженнями, хуліганством та іншими насильницькими злочинами.

Компромісне вирішення цього питання запропонували В. В. Лунєєв і А. Ф. Зелінський, які зазначили, що для повноти кримінологічної характеристики дану категорію злочинів слід одночасно розглядати як у структурі насильницьких (агресивних), так і корисливих злочинів, виділивши у підгрупу корисливо-насильницьких [27, с. 461; 28, с. 173, 193].

У сучасних підручниках з кримінології злочини, про які йдеться, спочатку аргументовано відносять до корисливих посягань проти власності, але згодом автори доходять несподіваних висновків: «Оскільки безпека особи є головним об'єктом кримінально-правової охорони, то насильницькі грабежі, розбої слід аналізувати у групі насильницьких злочинів, тим паче, що вони мають багато спільних кримінологічних

рис із традиційними насильницькими злочинами (вбивствами, спричиненням шкоди здоров'ю)» [29, с. 346, 413–414].

Подібна типологічна невизначеність, нерозробленість поняття корисливої насильницької злочинності не дозволяють пізнати її сутність, розкрити зміст, встановити істотні ознаки, історично стійкі форми вияву, закономірності детермінації, що негативно відбивається на ефективності запобіжної діяльності. Усе це свідчить про складність порушеної проблеми, її неоднозначне сприйняття науковою спільнотою, гостру необхідність ґрунтовного теоретичного аналізу й емпіричного вивчення з метою вироблення нових кримінологічних знань. Як уже відзначалося, комплексних кримінологічних досліджень корисливої насильницької злочинності, що має видову специфіку, своєрідну генезу, історичні форми розвитку, соціальні і психологічні закономірності відтворення, допоки не проводилося. Кримінологічна думка розвивалася шляхом дослідження окремих різновидів корисливих насильницьких злочинів, при цьому за розрізненими злочинними проявами не помічався і не підлягав пізнанню відносно цілісний феномен корисливої насильницької злочинності, що має власні закономірності існування, розвитку і відтворення.

Констатована невизначеність і неузгодженість знань про корисливу насильницьку злочинність є свідченням наявної проблемної ситуації, в основі якої лежить протиріччя між реально існуючим феноменом суспільного життя та відсутністю істинних кримінологічних знань про нього.

Із методологічних позицій наукова проблема розглядається як система логічно узгоджених, послідовних, ієрархічно упорядкованих питань, де одні питання передують іншим і визначають їх зміст [30, с. 146]. Чітких критеріїв актуальності проблеми в методології наукових досліджень не розроблено. Об'єктивною оцінкою актуальності проблеми є тривалість її існування в науці. Цінна проблема, навіть якщо вона вирішена, продовжує своє наукове життя, породжуючи нові проблеми [31, с. 17]. Нездоланність корисливої насильницької злочинності в історичному розрізі, змінюваність форм, значні соціальні наслідки та сталість загрози заподіяння шкоди найважливішим соціальним благам, що від неї виходить, вказують як на тривалість існування, так і на суспільну значущість проблеми пізнання. Слід взяти до уваги і підвищену суспільну небезпечність її проявів — корисливих насильницьких злочинів, оскільки вони одночасно посягають на найвищі соціальні цінності — людину, її життя й здоров'я, недоторканність і

безпеку, власність. Негативні тенденції поширення корисливої насильницької злочинності, високі показники латентності, збільшення питомої ваги у структурі всієї зареєстрованої злочинності, зростання її «соціальної ціни», стійкість основних проявів і поява нових форм злочинної діяльності є свідченням складності розв'язання проблеми запобігання даному різновиду злочинності, що підкреслює актуальність її дослідження на сучасному етапі розвитку суспільства.

Ретельне, поглиблене опрацювання наявної проблеми вимагає послідовного аналізу її різних сторін (проблемних питань) із одночасною постановкою конкретних завдань, що підлягають розв'язанню у процесі пізнання та його результатах. Перед цим дослідженням ставляться такі основні завдання.

1. Сформулювати поняття корисливої насильницької злочинності і дати її визначення. Дослідити генезу корисливої насильницької злочинності в історико-кримінологічному ракурсі, об'єктивну залежність кількісних і якісних характеристик від трансформацій суспільного виробництва матеріальних благ та зміни форм власності.

2. Оцінити сучасний стан і встановити основні тенденції розвитку цієї злочинності: рівень, структуру, коливання динаміки, регіональне поширення, показники латентності, соціальні наслідки, що створить цілісне уявлення про явище у його проявах.

3. Пізнати особу корисливого насильницького злочинця з метою з'ясування таких питань: а) хто ці люди; б) як вони сприймають соціальну дійсність та ставляться до неї і в якій інтегративній властивості міститься їх криміногенна сутність; в) у яких формах кримінальної поведінки вони реалізують цю властивість і чому? Чи існують якісь специфічні риси, психологічні та поведінкові особливості, за сукупністю яких можна емпірично довести типологічні відмінності цієї категорії злочинців від інших? У зв'язку з цим висувається робоча гіпотеза: якщо корисливий насильницький тип злочинця має якісну визначеність, то мають бути встановлені певні соціально-психологічні відмінності від інших типів злочинців, передусім корисливих (ненасильницьких).

4. Концептуально визначитися з підходом до пізнання і пояснення детермінації явища корисливої насильницької злочинності. Установити комплекс детермінант на макро- та мікрорівнях, простежити ключові етапи становлення особи на шлях вчинення корисливих насильницьких злочинів, а також формування злочинної мотивації і прийнят-

тя рішення про посягання, визначити роль віктимологічних та ситуативних чинників у механізмі злочинного прояву.

5. Розробити концепцію і запропонувати комплекс заходів запобігання корисливій насильницькій злочинності та її проявам, виходячи із отриманих результатів дослідження.

Вирішенню вказаних та супутніх їм завдань і присвячується ця монографія.

Користуючись нагодою, висловлюю глибоку повагу і щиро вдячність своєму Учителю — професору В. В. Голіні, який з студентських років привив любов до кримінології, навчив дослідницькій роботі, витратив чимало сил і часу на наукові дискусії, конструктивну критику, надихав на нелегку працю з написання цієї книги. Щиро дякую колишньому проректору з наукової роботи професору М. І. Панову за наполегливе схиляння до навчання у докторантурі та пораду у виборі теми дослідження. Ця робота не побачила б світ, якби не люб'язно надана ректором Національної юридичної академії професором В. Я. Тацієм можливість перейти з адміністративної роботи в деканаті до докторантури і зосередитися на науковій діяльності, за що йому низький уклін і безмежна вдячність. Упродовж усього часу написання книги автор відчував постійну підтримку, людяне ставлення і розуміння з боку нинішнього проректора з наукової роботи професора А. П. Гетьмана, який заслуговує на окрему подяку. Висловлюю щиро вдячність вельмишановним науковим рецензентам — професорам Ю. В. Бауліну, В. С. Зеленецькому та О. М. Костенку за справедливі зауваження, цінні поради і побажання щодо удосконалення монографії, які були враховані автором при удосконаленні змісту монографії. Слід відмітити усіляке сприяння у проведенні емпіричних досліджень із боку професорів В. В. Голіні, М. І. Панова, А. П. Гетьмана, В. М. Єрмолаєва, Ю. В. Бауліна, В. С. Зеленецького, В. І. Борисова та досвідченої колеги В. С. Батиргарєєвої. Теплі слова людської вдячності висловлюю усім працівникам кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права за багаторічну плідну співпрацю, дружню підтримку, конструктивне обговорення монографії, справедливі зауваження та розумні пропозиції.

Розділ 1

Феномен корисливої насильницької злочинності як об'єкт кримінологічного пізнання

1.1. Поняття корисливої насильницької злочинності

Розвиток сучасної кримінологічної думки передбачає удосконалення пізнавального інструментарію, зокрема понятійного апарату. Система кримінологічних категорій і понять має адекватно відбивати злочинність, відображати її предметну сутність, типову належність та видову відмінність. Базовим матеріалом для формування нових ідей дослідження мають бути накопичені знання в певній сфері предметних інтересів. У зв'язку із цим показово, що у кримінологічній теорії поняття корисливої насильницької злочинності залишається нерозробленим. Як уже зазначалося, розвиток кримінологічної думки обмежився виокремленням відносно однорідного масиву злочинів, найбільш поширеного у судовій практиці. Теоретичний рівень пізнання досить специфічного соціально-правового явища корисливої насильницької злочинності фактично був підмінений емпіричним дослідженням окремих різновидів злочинів даної категорії. Накопичена емпірична інформація мала різноспрямований характер і не піддавалася синтезу на найвищому рівні наукових узагальнень, що не дозволяло пізнати предметну сутність корисливої насильницької злочинності як самостійного феномену соціальної дійсності, показати самобутність форм розвитку в суспільному житті, способи існування та відтворення, виявити залежності та зв'язки з іншими негативними явищами соціальної дійсності.

Питання вирізнення корисливих насильницьких злочинів у самостійну групу здебільшого порушувалося в контексті кримінологічної класифікації, причому остання проводилася за різними критеріями. Існуюча проблемна ситуація має свою історію і насамперед свідчить про остаточну несформованість категоріально-понятійного апарату кримінологічної науки. Для цього є об'єктивні причини. Кримінологія має справу із «особливим різновидом діяльності людей», яку надзвичайно складно стандартизувати, узгодити із законами формальної ло-

гіки, надати систематизованого вигляду. У той же час кримінологічні угруповання деякою мірою мають враховувати і кримінально-правову класифікацію злочинів за ступенем тяжкості, а також спрямованістю посягань проти родового об'єкта кримінально-правової охорони.

Одна із перших кримінологічних класифікацій, у якій виокремлювалася аналізована група злочинів, проводилася на основі найбільш поширених у кримінальній практиці посягань, що включали злочини неповнолітніх і молоді, насильницькі, корисливі, корисливо-насильницькі, рецидивні злочини та ін. [32, с. 189–291]. Робилися спроби класифікації за критерієм спрямованості заходів запобігання, на підставі чого до однорідної групи відносили корисливі, насильницькі злочини проти особи та корисливо-насильницькі злочини [33, с. 448–449]. Пропонувалося об'єднати насильницькі (вбивства, тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, звалтування, мордування, хуліганство), корисливо-насильницькі (розбій і насильницький грабіж) і корисливі злочини (крадіжки, ненасильницький грабіж і шахрайство) в єдину групу злочинів проти особи, її прав і суспільного порядку у зв'язку із тим, що вони становлять основу всієї злочинності, мають спільну причинність і схожість соціальних і морально-психологічних властивостей осіб, які їх вчиняють [34, с. 176–177]. Досить схоже вирішення проблеми кримінологічної класифікації передбачало встановлення комплексних критеріїв (типології злочинця, характеру суспільної небезпечності злочинів, основних сфер поширення), на підставі яких вирізнялися корисливі, насильницькі, корисливо-насильницькі та службово-господарські злочини [35, с. 60]. Висловлювалися й інші думки з цього приводу [36, с. 342–343].

Із вищенаведеного простежується головна ідея: віднесення до злочинності загальнокримінальної спрямованості трьох основних блоків злочинів: корисливих, насильницьких і корисливих насильницьких, що мають багато в чому спільну причинність, подібну особу злочинця і однотипні заходи запобігання, принаймні загальносоціального.

Складність і нерозробленість зазначеної проблеми підштовхує кримінологів переходити на рівень вивчення окремих видів злочинів, при цьому поза увагою дослідників залишається відносно цілісний феномен, що підлягає аналізу на більш високому рівні узагальнення. Нині ведеться пошук універсального кримінологічного критерію класифікації сукупності злочинів, що поки що не увінчався успіхом. Найбільш вагомі напрацювання у цій сфері зробили В. М. Кудрявцев, В. В. Лунєєв [37; 38]. Вони вважають, що класифікаційний критерій має відбивати

об'єктивні і суб'єктивні причини злочинної поведінки у стійких зв'язках і залежностях. Зазначається, що таким інтеграційним комплексним критерієм є соціальний зміст мотивації злочинної поведінки в широкому загальнопсихологічному значенні. Автори виходять із того, що між домінуючими спонуканнями і орієнтаціями особи злочинця, з одного боку, та його соціальними ролями, зв'язками і відносинами, – з другого, існує певна рівнобіжність. Тому соціальний зміст мотивації злочинної поведінки є відносно адекватним суб'єктивним відображенням об'єктивних явищ та процесів і зосереджує в собі єдність об'єктивних і суб'єктивних причин злочинної поведінки [38, с. 58]. Звідси випливає, що за домінуючою мотиваційною спрямованістю злочинної поведінки увесь масив реально вчинюваних злочинів умовно можна поділити на п'ять великих груп: 1) політичні; 2) корисливі; 3) насильницько-егоїстичні (агресивні); 4) анархічні; 5) легковажні (необережні) [38, с. 60]. Такий підхід, незважаючи на свою теоретичну привабливість і практичну зручність, виглядає небездоганним із точки зору дотримання поетапної процедури наукового аналізу об'єктів пізнання.

У загальній психології проблема мотивації вивчалася в рамках теорії діяльності, що розроблялася С. Л. Рубінштейном, П. Я. Гальперіном, О. М. Леонтєвим, Б. Г. Ананьєвим та іншими науковцями. Показово, що відомі психологи розглядали виключно індивідуальну діяльність, в основі якої лежить принцип єдності свідомості і діяльності, що дозволяло асоціювати діяльність із поведінкою окремої особи [39, с. 10–13]. Поведінка індивіда є завжди цілеспрямованою, керуваною певним мотивом [40, с. 443–444]. У процесі життєдіяльності у свідомості людини виробляється відносно стійка конфігурація головних, ієрархічно упорядкованих мотиваційних ліній, що становлять узагальнений психологічний профіль особистості. Фактично йдеться про так званий генеральний мотив, який становить життєву ціль конкретної особи [41, с. 220–222]. Як бачимо, мотивація злочинної поведінки повинна вивчатися на індивідуальному рівні. Вона являє собою суб'єктивну детермінацію, тому говорити, що в мотивації у найбільш концентрованому вигляді перехрещуються суб'єктивні і, особливо, об'єктивні причини злочину, навряд чи є правильним. Домінуюча мотивація – виключно індивідуальна величина. Із деякими застереженнями можна говорити про спільну мотивацію при співучасті. Однак на рівні статистичної сукупності злочинних проявів у масштабах суспільства вже виявляються системні зв'язки і залежності, що мають характер об'єктивних закономірностей відтворення якісно нового соціаль-

ного феномену — злочинності. Суб'єктивний критерій класифікації (мотивація злочинної поведінки) є формальним, а отже, вторинним. Він не дозволяє виявити діалектичні зв'язки і залежності між одиничним і загальним, кількісними і якісними характеристиками, формою і змістом, перейти до пізнання причинної сутності цілісного явища соціальної дійсності, абстрагувавшись від його випадкових одиничних проявів.

Науковий пошук первинного критерію кримінологічної класифікації спонукає до переходу на більш високий рівень узагальнень. Л. М. Кривоченко зазначає, що класифікація, виявляючи найбільш загальні, типові властивості досліджуваних явищ, порівнюючи їх з подібними й відрізняючи від інших, дає можливість вивчити глибше саме явище, його вплив на інші шляхи подальшого розвитку [42, с. 15]. Уявляється, що реальна основа класифікації злочинності має об'єктивно відображати сутність явища. Об'єктивний критерій класифікації можна назвати типовим. Тільки він розкриває соціальну природу явища корисливої насильницької злочинності, реально існуючі взаємозв'язки і взаємозалежності з іншими явищами, підкреслює типову належність та виду відмінність. Злочинність за формою існування — явище суспільного життя, а за способом прояву — кримінальна активність певної частини населення, спрямована на задоволення життєво важливих інтересів протиправним шляхом, всупереч загальносуспільним інтересам. Пізнання сутності явища злочинності через категорію «активність» здійснюється в рамках діяльнісного підходу до розуміння злочинності. Філософська категорія «активність» відображає найбільш загальні властивості прояву та закони розвитку людської спільноти у взаємодії із оточуючим світом [43, с. 136; 44, с. 63]. Ідеться про соціальну активність, зокрема про такий її різновид, як кримінальну активність. Остання — суспільно небезпечна за сутністю та протиправна за змістом. Формою прояву кримінальної активності є злочинна діяльність та кримінальна поведінка. Категорії «активність» і «діяльність» співвідносяться як рід і вид. Злочинна поведінка традиційно в кримінології аналізується на індивідуальному рівні.

Вихідною одиницею аналізу поняття «корислива насильницька злочинність» слід визнати філософську категорію «діяльність», яка поділяється на масову, колективну та індивідуальну. Корислива насильницька злочинність у найзагальнішому розумінні являє собою відносно масову злочинну діяльність певних членів суспільства. Явище корисливої насильницької злочинності є структурною частиною більш

загального класу явищ — злочинності як кримінальної активності членів суспільства та співвідноситься з нею як вид і клас.

Соціальна динаміка суспільного розвитку стереотипізує найбільш вигідні та ергономічні способи покращення матеріального становища. Історично-культурний поступ людства засвідчив, що паралельно із становленням інституту власності, закріпленням індивідуальної приналежності майна, визначенням його номінальної вартості, здатності бути товаром, з'являється *корисливість* як деформація суспільної свідомості і психології, змістом якої є протиріччя між прагненням людей отримувати матеріальну вигоду та необхідністю це робити законним шляхом. За своїм семантичним походженням корисливість означає «пристрасть до наживи, матеріальна вигода та ін.» [45, с. 171]. Відтак, матеріальні блага перетворюються у бажану ціль, причинно спонукають і спрямовують пошукову активність до віднаходження ергономічних засобів (форм поведінки) заволодіння ними. Для певної частини населення таким прийнятним засобом виявилось насильство, що забезпечує швидке отримання незаконної вигоди. Корисливе насильство у процесі суспільно-історичної практики стереотипізується як феномен соціальної дійсності і відтворюється у відносно масовій діяльності певної частини суспільства, що переконливо довів В. М. Дрьомін [46, с. 32–33].

Активність — людська форма розвитку соціуму. Вона передбачає цілепокладання, колективний спосіб виконання, спрямованість діяльності на досягнення певного результату. Філософія вчить, що будь-яка людська діяльність вписується у логічний ланцюг зв'язків за схемою: ціль → засіб → результат. Категорія цілі є визначальною, оскільки вона допомагає пізнати природу явища, що вивчається, вказує на його причинність [47, с. 22]. З філософських позицій ціль розглядається через призму основних категорій детермінізму: причини і наслідку, можливості та дійсності, свободи й необхідності. З одного боку, ціль є ідеальною причиною, що породжує діяльність, а з другого боку, виступає її наслідком у виді досягнутого результату. Ціль — діалектична єдність можливості й дійсності. Вона є можливістю, вірогідністю певних подій, водночас виступає і як дійсність, бо існує у психіці суб'єкта, детермінує виконавчу активність. Свобода вибору життєво важливих цілей обмежена рамками існуючих легальних засобів, що виступають як необхідність по відношенню перших. Ціль визначає засоби реалізації потреб та інтересів життєдіяльності, а також кінцевий результат [48, с. 43]. Вона накладає відбиток на характер засобів, нерідко детер-

мінує їх структуру [47, с. 25]. Звідси випливає, що ціль є конститутивною ознакою людської діяльності, зумовлює її напрямок і характер [49, с. 20–23]. Засоби включають в себе предмети об'єктивної дійсності, а також власне предметну діяльність людей, здійснювану у певний спосіб [50, с. 84]. Результат становить собою кінцевий продукт активності, зміни в матеріальному світі, що виникли унаслідок предметно-перетворювальної діяльності людей.

Підсумовуючи викладене, приходимо до таких висновків. Методологічне значення категорії «ціль» у пізнанні явища корисливої насильницької злочинності полягає у розкритті її предметної сутності та соціальної природи. Саме категорія «ціль» дає відповідь на питання: заради чого здійснюється кримінальна діяльність певного виду? Цілепокладання розглядається як формування цілі, пов'язане із імовірною програмою ціледосягнення. Ціль вказує на причину планування і здійснення конкретної діяльності, зумовлює вибір засобів, або програми поведінки. Корисливість як деформація суспільної свідомості і психології об'єктивується у меті раціональної людської діяльності, виражає її предметну сутність та соціальну природу. Таким чином, *корисливість* через цілепокладання виражає предметну сутність явища, проявами якого є відносно масова злочинна діяльність, спрямована на заволодіння матеріальними благами незаконним шляхом. Досліджуваний різновид злочинності має *корисливу сутність*, що виявляється у корисливому цілепокладанні кримінальної діяльності. У прикладних інтересах первинної класифікації злочинності такий висновок має важливе методологічне значення, бо, розглядаючи злочинність як різновид суспільно небезпечної діяльності певних членів суспільства, презюмується, що остання підпорядкована досягненню кінцевої мети. Корисливість як мета відносно масової кримінальної діяльності об'єктивно відбиває предметну сутність і природу цієї діяльності, а значить, може виступати в ролі об'єктивного критерію класифікації злочинності. Виходячи із цього, на рівні наукової абстракції пропонуємо виділяти *тип (клас) корисливої злочинності*. Емпіричним проявом даного типу злочинності буде сукупність (група) корисливих посягань.

Дослідницьким завданням даного підрозділу є формування поняття корисливої насильницької злочинності. У понятті має відбиватися предметна сутність об'єкта пізнання. Саме корисливість становить таку сутність, тобто внутрішній, порівняно стійкий зміст досліджуваного об'єкта, виявляє його природу, сукупність найбільш значущих властивостей і відносин [51, с. 192–193; 52, с. 130; 53, с. 35]. Ми поді-

ляємо думку М. М. Трубнікова, що сутністю людської предметної діяльності є не стільки її доцільний і цілеспрямований характер, скільки цілепокладаючий характер [54, с. 67]. Свого часу Е. Фромм звернув увагу на низьку корисливу основу поведінки більшості людей [55, с. 273–275]. Предметна сутність явища завжди одна. Намагання визначити подвійну сутність, на зразок, корисливо-насильницькі злочини [56] або насильницько-корислива злочинність [25], виглядають теоретично необґрунтованими і такими, що не відповідають логікогносеологічним законам і категоріям пізнання. Невірно визначена сутність певного виду злочинності призводить до помилкових суджень стосовно її причинного походження, закономірностей існування та відтворення, не дозволяє чітко визначити головні напрямки запобігання.

Визначившись із предметною сутністю об'єкта пізнання, маємо встановити його зовнішні прояви у формі цілеспрямованої діяльнісної активності людей, що й утворює власне явище у зв'язках та залежностях з іншими явищами суспільного життя. Тут слід виходити з методологічного постулату діалектичного зв'язку цілей і засобів людської діяльності. Як говорилося раніше, усталені моделі корисливо зумовленої кримінальної діяльності склалися історично, по типу інституціоналізації найбільш споріднених та інструментально ефективних злочинних практик [57, с. 134–178]. Конвергентне¹ поєднання різних за соціальним походженням форм злочинної діяльності (корисливої та насильницької) в єдине ціле дає підстави говорити про утворення якісно нового явища кримінальної реальності: корисливої насильницької злочинності, що має власну систему ознак і властивостей. Найперше, що дозволяє говорити про якісну своєрідність явища корисливої насильницької злочинності — це її відносна цілісність і системність. Системоутворюючою властивістю, яка поєднує корисливе цілепокладання і насильницьке ціледосягнення, виступає інваріантна кримінальна діяльність у своєму розвитку. Корисливе цілепокладання визначає характер, зміст і природу, а насильницька форма цілереалізації конкретизує спрямованість цієї специфічної злочинної діяльності. Таким чином, корисливе цілепокладання поєднується з насильницьким ціледосягненням через діяльність й утворює специфічну модель кримінальної активності. Звідси, істотними ознаками корисливої насильницької злочинності слід визнати *корисливе цілепокладання, насильницьке ціледосягнення, зв'язок між ними, реалізований через діяльність*.

¹ Конвергенція (від лат. *convergere*) – перебувати у зв'язку, зближуватися [58, с. 429].

Корисливе насильство завжди цілераціональне, на відміну від некорисливого насильства. Спонукальний ефект цілепокладання безпосередньо залежить від вартісного виразу очікуваної вигоди і опосередковано від усвідомлення реальності переваг саме насильства у забезпеченні бажаного результату. За загальним правилом вигідність результату, помножена на суб'єктивну вірогідність його досягнення, визначають інструментальну доцільність насильства як засобу його забезпечення, швидкого та ергономічного [59, с. 268].

Підсумовуючи вищевикладене, під корисливою насильницькою злочинністю пропонуємо розуміти: *антисоціальне явище відносно масового насильницького збагачення, що проявляється у вчиненні корисливих злочинів, поєднаних із застосуванням чи погрозою застосування насильства*. Поняття корисливої насильницької злочинності є ідеалізованою моделлю реальних злочинних проявів. Створена наукова конструкція має формальний і змістовний аспекти, що перебувають у діалектичній єдності. Запропоноване поняття корисливої насильницької злочинності — суспільна необхідність, обумовлена закономірностями розвитку суспільних відносин, об'єктивним характером загроз найвищим соціальним цінностям, як в умовах сьогодення, так і в майбутньому. Зазначена теоретична модель відбиває реально існуючі форми злочинної практики і, в певній мірі, екстраполює потенційні модифікації суспільно небезпечної активності, котрі можуть призвести як до розширення спектра кримінально-правових заборон найближчим часом, так і до удосконалення конструкцій чинних норм кримінального закону. Зміст запропонованої теоретичної конструкції утворюють різні за походженням міжелементні зв'язки та залежності як по вертикалі, так і по горизонталі. Так, по вертикалі вбачається генетичний зв'язок між детермінантами і корисливою насильницькою злочинністю; зв'язок взаємодії між корисливою і насильницькою злочинністю; зв'язок стану загальнокримінальної та корисливої насильницької злочинності; зв'язок функціонування в межах єдиного соціального простору. По горизонталі убачаються такі зв'язки: зв'язок відповідності між цілями та засобами злочинної діяльності; розвитку — перехід від корисливих до насильницьких форм незаконного збагачення; взаємозумовлюючий зв'язок різних видів злочинної поведінки — заволодіння зброєю, транспортними засобами для вчинення вбивств, грабежів, розбоїв, вимагань, бандитизму, заволодіння наркотиками наркозалежними особами в процесі корисливої насиль-

ницької злочинної діяльності; зв'язок трансформацій від елементарно організованих до складно організованих форм здійснення злочинної діяльності: від групи осіб до організованої групи, банди, злочинної організації; зв'язок функціонування — в межах відносно цілісної моделі злочинної діяльності. Наведені зв'язки носять двосторонній й імовірнісний характер, перебувають у боротьбі протиріч і становлять собою діалектичну єдність явища корисливої насильницької злочинності.

Розглянувши поняття корисливої насильницької злочинності на найвищому рівні абстрагування (теоретичному) як явища суспільного життя, слід перейти до емпіричного рівня наукового аналізу. Група корисливих злочинів найбільш представницька і за оцінками фахівців становить 70–90 % від усіх зареєстрованих злочинів [27, с. 460–461]. Фактично всі умисні злочини незалежно від об'єкта посягання можуть вчинятися з корисливих мотивів (цілей), що дає підстави для подальшого внутрішньогрупового розподілу злочинних проявів за додатковими критеріями. Останні мають об'єктивно доповнювати й суб'єктивно виразнявати причинність. За формами зовнішнього прояву та суб'єктивною зумовленістю корисливі злочини вчиняються у два основних способи — насильницький і ненасильницький [60, с. 84–85]. Відповідно до цього *корисливі злочини поділяємо на насильницькі і ненасильницькі*. Групу корисливих ненасильницьких посягань складатимуть крадіжки, шахрайство, підробка валюти, державних цінних паперів, одержання хабара, обман покупців та замовників та ін. До підгрупи корисливих насильницьких увійдуть злочини, в яких реалізація корисливої цілі здійснюється не інакше ніж насильницьким способом (вбивства із корисливих мотивів і на замовлення, бандитизм, розбій, вимагання, поєднане із насильством, насильницький грабіж, насильницьке заволодіння транспортними засобами у корисливих цілях, незаконне позбавлення волі або викрадання людини, а також особливо кваліфіковані різновиди розбою і насильницького вимагання предметів, на яких поширюється спеціальний правовий режим: зброї, бойових припасів, вибухових речовин; наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; прекурсорів; обладнання для їх виготовлення та ін.). Дана категорія злочинів априорі становить підвищену суспільну небезпечність, оскільки заволодіння матеріальними благами здійснюється не інакше ніж через заподіяння шкоди фізичному статусу, тілесній недоторканності особи. Насильницький вплив на потерпілого є необхідною умовою реалізації корисливої мети посягання. Саме в цьому і полягає видова відмінність корисливих насильницьких злочинних посягань від інших злочинів корисливого типу (класу).

За предметною своєрідністю цілеутворення корисливі насильницькі злочини можна розподілити на майнові і немайнові. Підгрупу майнових злочинів становитимуть посягання, предметом яких є майно і майнові права, перелік і правовий статус нами буде проаналізований додатково. Серед немайнових корисливих насильницьких злочинів слід виділити незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Тепер розглянемо істотні ознаки досліджуваного явища (корисливе цілепокладання і насильницьке ціледосягнення) в значенні елементів мотивації злочинної поведінки¹.

Усвідомлення корисливого мотиву як такого збігається із цілеутворенням і визначається його інтенціональним компонентом, що дає підстави говорити про мотив-ціль [41, с. 105–107]. Корисливий мотив і ціль є взаємообумовленим. Мотив причинно спонукає постановку цілі. Оцінка реальності досягнення кінцевого результату з позицій суб'єктивних можливостей і об'єктивних умов перебігу ситуації завершує боротьбу мотивів на користь спонукування, що визначило мету отримання матеріальних благ. Трансформація корисливого мотиву в ціль підсилює його спонукальний ефект, увиразнює предметну визначеність, надає стійкості у сфері свідомо-вольової регуляції. Отже, вольову енергію активності причинно обумовлює саме цінність результату і ступінь вірогідності його досягнення. Подальше висвітлення специфіки корисливих мотивів буде проводитися у площині діалектичного зв'язку мотиву-цілі.

Під мотивом (фр. *motif* — спонукальна причина) розуміється спонукування до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта й визначають її спрямованість на предмет, заради якого вона здійснюється [61, с. 116]. Складність при визначенні поняття корисливих мотивів полягає в тому, що цей термін у загальнозживаному значенні має надзвичайно широкий зміст [62, с. 54]. Науковці, даючи тлумачення терміна «корисливі мотиви», дотримувалися їх семантичного походження: «прагнення особистої вигоди, наживи» [63, с. 299]. Філологи вживають перелічені слова як синоніми. Традиції широкого трактування обсягу і змісту поняття корисливого мотиву у кримінально-правовій теорії свого часу заклав

¹ З метою емпіричної обґрунтованості теоретичних положень поняття даного різновиду злочинності, а також для кращого сприйняття матеріалу подальший науковий аналіз здійснюватиметься через категорію «мотивація» злочинної поведінки у її соціально-правовому розумінні.

ще М. С. Таганцев: «Для складу вбивства із користі необхідно, щоб приводом виникнення такого наміру була користь — бажання наживи, придбання будь-яких матеріальних цінностей» [64, с. 615]. Близьку позицію займали А. А. Піонтковський: «корисливий мотив убивства передбачає прагнення отримати будь-яку матеріальну вигоду» [65, с. 20]; В. В. Сташис, М. І. Бажанов: «корисливий мотив убивства має місце, коли злочин вчиняється із спонукання, спрямованого на отримання різного роду матеріальних вигод» [66, с. 24]; В. І. Борисов, В. М. Куц «користь — це прагнення отримання матеріальної вигоди у найширшому розумінні слова» [67, с. 9] та інші дослідники [7, с. 23–24; 68, с. 23–24]. Водночас функціональна спрямованість корисливих мотивів знаходила свій вияв і у прагненні уникнути матеріальних витрат [69, с. 60]. Звідси випливало, що в основі корисливих мотивів лежать вузькоegoїстичні інтереси отримати майнову вигоду як для злочинця, так і для інших осіб. За цією підставою корисливі мотиви при класифікації мотивів злочинної поведінки належали до групи спонукань низького характеру [70, с. 60; 71, с. 63], тривалий час вважалися обтяжуючою виною обставиною [72, с. 23].

Кримінологічне поняття корисливих мотивів злочину включало в себе не тільки правову оцінку акту поведінки, а й відображало характеристику злочинця. Так, А. Ф. Зелінський під корисливими мотивами розумів «аморальне прагнення задовольнити індивідуальну потребу через протиправне, передбачене кримінальним законом заволодіння чужим майном або створення умов для його задоволення шляхом незаконного, за чужий рахунок, вивільнення від майнових обов'язків і скорочення звичних та необхідних за належних обставинах особистих витрат» [73, с. 72]. Із запропонованого визначення вбачається певна залежність між користолюбством (соціально сформованою особистісною рисою) і корисливими спонуканнями, реалізованими у незаконному отриманні матеріальних благ.

Правовий зміст корисливих мотивів розкривається у роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України, де корисливий мотив при умисних вбивствах тлумачиться як «бажання одержати матеріальні блага для себе або інших осіб (заволодіти грошима, коштовностями, цінними паперами, майном), одержати чи зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків (одержати спадщину, позбавитися боргу, звільнитися від платежу тощо) або досягти іншої матеріальної вигоди» [74]. Подібне розуміння досить широке, у ньому закладені типові зразки можливих корисливих злочинних дій. Звідси

впливає, що предметна сутність корисливих мотивів злочинної поведінки знаходить свій вияв у незаконному досягненні матеріальної вигоди. Зокрема, це отримання матеріальних благ для себе та інших осіб. Поняття «матеріальні блага» ширше за поняття «майно», оскільки йдеться про майно, речі, грошові кошти, валютні цінності, цінні папери, майнові права (статті 179–198 ЦК України). Перелічені матеріальні блага виступають об'єктами права власності [75].

Під майном розуміють окрему річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України). Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 ЦК України) [75]. Предмети корисливих насильницьких злочинних посягань докладно розглядатимуться у підрозділі 2.3 даної роботи. Зараз лише зазначимо, що переважно йдеться про майно, в окремих випадках фігурує право на майно. Таке майно на законній підставі належить власнику або особі, якій воно ввірене, перебуває у її віданні чи під охороною, має певну вартість і не належить особі, яка на нього посягає [8, с. 133–134]. Йдеться про приватне, державне та комунальне майно. За правовим режимом (ступенем оборотоздатності) майно поділяється на: речі, що вільно обертаються у цивільно-правовому обороті; майно, вилучене із вільного цивільного обороту. У чинному Цивільному кодексі проголошується презумпція вільної оборотоздатності (вільного відчуження або переходу в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином) майна, за винятком випадків обмеження оборотоздатності майна [76, с. 167–168]. Перелік майна, що вільно перебуває у цивільному обороті, закріплений статтями 179–198 ЦК України [75]. Спеціальний правовий режим встановлюється на окремі види майна, вилученого із цивільного обороту: вогнепальна зброя, бойові припаси, вибухові речовини, радіоактивні матеріали, наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори, спецзасоби [77]. Для окремих видів корисливих насильницьких злочинів характерним предметом злочинного посягання виступає саме таке майно: ст. 262 КК — розбій із метою викрадення, а також вимагання зброї, бойових припасів, вибухових речовин; ст. 308 КК — розбій із метою викрадення, а також вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Невиконання боргових зобов'язань перед кредиторами вкрай рідко стає мотивом вчинення корисливих насильницьких злочинів, а так звані вигоди майнового характеру в широкому розумінні (безоплатно виконані роботи, надані послуги тощо) [78, с. 946] мотивації досліджуваної категорії злочинів взагалі невластиві.

Корисливому цілепокладанню кореспондує насильницьке ціледосягнення, тож звернімося до розгляду другої істотної ознаки корисливої насильницької злочинної поведінки.

У психології питання насильницької поведінки вивчається у контексті фундаментальної проблеми агресії. Спеціалістами вирізняється багато різновидів агресії й агресивності (форми поведінки і особистісної риси) за принципом дихотомії: пряма і непрямая, фізична і вербальна, активна і пасивна, ворожа й інструментальна, раціональна й афективна, безпосередня й зміщена, конструктивна і деструктивна, проактивна і реактивна, соціалізована і асоціальна та ін. [79, с. 89]. З-поміж наведених типів агресії привертають увагу ворожа та інструментальна, що вирізняються за своїми цілями. Сенс ворожої агресії полягає у заподіянні страждань і фізичної шкоди жертві як самоціль і самоцінність. У її основі лежать ворожість, ненависть до оточуючого світу, помста за відчуження, підсвідоме відчуття страху і тривоги, жага руйнації заради реалізації деструктивних тенденцій (диспозицій) особистості [80, с. 88–93]. Ворожа агресія має афектований, імпульсивний характер, значну детермінаційну роль відіграють зовнішні ситуативні подразники [81, с. 24–29; 82, с. 99–100].

На відміну від ворожої, метою інструментальної агресії є досягнення різноманітних особистих вигод. При цьому насильницький вплив — не самоціль, а засіб (інструмент) забезпечення бажаного кінцевого результату. Звідси випливає, що функціонально-цільовим призначенням інструментальної агресії є примус жертви до виконання певних дій у корисливих інтересах нападника [83, с. 31–32]. Отже, інструментальна агресія не обумовлена внутрішніми афектованими психологічними структурами особистості, також вона не є безпосередньою реакцією психіки на зовнішній подразник. За соціальним походженням інструментальна агресія є цілераціональною [84, с. 629], тобто нападники свідомо визначають цілі, обмірковують найефективніші засоби їх досягнення і прогнозують вірогідність настання бажаного результату у причинно-наслідковому співвідношенні.

Теорія кримінального права не використовує поняття агресії. Загальноживаним є термін «насильство», що співвідноситься з «агресією» як вид і клас, проте має самостійне правове значення. Доктринальне визначення насильства як способу дії дозволяє криміналістам (Г. Г. Зуйков, М. І. Панов) окрім пізнання його сутнісних операційно-динамічних характеристик звертати увагу на об'єктивну і суб'єктивну детермінованість [85, с. 10; 60, с. 52]. Безперечним надбанням кримі-

налістів стало розуміння способу злочинного посягання як системи дій, об'єднаних загальним умислом [86, с. 661]. На думку В. О. Коновалової, спрямованість умислу визначається ціллю і засобами її досягнення, конкретизованими у найбільш прийнятних способах дії [87, с. 9–10]. В. А. Журавель відмічає існування різного ступеня кореляції зв'язків між відносно сталими способами вчинення злочинів певних категорій і відповідними типами злочинців, їх злочинним досвідом, професійними навиками [88, с. 91]. Викладені положення криміналістичного вчення про спосіб вчинення злочинів становлять певний кримінологічний інтерес, оскільки відбивають особливості мотивації злочинної поведінки. Прикладний аспект досліджуваного питання спонукає поглянути на проблему насильства більш узагальнено з позицій засобу реалізації корисливої цілі. Примітно, що засоби дії причинно обумовлюються цілями, а способи виконання (певна послідовність рухів, прийомів, фізично-мускульних зусиль злочинця) — об'єктивними умовами вчинення злочину [60, с. 33]. Зазначене дозволяє говорити про насильство як цілеспрямовану форму поведінки, що операційно здійснюється у фізичному та психічному впливі на тілесну і психічну сферу потерпілого. Фізичне насильство передбачає протиправний вплив на організм (тіло і внутрішні органи) іншої людини, вчинений проти її волі [14, с. 3; 16, с. 13–14]. Психічне насильство полягає в погрозі застосувати фізичний вплив негайно або в майбутньому [89, с. 5–6; 90, с. 39]. За ступенем небезпеки для життя і здоров'я у момент заповідання фізичне насильство поділяється на два різновиди: 1) що не є небезпечним (заповідання легкого тілесного ушкодження, що не призвело до короточасного розладу здоров'я або короточасної втрати працездатності, а також нанесення ударів, побоїв, обмеження чи незаконне позбавлення волі); 2) небезпечне — заповідання легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або короточасну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заповідання [91, с. 111–112].

Отже, наведені результати засвідчують когерентне поєднання корисливого цілепокладання і насильницької цілереалізації, що демонструють соціальну спрямованість досліджуваного різновиду злочинної активності. На рівні індивідуальних злочинних проявів ідеться про накладання двох відносно самостійних елементів злочинної мотивації: мотиву і способу дій. Прийнято вважати, що дана категорія злочинів

характеризується корисливим мотивом і насильницьким способом дій. Це зовнішній ракурс аналізу результату прояву акту поведінки в реальній дійсності. З кримінологічних позицій важливе подолання відірваності результату поведінки від суб'єкта діяльності. З цією метою аналіз злочинної поведінки здійснюється крізь призму мотивації, де взаємодіють мотиви, цілі, способи, ціннісні орієнтації і визріває загальна лінія корисливого цілеутворення та насильницької реалізації протиправного вчинку. Насильницький спосіб становить зовнішній вияв корисливого мотиву в проекції на кінцевий результат дії. Вихідна синхронність зазначених елементів мотивації задається цілераціональною спрямованістю поведінки і призводить до взаємопідсилення корисного мотиву і насильницького способу, їх органічну єдність, взаємодетермінованість, подвійну ефективність у досягненні кінцевого результату. Цільова заданість та інструментальна своєрідність мотивації корисливих насильницьких злочинів дає підстави говорити про їх підвищену суспільну небезпечність.

1.2. Методичні засади дослідження корисливої насильницької злочинності

Методика теоретико-прикладного дослідження корисливої насильницької злочинності в Україні органічно пов'язана із такими логіко-гносеологічними категоріями пізнання кримінальної реальності, як методологія і метод, що спонукає показати їх співвідношення та функціональне призначення.

Методологія — центральна категорія в наукознавстві. Під нею ми розуміємо теорію, філософське вчення про загальнонауковий метод пізнання та його практичне застосування [92, с. 12; 93, с. 85]. Висловлювалися й інші точки зору з цього приводу [94, с. 17; 95, с. 38; 96, с. 10]. У вченні про загальнонауковий метод закладені світоглядні установки, логіко-гносеологічні принципи теорії пізнання соціальної реальності, а також напрями його практичного застосування.

Спеціальний метод наукового дослідження являє собою шлях і спосіб вирішення наукового завдання [97, с. 13–14], а методика визначається як сукупність, послідовність, порядок використання конкретно-наукових (прикладних) методів дослідження [98, с. 233]. Окремо виділяють методологічні правила, що передбачають порядок (процедуру),

а технічні прийоми реалізують спосіб застосування конкретно-наукового методу [99, с. 215]. Методологія, метод і методика співвідносяться як філософські категорії загального, спеціального і конкретного, перебувають у діалектичних зв'язках та залежностях.

Методологічну основу нашого дослідження становить діалектичний метод пізнання, що базується на загальних законах і категоріях діалектики (єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення, переходу кількості в якість та ін.). Діалектичний метод пізнання націлює на розкриття сутності досліджуваного суспільного явища шляхом встановлення його істотних ознак, стійких і випадкових зв'язків і залежностей, виходячи із всезагальних форм буття матерії, універсальних законів її розвитку в об'єктивній дійсності [100, с. 13]. Особливість діалектичного методу полягає в тому, що він спрямовує науковий пошук на виявлення протиріч в об'єкті пізнання, встановлення закономірностей існування та тенденцій розвитку. Методологічна функція діалектичного методу полягає в установленні принципів здійснення пізнавальної діяльності, серед яких найголовнішими є такі: об'єктивність, активність, історизм, детермінізм, системність, сходження від абстрактного до конкретного і від конкретного до абстрактного [100, с. 18].

Г. В. Ф. Гегель зазначав, що явище — це діалектична єдність видимості та існування, так зване сутнісне існування [101, с. 135]. У логіці всі явища поділяються на реальні — дійсні (видимі), що існують в оточуючому матеріальному світі (речей), і нереальні — недійсні (вигадані), що існують виключно у свідомості людей (у світі ідей) [102, с. 19]. Реальність існування явища корисливої насильницької злочинності в соціальній дійсності означає об'єктивну даність, котру суспільна свідомість сприймає такою, як вона є, в усіх її матеріальних проявах.

Із діалектичного принципу активності [103, с. 112] випливає, що матерія корисливої насильницької злочинності перебуває в динамічному русі, обміні енергією з іншими соціальними явищами та процесами, становить відносну цілісність.

Історичний підхід пізнання вимагає дослідити генезу корисливої насильницької злочинності, спосіб існування, спрямованість розвитку. Явище корисливої насильницької злочинності вивчається в соціокультурному контексті еволюції матеріального виробництва та ієрархії суспільних цінностей. За допомогою діалектичного історизму доводиться циклічний і нерівномірний характер відтворення соціального явища, спіралеподібна алгоритмічність фаз розвитку, пояснюється

сучасний стан явища в причинній обумовленості історичних трансформацій форм власності, суперечностей матеріальної і духовної сфери суспільного життя, прогноуються можливі напрями і тенденції розвитку на майбутнє.

Принцип детермінізму характеризує загальний універсальний зв'язок між явищами та процесами природи і суспільства [104, с. 25]. Корислива насильницька злочинність вивчається у внутрішніх і зовнішніх зв'язках та залежностях вірогідно-статистичного походження з іншими явищами та процесами суспільного життя [105, с. 86]. Методологічна функція діалектичного детермінізму полягає у всебічному і глибинному пізнанні комплексу об'єктивних та суб'єктивних, матеріальних й ідеальних факторів, що породжують корисливу насильницьку злочинність, впливають на її кількісні параметри та структурні характеристики.

Системний принцип пізнання корисливої насильницької злочинності передбачає міждисциплінарний підхід до вивчення цього складного й багатоаспектного явища суспільного буття. Тільки шляхом синтезу філософських, соціологічних, психологічних, економічних, політико-ідеологічних, педагогічних знань і теоретичних напрацювань наук кримінально-правового циклу з досліджуваної проблематики можна вийти на якісно новий рівень цілісного пізнання об'єкта, створити нову теоретичну модель, що базуватиметься на єдності різноманіття багатогранних форм і проявів цього явища, розкритті не тільки специфічних предметних закономірностей, а й з'ясуванні місця та ролі феномену у більш широкій системі взаємозв'язків суспільних явищ та процесів соціальної дійсності.

Принцип сходження від абстрактного до конкретного пронизує всі стадії пізнавального процесу, спрямовує хід логічного мислення і відбиття сутності та змісту корисливої насильницької злочинності за допомогою категоріально-понятійного апарату. Поняття логічно виводяться із філософських категорій, відбивають істотні ознаки, закономірні та сутнісні сторони досліджуваного явища. Означена логікогносеологічна процедура зобов'язує встановити типологічну належність до класу (типу) соціально-правових явищ і виду відмінність із ними, тим самим визначається місце поняття в системі знань. Зворотним напрямом діалектичного пізнання є принцип сходження від конкретного до абстрактного, коли на основі емпірично-фактуального матеріалу шляхом ізольованого абстрагування фіксуються стійкі, найбільш загальні типові риси і властивості злочинної активності, що

відображають кримінологічну природу, специфіку причинності та різноспрямованість поведінкових проявів [98, с. 56]. Обидва принципи є внутрішньо суперечливими, у своєму поєднанні становлять органічну цілісність складного діалектичного пізнання та перетворення кримінальної реальності [106, с. 55].

Конкретизація методологічних принципів загальнонаукового діалектичного методу пізнання здійснюватиметься на двох взаємопов'язаних рівнях пізнання і перетворення кримінальної реальності: абстрактно-теоретичному й емпірично-практичному. Проблема поділу пізнавальної діяльності на теоретичний та емпіричний рівень не є новою для методології науки [107, с. 16–17]. Тривалий час емпірично-індуктивістська та раціонально-дедуктивістська концепції пізнання розвивалися як самостійні, і навіть антагоністичні, у межах єдиної моделі знання [108, с. 16]. Однак ми поділяємо позицію тих науковців, які вважають, що у чистому вигляді дедуктивних або індуктивних наук не існує [109, с. 208]. Процес становлення нового знання або розширення існуючого передбачає синтез теоретичної і практичної діяльності дослідника, завдяки чому досягається істинність отриманого знання [110, с. 12–13]. Виходячи із предметних інтересів нашого дослідження, вважаємо за необхідне дотримуватися інтегративного підходу до рівнів наукового пізнання [111, с. 12–13]. Згідно з ним висування ідей, побудова гіпотез, формування категоріально-понятійного апарату, що втілюються в теоретичну систему нових знань про предмет дослідження, базуються на систематизованому емпіричному матеріалі. Таким чином, емпіричний базис, з одного боку, виступає критерієм верифікації гіпотез, уточнення теоретичних положень, а з другого боку — джерелом нових ідей, спрямовує потік свідомості на недосліджені пласти явища корисливої насильницької злочинності. Поділ наукового пізнання на теоретичний та емпіричний рівень до певної міри умовним, оскільки в ньому представлений єдиний процес встановлення істини про досліджуваний об'єкт. Разом з тим виокремлення раціонально-розумової та досвідно-практичної складової пізнання і перетворення кримінальної реальності відповідає методологічним принципам діалектичного методу, а значить, є об'єктивним критерієм правильності методичної процедури дослідження корисливої насильницької злочинності в Україні. Єдиний процес пізнання і перетворення кримінальної реальності здійснюється за допомогою загальнологічних прийомів мислення — аналізу і синтезу, дедукції й індукції, абстрагування й узагальнення.

Перейдемо до комплексу конкретних методів, порядку і процедури їх застосування в процесі збору, узагальнення й аналізу кримінологічно значущої інформації. Емпіричну базу нашого дослідження становили: вибіркове узагальнення 1122 архівних кримінальних справ по 10 регіонах України за період 2001–2007 рр.; стандартизоване інтерв'ювання 362 засуджених; психологічне тестування 100 злочинців, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього та максимального рівнів безпеки, а також опитування населення шляхом анкетування (1104 респонденти).

Застосовуючи метод вибіркового узагальнення архівних кримінальних справ, ми намагалися створити міні-модель даного виду злочинності, елементи якої у своєму масиві відтворюють цілісний феномен, його стійкі риси і типові властивості, внутрішньоструктурні зв'язки і залежності, закономірності детермінації і тенденції розвитку в сучасних умовах [113, с. 38]. Для цього ми вивчили понад тисячу архівних кримінальних справ, що були розглянуті місцевими районними та апеляційними судами Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Луганської, Львівської, Одеської, Харківської, Хмельницької, Черкаської областей. Представленість південного, північного, східного, західного та центрального регіонів України дозволила у вибіркового дослідженні висвітлити загальний стан корисливої насильницької злочинності на сучасному етапі розвитку та виявити певні регіональні особливості [112, с. 20]. При доборі одиниць сукупності ми керувалися правилом випадкового відбору, при цьому намагалися відтворити склад і пропорційне співвідношення генеральної сукупності. Таким чином, було виокремлено три основні групи злочинів за спрямованістю посягань: група А — проти життя та здоров'я особи (вбивства з корисливих мотивів, вбивства на замовлення); група Б — проти власності (грабежі, розбої, вимагання); група В — проти громадської безпеки — бандитизм. Питома вага вказаних груп злочинів у вибіркового масиві становить 92,4 %, що у цілому відображає структуру генеральної сукупності. Окрім цього вивчалися й інші злочини, що віднесено нами до корисливих насильницьких: викрадення вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів шляхом вимагання або розбою (ст. 262 КК); викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 308), викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або

зловживання службовим становищем (ст. 312), викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням (ст. 313 КК), — у частині дій, пов'язаних із застосуванням насильства з корисливих цілей або вчинених шляхом розбою чи вимагання; незаконне заволодіння транспортним засобом, поєднане з насильством, із корисливих цілей (ст. 289 КК); незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вчинене за тих самих кваліфікуючих ознак (ст. 146 КК); вчинення тяжкого тілесного ушкодження на замовлення (ст. 121 КК). І тут виникли певні складнощі, пов'язані із статистичним неврахуванням окремих кваліфікуючих ознак у єдиному обліку злочинів та їх надзвичайно низькою представленістю серед матеріалів судової практики. Узагальнення матеріалів 1122 архівних кримінальних справ дало змогу вивчити лише 3 справи (0,2 %), за якими винесено обвинувальний вирок, що набрав чинності, за відповідною кваліфікуючою ознакою ст. 308 КК, і жодної справи стосовно злочинів, передбачених статтями 312, 313 КК України. Незаконний обіг наркотиків досяг таких масштабів, що відповідає необхідність насильницького заволодіння наркотиками і обладнанням для їх виготовлення. Схожа ситуація виявлена й стосовно поширення злочинів, передбачених ст. 121 КК (у частині дій щодо спричинення тяжкого тілесного ушкодження на замовлення) і ст. 262 КК (у частині дій щодо викрадення із застосуванням насильства, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів, а також розбою з метою їх викрадення). Питома вага узагальнених кримінальних справ за даними злочинами становить 0,3 % (4 одиниці) і 0,2 % (3 одиниці) відповідно. Заволодіння вогнепальною зброєю та боеприпасами трапляється в поодиноких випадках. Зазвичай ідеться про напади на працівників правоохоронних структур, рідше — на громадян, які мають у своєму розпорядженні ці предмети. Вилучена зброя, як правило, надалі використовується у злочинній діяльності, що завчасно планується. Втім значно частіше злочинці вдаються до інших ненасильницьких способів здобування зброї з метою конспірації підготовки до вчинення більш тяжких злочинів. Вважаємо, що перелічені склади злочинних посягань хоча формально й охоплюються поняттям корисливої насильницької злочинності, проте через вкрай незначну поширеність у кримінальній практиці є статистично незначущими і такими, що не впливають на характеристику сучасного стану аналізу-

ваного різновиду злочинності, у зв'язку із чим не беруться нами до уваги.

Частка злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням транспортними засобами (ст. 289 КК) і незаконним позбавленням волі або викраденням людини (ст. 146 КК), вчинених з корисливих мотивів насильницьким способом, в емпіричному масиві становить 5,7 % (64 одиниці) і 1,2 % (14 одиниць) відповідно, що дозволяє умовно віднести їх до групи інших корисливих насильницьких злочинів. Однак визначити рівень цих злочинів у масштабах України практично неможливо у зв'язку із неврахуванням централізованим обліком подвійної груповальної ознаки: мотиву і способу злочинного посягання. Відтак отримана за результатами емпіричного дослідження кримінологічна інформація стосовно останньої категорії злочинів повною мірою буде використана лише при аналізі структурних характеристик корисливої насильницької злочинності.

Формалізоване інтерв'ювання проводилося із 362 засудженими, які відбувають покарання у 18 колоніях середнього та максимального рівнів безпеки: Донецька область — Дзержинська ВК № 2, Торезька ВК № 28, Макіївська ВК № 32, Мічуринська ВК № 57, Волноваська ВК № 120; Луганська область — Перевальська ВК № 15, Комісарівська ВК № 22, Суходольська ВК № 36; Харківська область — Диканівська ВК № 12, Холодногірська ВК № 18, Олексіївська ВК № 25, Харківська ВК № 43, Темнівська ВК № 100, Курязька ВК для неповнолітніх, Качанівська ВК № 54; Житомирська область — Житомирська ВК № 8, Житомирська ВК № 4; Сумська область — Шосткінська ВК № 66. Інтерв'юванню підлягали всі категорії засуджених: особи, які вчинили корисливі насильницькі злочини вперше, і рецидивісти, чоловіки і жінки, дорослі й неповнолітні, а також особи, які відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі (62 респонденти). Перед інтерв'юванням проводилося ознайомлення із особовими справами засуджених, складався їх персональний список, надавалися усні характеристики штатного психолога і представника оперативної частини. Пілотажне інтерв'ювання 10 засуджених на базі Макіївської колонії № 32 дозволило переконалися у хибності думки, що ув'язненим ніби немає сенсу приховувати дійсні мотиви та обставини злочину після винесення вироку. Запропонована адміністрацією колонії процедура інтерв'ювання засуджених групами по 2–3 чоловіки у присутності начальника відділення не дала очікуваного результату. Засуджені контролювали кожне своє слово, вели себе скуто і підозріло,

постійно бідкалися на несправедливість вироку, давали абстрактні відповіді, не визнавали власної провини, цікавилися порядком оскарження вироку. Після цього процедуру інтерв'ювання було змінено. Спілкування відбувалося віч-на-віч у кімнатах психоемоційного розвантаження, а також у спеціальних камерах (у присутності молодших інспекторів охорони), куди конвоювали злочинців, довічно позбавлених волі (Житомирська виправна колонія № 8, сектор максимального рівня безпеки Темнівської виправної колонії № 100). Слід відмітити різне ставлення корисливих насильницьких злочинців до наукового дослідження. Основна маса запрошених на індивідуальну бесіду виявили підвищений інтерес до заходу, йшли на співробітництво, при цьому не забували про власні інтереси і, користуючись нагодою, отримували консультації з широкого спектра правових питань. У поодиноких випадках (1–3 %) злочинці категорично відмовлялися від спілкування, посилаючись на добровільність заходу. Близько 5 % респондентів у силу очевидної розумової відсталості, наслідків наркоманії і алкоголізму, фізичних вад зору, слуху, порушень вестибулярного і опорно-рухового апарату, а також елементарної неграмотності не змогли взяти участь у дослідженні, хоча виявили попереднє бажання. Як з'ясувалося, засуджені охоче спілкуються наодинці, оскільки в середовищі ув'язнених панує атмосфера взаємопідозри і недовіри, не схвалюється надмірна комунікабельність, особливо у присутності представників адміністрації колонії. Установивши певний психологічний контакт, респондентам пропонувалося відповісти на запитання формалізованого інтерв'ю. Відповіді власноруч фіксувалися ними в опитувальних листах.

Метою анкетування населення стало визначення латентного виміру корисливих насильницьких злочинів, а також дослідження факторів віктимності громадян. Виходячи із попередніх даних узагальнених кримінальних справ та інформації, отриманої в ході бесід із сотнями засуджених, склалося чітке уявлення про соціальний склад контингенту жертв корисливих насильницьких посягань за родом занять та місцем роботи. Анкетування населення проводилося на умовах добровільності й анонімності. Значне сприяння в організації анкетування здійснювалося з боку органів влади, бізнес-структур, правоохоронних органів, громадських організацій. Зібрані анкети опрацьовувалися, а відображена в них інформація зводилася і групувалася, обраховувалася і викладалася у відповідних таблицях в абсолютних числах та відносних показниках.

Одним із недоліків методу опитування є орієнтованість певної частини респондентів на соціально очікувані відповіді [114, с. 155]. Проводячи бесіди із засудженими, ми зіштовхнулися із непоодинокими випадками сублімації вини. Певна частина корисливих насильницьких злочинців усіяко намагалися виправдатися, маскували корисливі спонукання під виняткову нужденність, хуліганські витівки, а застосування сили обґрунтовували збігом обставин і конформним впливом співучасників. Більше того, подекуди усні розповіді злочинців розходилися зі змістом письмових відповідей в опитувальних листах. У зв'язку із цим до методики нашого емпіричного дослідження були включені психодіагностичні методи тестування. За допомогою останнього ми намагалися подолати внутрішні захисні механізми злочинців. Вибір конкретних психодіагностичних методик обумовлений необхідністю комплексного дослідження ціннісно-нормативної та потрібнісно-мотиваційної сфер психіки злочинців, що відіграють ключову роль у характері мотивації, стійкості домінантних мотивів, специфіці цілепокладання та ціледосягнення, характеризують спрямованість особистості злочинця у цілому. З цією метою використовувалися такі тестові методики: «Смисло-життєві орієнтації» (СЖО), адаптація Д. О. Леонтьєва (1986–1988 р.) на базі методики Дж. Крамбо і Л. Майоліка [115], «Ціннісні орієнтації» (М. Рокича) [116], «Багатофакторного дослідження особистості» (Р. Кетела) № 105 (16 PF питальник), «Діагностики показників і форм агресії» (А. Басса і А. Дарки), адаптація О. К. Осницького [117].

Метод тестування «Смисло-життєві орієнтації» позитивно зарекомендував себе у вітчизняній та світовій психодіагностиці. Він дозволяє проникнути у внутрішній світ особи і вивчити її духовність, світогляд, життєву філософію.

За допомогою тесту «Ціннісні орієнтації» можна встановити структуру ціннісно-нормативної сфери особи. М. Рокич систему ціннісних орієнтацій поділяв на цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні) [116, с. 57]. Перші відповідають за стратегію життєздійснення, другі виражають поведінковий стандарт. Конфігурація термінальних та інструментальних цінностей свідчить про певну спрямованість особистості злочинця.

Діагностування особистих рис злочинця здійснювалося за допомогою тесту «Багатофакторного дослідження особистості» (Р. Кетела) № 105 (16 PF питальник) [117, с. 240]. Сутність цього методу полягає у встановленні за принципом дихотомії 16-ти базових факторів, що

характеризують інтелектуальні, емоційно-вольові та когнітивні особливості особи злочинця.

Окрема увага приділялася діагностиці агресивності як особистої риси злочинця, що відіграє важливу роль у мотивації злочинної поведінки. Для цього застосовувався метод «Діагностики показників і форм агресії» (А. Басса й А. Дарки), адаптація О. К. Осницького [117, с. 174]. Виявлення і шкалування таких особистих рис, як негативізм, роздратування, образа, почуття провини в різних комбінаційних варіаціях із фізичною, вербальною чи непрямими формами агресії, дозволяють вирахувати сумарні показники індексу агресивності та індексу ворожості. Виходячи із співвідношення зазначених індексів, можна робити певні висновки про домінуючий тип агресії — ворожої або інструментальної.

Тестування проводилося у кримінально-виконавчих установах середнього рівня безпеки управління Державного департаменту України з питань виконання покарань в Харківській області: Диканівська ВК № 12, Холодногірська ВК № 18, Олексіївська ВК № 25. Консультативна допомога із процедури тестування надавалася завідувачем кафедри загальної та прикладної психології та педагогіки Харківського національного університету внутрішніх справ кандидатом педагогічних наук, доцентом Л. О. Шевченко. Обробка результатів тестування здійснювалася згідно із запропонованими авторами методиками відповідних ключів. У ході тестування застосовувався метод контрольної групи. Для чистоти експерименту до складу контрольної групи увійшли 50 осіб, які відбувають покарання за крадіжку (класичний корисливий злочин). Основну групу склали 50 осіб, засуджених за найбільш поширені корисливі насильницькі злочини — убивство із корисливих мотивів і вбивство на замовлення, бандитизм, розбій, вимагання і грабїж. Через порівняння результатів тестування представників основної і контрольної групи робилася спроба виявити специфічні особисті риси корисливих насильницьких злочинців, які виразнявали специфіку мотивації злочинної поведінки. Робочою гіпотезою, що підлягала верифікації в ході тестування, було припущення: якщо корисливий насильницький тип злочинця має якісну визначеність, то мають бути певні психологічні відмінності від інших типів злочинців, передусім корисливих. Використаний набір тестових методів дозволяє комплексно і глибинно дослідити особу корисливого насильницького злочинця, виявити її спрямованість і ставлення до протиправного збагачення насильницьким шляхом.

Осмислення результатів емпіричного дослідження сприятиме вибудовуванню логічно узгодженої системи знань про корисливу насильницьку злочинність.

1.3. Історико-кримінологічне дослідження генези корисливої насильницької злочинності

Пізнати природу корисливої насильницької злочинності досить складно, не дослідивши її генезу, історичний поступ, об'єктивну залежність кількісних та якісних характеристик від трансформацій матеріального виробництва та форм власності, що відбивалися в системі суспільних цінностей, психології мас і спрямовували злочинну активність на удосконалення засобів насильницького збагачення.

Як зазначає П. Сорокін, будь-яке соціальне явище являє собою соціальний зв'язок, що має психічну природу і реалізується у свідомості людей, при цьому за змістом і тривалістю виходить за її межі [118, с. 66]. Е. Дюркгейм звертав увагу на те, що соціальні факти (явища) є образною формою колективних думок, дій і відчуттів, які внаслідок повторення набувають певної стійкості і становлять особливу реальність, сферу дії колективної свідомості, котра впливає на свідомість індивідуальну та визначає усталені (типові) форми соціальної активності [119, с. 9–13]. Предикат соціальності явища корисливої насильницької злочинності фокусує дослідницький інтерес на феноменальній стороні об'єкта, його внутрішніх і зовнішніх зв'язках та залежностях, що у розрізі багатомірової історії дозволить виявити об'єктивні законотенденції відтворення та функціонування в соціальному просторі.

Достеменно говорити про перші факти корисливих насильницьких злочинів на території слов'янських земель досить складно. Простежити становлення та розвиток явища спробуємо на базі аналізу пам'яток права.

Криміналізація вбивств при розбоях, а також розбійного промислу на Русі убачається із текстологічного аналізу найвидатнішої пам'ятки права слов'янських народів — Руської Правди. Напевно, що зустрічалися ці злочини ще й набагато раніше. Про негативну динаміку розбоїв у добу Київської Русі свідчить літопис: «Живяще же Володимир в страсе божиї. И умножишася разбойеве, и реша епископи Володи-миру: „се умножася разбойници: почто не казниш их?“» [120, с. 119–

120]. У всіх редакціях Руської Правди передбачається відповідальність за вбивства при розбоях княжих людей (огнищанина, рядовича, дво-рецького, тіуна) — ст. 20 «Короткої правди», ст. 3 «Просторової правди» і вбивства при розбоях звичайного люду ст. 5 «Просторової правди». Окремо виділявся розбійний промисел: «став на розбої без усіякої свади» з метою наживи ст. 7 «Просторової правди» [121, с. 14, 19, 58]. Виняткова суспільна небезпечність зазначених посягань знайшла своє відображення у характері санкцій: поза законом ставиться сам розбійник-убивця, на потік і розграбування видається його сім'я, що автоматично тягне за собою вигнання з общини, перетворення у безправних холопів дружини і дітей [122, с. 87]. Примітно, що за інші різновиди вбивств встановлювалася альтернативна санкція: кровна помста або грошова компенсація родичам загиблого, так зване «головництво». Більше того, вбивця взагалі міг уникнути покарання, якщо община виплатить за нього «віру» до княжої казни [121, с. 57–58].

Натуральний характер виробництва матеріальних благ кореспондує дикунсько-варварським формам привласнення кінцевого продукту. Перманентні загарбницькі війни, розорення і спалювання завойованих територій, напіврабське поневолення населення, теологічний світогляд, сповідування принципів таліона, цілковита залежність фізичного виживання від природних умов та врожайності зернових культур робили насильство в його найбільш жорстоких формах звичним засобом привласнення, що цілком відповідало духу культурно-світоглядного поступу цивілізації на його початкових етапах становлення.

Подальше удосконалення матеріального виробництва, зростання його обсягів, розвиток товарно-грошових відносин, зовнішньої і внутрішньої торгівлі, приватної власності на землю об'єктивно сприяли збільшенню сукупного суспільного багатства і, відповідно, розширювали сферу корисливого цілепокладання. У колективній свідомості представників тодішнього криміналітету поширюється ідея вигідності збагачення насильницьким шляхом. Про відносно масове відтворення у суспільстві насильницьких форм збагачення свідчать окремі літературні джерела: «Зграї озброєних рушницями, ножами та сокирами грабійників і розбійників чисельністю по 100–200 осіб чинять зухвалі вуличні напади, крадуть і силою відбирають майно, вбивають власників у випадках супротиву, а грабежі і розбої на дорогах та в лісах набули характеру епідемії» [123, с. 186]. До знищення злочинних осередків залучаються військові підрозділи стрільців, однак разові каральні операції головним чином спрямовувалися проти чисельних, добре

організованих злочинних зграй [124, с. 6–7], і не могли у цілому протидіяти стрімкому поширенню корисливої насильницької злочинної практики на всій території Великоруської держави. У структурі злочинних посягань вирізнялися як вже традиційні різновиди злочинів, так і нові. Зокрема, якщо в судебниках Великого князя Івана Васильовича згадуються лише розбої, що караються смертною карою, — ст. 8 (редакція 1497 р.) і грабежі, за вчинення яких передбачається відшкодування збитків і фізичне покарання на розсуд царя, залежно від соціального стану та дозлочинної поведінки людини (статті 16, 25 редакція 1550 р.) [125, с. 2, 17], то вже в Литовських статутах, чинність яких поширювалася на території Галицько-Волинського князівства, йдеться про вбивство із засідки на дорозі з метою пограбування (арт. 16), вбивство брата або сестри з метою отримання спадщини (арт. 15), розбій на дорозі (арт. 21), насильницьке пограбування житла (арт. 19) (редакція 1529 р.) [126, с. 36–38]. Викладений перелік доповнювався грабежем людини князівської, панської і шляхтянської (арт. 6) (у редакції 1566 р.) [127, с. 171, 175]. Звідси випливає, що накопичений досвід насильницького заволодіння майном передавався від покоління до покоління, фіксувався у субкультурних цінностях і збагачувався новими різновидами злочинної практики.

Поступово намічалася тенденція до консолідації злочинців, часткової зміни спрямованості посягань, удосконалення знарядійного арсеналу, в чому можна переконатися на матеріалах визначних пам'яток права доби станово-представницької монархії, абсолютизму Петра I та створення національної козацької держави. У цей період здавна відомі розбої, поєднані із вбивствами і підпалами, за поширеністю поступаються некваліфікованим і рецидивним розбоям [128, с. 415–416]. Корисливі насильницькі злочини все частіше мають вуличний «...а хто по улицям ходячи воруют, людей грабят и режут и шапки срывають» [128, с. 414] і груповий характер «...а хто в городах и в полках скопом учнут кого грабити и побивать... казнить смертю безо всякой пощады (ст. 21 Соборного Уложения (1649 р.) [129, с. 10]. При збереженні стійкої тенденції розбійних нападів на житло і панські маєтки «кто-бы на чий дом, гумно, загородный двор или хутор... умышленно наехал и кого-либо убил в смерть» (розд. 20 арт. 1 «Права, за якими судиться малоросійський народ») [129, с. 565], характерною рисою цієї категорії злочинів стає використання зброї «...кто ночью с оружием в дом ворвется, пограбит, побьет, поранит или умертвит» (розд. 21 арт. 185 «Артикул Військовий» 1715 р.) [131, с. 375]. Суспіль-

но значущою залишається проблема поширення розбоїв і грабежів на шляхах та дорогах: «если бы кто на пути разбит или пограблен был...» (розд. 20 арт. 19), «о разбое учиненном над купцами и иными людьми на дорогах» (розд. 20 арт. 20), «о разбое и смертном убийстве при разбое на пути» (розд. 20 арт. 20 «Права, за якими судиться малоросійський народ») [130, с. 591–595]; «кто людей на пути вооруженной рукой нападет и оных силою ограбит...» (розд. 21 арт. 185 «Артикул Військовий» 1715 р.), «кто насильно отнимет у тех, кто в обоз, крепости и города всякий провиант привозят...» (розд. 21 арт. 186) [131, с. 376].

Таку історичну особливість ми пов'язуємо із інтенсивним розвитком ярмарок та базарів, налагоджуванням торговельних зв'язків між містом та селом і використанням доріг, через які проходила лівова частка товаропотоку. У цей час з'являється новий різновид корисливих насильницьких злочинів — вбивство за наймом: «А ежели жь кто для прибили или в надежде к какой прибили договорится, наймется или даст себя подкупить, или готова себя учинит кого убить смертно...» (арт. 161 розд. XIX «Артикул Військовий» 1715 р.) [131, с. 369]. Основним засобом боротьби із корисливими насильницькими злочинами до кінця XVIII ст. виступає смертна кара. Криваві літургії охоплюють всю країну і мають видовишно-ритуальний характер [132, с. 130]. Однак запобіжний ефект смертної кари виявився невисоким, оскільки суспільний інтерес до незаконного збагачення насильницьким шляхом переважував ризик страти на смерть у разі викриття і затримання [133, с. 28–29].

Якісно новий виток розвитку корисливої насильницької злочинності відбувся у часи капіталістичного способу виробництва матеріальних благ і становлення приватної власності. Капіталістичне матеріальне виробництво базується на законі створення надлишкової вартості (прибутку) [134, с. 632], що відбилося на переформатуванні шкали суспільних цінностей. Матеріальна вигода, особисте збагачення будь-якими засобами відтіснили далеко на задній план суспільної свідомості одвічні духовні цінності та ідеали. Як відмічає Е. Феррі, відтоді, коли в маси було кинуте гасло: «Збагачуйтесь!» — суспільство вразила моральна хвороба ктезоманія — манія збагачення, що визнає гроші головною ціллю життя і неодмінною умовою особистого щастя [135, с. 214]. Первинне накопичення капіталу, створення ринку робочої сили, розвиток будівництва, торгівлі, кооперації і мануфактури, банківської системи, кредитування сприяли зростанню обсягів товарно-

грошової маси і формально розширювали можливості споживання матеріальних благ. Утім приватний характер багатства, монополія на засоби виробництва на практиці доводили, що задовольнити легальним шляхом зростаючі матеріальні потреби та інтереси широких верств населення вкрай проблематично [136, с. 34]. Унаслідок цього в суспільній свідомості інтенсивно йде процес сприйняття та засвоєння вигідності й допустимості насильницького збагачення, тобто утворюється ціннісно-нормативна основа детермінації корисливої насильницької злочинності. Так, за даними офіційних статистичних джерел, упродовж 1874–1891 рр. приріст грабежів і розбоїв відносно базового періоду 1874 р. (100 %) становив +48 % [137, с. 114]. На початку ХІХ ст. (1900–1913 рр.) рівень вбивств, грабежів і розбоїв зростає в рази: на 254 і 223 % відповідно. Найбільші темпи приросту цих злочинів спостерігаються протягом 1900–1906 рр.: (+128 %) і (+269 %) відповідно, що пояснюється глибинною економічною кризою, амністією, революційними подіями 1905 р. [138, с. 367–368].

Привертає увагу той факт, що абсолютна більшість злочинців на момент засудження були зайняті у сфері виробництва товарів та послуг, а значить, мали легальне джерело доходів. Зокрема, із кожних 100 засуджених осіб працювали: у сфері промисловості та сільського господарства близько 50 % вбивць, грабіжників і розбійників, у сфері послуг (перевізники, приватна обслуга) та розваг (трактирні розважальні заклади) — близько 40 % злочинців. Частка незайнятих суспільно корисною працею становила майже 10 % [137, с. 180].

В епоху панування приватної власності та інтенсивного розвитку сфери виробництва і послуг головним «товаром» понад 80 % сільського населення у цілому аграрно відсталій країні стала вільнонаймана праця. Психологія наймитів, у яких головним «капіталом» є робочі руки, досить специфічна. Невизначеність буття, низький соціальний статус, обмеженість матеріальних можливостей викликають заздрість до всіх, хто має більше. Невипадково жертвами корисливих насильницьких злочинів переважно ставали представники дрібного промислового класу: роботодавці, господарі дрібних крамниць, шинків, а також постійні відвідувачі цих закладів, ремісники, візники, повії, самотні перехожі, особи, які пустили незнайомих на нічліг [139, с. 162]. Предметами злочинного посягання в багатьох випадках були: гроші, вироби із золота, верхній одяг, різноманітний домашній ренант, заощадження на скрутний час [139, с. 237–239].

М. Гернет емпірично обґрунтовує відсутність залежності між на-

сильницькими посяганнями на власність і ціною на продукти харчування та врожайністю зернових культур, котрі визнаються факторами корисливої ненасильницької злочинності [140, с. 83]. Кримінологами проводиться думка, що поширення корисливої насильницької злочинності відбувається за умов різкого падіння моральності в суспільстві, зростання люмпенізованого прошарку населення, у середовищі якого поширюються пияцтво і паразитизм, егоїзм і жорстокість, ненависть до багатих і заздрість до тих, хто довготривалою працею наживав матеріальні статки [140, с. 83]. До цього слід додати ще один суттєвий момент. Капіталістичний устрій аграрно відсталой Російської імперії не дозволив стати приватній власності загальнонаціональним надбанням. На початок ХХ ст. соціальний склад населення говорив сам за себе: поміщики — 1,2 %, духовенство — 0,9 %, буржуазія — трохи більше 1 %, при тому, що понад 80 % громадян — біднота, серед яких близько третини мали деяку власність, решта — пролетарі [141, с. 79]. Передумови заперечення приватної власності ставали дедалі виразнішими. Суспільство дійшло до межі насильницького перерозподілу національного багатства. Попередній цикл відносно врівноваженого розвитку корисливої насильницької злочинності змінювався циклічним сплеском, що припав на революційні події 1917 р. та громадянську війну.

Відверто розбійницьке більшовицьке гасло «грабуї награвоване» та наступна політика збройного терору детермінували лавиноподібне поширення в суспільстві корисливої насильницької злочинності. Значною мірою цьому сприяли: загальна амністія небезпечних злочинців, розпуск поліції та жандармерії, поширення дитячої безпритульності, відлуння світової війни, події громадянської війни, насичення країни зброєю, політика воєнного комунізму, непу, насильницька колективізація, голодомори 1921 р., 1932–1933 рр., гіперінфляція, масові заворушення тощо [142, с. 35–37; 143, с. 210; 144, с. 39]. Влада створила образ класового ворога народу у вигляді багатих, яких асоціювала із злодіями і закликала до нещадної розправи над ними [145, с. 201]. За даними Центррозшуку на території 38 губерній РСФРР у 1919 р. було вчинено 2816 грабежів і розбоїв, а в 1920 р. — 7319, тобто річний темп приросту склав (+260 %). Питома вага цих злочинів у структурі злочинності становила 5 %. Близько 95 % розбійних нападів вчинювалися із застосуванням зброї [146, с. 95].

На базі даних ЦСУ СРСР та результатів діяльності кримінологічних установ спробуємо проаналізувати основні тенденції корисливої насильницької злочинності у 20–30-х роках ХХ ст. За період 1922–

1926 рр. динаміка умисних убивств по СРСР мала різкі коливання: 1922 р. — 100 % (базовий період); 1923 р. — 73 %; 1924 р. — 57 %; 1925 р. — 74 %; 1926 р. — 85 %. Рух розбоїв і грабежів був більш зваженим: 1922 р. — 100 % (базовий період); 1923 р. — 112 %; 1924 р. — 97 %; 1925 р. — 97 %; 1926 р. — 100 % [147, с. 70–73; 148, с. 109–111]. Централізованих відомостей щодо динаміки бандитизму — нового різновиду корисливої насильницької злочинності, не наводилося. Певні висновки з цього приводу можна робити виходячи із узагальнення розрізненої статистичної інформації та архівних матеріалів. Так, відомо, що за результатами діяльності революційних трибуналів¹ упродовж II півріччя 1921 р. — I півріччя 1922 р. розглядається 173 кримінальні справи по загальнокримінальному бандитизму і засуджується 3204 особи [150, с. 25, 51]. За даними окремих джерел на території УСРР із травня по листопад 1921 р. зареєстровано 686 бандитських нападів. Тільки на території Донецької губернії виявлено 74 банди [151, с. 48–49]. Всього протягом 1921 р. на території УСРР (за неповними даними) було вчинено 1974 збройних бандитських нападів, під час яких вбито, поранено та поневолено 6005 осіб [152, с. 110]. Різке зростання рівня бандитизму зафіксоване у 1924 р.: за неповними даними по РСФРР було зареєстровано понад 260 бандитських груп, а в провадженні ревтрибуналів перебувало близько 4 тисяч кримінальних справ по бандитизму [153, с. 109]. Науковці відмічають два різновиди тогочасного бандитизму: політичний і загальнокримінальний [152, с. 303]. Значне поширення так званого політичного бандитизму на початку 1920-х років в Україні обумовлено повстанським рухом селянства і супротивом політики воєнного комунізму [141, с. 263; 154, с. 396].

Окрім зростання кількісних показників, корислива насильницька злочинність змінювалася якісно. На початку 20-х років XX ст. вона має молодіжний, груповий, організований та збройний характер [142, с. 35].

На думку В. Д. Меншагіна, корисливі вбивства становлять особливу форму групового розбою [155, с. 70, 74]. Корисливість — другий за поширеністю мотив умисних убивств (18,6 %) після ревнощів (37,5 %) [155, с. 58]. Цей вид злочинів є типовим для злодіїв-професіоналів, сільських заробітчан і міської бідноти, крамарів і непманів, азартних гравців. Для злодіїв-професіоналів убивство є необхідною межею від крадіжок до бандитизму. У них спостерігається

¹ У 1920 р. компетенція ревтрибуналів була розширена, у зв'язку із чим на їх розгляд передаються справи про бандитизм, грабжі і розбій [149, с. 28].

певна «перекваліфікація» від суто злодійського промислу до полювання на осіб, які мають значні кошти. Міська біднота і сільські заробітчани наважуються на вбивства під впливом страшених злиднів і потреб у найнеобхіднішому. Їх жертвами стають як роботодавці (торговці), так і подібний їм люд заради заволодіння їх побутовим майном. Комерсанти (крамарі й непмани) вбивають з метою розширення капіталовкладень у власну справу, скорочення необхідних витрат. Азартні гравці, обтяжені перманентними боргами, через убивство намагаються повернути втрачене й відігратися [155, с. 66–69]. За місцем вчинення корисливі насильницькі злочини поділяються на вуличні (49 %) і напади на квартири, установи, магазини чи склади (51 %) [156, с. 67].

На той час кістяк корисливої насильницької злочинності становили добре організовані й озброєні банди, очолювані авторитетними і досвідченими рецидивістами, професійними розбійниками, на кшталт Л. Пантелєєва, відомого як «Льонька Пантелєєв», М. Сафонова на прізвисько «Сабан», Я. Кузнєцова — він же «Яшка Кошельков» [157, с. 12–13]. Їх злочинна діяльність полягала в нападах на продовольчі склади і банківські установи, цукрові заводи, ювелірні крамниці і музеї, а також помешкання відомих і багатих людей. В Україні визнаним авторитетом злочинної Одеси був зухвалий і «шляхетний» розбійник, М. Вінницький — «Мішка Япончик». Бандугруповування М. Вінницького нараховувало від 2 до 10 тисяч учасників і спеціалізувалося на грабежах, розбоях і вимаганнях виключно проти заможних комерсантів [158, с. 137, 139]. Слід зазначити, що на початку 20-х років ХХ ст. Одеса визнається кримінальною столицею усієї Країни Рад [158, с. 135]. Станом на 1920 р. тут виявляється 40 000 грабіжників [159, с. 49].

За умов економічної руїни, голоду і кримінального свавілля поширюються серійні вбивства з метою пограбування, що, як правило, вчинялися візниками. Серед найвідоміших професійних корисливих вбивць слід назвати І. Демидова на прізвисько «Башкатов» (459 вбивств) [160, с. 161], Котова-Смирнова (116 вбивств), Михайла Осипова, він же «Мішка Культяпий» (78 вбивств) [161, с. 15], Петрова-Комарова (29 вбивств) та ін. [162, с. 52]. Усі вони володіли відпрацьованою до автоматизму технікою заповідання смерті, були кмітливі і винахідливі, легко входили у довіру потенційним заможним жертвам, знеацька завдавали смертельного удару і непомітно зникали з місця події із награбованими цінностями. Розпочинаючи злочинну діяльність як вбивці-одинаки, згодом кожен із них організував і очолив банди, що спеціалізувалися на корисливих вбивствах, грабежах і розбоях.

Найчисельніша і різноспрямована злочинська спільнота, зорієнтована у складній криміногенній ситуації, стрімко перекаваліфіковується у грабіжників, розбійників, бандитів і корисливих убивць. Корисливе насильство виграє конкуренцію у традиційних ненасильницьких форм збагачення через свою доступність і високу дохідність. Азарт легкої наживи потіснив навіть усталені злочинські традиції оминати криваве ремесло. Культивується життя на повну. Звичні для злочинного світу пияцтво, розпушта, азартні ігри, марнування життя набувають особливого лоску й помпезності. До найбільш віктимогенної групи населення тієї доби належали сім'ї фабрикантів, поміщиків, ювелірів, лікарів, заможних селян і просто знатні й відомі люди, про багатства яких ходили чутки серед народу. Однак небезпека насильницького відібрання майна загрожувала й широким верствам населення.

Підсумовуючи основні тенденції корисливої насильницької злочинності аналізованого періоду, зазначимо таке. Кримінологами грабіж, розбій, бандитизм і корисливі вбивства відносилися до однієї типологічної групи, на підставі єдиної корисливої мотивації, схожості особистісних ознак злочинців, спільної причинності. Незважаючи на криміналізацію вимагання, що прирівнювалося до шантажу, в статистичних збірках і дослідженнях кримінологічних установ 20–30-х років ХХ ст. не згадується даний склад корисливого насильницького злочину. Певною мірою це можна пояснити специфікою конструкції складу вимагання. Річ у тім, що способом вчинення даного корисливого злочину визнавалося виключно психічне насильство, а санкція передбачала покарання до 3 років суворої ізоляції [163, с. 225–226; 164, с. 43]. У період домінування тяжких корисливих насильницьких злочинів вимагання не набуло значного поширення.

Із всього вищевикладеного убачається історична тенденція, що має характер об'єктивної закономірності. Під час трансформацій форм власності відбувається масова переорієнтація злочинної активності від ненасильницьких до насильницьких способів заволодіння майном, що обумовлено лавиноподібним зростанням рівня безкарного насильства в усіх сферах суспільного життя.

Відстежити розвиток корисливої насильницької злочинності у 30–40-х роках ХХ ст. немає можливості у зв'язку із ліквідацією відділу моральної статистики та згоранням кримінологічних досліджень аж до 1960-х років. Однак, виходячи із узагальнення розрізної інформації, накопиченої в літературних джерелах та архівних матеріалах, можна сказати, що основні тенденції розвитку цього явища збереглися.

Про поширеність крадіжок, бандитизму, грабежів та розбоїв у воєнні часи на окупованих територіях та під час евакуації зазначається у працях відомих криміналістів М. М. Ісаєва, Б. С. Утевського, М. М. Гродзинського [165, с. 1]. Показово, що крадіжки за законами воєнного часу кваліфікувалися по аналогії із бандитизмом за ст. 59³ КК РСФРР, подібне правило поширювалося і на грабежі [166, с. 25–26]. Із огляду НКВС УРСР «Про боротьбу із бандитизмом в західних областях України за січень-червень 1941 року» впливає, що за звітний період ліквідовано 38 політичних і 25 кримінальних банд із загальною кількістю активних учасників 273 особи. Станом на 15.06.1941 р. на оперативному обліку перебуває 77 діючих бандугруповань із них: політичних 51 із 274 учасниками, кримінальних 26 із 92 учасниками [167, с. 1–2]. Тобто понад 1/3 від загальної кількості банд має загальнокримінальну корисливу насильницьку спрямованість. У січні 1944 р. видається спільний наказ генерального прокурора і НКЮ СРСР «Про посилення боротьби із бандитизмом, розбоєм, грабежом, хуліганством і крадіжками» [168, с. 47], що свідчить про соціальну значущість проблеми. Схожа ситуація зберігалася і на початку 1950-х років. Так, станом на 01.01.1951 р. у лагерьх та колоніях системи ГУЛАГу відбувало покарання за кримінальний бандитизм та збройні пограбування (статті 59³, 167 КК РСФРР), вчинені в тому числі і під час відбування покарання — 77 863 злочинці (або 4 % від контингенту засуджених осіб за вчинення загальнокримінальних злочинів (1 948 228 чоловік)); аналогічні показники стосовно осіб, які вчинили умисні вбивства (у тому числі з корисливих мотивів — статті 136, 137, 138 КК РСФРР) складала 41 443 засуджених (2,1 %) [169, с. 10–11]. За національним складом в'язнів українці посідають 2-ге місце (20,02 %) після росіян (55,59 %) [169, с. 7].

Посилена карально-репресивна кримінальна політика сталінського режиму за посягання на соціалістичну та колгоспно-кооперативну власність [170, с. 101] і пильний громадський контроль за поведінкою неблагонадійних елементів в усіх сферах суспільного життя на певний час сприяли стабілізації криміногенної ситуації загалом, у тому числі й уповільнили поширення корисливих насильницьких злочинів зокрема [171, с. 5]. Значною мірою цьому сприяли післявоєнна скрута, необхідність відновлення народного господарства, побутова невлаштованість населення, коли власність розцінювалася громадською мораллю лише як засіб, що мав би забезпечити загальнонаціональний добробут радянського народу. Утім у міру накопичення сукупного багат-

ства одночасно на всіх рівнях суспільної структури активізувалися процеси привласнення загальнонародної власності із «нічийним» статусом, при цьому сама власність із засобу поступово перетворюється у ціль особистого збагачення, що дало поштовх до нового витка відтворення в суспільстві корисливої злочинності загалом, у тому числі й насильницьких її форм.

Так, за 15-річний період (1972–1987 рр.) на території УРСР абсолютна кількість корисливих насильницьких злочинів (грабежів і розбоїв)¹ зростає із 4180 до 7816, або на 187 %. Їх питома вага у структурі всієї злочинності становить 3,1–3,3 % [172, с. 158–159]. Темпи приросту в середньому за вказаний період склали + 42,0 %. Співвідношення грабежів до розбоїв приблизно складає 80 : 20 % [172, с. 152].

У 70–80-х роках ХХ ст. корислива насильницька злочинність зазнала якісних змін. У структурі спостерігається скорочення питомої ваги вбивств із корисливих мотивів до 8,8 % [173, с. 71], що, найімовірніше, пов'язано із активним поширенням у злочинному середовищі радянської епохи тюремно-лагерних традицій уникання кривавих способів наживи. Корисливі вбивці стали старшими, близько 70 % із них — особи віком 25–40 років [174, с. 40], що обумовлено зростанням питомої ваги рецидивістів до 43 % [175, с. 104].

Понад 90 % грабежів і розбоїв учиняється з метою заволодіння індивідуальним майном громадян [176, с. 267], а не державним чи громадським. Бандитизм як особливо небезпечний злочин проти держави окремо не досліджувався і в судовій практиці майже не зустрічався [3, с. 120]. Припускаємо, що це не відповідало дійсності, швидше за все, проблема штучно замовчувалася, а бандитизм кваліфікувався як груповий розбій із використанням зброї. За часів стабільного соціально-економічного розвитку корислива насильницька злочинність назагал має вуличний, груповий і алкоголізований характер (до 80 % усіх злочинів). Показники озброєності та організованості знижуються до 1/3 посягань [153, с. 387, 431], натомість поступово зростає кримінальна активність непрацюючих громадян до 40 %. Кримінологами звертається увага на посилення ролі віктимної поведінки потерпілих у механізмі прийняття злочинного рішення: 40 % із них перебували в нетверезому стані [153, с. 428].

Отже, в умовах абсолютної монополії державної власності, кон-

¹ Даних щодо вимагань, убивств із корисливих мотивів та інших корисливих насильницьких злочинів у згаданій статистичній збірці не наводиться.

центрації народного багатства у виробничо-казначейських фондах, а не в приватних капіталах та дрібній індивідуальній власності народу, відбулася зміна способу вияву корисливої насильницької злочинності. Даний вид злочинності має ситуативний і малодохідний характер. Основними видами незаконного збагачення у цей період виступають розкрадання й привласнення державного майна, крадіжки, хабарництво, шахрайство, спекуляція, обман покупців і замовників тощо. Утім уже в другій половині 80-х — першій половині 90-х років ХХ ст. корислива насильницька злочинність розвивається у двовекторному напрямі: з одного боку, продовжує мати ситуаційно-вуличну спрямованість, а з другого — набуває організованих і озброєних форм і стає одним із способів первинного накопичення капіталу.

У період перебудови спад виробництва і тотальний товарний дефіцит неминуче потягнув за собою лібералізацію цін, грошову інфляцію і падіння життєвого рівня громадян. Упродовж 1990–1992 р. ціни на товари і послуги зросли у понад 30 разів, а в 1993 р. Україна пройшла через найвищу у світовій економічній практиці гіперінфляцію — понад 10 000 % [177, с. 325–326]. До 80 % населення проживає за межею бідності, у суспільстві стрімко поширюються алкоголізм і наркоманія, особливо у молодіжному середовищі. Безробіття, хронічні несплачені зарплатні, поширена практика видачі продукції замість грошової винагороди змусили майже все економічне активне населення зайнятися торгівлею, як правило, на стихійних вуличних базарах. Масові виводища, молодіжні неформальні рухи, місця дозвілля і розваг також мали вуличний і дворовий характер. Загальне послаблення громадського порядку, легкість нелегального збуту майна зробили вуличні грабежі і розбої досить популярним способом індивідуальної наживи. Переважно за рахунок вуличних посягань зростають кількісні показники корисливої насильницької злочинності в цей час, у чому можна переконатися на прикладі найбільш поширених злочинів — грабежів і розбоїв¹. Зокрема, динаміка зареєстрованих грабежів і розбоїв має такий вигляд: 1988 р. — 11 702 (100 %); 1989 р. — 17 281 (+147 %); 1990 р. — 20 880 (+178,4 %); 1991 р. — 24 829 (+212,1 %); 1992 р. — 34 325 (+293,3 %); 1993 р. — 38 471 (+328,7 %). У цілому за 6 років рівень корисливих насильницьких злочинів зріс у 3,3 разу. Крім того, зафіксо-

¹ Інформації щодо стану реєстрації вимогань в аналізованому джерелі не вводиться. За даними статистичного щорічника Держкомстату України за період 1985–1990 р. у 7,5 разу зростає рівень вимогань індивідуального майна громадян: 1985 р. – 200 злочинів, 1990 р. – 1500 [178, с. 482]. Подібна тенденція збереглася і надалі – у 1996 р. зареєстровано 2786 злочинів (+185,7 % до 1990 р.) [179, с. 752].

ване зростання питомої ваги грабежів і розбоїв у структурі усієї злочинності від 4,8 до 7,1 % [172, с. 158–159].

На початку 90-х років XX ст. намітилася тенденція до збільшення питомої ваги тяжких злочинів у структурі всієї злочинності до 45,1 % (1994 р.) [179, с. 746] проти 13,7 % (1991 р.) [172, с. 143]. Багато в чому подібне зростання відбулося саме за рахунок вбивств із корисливих мотивів, грабежів, розбоїв, вимагань, розкрадання шляхом розбійних нападів наркотичних засобів і психотропних речовин, вогнепальної зброї, бойових припасів або вибухових речовин, що згідно зі ст. 7¹ КК України (1961 р.) належали до категорії тяжких злочинів. За даними МВС України, у 1991 р. на 38,5 % у порівнянні із минулорічними показниками зростає кількість заволодінь наркотичними засобами шляхом крадіжок, грабежів і розбоїв [180]. За 1989–1991 рр. на 30 % зростає загальна кількість корисливих насильницьких злочинів, вчинених із застосуванням вогнепальної і на 54 % — холодної зброї [180].

Системна криза соціалістичної директивно-планової моделі економіки унеможливила подальше задоволення зростаючих матеріальних потреб населення. Запровадження інститутів приватної власності, підприємницької ініціативи, приватизації, кредитування, валютного котирування тощо заклало основу для відтоку частини суспільного багатства у приватний сектор господарювання. На ґрунті інтенсивного розвитку всіх форм приватного бізнесу, приватизації державних підприємств, валютно-кредитних обороток, експортно-імпортних операцій, бартерних схем взаєморозрахунків між суб'єктами господарювання, хронічних неплатежів та відсутності ефективних механізмів повернення фінансової заборгованості, і загалом дедалі більш приватного характеру багатства виникає організована злочинність, що у першій половині 1990-х років має збройні форми та корисливу насильницьку спрямованість, про що відмічають В. В. Василевич, В. В. Голіна [181, с. 9; 182, с. 52–53;]. Зазначимо, що підґрунтя для масового відтворення організованих форм корисливої насильницької злочинності на зорі незалежності України заклалося ще за часів перебудови (друга половина 80-х років), коли активно розвивався тінювий сектор економіки, формувалася новий соціальний клас піонерів капіталізму — цеховиків і кооператорів. Підпільне цехове виробництво товарів дефіцитної групи, стихійний розвиток мережі недержавних торговельних точок (здебільшого кіосків і базарів), нелегальних конвертаційних центрів сприяли поступовій концентрації готівкової маси у приватних руках. Думаємо, що саме перехід від радянської моделі безготівкових роз-

рахунків за товари й послуги (в умовах тотального дефіциту споживчо-товарного ринку) до вільної торгівлі за готівку став одним із визначальних факторів зростання корисливої злочинності загалом та її насильницьких форм, зокрема, на пострадянському геополітичному просторі початку 1990-х років. У цей час в Україні, як і в усіх союзних республіках, йшли криміногенні соціальні процеси: реформування армії, унаслідок чого відбувалося масове звільнення в запас кадрових військових, розкрадання зброї і боєприпасів із військових складів, створення «чорного ринку» зброї, що поступала із «гарячих» точок, розформування спецпідрозділів силових структур, демобілізація десятків тисяч осіб, які брали участь у локальних війнах та збройних конфліктах по всьому світі і залишилися напризволяще державою, руйнація системи професійної підготовки спортсменів, унаслідок чого відбувався масовий відтік дисциплінованих і вольових людей у сумнівні охоронні структури тощо. Серйозно постала проблема наркоманії, насильницької молодіжної субкультури, що підживлювалася новою рок- та поп-культурою, секс-революцією. Як покаже подальший розвиток подій, саме із деліквентного молодіжного середовища, а також із контингенту колишніх кадрових військових, відставних працівників правоохоронних органів, бійців спецпідрозділів, професійних спортсменів головним чином відбувалося рекрутування до лав групової, організованої й професійної злочинності корисливого насильницького спрямування. Як уже неодноразово відбувалося в історії, трансформація форм власності від державної до приватної в умовах економічного виключення значного контингенту молодого покоління й незатребуваності досвідчених і спеціально підготовлених представників військових і правоохоронних структур неминуче призводить до консолідації злочинної спільноти, перегруповування сил, розширення сфер злочинного бізнесу, намагання підмінити функції розбалансованої державної влади. На часі постала епоха організованої злочинності, бандитизму, вбивств на замовлення.

За даними МВС України, у 1990 р. було виявлено 421 організовану злочинну групу з кількістю активних учасників 1600 осіб, які вчинили 2230 злочинів, переважно особливо зухвалих і жорстоких, у тому числі 25 умисних вбивств, 212 розбійних нападів, 200 вимагань, 66 фактів заволодіння зброєю і вибуховими речовинами. У членів орггруповань вилучено 171 одиницю вогнепальної зброї, грошей і цінностей на суму понад 5 млн рублів [180]. Упродовж 1991–2000 рр. чисельність виявлених організованих злочинних груп зросла у 2,6 разу [183, с. 68].

Разом із тим значно зростає рівень вчинених їх учасниками тяжких корисливих насильницьких злочинів. Так, за період 1992–1999 р. кількість умисних вбивств збільшується: із 33 у 1992 р. до 101 у 1999 р., тобто у 3 рази; розбоїв — із 106 до 691 (у 6,5 разу); вимагань — із 222 до 689 (у 3 рази) [184, с. 196–197]; бандитизму — із 34 (1995 р.) до 90 (1997 р.) — у 2,6 разу [185]. У структурі злочинної діяльності організованих злочинних груп питома вага вбивств складає 1,2 %, бандитизму — 1 %, розбоїв — 6,2 %, вимагань — 7,5 %, грабежів 2,6 % [185]. Понад 60 % активних учасників організованих злочинних груп — молодь віком до 29 років, не зайнята навчанням і суспільно корисною працею, ще 25 % — особи віком 30–39 років [183, с. 77]. Абсолютна більшість (80 %) членів таких груп раніше не притягувалася до кримінальної відповідальності, що свідчить про активне втягнення у злочинну діяльність раніше вказаних груп населення у зв'язку із її прибутковістю [183, с. 78]. Відмічається спеціалізація корисливої насильницької злочинної діяльності орггруповань на вимаганнях проти підприємців [186, с. 98], розбоях та грабежах на автотрасах та прикордонних територіях, проти водіїв міжнародних рейсів, які перевозять оптові партії товарів, валютників, інкасаторів, комерційних туристів, власників шойно придбаних автомобілів [23, с. 52]. Утім назагал організована злочинність традиційно має економічну спрямованість.

В окремих випадках ударною силою і бойовим прикриттям організованої злочинності став бандитизм, який, на думку фахівців, має характер гангстеризму [168, с. 90–91]. Слід зазначити, що рівень бандитизму в Україні тільки за 7 років (1991–1997 рр.) зростає у понад 10 разів: від 9 злочинів у 1991 р. до 110 у 1997 р. [187]. Примітно, що бандугруповування спеціалізуються на розбійних нападах, вимаганнях, вбивствах на замовлення, викраданні транспортних засобів, викраданні людей з метою викупу, крадіжках, контрабанді зброї і наркотиків. Банди добре оснащені технічно, мають сучасну стрілецьку зброю, вибухівку, спецзасоби, транспорт. Напади завчасно плануються і ретельно готуються, використовуються засоби маскуванню, у разі опору застосовуються зброя і жорстокі тортури. З метою згуртування учасників банди й унеможливлення добровільної відмови від розбійних нападів нерідко використовується такий психологічний прийом, як пов'язання «на крові» жертв. Серед найбільш відомих банд, злочини яких вирізнялися особливою жорстокістю і супроводжувалися вбивствами із корисливих мотивів, можна назвати об'єднання під керівництвом братів Башмаків (АРК), Цахаєва (Суми), Рибака (Луганськ), Пугача (Краснодон), Немсадзе (Донецьк),

Кушніра-Рябіна (Донецьк — Луганськ) та багато інших [188; 189]. За результатами дослідження В. В. Голіни, серед мотивів бандитизму домінують корисливі спонукання (до 90 %) [182, с. 86].

Так, наприклад, банда Кушніра-Рябіна діяла упродовж 1994–1997 рр. на території Луганської і Донецької областей, мала інтернаціональний склад, зв'язки із орггруповуваннями пострадянських країн, валютні рахунки в іноземних банках, конспіративні квартири, де переховувалися бандити від кримінального переслідування. Озброєння банди включало: автомати — «АКМ», «АКМС», «АК-74», «АКС-74У» з приладами для безшумної стрільби, пістолети-кулемети — «Скорпіон», «AGRAM-2000», пістолети — «ПМ», «ТТ», «Вальтер», «Чеська Зброевка», гранатомети — «РПГ-7В», «РПГ-22», гранати — «РГД-5», «Ф-1», 4 кг вибухових речовини, боеприпаси тощо. До складу банди входили у минулому бійці спецпідрозділів, колишні спортсмени, оперативний працівник міліції, неодноразово судимі особи. Банда спеціалізувалася на вбивствах на замовлення (з метою перерозподілу сфер впливу на газовому ринку, в металургійній та вугледобувній промисловості, фондовому ринку, автомобілебудуванні, мережі оптової та роздрібною торгівлі, ресторанного бізнесу тощо), розбійних нападах (на банківські філії, пункти обміну валют, нелегальні конвертаційні центри), вимаганнях (проти директорів ринків, керівників комерційних структур із великим оборотними коштами напівлегального походження), крадіжках на замовлення дорогих автомобілів іноземного виробництва. Назвемо тільки найбільш резонансні убивства на замовлення, що проходять по кримінальній справі № 1-05/2003. Йдеться про вбивства президента транснаціональної корпорації «Атон», народного депутата України Є. Щербаня, голови біржевого комітету Української міжбанківської валютної біржі, народного депутата України В. Гетьмана, президента футбольного клубу «Шахтар» А. Брагіна, президента акціонерного товариства «Данко» (одного із засновників корпорації «Індустріальний союз Донбасу») О. Момота, впливового донецького бізнесмена А. Богданова, засновника найбільш потужних комерційних структур Луганська у сфері торгівлі, нафтопереробки, який фактично контролював усі фінансові потоки та тіньовий сектор економіки Луганської області, — В. Доброславського та інших впливових бізнесменів того часу. У матеріалах справи зазначається, що банда Кушніра-Рябіна використовувалася як інструмент перерозподілу надходів між корпораціями «Єдині енергетичні системи України» та «Індустріальний союз Донбасу», які очолювалися відомими бізнесменами-політиками [190].

Наступним проявом корисливої насильницької злочинності 90-х років ХХ ст. є вбивства на замовлення. Як відмічає В. Ю. Шепітько, поодинокі факти вбивств, що мали очевидний замовний характер і вчинялися на ґрунті міжособистісних мотивів (помста, ревності, заздрість, неприязнь), були відомі судово-слідчій практиці ще за радянських часів [191, с. 3]. Криміналізація згаданого складу злочину відбулася лише 1996 р. Утім про поширеність вбивств на замовлення, особливо у сфері підприємництва і нелегального бізнесу, та набуття ними відверто корисливого спрямування у першій половині 90-х років, зазначається в монографічних дослідженнях, присвячених цій проблемі, із посиланням на офіційні статистичні джерела МВС України [192, с. 8–9]. Стверджується, що протягом 1992–1995 рр. рівень вбивств на замовлення зростає у 4,2 разу: 1992 р. — 74 (100 %), 1993 р. — 152 (+205,4 %), 1994 р. — 261 (352,7 %) 1995 р. — 311 (420,2 %) [192, с. 8–9]. Серед замовників вбивств за винагороду, як правило, виступають підприємці і банкіри, лідери злочинних угруповань, державні посадовці різних рангів, політики, підлеглі, які претендують на керівні посади, боржники потерпілого та ін. [191, с. 91–92]. Характерною рисою замовних вбивств стає їх вчинення у так званий знярядійний спосіб, пов'язаний із використанням холодної і вогнепальної зброї вибухових пристроїв, отруйних речовин (зразки яких наводилися раніше) [193, с. 43, 51]. За даними М. В. Костенка, типологічний розподіл злочинців, які вчинили вбивства на замовлення, виглядає так: випадкові вбивці (28 %), бойовики злочинних угруповань (31 %), професіональні виконавці-одинаки (33 %), організовані злочинні групи, що спеціалізуються на вчиненні замовних вбивств (8 %) [193, с. 98–103]. Суми винагороди виконавцям вбивств на замовлення коливаються в діапазоні від 25 до десятків тисяч доларів [194, с. 177]. Так, наприклад, у Дніпропетровську протягом 1997–2000 рр. діяла група найманих вбивць І. Зіміна, Ю. Іванського, які звинувачуються у 8 вбивствах підприємців (включаючи замах). Прейскурант цін за послуги групи коливався від 50 тисяч до 100 тисяч умовних одиниць. Декілька слів про виконавців: 34-річний І. Зімін мав вищу освіту, ніде не працював, захоплювався хімією; 35-річний Ю. Іванський — у минулому інструктор одного із спецпідрозділів МВС України, на момент вчинення злочинів працював інструктором по спорту Дніпропетровського обласного товариства «Динамо». Рішення зорганізуватися у групу «кілерів» прийняли після того, як отримали «замовлення» із винагородою у 50 000 доларів США за вбивство бізнесмена. Ця група вирізнялася з-поміж

інших досить екзотичним способом вбивств, який дозволяв тривалий час уникати викриття і затримання. І. Зімін виявляв неабиякий хист у галузі хімії і звернувся до знайомого анестезіолога з пропозицією продати виключені із вільного обігу медичні препарати групи міорелаксантів — аурдан, дитилін та ін. Клінічна дія даних препаратів полягає в тому, що після їх введення в організм людина стає нерухою, не може самостійно дихати, унаслідок чого без штучної вентиляції легень настає смерть. План замовних вбивств зводився до начебто «випадкових» уколів-ін'єкцій потерпілим у натовпі людей замаскованим (наприклад, у букеті троянд) шприцом, від яких наставала дивна смерть на очах у шокованих і розгублених перехожих. Відповідні медичні експертизи у своїх висновках пояснювали раптову смерть фізично здорових людей цілком природними причинами — гострою серцевою недостатністю, інфарктом міокарда, судинним враженням головного мозку тощо [195].

Насамкінець зазначимо, що у другій половині 90-х років ХХ ст. криміногенна ситуація у цілому в Україні стабілізувалася, а загальний рівень злочинності почав поступово знижуватися. Однак тенденція до зростання кількості зареєстрованих корисливих насильницьких злочинів зберігалася й надалі, що свідчить про певну автономність і специфіку способу існування та відтворення цього явища суспільного життя.

Отже, підсумовуючи історико-кримінологічне дослідження генези корисливої насильницької злочинності, доходимо таких висновків. Багатовікова історія становлення та розвитку даного явища засвідчила повторюваність і відносну стійкість типових форм його проявів. В умовах радикальних трансформацій форм власності, що супроводжувалося переходом суспільного багатства у приватний сектор економіки і переоцінкою суспільних цінностей, закономірно повторювалися піки масового вчинення корисливих насильницьких злочинів, що свідчить про необхідні стійкі зв'язки з іншими негативними соціально-економічними та похідними від них морально-психологічними явищами суспільного життя.

На межі ХХ–ХХІ ст. корислива насильницька злочинність продемонструвала двовекторний напрямок розвитку: масове поширення розрізаних епізодичних посягань у громадських місцях заради заволодіння майном на примітивно-вигідній основі й усталену злочинну діяльність (організована, професійна, рецидивна) із метою отримання матеріальної вигоди як основного джерела доходів.

Розділ 2

Сучасний стан та основні тенденції розвитку корисливої насильницької злочинності в Україні

2.1. Аналіз кількісних показників корисливої насильницької злочинності. Коливання динаміки та регіональні відмінності

Діалектична природа явища корисливої насильницької злочинності обумовлює його розвиток і видозміну через заперечення попередніх станів об'єкта, унаслідок чого здійснюється стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, що було показано на прикладі епохальної трансформації матеріального виробництва. Між минулими і сучасними станами явища існує зв'язок станів, що забезпечує єдність стійкості й мінливості емпіричних проявів корисливої насильницької злочинності. Минулий стан явища детермінує, причинно обумовлює майбутній спосіб вияву буття об'єкта. Враховуючи таке положення соціального детермінізму, перейдемо до аналізу стану корисливої насильницької злочинності в сучасних умовах соціально-економічного розвитку України, але спочатку зробимо кілька вступних зауважень.

Фіксація емпіричної даності явища шляхом виявлення й оцінки його кількісних та якісних сторін, що відбивають цілісність об'єкта пізнання, наявне буття в конкретних просторово-часових умовах соціальної дійсності є прикладним застосуванням методологічної функції категорії «стан» в аналізі соціальних явищ [196, с. 24]. Серед кримінологів не існує єдиного підходу щодо обсягу поняття «стан» злочинності, системи показників вимірювання. На початковому етапі формування категоріально-понятійного апарату кримінологічної науки під станом злочинності розумілася кількість злочинів і осіб, які їх вчинили на певній території [3, с. 111; 197, с. 14; 198, с. 32]. Згодом таке визначення зазнало критики у зв'язку із фактичним збігом за обсягом із поняттям рівня злочинності, що дало підстави піддавати сумніву доцільність його використання при статистичній характерис-

тиці злочинності [105, с. 57]. Удосконалення наукового інструментарію кримінології здійснювалося як шляхом розширення обсягу поняття «стан злочинності», так і введенням у науковий обіг суміжного поняття «кримінологічна характеристика» злочинності. Не вдаючись у докладний термінологічний аналіз зазначених понять, принагідно зазначимо, що вони із деякими зауваженнями ставляться в один понятійний ряд [199, с. 44–49]. На нашу думку, при оцінці криміногенної ситуації в країні за відповідний звітний період доцільно вживати термін «стан злочинності», і ось чому.

По-перше, семантика терміна «стан» означає: «становище, в якому хто-небудь, що-небудь перебуває» [63, с. 749]. Корислива насильницька злочинність належить до класу соціальних явищ, що у своєму існуванні та розвитку підкоряються вірогіднісним статистичним закономірностям. Структурно вона складається із статистичної кількості окремих груп злочинів, що утворюються в результаті зважування випадкових відхилень у вигляді одиничних злочинних посягань. Ґрунтовно оцінити цілісність форми існування явища, відносну стійкість різноманітності проявів можливо на рівні інваріантних однорідних груп злочинів, що перебувають у ймовірних зв'язках та залежностях і в органічній сукупності відбивають інтегративні властивості феномену корисливої насильницької злочинності, утворюючи певну інформаційну модель реального об'єкта соціальної дійсності.

По-друге, філософська категорія «стан» явища передбачає відбиття його зовнішнього і внутрішнього боків у діалектичній єдності кількісних і якісних параметрів [200, с. 106], що автоматично знімає питання інтерпретації цього терміна як виключно кількісної характеристики об'єкта пізнання.

По-третє, потребує уточнення твердження окремих науковців, що стан злочинності має розглядатися як загальна сукупність її характеристик у статистиці, а не в динаміці [201, с. 133]. Атрибутивною ознакою соціальних явищ є колективна активність, рух і взаємодія з іншими об'єктами соціальної дійсності, унаслідок чого власне і відбувається «самовиявлення» конкретних форм існування в певному часовому зрізі. Водночас, у перманентній взаємодії перебувають і внутрішні сторони, множинна сукупність елементів, що зумовлює існування заданих соціальних умов характерних рис, стійко повторюваних і порівняно нових тенденцій, котрі мають характер ймовірних закономірностей. Виявляти відносно стійкі внутрішні і зовнішні зв'язки та залежності слід виходячи з аналізу динамічних змін через порівняння із

минулими станами кількісно-якісних показників розвитку явища корисливої насильницької злочинності у просторово-часовому вимірі.

По-четверте, явище корисливої насильницької злочинності набуває якісної визначеності у процесі взаємодії з іншими соціальними структурами, суспільством загалом і одночасно спричиняє шкоду охоронюваним суспільним відносинам, тому поняттям стану досліджуваного виду злочинності має охоплюватися й оцінка соціальних наслідків множини злочинів, реально вчинених на певній території у визначений часовий період.

Виходячи із викладеного, під станом корисливої насильницької злочинності пропонуємо розуміти *сформовану в узагальнених оцінках кількісних та якісних характеристик інформаційну модель явища, що відбиває внутрішні і зовнішні взаємозв'язки, закономірності функціонування й основні тенденції розвитку.*

Із наведеного визначення випливає функціональне призначення кримінологічної категорії «стан» корисливої насильницької злочинності: на основі синтезу кількісних і якісних показників дати оцінку інтегрованих відмітних ознак відносно цілісного феномену суспільного буття і створити його модель. Оцінка зовнішніх і внутрішніх характеристик явища дається в процесі та результатах аналізу корисливої насильницької злочинності. Аналіз стану корисливої насильницької злочинності підпорядковується певним дослідницьким завданням, серед яких виділяємо: 1) установити загальні, стійкі статистичні закономірності, що у масовому вимірі відбивають кількісні й якісні показники елементів об'єкта [202, с. 7; 203, с. 15], котрі на більш високому рівні абстрагування виявляють відмітні ознаки корисливої насильницької злочинності, в яких полягає феноменологічна сторона явища; 2) виявити загальні тенденції розвитку корисливої насильницької злочинності у соціальному просторі й особливості нерівномірного територіального поширення її проявів [112, с. 21]; 3) дослідити структурний склад, міжелементне співвідношення, порядок організації і самовідтворення явища, взаємотрансформованість споріднених видів злочинної поведінки, зв'язки і взаємодію з іншими різновидами кримінальних проявів, а також із соціальними явищами та процесами, що їх зумовлюють. Перелічені дослідницькі завдання підпорядковані загальній меті — окреслити соціальну область детермінант і причинності функціонування, відтворення та розвитку корисливої насильницької злочинності. Разом з тим слід зазначити, що у процесі та результатах реалізації поставлених завдань здійснюватиметься різнонаправлена

характеристика об'єкта, оскільки перші два завдання спрямовані на дослідження зовнішніх, статистично фіксованих кількісних ознак, а третє — розкриватиме внутрішню архітектуру, міжелементні зв'язки і залежності, порядок організації й відтворення явища ізсередини. У зв'язку із цим вважаємо за доцільне в цьому підрозділі роботи обмежитися аналізом кількісних показників досліджуваного феномену, а структурному аналізу якісних властивостей присвятити наступний підрозділ. Поряд з цим на окремий розгляд заслуговують латентність і соціальні наслідки корисливої насильницької злочинності.

Виходячи із стохастичності, багатогранності, гетерогенності сукупності проявів корисливої насильницької злочинності, далі за текстом предметом аналітичної діяльності буде статистична інформація, а інструментарієм пізнання — комплекс кримінологічно значущих узагальнюючих показників (сумарних абсолютних величин, відносних та середніх величин), що характеризують явище корисливої насильницької злочинності у певному просторово-часовому вимірі. Серед таких показників вирізняємо рівень, структуру і динаміку [204, с. 51–52], що диференціюються за кількісними та якісними ознаками вимірювання [205, с. 13–15]. Втім задля зручності аналізу й дотримання послідовності викладення матеріалу розглянемо структурний розподіл об'єкта пізнання в наступному підрозділі роботи. А тут зосередимося на аналізі тільки кількісних показників проявів корисливої насильницької злочинності — рівня й динаміки в масштабах країни та подання за регіонами.

Ознака масовості соціального явища, яким є корислива насильницька злочинність, найвиразніше виявляється саме на загальносуспільному рівні, де встановлюються інваріанти (стійкі ознаки) у різних видах колективної активності (і, відповідно, масової свідомості), статистичні закономірності розподілу сукупності облікованих фактів, що об'єктивуються від своїх індивідуальних проявів, за словами Е. Дюркгейма, у певну колективну силу (сукупність енергій), якісно нове утворення, реальність іншого класу, новий об'єкт суспільного розвитку [206, с. 419–421]. Визначити статистичні закономірності функціонування й розвитку корисливої насильницької злочинності доцільно на базі аналізу статистично-облікової інформації про фактуальний масив зареєстрованих злочинних проявів [207, с. 22]. Ідеться про фіксований обсяг узагальненої та систематизованої статистичної інформації за низкою групувальних ознак [208, с. 139], передбачених загальнодержавними формами статистичної звітності й ви-

кладеної у вигляді експрес-інформації, підсумкових звітів державних статистичних спостережень (форми № 1, № 2 тощо) за відповідний звітний період. Сюди ж належить галузева статистична звітність: економічна, соціальна, демографічна, управлінська, оприлюднена у відповідних статистичних збірках, аналітичних оглядах та ін. [209, с. 28–29]. Серед основних вимог, що висувуються кримінологами до статистичної інформації, фігурують достовірність, повнота охоплення, змістовність [207, с. 24, 27]. Достовірність статистичної інформації забезпечується офіційними джерелами надходження, документальним статусом її носіїв [208, с. 136; 209, с. 28]. Із повнотою охоплення реальної кількості злочинних проявів у соціальній дійсності при статистичній фіксації традиційно виникають проблеми, оскільки певна частина фактів, що з різних причин залишається поза межами статистичного обліку, належить до розряду латентних [207, с. 25]. Змістовність статистичної інформації також має обмежений характер, бо в ній з огляду на високий рівень узагальнення й систематизації знаходять кількісний вираз найбільш загальні родові ознаки, при цьому нівелюються видові ознаки й особливості елементного складу об'єкта дослідження [209, с. 29]. З метою досягнення повноти й об'єктивності кримінологічного аналізу статистична інформація доповнюється даними спеціально організованого емпіричного дослідження. Функціональним призначенням емпіричного напряму пізнання є збір (відповідно до кримінологічних методик), обробка, аналіз та авторський коментар інформації про окремі сторони і властивості явища, структурно-групові й індивідуальні особливості, що залишилися поза межами первинного обліку [209, с. 39; 210, с. 70–71], проте мають важливе гносеологічне та казуальне значення для розкриття сутності кримінологічного феномену. Емпірично-дослідне вивчення об'єкта істотно доповнює дані загальнодержавного статистичного спостереження, поглиблює структуру пізнавальної процедури, надає аналітичній діяльності комплексного характеру, а отриманим знанням — завершеного і системного вигляду в процесі подальшого теоретичного осмислення та побудови абстрактно-умоглядних конструкцій, інформаційної моделі реального об'єкта соціальної дійсності.

Отже, перейдемо до аналізу рівня та динаміки корисливої насильницької злочинності в Україні за 9-річний період (2001–2009 рр.) із моменту прийняття Кримінального кодексу України 2001 р. на базі даних загальнодержавного статистичного спостереження.

Абсолютні показники кількості зареєстрованих корисливих насильницьких злочинів, виявлених осіб, які їх вчинили, чисельності наявного населення викладені у таблиці (див. табл. 1 дод. А). Вони взяті із офіційних статистичних джерел Департаменту інформаційних технологій МВС України [211], обліково-аналітичних щорічників та інших періодичних видань Державного комітету статистики України за відповідні звітні періоди [212; 213; 214; 215; 216; 217; 218; 219]. Розрахунки відносних величин структури, інтенсивності, порівняння, динаміки, темпів приросту, що відбивають загальні тенденції розвитку й характерні риси прояву корисливої насильницької злочинності, робилися виходячи із показників вторинної статистичної інформації, а їх результати викладалися у таблицях (див. табл. 1; 2 дод. А; табл. 1; 2 дод. Б; табл. 1 дод. В). При визначенні показників злочинної активності за основу бралася чисельність населення вікової групи 14–65 років, що зумовлено результатами авторського емпіричного дослідження, згідно з якими вікова група злочинців понад 65 років у вибірковому масиві виявилася не представленою. Додатковий аналіз рядів динаміки здійснювався шляхом обчислення щорічного темпу приросту, при цьому використовувалися розроблені загальною теорією статистики таблиці кінцевих значень відповідних величин [220].

Почнемо аналіз статистичних даних із визначення рівня корисливої насильницької злочинності у 2009 р. і з'ясування загальних тенденцій розвитку та особливостей прояву за досліджуваний період. Як впливає із даних таблиці (див. табл. 1 дод. А) рівень корисливої насильницької злочинності у 2009 р. становив: 33 485 зареєстрованих злочинів і 21 570 виявлених осіб, які їх вчинили. За дев'ятирічний період порівняння (2001–2009 рр.) масив зареєстрованих корисливих насильницьких злочинів зріс на 6,8 %, а контингент злочинців збільшився на 2,0 % (див. табл. 1 дод. А). За цей відтинок часу середньорічний темп приросту зареєстрованих корисливих насильницьких злочинів становив +0,75 %, тоді як сукупність усіх зареєстрованих злочинів демонструвала зворотню тенденцію (середньорічний темп зниження –1,6 %). Водночас фіксується середньорічний темп зниження чисельності усього населення країни (–0,7 %) (див. табл. 2 дод. А). Тобто середньорічний темп приросту корисливих насильницьких злочинів у понад 3 рази перевищував середньорічний темп приросту усієї злочинності й у 2 рази — середньорічний темп приросту всього населення України. Звідси убачається, що корислива насильницька злочинність — це само-

стійний феномен суспільного життя, який має специфіку детермінації і розвитку.

Привертає увагу нерівномірний розподіл корисливих насильницьких злочинів по роках за абсолютними показниками, коефіцієнтами і часткою у структурі всіх зареєстрованих злочинів. Так, за даними статистичної звітності МВС України, зростання рівня й інтенсивності поширення аналізованої категорії злочинів відмічалось у 2003, 2004 і 2005 рр. — 44 367; 47 934; 55 145 (в абсолютних показниках), 9,2; 10,1; 11,7 (у коефіцієнтах інтенсивності на 10 тис. населення), що корелює із збільшенням частки цих злочинів у структурі зареєстрованої злочинності: 8,0; 9,2; 11,3 %, відповідно (див. табл. 1 дод. А). Втім уже в наступних 2006–2008 рр. фіксується помітне зниження відмічених показників: 2006 р. — 49 308, при цьому коефіцієнт інтенсивності і частка серед усіх зареєстрованих злочинів продовжують збільшуватися 10,5 і 11,7 % відповідно, що найбільш вірогідно вказує на штучний характер удаваної стабілізації кримінологічної ситуації із проявами корисливої насильницької злочинності. У 2007 р. зниження абсолютних показників та відносних величин стало ще помітнішим і більш синхронним: цифра зареєстрованих злочинів — 38 887, коефіцієнт інтенсивності — 8,3 і питома вага серед усієї злочинності — 9,7 % (табл. 1 дод. А). Як не дивно, ця «тенденція» збереглася й у кризовий 2008 р.: зареєстрованих злочинів — 32 737, коефіцієнт інтенсивності — 7,1, частка — 8,5 %. І лише у 2009 р. зафіксовано незначне зростання кількості аналізованих показників: 33 485; 7,3 і 7,7 % відповідно.

Пояснити встановлену «особливість» руху корисливої насильницької злочинності якимись об'єктивними чинниками досить складно, оскільки покращення соціально-економічної ситуації у країні за цей час фахівцями не відмічалось. Навпаки, як впливає із оприлюднених результатів загальнонаціонального проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», виконаного науковими співробітниками Інституту соціології НАН України на базі вибіркового опитування 1800 респондентів [221], у суспільстві відбувалися зворотні негативні процеси. Виходячи із вузькоспрямованого дослідницького інтересу, обмежимося лише стислим аналізом деяких криміногенних аспектів суспільних станів і процесів, що можуть мати детерміністське значення у відтворенні корисливої насильницької злочинної практики упродовж 2003–2006 рр. Насамперед привертає увагу позитивна відповідь понад 65 % респондентів на запропоноване в анкеті твердження щодо здатності більшості людей піти на незаконний вчинок заради вигоди

[221, с. 456]. Подібні висловлювання набувають криміногенного відтінку в комплексі з оцінками невизначеності буття (понад 70 % опитаних вважає саме так) [221, с. 451], руйнації усталених моральних цінностей (майже 80 % відповідей) [221, с. 452], невпевненості у власному майбутньому (близько 70 %) [221, с. 502] і загалом високого, за експертними оцінками, рівня аномійної деморалізації суспільства (62,9 % відповідей) [221, с. 457]. До цього слід додати низький рівень задоволення потреб, насамперед матеріального гатунку [221, с. 499, 503], оцінки загального характеру соціальних змін як таких, що погіршилися (значно або трохи) майже 40 % і ще близько 40 % як таких, що залишилися незмінними [221, с. 555]. З огляду на зміст наведених висловлювань доречно нагадати слова класиків кримінологічної думки. Г. Тарда: «Злочини підкоряються загальним законам, якими керується суспільство» [222, с. 555] і А. Кетле: «Соціальні причини злочинів не відчують різких коливань, вони змінюються тільки поступово. У всьому, що стосується до злочинів, ті самі числа повторюються з такою постійністю, яку важко не помітити» [223, с. 48].

Маємо всі підстави говорити про подальше поглиблення відзначених негативних процесів, набуття ними вагомого криміногенного значення в умовах глобальної економічної кризи, що вразила країну в 2008–2009 рр. Тож причини несподіваного зниження кількості зареєстрованих корисливих насильницьких злочинів у 2006 р. (–10,6 %), 2007 р. (–21,1 %) і навіть кризовому 2008 р. (–15,8 %), швидше за все, криються у вибірковій реєстрації найбільш масових грабежів і розбоїв в умовах перевантаження відмовними матеріалами по крадіжках, а також у тимчасовій дезорієнтації населення з приводу дієвості кримінально-правового захисту у випадках посягань проти власності. Нагадаємо читачеві про так звану часткову декриміналізацію крадіжок у другій половині 2005 р., унаслідок чого було прийнято 350 тис. рішень про відмову у порушенні кримінальних справ, а вже у 2006 р. ця кількість зросла до 450 тис. [224]. А як відомо, безкарність — найкоротший шлях від менш тяжких до більш тяжких посягань, від ненасильницьких до насильницьких, що особливо притаманно молоді й раніше судимим особам. Окрім цього не виключається, що обліково-реєстраційні підрозділи МВС поширювали практику відмови в кримінальному переслідуванні на підставі недостатнього розміру викраденого майна, особливо якщо йдеться про численні вуличні грабежі і розбої, вчинені в умовах неочевидності. У роки зростання кількості зареєстрованих злочинів (2003–2005 рр.) спостерігалось зменшення

частки виявлених осіб, які їх вчинили: 46,7; 46,2; 43,0 % відповідно. Натомість з 2006 по 2009 рр. відбувається збільшення цього показника: 50,3; 59,8; 62,3; 64,4 % відповідно, що може свідчити про орієнтованість органів досудового слідства на порушення кримінальних справ щодо встановленої особи, а не за фактом посягання. Завдяки такій практиці досягається штучне зменшення реєстрації злочинів, вчинених в умовах неочевидності (як правило, грабежів і розбоїв), що впливає на загальне зменшення рівня зареєстрованої корисливої насильницької злочинності. А. П. Закалюк схильний вбачати причини перепадів динаміки зареєстрованої злочинності упродовж 2003–2005 рр. у посиленні обліково-реєстраційної дисципліни керівництвом МВС, частковій декриміналізації крадіжок та штучній маніпуляції зі статистикою [43, с. 174–175; 209, с. 147–148]. Логіка науковця виглядає переконливою і в цілому знаходить підтвердження за результатами нашого дослідження. Виходячи з цих міркувань, завершення чергової кампанії посилення обліково-реєстраційної дисципліни обернулося поверненням до звичної практики штучного заниження показників реєстрації корисливих насильницьких злочинів у наступні роки.

Вказана тенденція в цілому позначається і на значній кількості основних груп корисливих насильницьких злочинів, із яких складається увесь статистичний масив спостереження, хоча тут є і деякі особливості. Як убачається із табл. 1 (див. дод. Б) протягом дев'яти років у середньому щорічне зниження кількості вбивств із корисливих мотивів та вчинених на замовлення (злочини групи А) становило $-1,97$, а бандитизму $-10,07$. Водночас злочини групи Б (грабежі, розбої, вимагання) показали щорічний приріст $+0,77$. Такі результати є свідченням того, що корислива насильницька злочинність протягом останніх дев'яти років має тенденцію до зміни характеру розвитку від більш суспільно небезпечних до менш суспільно небезпечних злочинних проявів. Одночасно відбувається рух від кваліфікованості вчинення корисливих насильницьких злочинів на організованій і професійній основі до масовості відтворення ситуативно зумовлених злочинних посягань.

Прояви корисливої насильницької злочинності досить нерівномірно поширюються у соціальному просторі різних географічних частин України. Проілюструвати зазначене можна на прикладі ранжування показників рівня та інтенсивності грабежів і розбоїв (найчисельніших різновидів корисливих насильницьких злочинів) у регіональному розрізі (див. табл. 1 дод. В). Презюмується, що територі-

ріальний розподіл інших корисливих насильницьких злочинів буде в цілому відповідати найбільш представницькій групі злочинів проти власності. З метою посилення об'єктивності територіального вимірювання обсягів корисливих насильницьких проявів пропонується оперувати коефіцієнтами злочинної інтенсивності розрахованими на 10 тис. населення регіону [43, с. 158]. Виходячи із узагальнення значень показників коефіцієнтів злочинної інтенсивності, а також беручи до уваги рівень зареєстрованих корисливих насильницьких злочинів, пропонуємо здійснити умовне районування України на дві великі територіальні частини: *високоінтенсивного* і *низькоінтенсивного* поширення досліджуваних злочинних проявів. До групи високоінтенсивного поширення корисливих насильницьких злочинних посягань відносимо 13 регіонів: м. Севастополь (13,2), м. Київ (13,1), Запорізька область (11,0), Донецька (10,6), Дніпропетровська (9,7), Луганська (8,4), Миколаївська (8,04), АРК Крим (8,3), Полтавська (6,8), Сумська (6,5), Херсонська (6,44), Одеська (6,1), Харківська (5,3) (див. табл. 1 дод. В). Одразу зробимо застереження стосовно віднесення до групи високоінтенсивного поширення досліджуваних злочинів Одеської і Харківської областей замість Кіровоградської (9,21) і Черкаської (6,40). Важко збагнути, яким чином, окрім «корегування» статистичної звітності у Харківській і Одеській областях та прагнення керівництва органів внутрішніх справ у такий спосіб пристойно виглядати на фоні інших областей, могло статися, що кількість грабежів і розбоїв, вчинених у Кіровоградській і Черкаській областях, перевищила аналогічні показники у вищевказаних областях. Тим паче, що подібне ранжування, зроблене автором у 2007 р., чітко засвідчило входження до групи високоінтенсивного поширення корисливих насильницьких злочинів Харківського й Одеського регіонів [225, с. 183–184]. Тому, керуючись принципом об'єктивності відображення просторового поширення корисливої насильницької злочинності, віднесемо Кіровоградську і Черкаську області до групи низькоінтенсивного поширення корисливих насильницьких злочинів в Україні. Останню становлять 14 областей: Кіровоградська (9,21), Черкаська (6,40), Чернігівська (6,3), Київська (5,43), Волинська (5,0), Житомирська (4,8), Львівська (4,2), Хмельницька (4,1), Рівненська (3,9), Вінницька (3,51), Чернівецька (2,55), Івано-Франківська (2,52), Тернопільська (2,31), Закарпатська (2,30). Кожну групу можна розбивати на підгрупи за критерієм більшої або меншої внутрішньоструктурної інтенсивності поширення корисливих насильницьких злочинів.

Оцінка обсягів та інтенсивності поширення корисливої насильницької злочинності на території України дозволяє виділити стійку тенденцію найбільшого ураження злочинними проявами східної і південної частини країни при найменшому поширенні явища на території західних областей. Виявлена суттєва диспропорційність просторового розвитку корисливої насильницької злочинності у межах держави дає підстави припускати значні відмінності умов соціально-економічного розвитку регіонів, що відбиваються на специфіці взаємопов'язаних демографічних, урбанізаційних, міграційних процесів і формують криміногенний потенціал соціокультурного простору. Пояснення встановленої тенденції слід шукати в існуючій на загальносуспільному рівні залежності між територіальною концентрацією капіталу і обсягами відтворення корисливих насильницьких злочинів, що має закономірний характер.

У схематичному вигляді виявляється загальностатистична закономірність: при збалансованому економічному розвитку всієї держави чи окремого регіону, співрозмірних рівню життя доходах, можливості споживання сукупного продукту праці у мешканців адміністративної одиниці є відносно рівними. Однак в умовах ринкового господарювання і конкуренції такого практично не буває. З одного боку, це пояснюється економічною спеціалізацією регіонів залежно від характеру природно-ресурсної бази географічного району, а з другого — глобалізацією економічного простору і загостренням конкуренції у сферах прибутковості виробництва та розширення можливостей зі споживанням матеріальних благ. Реалії ринкової економіки України є такими, що високодоходні промислово-виробничі комплекси інтенсивно розвиваються в радіусі і за рахунок депресивних територій¹, котрі виступають головними постачальниками дешевої робочої сили.

У географічній площині ураження корисливою насильницькою злочинністю виокремлюються зони високоінтенсивного поширення злочинних проявів у східній і південній частині України, а також містах республіканського значення — Києві та Севастополі. Площа, на якій розміщені 13 найбільш криміногенних регіонів, становить 50 % території України, де проживає близько 60 % населення республіки [227,

¹ Депресивними визнаються промислові та сільські райони, а також міста обласного значення, що упродовж останніх трьох років вирізняються найвищими середніми показниками рівня безробіття, зайнятості у промисловому виробництві та сільському господарстві, а також найнижчими обсягами виробленої продукції на одну особу та рівнем заробітної плати [226].

с. 11]. Водночас у цій місцевості стабільно реєструється понад 75 % грабежів, розбоїв, вимагань, бандитизму, що дає підстави поширити цю закономірність на всю групу корисливих насильницьких злочинів, частина з яких у регіональному розрізі статистично не фіксується. Подібна тенденція простежувалася упродовж 2001–2009 рр., що свідчить про сталий просторово-часовий розподіл проявів корисливої насильницької злочинності в Україні [211]. Якщо звернути увагу на поширення в даній місцевості інших видів злочинів, що частково трансформуються в корисливу насильницьку злочинність, то вимальовуються досить виразні контури криміногенного потенціалу краю у відтворенні корисливого насильства. Так, наприклад, в означеному географічному просторі реєструється близько 70 % усіх злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; понад 65 % фактів незаконного заволодіння транспортними засобами; близько 70 % випадків незаконного поводження зі зброєю; майже 70 % незаконного позбавлення волі або викрадення людини [211]. Разом з тим на території досліджуваних регіонів розташовано близько 65 % кримінально-виконавчих установ [228], а враховуючи, що первинна класифікація засуджених (понад 60 % із яких вчиняють корисливі злочини) здійснюється за критерієм місця проживання злочинців, презюмується осілість цих осіб після відбуття покарання в межах регіону, що сприяє акумуляції раніше судимого контингенту. Показово, що схід і південь України, а також міста Київ і Севастополь перенасичені вогнепальною зброєю (понад 70 % усіх вилучених одиниць вогнепальної зброї, боєприпасів і вибухових речовин). Щорічно тут виявляється близько 70 % організованих угруповань і злочинних організацій [211]. Крім того, характерною рисою розглядуваної географічної зони є найвище територіальне зосередження понад 70 % потерпілих від усіх злочинів [211]. На жаль, окремої реєстрації потерпілих від корисливих насильницьких злочинних проявів у територіальному розрізі не здійснюється, проте припускаємо, що регіональна структура видової віктимності буде досить схожою із масовою віктимністю. На взаємотрансформованість злочинності і віктимізації в межах єдиного соціального цілого вказує й В. О. Туляков [229, с. 191].

Усебічне осмислення причин просторової взаємодії явищ корисливої насильницької злочинності і видової віктимності потребує порівняння соціально-економічних показників розвитку групи регіонів найбільш інтенсивного і найменш інтенсивного поширення корисливих насильницьких злочинів. За напрацьованою Держкомстатом України

методикою рівень соціально-економічного розвитку регіону визначається системою показників, серед яких найголовніші величини валового регіонального продукту, інвестицій в основний капітал, вимог банків за кредитами, середньої заробітної плати, рівня зареєстрованого безробіття та ін. [230, с. 28]. Серед системи показників рівня життя населення на особливу увагу заслуговує аналіз даних щодо наявних доходів і витрат населення. Задля посилення інформативної цінності подальшого викладу аналітичного матеріалу, де є можливість, будемо оперувати відносними величинами (питомою вагою) регіону в основних соціально-економічних показниках, а за відсутності окремих відомостей наведемо абсолютні показники.

На групу 13 областей високоінтенсивного поширення корисливих насильницьких злочинних проявів припадає понад 70 % виробленого валового регіонального продукту (ВРП)¹, понад 70 % інвестицій в основний капітал, понад 70 % вимог банків за кредитами, наданими суб'єктам господарювання і населенню [231, с. 13–107; 232, с. 50].

Підгрупу більш інтенсивного поширення злочинів досліджуваної категорії складають східні і столичний регіони, частка ВРП, інвестицій в основний капітал, вимог комерційних банків за кредитами є найвищою в республіці (у зазначеному порядку в алфавітній послідовності): Дніпропетровська — 9,9; 7,7; 11,8 %, Донецька — 12,8; 9,5; 7,6 %, Запорізька — 4,6; 3,2; 3,4 %, Луганська — 4,5; 3,9; 1,7 %, Полтавська — 3,9; 3,8; 2,5 %, Сумська — 1,7; 1,3; 1,0 %, Харківська — 6,1; 5,1; 5,7 % і місто Київ — 18,9; 20,0; 42,8 % [227 с. 18, 20; 233, с. 50]. Показово, що у цих регіонах зафіксований порівняно невисокий рівень зареєстрованого безробіття²: Дніпропетровська область — 2,5 %, Донецька — 2,0 %, Запорізька — 3,2 %, Луганська — 2,4 %, Полтавська — 4,7 %, Сумська — 4,2 %, Харківська — 2,7 %, м. Київ — 0,6 % [227, с. 166]. Разом з тим зазначені регіони є найбільш привабливими щодо заробітків, позаяк середньостатистичні показники заробітної плати найманих працівників у цій місцевості становлять (у тій же послідовності) 1,8; 2,0; 1,8; 1,8; 1,7; 1,5; 1,7; 3,0 тис. гривень [227, с. 178], що тягне за собою інтенсивний рух робочої сили. Досліджувана підгрупа регіонів вигідно вирізняється за узагальненими показниками наявних доходів

¹ На регіональному рівні узагальнюючим показником, який характеризує рівень розвитку економіки регіону, є валовий регіональний продукт (ВРП) [231].

² Рівень зареєстрованого безробіття визначається як відношення (у відсотках) кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до середньорічної кількості населення працездатного віку [227].

і витрат населення у розрахунку на одну особу: Дніпропетровська область — 1,6 (млн грн доходи) проти 1,7 (млн грн витрати), Донецька — 1,6 : 1,6, Запорізька — 1,5 : 1,6, Луганська — 1,4 : 1,3, Полтавська — 1,4 : 1,5, Сумська — 1,3 : 1,2, Харківська — 1,4 : 1,9, м. Київ — 2,6 : 5,0 млн грн [227, с. 11]. Додатково характеризує рівень життя мешканців цих регіонів такий показник, як частка населення із середньодушовими грошовими доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму (у тій же послідовності): 16,7; 16,2; 24,3; 22,4; 29,3; 34,9; 18,7; 4,4 % [227, с. 268].

Отже, незважаючи на дещо нерівномірний територіальний розподіл основних соціально-економічних показників розвитку областей аналізованої підгрупи, чітко вбачається загальна тенденція найвагомішого просторового зосередження капіталу на сході України і в столичному регіоні, що продукує найбільші обсяги та інтенсивність проявів корисливої насильницької злочинності. У розвиток висловленої думки зазначимо, що територіально-економічна характеристика регіонів набуває вагомої пояснювальної сили лише у поєднанні з аналізом відносно однорідного соціокультурного середовища, яке власне і генерує систему цінностей, життєвих орієнтацій, колективні інтереси й цілі, поведінкові стереотипи та інтегративно визначає зміст і спрямованість злочинної активності.

Проблема криміналізації сходу України має глибоке історичне коріння, на що зверталася увага у спеціальних кримінологічних дослідженнях [234]. Водночас, до кінця не вивченим залишається кримінологічний аспект високого рівня урбанізованості східних областей, що за сучасних умов тісно пов'язано із рівнем доходів населення та якістю життя міського середовища. Показово, що при загальнодержавному показнику урбанізації населення 67,2 % у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій областях рівень урбанізованості найвищий — частка міського населення в загальній кількості становить відповідно 90,2; 86,1; 82,9; 78,5; 75,5 % [235, с. 41]. Специфіка нинішньої урбанізації полягає в розростанні приміських зон навколо міста-ядра, зазвичай обласного центру або міст обласного значення, що веде до утворення міської агломерації¹. Локальна концентрація виробників і споживачів товарів та послуг на обмеженій тери-

¹ Міська агломерація – вища стадія урбанізації, що передбачає компактне скупчення населених пунктів, в основі якого – велике або надвелике місто, оточене малими містами, поселеннями міського типу і селами, що об'єднуються інтенсивними господарськими, трудовими, культурно-побутовими і рекреаційними зв'язками [235, с. 21].

торії сприяє екстенсивному економічному розвитку, темпи якого значно випереджають розбудову соціальної сфери забезпечення якості життєдіяльності людей. Принадливість великих і надвеликих міст щодо заробітків для мешканців депресивних територій, головним чином приміських зон і селищних околиць, спровокувала неконтрольовану трудову міграцію, що суттєво загострила антропогенне, а разом із ним і криміногенне навантаження у цій місцевості та загалом негативно вплинула на якість міського середовища. За стихійним потоком провінціальних і сільських заробітчан до міських агломерацій потягнулися охочі поживитися їхніми доходами, покладаючись на молодіжну зухвалість і фізичну перевагу. Необтяженість суспільно корисними зв'язками, напівлегальне становище, анонімність міського способу життя, низький ступінь колективної безпеки і соціального контролю, толерантність суспільної думки щодо походження матеріальних доходів, різочий контраст у рівні життя різних верств населення цілком обґрунтовано називалися В. І. Шакуном детермінантами злочинності в містах [236, с. 44–45]. Водночас варто наголосити на існуванні у певної частини приїжджих заздалегідь фіксованої установки розбагатити грабежами, розбоями, вимаганнями проти заможних городян. Поряд з цим неконтрольоване вливання у міське середовище вільнонайманної робочої сили, котра має на руках зароблену готівку, активізує злочинну поведінку криміногенного прошарку городян, лави якого завжди були вельми чисельними. Розкриваючи специфіку урбанізаційних процесів в Україні, І. М. Салій говорить про явище псевдоурбанізації, або так звану нетряну урбанізацію, яка властива країнам, що розвиваються [235, с. 35, 40]. Виснажлива праця на об'єктах будівництва і промисловості, у сфері послуг і торгівлі, як правило, компенсується притаманним для заробітчан алкоголізованим дозвіллям, вживанням наркотиків, ігровою залежністю, користуванням послугами повій, причому нерідко на всю зарплатню чи навіть у борг. Зростаючий дисонанс між матеріальними запитами нового, сповненого уявних споживацьких можливостей міського життя і реальними доходами поглиблює соціальну відчуженість і детермінує насильницькі форми наживи серед донедавна законослухняної частини приїжджих на заробітки громадян. Віддаючи належне внеску заробітчан у погіршення криміногенної ситуації в обласних центрах та містах обласного значення, важко переоцінити внутрішній криміногенний потенціал промислово-виробничих територій, що перебувають у стійкому стані соціально-економічної депресії. Поширена у робітничих містечках і

промислових районах, шахтарських селищах і комунально-гуртожицьких поселеннях практика розбійних нападів і грабежів у дні грошових виплат і видовищних заходів, вимагання коштів у студентської молоді, покупців і продавців базарів, комерційних туристів, напади на відвідувачів розважальних та ігрових закладів набула ознак субкультурних традицій підлітково-молодіжного середовища, що передаються за наступністю поколінь. Як вдало висловився В. В. Голіна, пролонгованість відтворення корисливої насильницької злочинності [237, с. 39] у певному середовищі закріплює стереотипи вигідності і швидкодоступності насильницького збагачення, що стають нормою та сприймаються як стандарт поведінки деліквентної молоді. Разом з цим провідну роль у становленні криміногенного простору відіграли численні спільноти рецидивістів і професійних злочинців, організовані злочинні групи. Це своєрідне ядро криміналітету працює на перманентне втягнення молодого покоління у відтворення корисливої насильницької злочинної діяльності загалом та її найбільш суспільно небезпечних форм зокрема. Окрім викладеного, слід враховувати специфіку географічного положення східних регіонів: потужні залізничні транспортні вузли, автомагістральні роз'язки, аеропорти, межування з кордоном Російської Федерації, що відкривають широкі можливості для переховування злочинців від кримінального переслідування на території суміжних областей або за кордоном.

Як зазначалося раніше, у групі високоінтенсивного поширення корисливих насильницьких злочинів можна виокремлювали підгрупу менш інтенсивного територіального ураження корисливими насильницькими злочинними проявами. Йдеться про південь України: АР Крим, Миколаївський, Одеський, Херсонський регіони і місто Севастополь. Не вдаючись до докладного аналізу показників соціально-економічного розвитку цих територій, у цілому зазначимо, що за всіма ключовими позиціями відмічаються дещо нижчі значення порівняно зі станом соціально-економічного розвитку східних регіонів [227, с. 11–21]. Найбільш економічно самодостатнім із найвищими доходами населення вважається Одеський регіон, найгірша ситуація спостерігається у Херсонській області [227, с. 11–21]. Південь України вирізняється нерівномірним розміщенням територіально-виробничих комплексів, строкатою виробничою динамікою, неоднаковим рівнем життя та зайнятстю населення. Урбанізованість територій дещо нижча, втім характерною рисою розвитку ареалу виступають міські агломерації, що відтягують із прилеглих депресивних територій матеріаль-

ний і людський ресурс. У той же час уявляється, що обсяги готівкової і товарної маси, сконцентрованої у населення, є на порядок більшими ніж зареєстровані офіційними статистичними джерелами. Феномен корисливої насильницької злочинності інтенсивно поширюється у просторі, де певне зростання прошарку заможних громадян суперечливо поєднується із збільшенням контингенту паразитично налаштованих деліквентів. Прояви аналізованого явища спрямовані проти реальних доходів громадян, а не економіки краю, що є об'єктивною закономірністю.

Звідси випливає такий висновок: якщо територія південних областей України також належить до групи високоінтенсивного ураження корисливими насильницькими злочинами, то значить, реальна товарно-готівкова маса, яку має населення, є достатньо значною. І для цього існують об'єктивні передумови. Південні регіони географічно розташовані на перетині морських і наземних шляхів, є портовими і санітарно-курортними зонами із найпотужнішим готельно-ресторанним комплексом, розвиненою мережею оздоровчих закладів, сферою торгівлі й послуг, прогресуючим туристичним бізнесом, налагодженими контрабандними каналами. Зазначимо, що місцевий ринок нерухомості, оренди житла, торгівлі є надприбутковим і від того напівтіньовим, а обсяги готівкового обороту залишаються до кінця не визначеними. Специфіка економічної активності населення і відповідно корисливих насильницьких проявів полягає у сезонному характері основних заробітків під час літнього оздоровчо-відпускнуго періоду. Підвищена територіальна транзитність, деперсоналізація людинопотоку, осідання на руках населення офіційно неврахованої готівкової маси становлять підґрунтя для відносно масового поширення корисливої насильницької злочинної практики і в цій географічній площині.

Групу низькоінтенсивного поширення корисливих насильницьких злочинних проявів становлять центральні, північні і західні області країни. Незважаючи на те, що вони займають 50 % території, на якій проживає майже 40 % населення, сумарні показники ВРП становлять майже 30 %, інвестиційне вливання в основний капітал і вимоги банків за кредитами – також по 30 % відповідно [227, с. 11]. Найголовніше, частка зареєстрованих на цих територіях корисливих насильницьких злочинів упродовж останніх семи років не перевищує 25 % [211]. Стисло розглянемо ключові позиції соціально-економічного розвитку на прикладі західних регіонів, на території яких зафіксована найнижча інтенсивність поширення корисливих насильницьких злочинних проявів: Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська і Чернівецька

області. У рейтингу регіональних макроекономічних показників вказані адміністративні одиниці посідають останні місця. Так, відносні дані валового регіонального продукту, інвестицій в основний капітал, вимог банків за кредитами мають такий вигляд: Закарпатська область — 1,5; 1,4; 0,8 %, Івано-Франківська — 1,9; 2,5; 1,2 %, Тернопільська — 1,1; 1,2; 0,7 %, Чернівецька 0,9; 1,6; 0,6 % [227, с. 18, 20; 232, с. 50]. Рівень зареєстрованого безробіття у цих регіонах значно вищий, ніж у східних областях: 3,0; 3,7; 5,1; 3,4 % відповідно. Тут значно скромніші розміри середньомісячної заробітної плати на одного працівника: 1,5; 1,5; 1,3; 1,4 тис. гривень. На порядок нижчі доходи і витрати населення: Закарпатська область 0,9 : 1,2; Івано-Франківська — 1,1 : 1,2; Тернопільська — 1,0 : 1,1; Чернівецька — 1,0 : 1,2 млн гривень. [227, с. 11]. Більшою є частка населення із середньодушовими грошовими доходами на місяць нижче за прожитковий мінімум: 28,7; 31,0; 53,1; 40,4 % відповідно, що вказує на порівняно вищі показники бідності мешканців цих областей. Західні області України найменш урбанізовані: при загальнодержавному показнику 67,2 % на Закарпатті частка міського населення становить 37 %, в Івано-Франківській області — 42,1%, Тернопільській і Чернівецькій областях — 42,6 і 40,6 % відповідно [235, с. 222]. Тенденції децентралізованого розселення, назагал сільський уклад життя із відповідним менталітетом господаря на своїй землі, добра обізнаність про контингент корінного населення, стійкість традиційних цінностей, що значною мірою забезпечуються релігійними переконаннями, блокують масштабне поширення девіацій у молодіжному середовищі. Масова трудова міграція економічно активного населення за кордон на заробітки позитивно відбилася на зниженні обсягів віктимізації громадян. Традиційна схильність мешканців західних областей інвестувати кошти у нерухомість, навчання дітей, відкриття депозитних накопичувальних рахунків, безготівковий переказ фінансових засобів, порівняний мінімалізм предметів побутової обстановки, достатньо невисока купівельна спроможність населення роблять соціокультурне середовище несприятливим для розвитку й інтенсивного поширення явища корисливої насильницької злочинності. І насамкінець, відмічаємо такий феномен колективної свідомості, як низька межа терпимості до корисливих злочинних посягань, що мобілізує підвищену колективну безпеку і обмежує поле можливостей для злочинної практики. Усе це, за словами В. В. Луїнеєва, призводить до низького «порога насичуваності» [27, с. 25] даного простору проявами корисливої насильницької злочинності.

Таким чином, здійснені аналіз і оцінка статистичних даних щодо рівня і динаміки зареєстрованої сукупності корисливих насильницьких злочинів і осіб, які їх вчинили, дозволили встановити загальні, відносно стійкі, вірогіднісні закономірності функціонування і тенденції розвитку, що мають об'єктивний характер і відбивають повторювану взаємодію корисливої насильницької злочинності з іншими явищами соціальної дійсності у процесі масового відтворення злочинних проявів, що виражають феноменальну сторону об'єкта.

2.2. Латентний вимір корисливої насильницької злочинності

Змодельований об'єкт пізнання на основі аналізу статистично облікованих сукупностей одиничних злочинних проявів має незавершений вигляд, оскільки складність і суперечливість внутрішніх міжелементних взаємодій та мінливість форм прояву об'єктивно складно виявити повною мірою і зафіксувати на матеріальних носіях інформації. Умоглядна конструкція певним чином відрізняється від свого прототипу — реального явища соціальної дійсності. Причина тому — недоступність об'єкта для безпосереднього сприйняття, латентизація форм і проявів. Остання являє собою процес переходу явища в інформаційно неочевидний стан розвитку. Результатом цього процесу виступає латентизованість — фактичне існування певної частини проявів явища поза статистичним обліком. Родовим поняттям процесу (латентизації) і результату (латентизованості) є латентність, яку кримінологи схильні вважати іманентною ознакою злочинності [238, с. 26; 43, с. 178]. Семантичне походження терміна «латентний» (від лат. *latentis*) означає прихований, невидимий, тобто той, що не виявляє себе видимими ознаками [239, с. 279]. В. Ф. Оболенцев звертає увагу на те, що у міжнародному значенні латентна ознака явища злочинності найчастіше позначається як «dark side of crime», або «темний бік злочинності», чи «non-reported crimes», тобто «злочини, про які не було повідомлено поліції» [240, с. 5]. Мінливість явища як надіндивідуальної колективної сили суспільного розвитку зовні виявляється у різних сторонах його буття — очевидній та неочевидній (потаємній або латентній). Кримінологічна категорія латентності означає інформаційно невідображений статистичними засобами пласт корисливої насильниць-

кої злочинності, що викривляє уявлення про дійсні форми, розміри, прояви, структурне співвідношення складових частин, причини латентизації явища соціальної дійсності. Предметний зміст латентності розкривається двома істотними ознаками – «невиявленість» та «невідомість» реальних злочинних проявів органам кримінальної юстиції, що тягне за собою їх неврахованість кримінально-правовою статистичною звітністю. *Під латентною корисливою насильницькою злочинністю розуміємо: сукупність фактично вчинених, проте не виявлених і не зареєстрованих або виявлених і не зареєстрованих корисливих насильницьких злочинів у встановленому порядку.* Стан латентності фактично вчинених злочинів припиняється з моменту їх реєстрації і відображеня в обліково-статистичній звітності.

Ознаки латентності корисливих насильницьких злочинів убачалися із перепадів динаміки зареєстрованих злочинів упродовж 2003–2005 рр. та нелогічного низхідного спадання протягом наступних 2006–2008 рр., про що зазначалося раніше. Складається враження, що «дивовижна» тенденція зниження рівня просто-таки набула незворотного характеру, навіть усупереч проявам економічної кризи, що наприкінці 2008 р. стрімко вражала всі сфери суспільного життя. Звідси випливає необхідність визначити рівень і коефіцієнт латентності корисливої насильницької злочинності, щоб на їх підставі можна було оцінити хоча б орієнтовані обсяги поширення явища у суспільстві.

Відразу зазначимо, що проблема латентності старанно оминалася науковцями, які тією чи іншою мірою розробляли тематику корисливої насильницької злочинності. В окремих літературних джерелах зустрічались певні дані, які важко порівняти через часову та територіальну різнобічність. Деякі відомості з цього приводу отримували в ході опитувань населення в рамках міжнародних проектів та монографічних досліджень. Наведемо основні здобутки науковців у вивченні окремих видів корисливих насильницьких злочинів. Перші зарубіжні дослідження питання латентності у 40-ві роки. XX ст. показали співвідношення зареєстрованих і латентних грабежів 1 : 5 [241, с. 49]. У 80-ті роки XX ст. А. О. Конєв і Ю. В. Бишевський відмічали, що до 2 % убивств і тяжких тілесних пошкоджень, 8,6 % тілесних ушкоджень середньої тяжкості, грабежів і розбоїв від кількості зареєстрованих злочинів названих видів залишаються латентними [242, с. 30; 243, с. 11]. Р. М. Акутаєв на матеріалах Республіки Дагестан Російської Федерації дійшов висновку, що латентність убивств, заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень, розбоїв становить 35 % від

zareєstovanoї kіlkoc̄stī cīx zločiniv [244, c. 87]. Na počatok XXI st., za danimi S. O. Solodovnikova, latentnīst' vīmagān' u Rosīi stanovīst' 1: 30 [13, c. 112]. Mīžnarodnīi dosvīd vībīrkovogo doslīdžen'na pitān' latentnīstī svīdčit', što menše polovīnī zhertv korīsīlīvīx nasīl'nic'kīx zločiniv pōvīdomljāyut' pro kīmīnāl'nī dīi protī nīx pravooxoronnīi organī. Zokrema, u Rosīi līshe 48,5 % zhertv pogrābuvan' zhvernulīs' do mīlīcīi, u Pōl'shī — 34,2 %, u Čechoslovac'hīnī — 32,2 %, u Gruzīi — 21,8 %, v Estonīi — 29,0 % [245, c. 409]. Reģional'nīi doslīdžen'na latentnīstī analizovānoї kategorīi zločiniv v Ukraīnī pokazali take. Opītuvan'na naselēn'na v Ĥarkīv's'komu reģionī (2000 respondentiv), pōvedēne pīd kerīvnic'tvom I. P. Ručēnka, zasvīdčilo, što koeffīcīent prīrodnoї latentnīstī (2001 r.) pō vulīc'nīx grabēžax ta rozbīj'nīx napādax stanovīv 1,9; grabēžax ī rozbojāx īz pronīknen'nam do žītla — 1,7; vīmagān'nyāx — 5,9 [246, c. 280, 281]. V. F. Obolēncev ustanovīv latentnīst' grūpī rozkradān' māīna na rīvnī 42 % [240, c. 56]. U c'omu ž reģionī M. Kolodjāznīi (2005–2007 rr.), pōanalīzuvāvshī dumku 350 ekspertiv (suddīv ī spīvrobitnīkīv mīlīcīi), zaznačāst': 45,7 % spēcīalīstīv vvažājūt', što do 1/2 vīmagān' pōednānīx īz nasīl'stvom, є latentnīmī, a 32 % zājavīlī pō rīvn'ju latentnīstī cīx zločiniv pōnad 75 % [247, c. 42].

Rozmājt'ja otrīmānīx rezul'tatīv doslīdžen'na latentnīstī okremīx pōjavīv korīsīlīvīx nasīl'nic'kīx zločinnīstī zājvīi raz svīdčit' pō dīnamīc'nīi rozvītok javīšča u pōstōrī ī časī, glībīn'nī jākīs'nī pērtvoren'na, nedoslīdženīst' cīlīs'nogo fēnomenū v īyogo onovl'juvanīx fōrmāx ta mīnīlīvīx ob'jāgāx pōšīren'na v suspīl'stvī, što spōnukāst' zrobitī svīi vnēsook u zāpovnen'na cīi pōgālīnī.

Umovno pozastatīstīc'nīi masīv fāctīc'nō včīnēnīx korīsīlīvīx nasīl'nic'kīx zločiniv možna pōdlītī na dvī velīkī grūpī: prīrodno latentnī ī kvāzīlatentnī (štuc'nō latentnī). Do grūpī prīrodno latentnīx uvījdūt' tak zvanī nezājavlēnī zločīnī, pō jākī ne pōvīdomīlī organā kīmīnāl'nōi jūstīcīi: a) zločīncī ī spīvčās'nīkī (dījove kājat'tja), pōrīcēt'nī do pōdlīi zločīnu osobī; b) zhertvī; v) pōīnformovānī sub'ėktī; g) īnšī osobī, obīznānī pō pōdlīu zločīnu. Jākščō z pēršoju kategorīєю vse zrozūmīlo, to druga vključāst' bezpōsērednīx potērpīlīx, obīznānīx īz fāctom pōsājān'na členīv īx rodīnī, zākonnīx pōedstavnīkīv (opīkūnī ī pīklūval'nic'kī). Serēd pōīnformovānīx sub'ėktīv vīdlījāємо pōcīv'nīkīv medīc'nīx zāklādīv, jākī v mežāx svōīx pōvnovažēn'j zōbōv'jāzānī pōvīdomljātī pō takī fāctī kompetēntnīi organī, vīdpōvīdāl'nīx pōcīv'nīkīv navčāl'nō-vīhovnīx ustanov (učītēlī,

вихователі, керівники закладів), посадових осіб органів місцевого самоврядування. Коло інших осіб визначається очевидцями події або свідками, які володіють відповідною інформацією. Група квазілатентних корисливих насильницьких злочинів складається із двох блоків — один формується незаконною діяльністю обліково-реєстраційних підрозділів ОВС, другий — органами дізнання і досудового слідства. Способи приховування відповідальними працівниками обліково-статистичних підрозділів ОВС від реєстрації заяв, повідомлень та інших джерел інформації про злочини, а також способи приховування злочинів від статистичного обліку органами дізнання і досудового слідства докладно описав В. С. Зеленецький [249, с. 15–16]. Ключовим залишається питання про обсяги квазілатентності, що штучно створюється органами кримінальної юстиції. Відомі російські кримінологи К. К. Горяїнов, О. П. Ісиченко, Л. В. Кондратюк, В. В. Лунєєв схильні вважати, що рівень прихованих правоохоронними органами злочинів від реєстрації в середньому не перевищує 30 % від заявлених діянь, а за окремими видами злочинів ці показники коливатимуться у більш широких межах [248, с. 89; 27, с. 298]. Українські реалії штучної латентизації є набагато сумнішими. Проведений А. П. Закалюком аналіз практики реагування на заяви та повідомлення про злочини, які надійшли до ОВС та зареєстровані на підставі статей 97, 430 КПК України, показав, що частка порушених по них кримінальних справ до 1996 р. стабільно становила близько 30–35 %, а частка рішень про відмову у порушенні справи не перевищувала 50 %¹. У подальші роки перший показник скорочувався, а другий — стрімко зростав: 2001 р. — 26,9 % проти 54,7 %; 2005 р. — 19 % проти 61,6 % (в окремих областях частка відмов становила 80 % і більше). На підставі цього науковець констатує: лише один із чотирьох — п'яти заявлених злочинів завершується порушенням кримінальної справи [43, с. 173]. З огляду на понад двомільйонну щорічну кількість відмов у порушенні кримінальних справ за заявами та повідомленнями про злочини загальнодержавні масштаби приховувань відверто вражають. Мимоволі пригадуються слова І. І. Карпеця про те, що політики й очільники правоохоронних структур ніколи не бажали знати правду про дійсний рівень злочинності, щоб уникнути багатьох незручних запитань до себе й одночасно не допустити порушення громадського спокою та паніки серед насе-

¹ Решта показників склали інші процесуальні рішення: про підготовку протокольного провадження (ст. 430 КПК), про передачу за належністю та ін., а також залишок заяв та повідомлень, за якими не прийнято рішення.

лення [250, с. 61]. Органи внутрішніх справ за допомогою «корегування в ручному режимі» статистичною звітністю сумлінно оберігають той самий душевний спокій політиків та стримують соціальну напругу від імені всіх органів кримінальної юстиції, апарат яких усупереч вимогам закону активно використовує важелі так званої «процесуальної фільтрації» заявленого в установленому порядку масиву злочинів. За результатами вибіркового прокурорських перевірок постанов про відмову в порушенні кримінальних справ у 2007–2008 рр. було скасовано 16 185 і 17 629 постанов відповідно з одночасним порушенням кримінальних справ, що складає 0,7–0,8 % від загальної кількості відмовних матеріалів. Із них у 2007 р. скасовано відмовних матеріалів із одночасним порушенням кримінальних справ по грабежах — 900, розбоях — 125, вимаганнях — 33, у 2008 р.: 923, 149 і 23, у 2009 р.: 874, 127, 28 фактів відповідно. Гадаємо, що при масштабніших прокурорських перевірках відмовних матеріалів згадані показники будуть вагомішими. Наведений фактуальний ряд можна продовжити, подібної інформації достатньо, але на часі перевести пізнавальні зусилля в емпіричну площину.

На сьогодні відкритою залишається проблема визначення кримінологічних показників, котрі дозволять уявити дійсні обсяги поширення явища корисливої насильницької злочинності в суспільстві із урахуванням латентних нашарувань. І тут не обійтися без польових досліджень. Збір відомостей про латентність корисливих насильницьких злочинів здійснювався із використанням методу опитування населення Харківської і Черкаської областей, що проводилося упродовж 2008 р. Інструментарієм дослідження служила спеціально розроблена анкета, що складалася із двох частин. Перша частина присвячувалася вивченню питань латентності корисливих насильницьких злочинів, друга — віктимізації громадян від даного різновиду злочинів. Нижче за текстом йтиметься про досвід вимірювання латентних показників. Підготовча частина нашого дослідження включала формування своєрідної фокус-групи, визначення категорій населення, котрі найчастіше стають жертвами корисливих насильницьких злочинів. Попередньо у ході аналізу архівних кримінальних справ були визначені такі віктимогенні страсти: а) учнівська та студентська молодь; б) працівники сфери торгівлі; в) підприємці; г) наймані працівники (будівельники, таксисти, оператори гральних автоматів, комп'ютерних клубів, автозаправок, пунктів обміну валют); д) представники тіньового бізнесу (повії, торговці самогоном, наркотиками, фармстимуляторами, валютні мініяйли); е) пенсі-

онери; ж) інші особи. Надалі вказані категорії громадян стали певним орієнтиром при доборі респондентів для вибіркового опитування. Окрім цього, дослідженню підлягали й інші категорії громадян. Питання щодо вивчення латентності мало таке формулювання: «Чи вчинялися проти Вас, близьких родичів, знайомих осіб протягом останніх 5 років (2004–2008 рр.) нижчевказані корисливі насильницькі злочини?» Перелік злочинів включав: грабіж, поєднаний із насильством, яке не є небезпечним для життя та здоров'я; розбій; вимагання, поєднане із насильством, небезпечним для життя та здоров'я; бандитизм; насильницьке заволодіння транспортом з корисливими цілями; вбивство з корисливих мотивів; вбивство, вчинене на замовлення; розбійний напад із метою заволодіння наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами, а також вимагання цих засобів чи речовин, поєднане із насильством, небезпечним для життя та здоров'я; розбій із метою викрадення обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а також його вимагання, поєднане з насильством, небезпечним для життя та здоров'я; розбійний напад з метою заволодіння зброєю (окрім мисливської), бойовими припасами, вибуховими речовинами або радіоактивними матеріалами, а також вимагання цих предметів, поєднане з насильством, небезпечним для життя та здоров'я; насильницьке позбавлення волі або викрадення людини з корисливих мотивів. Тлумачення змісту окремих складів злочинів забезпечувалося загальнодоступними для розуміння пересічних громадян поясненнями у дужках, наприклад, насильницький грабіж трактувався як насильницьке відібрання майна, що супроводжувалося незначним побиттям, розбій — напад із метою заволодіння майном, поєднаний із заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю або ж погрозою вбивства, бандитизм — збройний напад організованої групи осіб і т. д. Думається, не слід загострювати увагу на юридичних тонкощах розмежування запропонованого нами списку корисливих насильницьких злочинів, бо не завжди це вдається зробити навіть фахівцям, годі вже говорити про широкі верстви населення. Перелік злочинів слід розцінювати у значенні статистичного масиву, що не тільки визначає змістове наповнення досліджуваного феномену, а й окреслює межі поширення явища в суспільстві.

У разі коли респондентам були достеменно відомі факти наведених злочинних посягань, необхідно було поставити позначку навпроти конкретного діяння і вказати кількість таких випадків. Далі пропонувалося відповісти на питання стосовно звернення чи незвернення до

правоохоронних органів, конкретизувати, до яких саме, вказати причини своїх рішень, зазначити реагування правоохоронців, викласти власну думку з приводу більш активного звернення громадян за фактами вчинення проти них злочинів. Опитування проходило у формі індивідуального роздаткового анкетування, поряд з цим питальники розповсюджувалися через спеціально організовані пункти збору інформації. Без урахування вибрактованих анкет через суперечливі відповіді масив придатних для опрацювання склав 1 104 одиниці. За результатами узагальнення опитані громадяни сумарно вказали 1 210 фактів вищевказаних злочинів. З приводу цього зафіксовано 552 (45,6 %) звернення до правоохоронних органів (у 98,2 % випадків зазначалася міліція, решта — прокуратура) із відповідними заявами та повідомленнями про злочини. Залишилися не повідомленими 658 (54,4 %) протиправних посягань. Тобто природна латентність групи корисливих насильницьких злочинів становить 54 %, коефіцієнт латентності — 1,174. Кількість природно латентних (незаявлених) злочинів аналізованої категорії вираховується за формулою: $LЗ = 33 \times КЛ / 100$, де ЛЗ — кількість природно латентних злочинів; 33 — кількість зареєстрованих злочинів; КЛ — коефіцієнт латентності. Сумарна кількість усіх зареєстрованих корисливих насильницьких злочинів у 2008 р. становить 33 049, залишилися латентними 38 799, або 54 %. Таким чином, усього вчинено у 2008 р. 71 848 злочинів.

Ранжування незаявлених корисливих насильницьких злочинів має такий вигляд: насильницький грабіж (61,1 %), вимагання, поєднане з насильством (24,1 %), розбій (12,8 %), насильницьке заволодіння транспортом з корисливими цілями (0,9 %), решта злочинів — 1,1 %. З наведеного простежується зв'язок між об'єктивно небезпечнішими формами насильства та мірою латентності злочинів.

Наведемо результати опитування населення стосовно причин незвернення до органів кримінального переслідування (як правило, міліції). На першому місці йде зневіра у спроможність міліції знайти і притягнути винних до відповідальності (49,7 %), друге місце посідає небажання гаяти час на тяганину в міліції (у зв'язку із незначною фізичною та матеріальною шкодою) — 22,1 %. Далі у порядку спадання отримано такі відповіді: через безпеку фізичної розправи з боку злочинців, погрози їх друзів та родичів (11,5 %), спочатку розгубився, а згодом вирішив, що все й так минеться (8,7 %), вирішив самостійно знайти і покарати нападників (5,0 %), отримав матеріальну компенсацію від злочинців (2,4 %), решта — інші відповіді. Проблема недовіри

населення до міліції виникла не сьогодні. За даними І. П. Руценка (2000 р.), 31,3 % жертв злочинів не звернулися до міліції через недовіру [246, с. 318]. Напевно, масова практика останніх років непритягнення до кримінальної відповідальності винних у вчиненні майнових злочинів (крадіжок) відбилася в суспільній уяві стереотипом самоусунення міліції від захисту майнових прав громадян, що нерозривно пов'язано із корупцією і низьким професійним рівнем працівників міліції при виконанні функцій боротьби зі злочинністю. Саме так вважають 90,7 % опитаних громадян, що впливає зі змісту пропозицій за більш активним зверненням жертв корисливих насильницьких злочинів до правоохоронних структур. Мудрість громадської думки очевидна. Між довірою населення до органів кримінального переслідування і рівнем латентності злочинності існують як прямі, так і зворотні зв'язки. Накопичена роками недовіра до міліції та інших органів кримінальної юстиції, суспільне засудження принципів, на яких базується діяльність цих суб'єктів боротьби зі злочинністю, трансформується в аномію, породжує страх перед злочинним середовищем, сприяє повторній латентній віктимності, у результаті чого пласт акумульованої в суспільстві латентної злочинності збільшується. Налагоджування партнерських стосунків між органами кримінальної юстиції і народом поступово сприятиме зміні стереотипів мислення, запустить механізми природної делатентизації.

Неупереджений коментар результатів опитування громадян вимагає звернути увагу й на інший бік проблеми. Нерідко так звані «вуличні» корисливі насильницькі злочини вчиняються за умов неочевидності, а також проти жертв нападпитку, психічний стан яких не дозволяє відтворити прикмети нападників і подробиці події злочину, а тому, коли злочинці обійшлися без тяжкого насильства, а розмір матеріальних збитків незначний, потерпілі воліють забути «кримінальну пригоду» і скептично ставляться до спроможності міліції затримати злочинців, про яких непевна уява. Звідси й іронічний скепсис небажання гаяти час у міліцейських кабінетах. Чимало є й таких, хто заводить сумнівні знайомства у місцях алкоголізованого дозвілля, користується сексуальними послугами повій, має нелегальний бізнес. Звісно, ці особи, м'яко кажучи, не зацікавлені у розголосі подій і приверненні уваги правоохоронців. Саме з цих причин дехто з них прагне вчинити саморозправу над злочинцями. Відверто непокоїть острах жертв перед залякуваннями злочинців фізичною розправою, що найчастіше має місце у випадках особистого знайомства жертви і злочинця, наприклад,

при неодноразових вимаганнях у середовищі учнівської та студентської молоді й тіньового підприємництва.

Вимір обсягів штучної квазілатентності пропонуємо здійснити на підставі узагальнення результатів реагування органів кримінального переслідування на звернення громадян із приводу вчинених корисливих насильницьких злочинів. За даними нашого опитування, у 81,1 % випадків реєструвалися заяви та повідомлення про злочини, за якими у більшості випадків порушувалися кримінальні справи. Формою реагування на 17,5 % фактів про подію злочину було усне прийняття інформації до відома (без реєстрації заяв) та обіцянки розібратись. Частка відмовлених (із надуманих підстав) у реєстрації заяв (повідомлень) про злочин становить 1,4 %.

Таким чином, проведенням дослідженням встановлено два основних способи штучної латентизації корисливих насильницьких злочинів: а) невстановлення у зареєстрованих заявах (повідомленнях) події чи складу злочину; б) недопущення обліку інформації із сумнівною процесуальною перспективою розкриття злочинів. В обох випадках існує набір конкретних способів приховування злочинів від обліку. Кінцевим результатом подібних процесуальних рішень і деформованого розуміння інтересів служби є 20-відсоткова квазілатентність корисливих насильницьких злочинних посягань.

Штучне приховування злочинів від обліку пов'язане із принципами оцінювання ефективності функціонування системи кримінальної юстиції із протидії злочинності. На жаль, результати цієї діяльності значною мірою відображаються у скоригованих статистичних звітах, ніж у реальному стані правопорядку в суспільстві. Р. В. Скоморохов констатує, що на сьогодні первинна обліково-інформаційна функція кримінально-правової статистики підміняється управлінсько-кадровою. Фактично кримінально-правова статистика перетворилася у базовий інструмент управління системою ОВС [251, с. 16–17]. Звітування про успіхи жорстко залежить від показників розкриття порушених кримінальних справ та інших критеріїв оцінок, що змушує всю систему кримінальної юстиції «працювати» на ті самі показники, які зрештою і визначають кар'єрні перспективи співробітників. Міжнародний статистичний огляд свідчить, що у країнах із розвинутою демократією, технічно оснащеним і високопрофесійним поліцейським апаратом розкриття злочинів перебуває в межах 20–45 %. У Сполучених Штатах Америки за останні 25–30 років за індексними злочинами середній показник розкриття не перевищує 21–22 %, зокрема, частка розкритих

берглері становить майже 15 %, умисних вбивств 60 %, в Англії середня величина розкриття коливається у межах 35 %, у Німеччині — 45 %. В. В. Лунєєв справедливо вважає, що частка розкритих злочинів не може бути високою при більш-менш повній реєстрації злочинів і суворому дотриманні правоохоронними органами вимог законності і прав людини [27, с. 34–35]. Видається, що показники розкриття можуть виступати кримінологічним індикатором стану штучного приховування злочинів від статистичного обліку. Картина процесуально-облікових маніпуляцій із питомою вагою розслідуваних (розкритих) корисливих насильницьких злочинів в Україні має достатньо показовий вигляд. Пересвідчитися в цьому можна на групі високолатентних грабежів, середнього рівня латентності вимаганнях і низьколатентних розбоях, проаналізувавши динаміку їх розкриття за останні 8 років (табл. 1)¹.

Таблиця 1

Показники розкриття грабежів, розбоїв, вимагань за 2002–2009 рр., %

Злочини	Р о к и							
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Грабежі	74,6	46,7	46,6	41,0	49,1	56,3	60,7	60,9
Розбої	92,9	90,6	98,8	77,6	80,6	80,4	81,6	81,2
Вимагання	92,5	89,8	92,4	88,0	82,7	87,7	88,8	87,2

Орієнтиром достовірності показників розкриття може служити 2005 р., бо саме тоді у МВС України проводилася кампанія з посилення обліково-реєстраційної дисципліни, що закономірно відбилося на помітному зниженні частки розслідуваних злочинів у зіставленні з усім періодом порівняння. Підозріло високим є розкриття грабежів, до того ж ножиці між 74,6 та 41 % упродовж 3 років відверто насторожують. У 2007–2009 рр. розслідування грабежів стрімко наближується до рекордних показників 2002 р. Така тенденція свідчить про вибіркочну реєстрацію й опосередковано вказує на негативні зміни у процесах штучного приховування злочинів від обліку. Можна відзначити більш-менш стабільне розслідування розбоїв, якби не перепад між 2004 р. (98,8 %) та наступним 2005 р. (77,6 %). Зрештою, порівняння 15 %

¹ За 2001 р. показники розкриття зазначених видів злочинів у статистичній звітності відсутні.

розкриття берглері в США і 80 % розкриття розбоїв в Україні наводить на сумні роздуми. Невже вітчизняні працівники ОВС, які щосили бідкаються на хронічне недофінансування, стрімке вимивання професійного ядра співробітників, недолугу кадрову політику, технічну відсталість криміналістичних засобів тощо, за рівнем розкриття у рази перевершують американських колег? Щось несхоже. Ознаки штучної латентності вбачаються і на прикладі вимагання. Незрозуміло, як може бути розкриття розбоїв вищим, ніж вимагань? Дані табл. 1 добре ілюструють таке «диво» упродовж 2002–2004 рр. У наступні роки, немов за помахом невидимого диригента, все стає на свої місця. Ще одна варта уваги обставина. Статистична звітність ДІТ МВС у 2003 р. вперше і востаннє оприлюднила структуру неочевидних тяжких і особливо тяжких злочинів (згодом ця інформація з незрозумілих причин була вилучена із офіційної звітності). Так, показники 2003 р. свідчать, що 48,9 % (17 833 від 36 484 зареєстрованих) насильницьких грабежів (за винятком ч. 1) вчинялися за умов неочевидності, із них лише 4 266 (11,7 %) вдалося розкрити. Майже стільки ж розбоїв вчинялося за умов неочевидності — 47,3 % (2695 від 5702), щоправда, відсоток розкриття тут виявився вищим — 51,6 %, або 1 392 злочини [211]. Розходження із показниками розкриття за 2003 р. очевидні, що добре простежується на прикладі розбоїв, оскільки залишилося нерозкритими 1303 злочини, або 22,8 %. Тоді показник розкриття мав бути 77,2 % замість 90,6 %, що впливає із даних табл. 1. Думається, що у наступні роки частка неочевидних грабежів і розбоїв меншою не стала. Навпаки, підозрілі метаморфози зі статистикою починаючи із 2006 р. і нелогічна тенденція руху розкриття принаймні грабежів включно до 2009 р., а також інші зазначені вище невідповідності дають підстави сумніватися в об'єктивності цих показників. Очевидно одне: обсяги квазілатентності набувають дедалі масштабнішого характеру і ця небезпечна тенденція поступово поширюється на тяжкі та особливо тяжкі злочини. Якщо терміново не змінити ситуацію, у майбутньому статистичні викривлення можуть перестати відбивати навіть найбільш загальні тенденції реального рівня та динаміки злочинності, не говорячи вже про експліцитні якісні перетворення. Візьмемо три ключових показники: кількість заяв та повідомлень про злочини, що надійшли до ОВС, кількість постанов про порушення кримінальних справ і число винесених постанов про відмову у порушенні кримінальних справ за останніх чотири роки. Так, у 2006 р. надійшло заяв 2 612 190 (100 %),

порушено кримінальних справ 386 681 (14,8 %), відмовлено у порушенні кримінальних справ 1 761 391 (67,4 %), 2007 р.: 2 851 384 (100 %); 359 389 (12,6 %); 2 075 493 (72,8 %) відповідно; 2008 р.: 2 874 355 (100 %); 335 441 (11,7 %); 2 198 572 (76,5 %); 2009 р.: 2 907 335 (100 %); 375 063 (12,9 %); 2 175 041 (74,8 %). Непотрібно проводити глибокого аналізу, щоб пересвідчитись у стійкій тенденції повномасштабної штучної латентизації.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зауважити, що нашій досвід латентного виміру корисливої насильницької злочинності не претендує на абсолютну точність та методичну повноту інструментарію. Накопичений у кримінології емпіричний досвід й усі відомі розрахунки латентних показників мають відносний і вірогіднісний характер. У цьому сенсі наше дослідження не є винятком. Однак застосований підхід фокус-груп надає впевненості говорити про наближеність отриманих результатів до середніх орієнтованих розмірів латентності досліджуваного феномену.

2.3. Структурний розподіл корисливої насильницької злочинності за кримінально-правовими та кримінологічними критеріями

Відносна цілісність явища корисливої насильницької злочинності виявляється в діалектичному поєднанні форми й змісту. Зовнішня форма існування явища є способом виразу його внутрішнього змісту, як зазначає В. С. Зеленецький, області дії архітекtonіки відносно стійких міжелементних зв'язків [99, с. 66, 68]. Феноменологічна визначеність аналізованого виду злочинності в соціальній дійсності забезпечується проявом її сутності, закономірного порядку організації, співвідношенням і взаємодією між структурними елементами, що у складних взаємозв'язках внутрішнього і зовнішнього відбивають цілісні інтегративні властивості, за словами Е. Дюркгейма, реальної колективної сили суспільного розвитку [206, с. 421]. Пізнання внутрішньої будови об'єкта здійснюється шляхом структурного аналізу. Структура (від лат. *structura* — будова, порядок, зв'язок) становить сукупність істотних, відносно стійких, закономірних зв'язків між частинами (елементами) об'єкта, що забезпечують його єдність [252, с. 611]. Звідси впливає функціональне призначення поняття структури —

відобразити стійку впорядкованість складових елементів [105, с. 60] (сукупності однорідних груп злочинів і злочинців) шляхом встановлення закономірних зв'язків і залежностей у їх єдності, цілісності відбиття предметної сутності явища. Як бачимо, розподілити статистичну сукупність корисливих насильницьких злочинів на однорідні групи і показати співвідношення між ними — лише перший етап структурного аналізу. Поглиблена структуризація об'єкта передбачає встановлення міжелементних зв'язків на рівні узагальнення видових злочинних проявів, трансформацій злочинної активності від одноактних, елементарних форм до повторюваних складних поведінкових структур, від одноосібних до групових посягань і т. д. Необхідність встановлення міжелементних зв'язків в об'єкті структурного аналізу відзначалася багатьма фахівцями в галузі методики дослідження злочинності (С. Ю. Віцин [198, с. 25], К. К. Горяїнов [204, с. 51], А. І. Долгова [253, с. 8–9], Г. І. Забрянський [202, с. 56], Л. В. Кондратюк [254, с. 7], М. М. Кондрашков [207, с. 17], В. В. Панкратов [203, с. 25] та ін.). Водночас слід відверто визнати, що покладання принципу встановлення закономірних зв'язків між елементами структурної характеристики об'єкта у кримінологічному аналізі (через складність і трудомісткість аналітичної процедури) доволі рідко знаходить своє прикладне застосування. Утім перспективність означеного підходу не викликає сумнівів, оскільки встановлення стійких тенденцій у проявах корисливої насильницької злочинності, що мають закономірний характер, дозволить виявити і внутрішньоструктурні міжелементні зв'язки. Об'єктивність статистичних закономірностей виводить на причинну детермінацію, проте не розкриває її змісту, на чому наголошують спеціалісти в галузі статистики та дослідження категорії «причинності» [255, с. 67; 256, с. 294; 257, с. 176–177].

Почнемо дослідження структури корисливої насильницької злочинності з аналізу даних загальнодержавного статистичного спостереження. Як убачається із табл. 1 (див. дод. Б), питома вага сукупності корисливих насильницьких злочинів серед масиву всіх зареєстрованих злочинів у середньому за період 2001–2009 рр. становила 8,7 %. Найнижчим цей показник був у 2001 р. — 6,2 %, найвищим у 2006 р. — 11,7 %.

Розподіл складу статистичної сукупності корисливих насильницьких злочинів на окремі групи і види злочинів показав таке. За соціальною спрямованістю статистична сукупність майже повністю складається зі злочинів групи А (грабежі, розбої, вимагання) — 99,3 % (середньоарифметичне значення за період порівняння), сукупність злочинів групи Б

(вбивства з корисливих мотивів і вчинені на замовлення) становить 0,57 % і групи В (бандитизм) — 0,13 % (див. табл. 1 дод. Б).

Диференціація корисливої насильницької злочинності за окремими видами злочинів упродовж порівняльного періоду (див. таб. 2 дод. Б) засвідчує таке співвідношення: грабежі — 81,3 % (середнє значення), розбій — 14,5 %, вимагання — 3,4 %, вбивства з корисливих мотивів — 0,5 %, бандитизм — 0,1 %, вбивства, вчинені на замовлення — 0,03 %. Якщо поглянути на розподіл відносних величин структури зазначених різновидів злочинів у розрізі змін значень показників по роках за дев'ятирічний період порівняння (табл. 2 дод. Б), то простежується загальна тенденція зменшення частки всіх зазначених різновидів злочинів за одночасного зростання частки грабежів. Якихось об'єктивних передумов для одночасного зниження показників реєстрації майже всіх різновидів корисливих насильницьких злочинів ми не бачаємо, особливо у період соціально-економічної кризи, наслідки якої суспільство ще буде відчувати найближчим часом. Навпаки, у період загострення соціальних протиріч і кризових явищ має неминуче відбуватися зростання вчинення злочинів проти власності, оскільки скрутне матеріальне становище девіантних кіл молоді, відсутність стабільних джерел доходів надпотужно мотивує на збагачення у протиправний спосіб. Це давно встановлена кримінологами соціальна закономірність, об'єктивну дію якої не можна перервати штучно. Залишається тільки одне: приховування корисливих насильницьких злочинів від обліку та штучне заниження показників їх реєстрації, що доводилося раніше.

Прикладні завдання дослідження вимагають подальшого пізнання структурно-якісних характеристик корисливої насильницької злочинності, що неповністю відображені або не відображені взагалі у формах статистичної звітності. Для цього скористаємося джерелами власних емпіричних досліджень. Йдеться про аналіз результатів вибіркового узагальнення архівних кримінальних справ і формалізованого інтерв'ювання засуджених. В ході аналізу намагатимемося встановити інваріантні типові ознаки, притаманні для усіх структурних елементів, що носять характер вірогіднісно-статистичної закономірності і виявляються у вигляді тенденції розвитку.

Структурний розподіл вибіркового масиву архівних кримінальних справ групи корисливих насильницьких злочинів пропонуємо здійснити, виходячи із вже традиційних кримінально-правових та кримінологічних групувальних критеріїв [254, с. 33]. Диференціація структури злочинів досліджуваної категорії на базі соціально-демографічних

критеріїв розглядатиметься у підрозд. 3.1, присвяченому вивченню особи злочинця.

Серед кримінально-правових критеріїв структурного розподілу сукупності злочинів певної групи пропонується брати будь-яку кваліфікуючу ознаку складу злочину [43, с. 163; 254, с. 34; 207, с. 70]. Поряд з цим методика структурного аналізу злочинності передбачає використання окремих кримінально-правових інститутів, найчастіше повторності і рецидиву [201, с. 131]. Видається, що критерії групування мають найбільш повно відбивати видову специфіку корисливої насильницької злочинності, інтегративні властивості, соціально-психологічні механізми функціонування і відтворення. Звідси випливає необхідність комплексного підходу. Формальною підставою кримінально-правової диференціації вибіркового масиву корисливих насильницьких злочинів буде *інститут множинності* злочинів, види якої тісно пов'язані з *інститутами судимості, співучасті та стадій вчинення злочину*. Тоді матеріальним підґрунтям структурного розподілу буде сукупність законодавчих формул зазначених кримінально-правових інститутів. Подальша структуризація феномену корисливої насильницької злочинності здійснюватиметься на базі істотних (конститутивних) ознак: *мотиву (цілі)* і *способу* злочинної поведінки.

Кримінологічний аналіз структури, з одного боку, доповнює і деталізує диференціацію за кримінально-правовими ознаками, бо, скажімо, такі критерії множинності, як повторність та рецидив, статистично характеризують стійкість проявів корисливої насильницької злочинності, співучасть — із кримінологічних позицій демонструє їх організованість, соціально-групову поширеність, соціально-психологічну специфіку групоутворення, а мотив і спосіб — мотиваційну спрямованість та суспільну небезпечність [253, с. 30]. З другого боку, варто підкреслити специфіку суто кримінологічних критеріїв структурного аналізу, в значенні яких доцільно назвати: *сфери суспільного життя*, найбільш вражені злочинними проявами корисливого насильницького спрямування, *топографію злочинності, часову періодизацію*. Саме у такому розумінні здійснюватиметься подальший структурний аналіз.

Під множинністю злочинів у кримінально-правовій теорії розуміється вчинення однією особою особисто або у співучасті двох чи більше самостійних закінчених або незакінчених злочинів [258, с. 5; 259, с. 259]. Норми розділу VII Загальної частини КК України закріплюють три види множинності — повторність (ст. 32), сукупність

(ст. 33) та рецидив (ст. 34). Визначення множинності у ролі підстави структуризації узагальненого масиву корисливих насильницьких злочинів дозволяє встановити комплекс взаємопов'язаних суспільних цінностей та інтересів, яким спричиняється шкода корисливими насильницькими посяганнями, оцінити тяжкість злочинних наслідків, розкрити зовнішні й внутрішні зв'язки між злочинами, соціально зумовленими спільною причинністю. Разом з тим множинність злочинів характеризує складність форм злочинної діяльності, дає змогу виявити найбільш стійкі та суспільно небезпечні різновиди кримінальної практики, визначити конфігурацію й порядок міжелементних зв'язків.

За результатами нашого дослідження, прояви корисливої насильницької злочинності мають характер як одиничних злочинів, так і множинності. Прикладний аспект розгляду множинності варто розпочати з аналізу *сукупності* корисливих насильницьких злочинів, оскільки в кримінологічному розумінні різна конфігурація останніх, що утворюють сукупність в узагальненому вигляді, відбиває соціально сформовані у процесі кримінальної практики і відрефлексовані у колективній свідомості криміногенних верств населення алгоритмізовані програми найбільш дієвих у типових ситуаціях [260, с. 170–171] засобів досягнення корисливої мети за допомогою орієнтованого (можливого) набору способів впливу на потенційних жертв. Конфігурація злочинів лише на перший погляд схожа на випадкову, однак, якщо придивитися уважніше, то з'ясується, що для кожного виду злочинної практики існують алгоритмізовані програми реалізації загальної (генеральної) цілі. Так, встановлено, що вбивства з корисливих мотивів найчастіше вчиняються винними у сукупності із розбоями — 81,7 %, крадіжками — 16,8 %, злочинами, передбаченими ст. 263 (іноді 262) КК України — 10,9 %, 357 — 4,3 %¹ тощо. Поширена практика умисних вбивств при розбоях свідчить про закономірність поєднання цих злочинів, яка склалася історично і законодавчо відображалася вже кримінально-правовими нормами Руської Правди. Якщо говорити про ступінь залежності названих деліктів, то необхідно підкреслити зв'язок зумовлення: інтенсивний фізичний вплив на організм потерпілого створює можливість (імовірність) настання смерті, як зазначив Е. Я. Немировський «Умисел при розбої спрямований на насильницьке вилучення майна, де вбивство виступає випадковим придат-

¹ Наведені показники перевищують 100 %, оскільки одній особі зазвичай інкримінувалося декілька злочинних посягань, або ж протиправні дії містили ознаки декількох складів злочинів одночасно.

ком» [261, с. 314]. Разом з тим вбивство з корисливих мотивів може вчинятися у вигляді розбійного нападу, коли заподіяння смерті виступає необхідною умовою отримання матеріальної вигоди, одержання чи збереження майнових прав, уникнення матеріальних витрат чи обов'язків, тобто злочинець отримує вигоду в широкому розумінні із самого факту вбивства потерпілого.

Збагатити уявлення щодо генези вбивств із корисливих мотивів можна досліджуючи показник сукупності з іншими кваліфікованими видами умисних вбивств. З'ясовано, що дії 10,8 % злочинців супроводжувалися вбивством двох і більше осіб. У таких випадках спрацьовує фіксована установка не залишати в живих нікого із присутніх у житловому приміщенні під час нападу, або ж незаплановане вбивство одного із потерпілих тягне за собою вбивство усіх свідків даного злочину. Окрім цього, 17,4 % вбивств із корисливих мотивів учинялися з особливою жорстокістю, що найчастіше знаходить вираження у тортурах та глумліннях над жертвою, яка не бажає віддавати грошові кошти та матеріальні цінності.

Дослідження злочинів, що становили сукупність із вбивствами, вчиненими на замовлення, показало таке. Насамперед ідеться про стовідсоткову сукупність із п. 6 ст. 115 КК України, що зумовлено специфікою предмета нашого дослідження. Кримінально-правова природа зазначеного злочину обов'язково передбачає співучасть, що повністю підтверджується судовою практикою в усіх випадках. Показово, що 62,0 % злочинів вчинялися із використанням вогнепальної і холодної зброї (окрім гладкоствольної) і були додатково кваліфіковані за ст. 263 КК; ще 9,2 % — у спосіб, небезпечний для життя багатьох осіб. Майже при кожному 7-му вбивстві на замовлення загинуло дві і більше осіб. З одного боку, це свідчить про гангстерську модель залякування потенційних жертв, а з другого — яскраво підкреслює «кілерську» філософію списання людських життів на супутні «бойові втрати» при ліквідації головного фігуранта, значущість смерті якого вимірюється щедрими гонорарами. Близько 10 % вбивств на замовлення вчинялися з особливою жорстокістю, що свідчить про наявність випадкових виконавців, які виявляють риси садизму до жертв.

Злочинна діяльність учасників бандугруповань включає низку однорідних та різнорідних протиправних посягань, котрі набувають самостійної правової оцінки як реальна сукупність одиничних посягань зі складом бандитизму. Вивчення структури вчинених учасниками банди злочинів дає підстави розподілити останні на три ка-

тегорії. Це злочини, які: а) забезпечують діяльність банди; б) визначають функціональну-цільову спрямованість цієї діяльності; в) супроводжують бандитизм. До першої слід віднести протиправні дії, пов'язані із незаконним обігом зброї (крім гладкоствольної) статті 262, 263 КК України — 66,0 %, із самовільним присвоєнням владних повноважень або звання службової особи (15,2 %), із незаконним заволодінням транспортними засобами (6,8 %). Важливим напрямком організаційної діяльності банди є забезпечення вогнепальною й холодною зброєю, транспортом, форменим одягом і документами працівників правоохоронних органів. Наявність перелічених засобів підвищує доходи і знижує ризик викриття та затримання. Другу групу кримінальних дій банди становлять розбої (48,4 %), крадіжки (23,8 %), вимагання (12,4 %), убивства із корисливих мотивів при нападах банди (13,6 %), незаконне позбавлення волі або викрадення людини (7,6 %), убивства, вчинені на замовлення (3,4 %), грабежі (2,1 %). Ці злочини забезпечують левову частку доходів учасників банди, понад 80 % яких здобувається засобами збройного насильства. Третю групу складають умисне знищення або пошкодження майна — 12,4 %, наркозлочини (статті 307, 309 КК) — 7,6 %, спричинення різного ступеня тяжкості тілесних ушкоджень — 7,6 %, згвалтування — 2,8 %, хуліганство — 2,5 %¹ тощо.

При грабежах, розбоях та вимаганнях сукупність мала місце у 49,5; 55,0; 48,6 % відповідно. У вищевказаній послідовності склад сукупності виглядає так: крадіжки – 50,3; 35,0; 21,2 %, грабежі — 9,5; 23,3; 27,3 %, розбої — 7,9; 14,6; 21,2 %, вимагання — 6,3; 10,2; 18,2 %. 3-поміж інших привертає увагу сукупність зі ст. 263 КК: 0,0; 12,4; 15,1 %, позаяк корислива насильницька злочинність частково перехрещується із збройними формами загальнокримінального насильства [262, с. 361]. Сукупність із наркозлочинами становила 4,4; 9,5 і 3,0 % відповідно. Траплялися й інші конфігурації сукупності.

Незаконне заволодіння транспортними засобами (сукупність становила 68,5 %) поєднувалося із грабежами та розбоями (65,2 %), при цьому понад третини посягань завершувалися вбивством із корисливих мотивів. Кожне п'яте посягання супроводжувалося викраденням офіційних документів на транспортний засіб, чверть злочинців після насильницького заволодіння ним учиняли крадіжку майна з їх салонів.

¹ Наведені показники перевищують 100 % із вказаних раніше причин.

Незаконне позбавлення волі або викрадення людини (сукупність становила 64,3 %) у половині випадків вчинялося з метою вимагання (ст. 189 КК) викупу як умови звільнення потерпілого; близько 15 % — незаконного отримання права на нерухомість, транспортні засоби, різні види підприємницької діяльності, у зв'язку з чим паралельно викрадалися або вимагалися правовстановлюючі документи (ст. 357 КК), згодом вчинялися шахрайські дії (ст. 190 КК). Кожен сьомий злочин завершувався вбивством потерпілого з метою приховати вказані протиправні дії, майже третина посягань призвела до тяжких наслідків, а 14,8 % злочинів цієї категорії поєднувалися із застосуванням зброї (крім гладкоствольної) й набули самостійної оцінки (за ст. 263 КК). Поряд із зазначеними винні вчиняли й інші діяння — понад 10 %, в основному крадіжки і наркозлочини (статті 307 і 309 КК).

Як прояв множинності злочинів кримінально-правовою наукою вирізняється *повторність*, якій кримінальний закон не надає кваліфікуючого значення, так звана юридична, зміст якої закріплено у ст. 32 КК, і повторність, що є кваліфікуючою ознакою окремих складів злочинів [259, с. 276–277], зокрема корисливих насильницьких. Залежно від характеру одиничних злочинів, які складають повторність, пропонується виділяти повторність злочинів тотожних, що містять ознаки того ж самого складу злочину, й однорідних, які посягають на схожі об'єкти кримінально-правової охорони [259, с. 277]. Якщо особа не була засуджена за раніше вчинений злочин, маємо так звану фактичну повторність, а якщо була (за злочин умисний), — у наявності очевидний рецидив [259, с. 277]. Одразу слід зробити деякі застереження теоретичного плану. Криміналістами (М. І. Бажанов [258, с. 65–66], Ю. В. Баулін [259, с. 286], О. М. Яковлев [175, с. 34] та ін.) рецидив злочинів визнається специфічною повторністю, пов'язаною із фактом судимості. Поряд з цим існує доктринальне поняття так званого кримінологічного рецидиву, під яким розуміється повторне вчинення особою нового злочину, незалежно від наявності у неї судимості [263, с. 272], тобто йдеться про фактичну повторність. Думаємо, що всі науки кримінально-правового циклу мають керуватися дефініцією легального рецидиву (ст. 34 КК), бо інакше поняття рецидиву може виявитися стільки, скільки галузевих знань кримінально-правового напрямку.

З'ясовано, що повторність злочинних дій мала місце у: 8,4 % вбивств із корисливих мотивів, 14,2 % вбивств, вчинених на замовлення, 45,1 % грабежів, 14,6 % розбоїв, 38,5 % вимагань, 43,5 % фактів незаконного заволодіння транспортними засобами. Проілюстрована

контрастність кількісного виразу повторності пояснюється специфікою конструкцій кваліфікованих складів грабежів, вимагань, незаконного заволодіння транспортними засобами, де повторність виступає кваліфікуючою ознакою й передбачає зв'язок із однорідними чи тотожними злочинами, про що вже йшлося. Виходячи із цього, приділимо більше уваги дослідженню питання порядку вчинення злочинів і проаналізуємо характер першого злочину.

За даними проведеного дослідження, першим вбивством 2,4 % винних у повторних вбивствах із корисливих мотивів були некваліфіковані умисні вбивства, ще 4,0 % — попередньо вбивали за різних обтяжуючих обставин (окрім корисливих мотивів) і лише 2 % винних повторно вчинили вбивство з корисливих мотивів після аналогічного злочину. Зазвичай це ті нечисленні випадки, коли серійні розбої супроводжуються вбивствами свідків-потерпілих.

Досить чітко простежується тенденція переходу від менш суспільно небезпечних способів наживи до більш суспільно небезпечних на прикладі грабежів, розбоїв та вимагань. Першим злочинном, що передував (до засудження) грабежу та розбою, була крадіжка — до 50 і до 35 % відповідно. Натомість перед вимаганням частіше вчиняється грабіж (близько 30 %), рідше – крадіжка (понад 20 %). Становлення на шлях вчинення крадіжок призводить до серйозних статусних змін у психіці злочинця, що, на думку В. О. Коновалової, В. Ю. Шепітька, виявляється у притупленні почуття страху перед покаранням, уявному враженні ординарності вчинку, нерозбірливості у засобах досягнення цілей, байдужому ставленні до наслідків своїх дій [264, с. 197]. Наступне чергування корисливих насильницьких злочинів показує сплетіння різних видів однорідних і тотожних корисливих насильницьких злочинів, що є свідченням відносної цілісності феномену корисливої насильницької злочинності.

Деяку специфіку мають повторні злочини при незаконному заволодінні транспортними засобами, оскільки тут першими епізодами злочинної діяльності у понад 30 % випадків були розбої і пограбування, значно рідше – понад 3 % вимагання. Повторність бандитизму і незаконного позбавлення волі або викрадення людини — явище доволі рідкісне. Тут має місце так звана загальна повторність (п. 1 ст. 67 КК), що охоплює вчинення декількох тотожних злочинів.

Особливим різновидом множинності злочинів і водночас спеціальним різновидом повторності виступає *рецидив*, зміст якого безпосередньо пов'язано із кримінально-правовим інститутом судимості. Не

заглиблюючись у розгляд правової природи судимості, у цілому погодимося із В. В. Голіною, який зазначав, що головним завданням судимості є вплив на свідомість засуджених осіб із метою утримання їх від вчинення нових злочинів [265, с. 14]. За нашими даними, частка рецидивних корисливих насильницьких злочинів становить: вбивства із корисливих мотивів — 35,2 %, вбивства на замовлення — 21,6 %, бандитизм — 40,1 %, грабїж — 31,1 %, розбїй — 37,6 %, вимагання — 24,5 %, незаконне заволодіння транспортними засобами — 37,9 %, незаконне позбавлення волі або викрадення людини — 26,9 %. Для порівняння: частка рецидивних злочинів у структурі всієї злочинності в Україні в середньому становить 12–13 % [266, с. 50], тобто рецидив корисливих насильницьких злочинів більш як удвічі вище від загально-статистичного. Звідси напрашується висновок, що рецидив — характерна риса корисливої насильницької злочинності.

Наступним компонентом комплексу кримінально-правових підстав структурного розподілу вибіркового масиву корисливих насильницьких злочинів буде *співучасть*, диференційована за об'єктивними (форми співучасті) та суб'єктивними (види співучасників) критеріями.

Згідно зі ст. 26 КК України співучастю у злочині визнається умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. Як зазначив М. І. Панов, атрибутивною ознакою співучасті є спільні зусилля спіучасників, діяльність яких має взаємодоповнюючий та взаємообумовлюючий характер, при цьому роль і функції кожного з них можуть збігатися, а можуть істотно різнитися, однак головне, що кожен із спіучасників робить свій внесок у вчинення злочину виконавцем [259, с. 224]. А. Н. Трайнін вважав, що зміст ознаки спільності розкривається через причинний зв'язок між груповими протиправними діями та їх злочинними наслідками, що є єдиними і неподільними для всіх [310, с. 77]. Крім цього поведінка виконавця залежить від попередньої діяльності інших спіучасників [267, с. 225].

Результати узагальнення судової практики свідчать, що 60,5 % вбивств із корисливих мотивів, 100 % вбивств, учинених на замовлення, 100 % фактів бандитизму, 65,3 % насильницьких грабежів, 75,2 % розбїїв, 74,4 % вимагань, 73,4 % незаконного заволодіння транспортними засобами і 78,6 % незаконного позбавлення волі та викрадення людей вчинялися злочинцями у співучасті. Звідси випливає, що відмінною ознакою корисливої насильницької злочинності служить груповий характер її проявів. До речі, і за радянської доби окремі дослід-

ники співучасті (П. Ф. Тельнов, 1974 р., Ф. Г. Бурчак, 1986 р.) визначали групові показники грабежів і розбоїв у межах 67–75 % і 75–77 % відповідно [268, с. 20; 269, с. 10], що свідчить про стійкість встановленої тенденції, наявність соціальних закономірностей її існування та відтворення. Для порівняння: за даними вибіркового дослідження тяжкої (некорисливої) насильницької злочинності в Україні частка групових умисних вбивств становить 12,7 %, тяжких тілесних ушкоджень — 9,4 % [270, с. 15].

Думається, що в основі формування рішення до об'єднання зусиль злочинців лежить принцип криміногенної оптимальності [271, с. 41], що виявляється у свіввідношенні вигідності й ризиків спільної корисливої насильницької злочинної діяльності. За загальним правилом, динаміка групової активності корисливого насильницького спрямування залежить від двох основних величин: розміру очікуваної вигоди, так звана цінність результату, та інструментальної доступності або складності цілі. Вигідність — це індивідуальний розрахунок отримати максимально можливу матеріальну вигоду від участі у спільних діях, за мінімально прийнятної суб'єктивного внеску у забезпечення бажаного для всіх результату. Складність цілі визначається наявністю перешкод на шляху цілереалізації та ступенем їх подоланості за умов невизначеності розвитку ситуації. Основною перешкодою переднього плану виступає ймовірний фізичний опір з боку жертви, в якій насильницьким шляхом планується відібрати майно. Інтенсивність супротиву може залежати від багатьох чинників: статі, віку, фізичних даних, наявності у потенційної жертви засобів індивідуального захисту, а також місця, часу, обстановки, втручання третіх осіб тощо. Багатоаспектність чинників, які можуть ускладнити виконання плану, завжди містять фактор ризику — суб'єктивно невизначену вірогідність успішної цілереалізації та уникнення небажаних наслідків. Серед останніх виділяємо небезпеку для життя й здоров'я нападників через опір жертви, а також загрозу кримінальної відповідальності. Усвідомлення неминучості фізичного контакту із жертвою і відповідно «ціни прорахунку» вимагає мінімізації ризиків. Важливим засобом пониження ризиків виступає групова перевага, розрахунок на інших, очікування енергетичної ефективності спільних дій. Із приводу цього у психології існує поняття «ефект зміщення ризику» (Дж. Стоунер, Дж. Аткінсон та ін.), в якому обґрунтовується інструментальна ефективність спільних дій, що мотивує сам процес групоутворення [272, с. 382]. Психологічні дослідження проблеми

групового рішення доводять, що члени групи схильні до більш ризикованих дій, ніж поодинці [273, с. 100]. Водночас відзначається найвища вмотивованість групової активності на досягнення середньої складності цілей за невисокого ризику небажаних наслідків [274, с. 41]. У кримінологічній літературі наголошується на раціональності та стійкості рішення співучасників щодо застосування насильства з корисливими цілями. Принциповим положенням спільної домовленості виступає фіксація силової лінії поведінки [275, с. 128]. Думамо, що за вирішальної ролі у груповій динаміці силової переваги об'єднання буде тимчасовим, із нестійкими корисливими намірами, бо на задній план відходить стабілізуюча основа групоутворення — вигідність, вартісний вираз кримінального доходу. Натомість, коли спонукальна сила групової активності насамперед залежатиме від доходності її результатів, об'єднання набуде стійкості, просторово-часової перспективності, а ризик небажаних наслідків компенсуватиметься очікуваною матеріальною вигодою. Окрім цього, існує загальна закономірність, згідно з якою високодоходні програми спільних дій є інструментально важкодоступними. Чим прогнозовано більший розмір матеріальної вигоди, тим вищим є ступінь ризику зустріти завзятий опір потенційного власника майна, що обумовлює складнішу структурну організацію групового способу дій, удосконалений механізм заподіяння фізичної шкоди. У прикладному сенсі це означає, що розширюється чисельний склад співучасників, здійснюється загальне керівництво, встановлюються тісніші зв'язки між членами групи, створюються відповідні умови для ефективнішої цілереалізації (план, підготовка, зброя та ін.), формується набір альтернативних варіантів виконання плану, намічається перспективний вид злочинної спеціалізації.

Вивчення питання щодо *форм співучасті* дає підстави говорити про загальну тенденцію цілковитого переважання (в середньому в межах 75–85 %) простої співучасті (співвиконавства) без розподілу ролей у групі найбільш поширених корисливих насильницьких злочинів (грабежів, розбоїв, вимагань, убивств із корисливих мотивів, незаконному заволодінні транспортними засобами). Група малопоширених і статистично непоказових для загального стану розподілу вибіркової сукупності за цим показником злочинів (вбивства на замовлення, бандитизм, незаконне позбавлення волі та викрадення людини), навпаки, вирізняється співучастю із розподілом ролей. Загальна закономірність спільного застосування насильства до потер-

пілого пояснюється вимогами зниження ризику небажаних наслідків у вигляді подолання реального супротиву жертви та зобов'язань кругової поруки на випадок затримання, своєрідне подвійне пере-страховування.

За стійкістю суб'єктивних зв'язків та умислу домінує група за попередньою змовою, що зумовлено особливістю конструкції норм більшості складів корисливих насильницьких злочинів, де вчинення посягання за попередньою змовою групою осіб передбачено кваліфікуючою ознакою. Вчинення корисливих насильницьких злочинів організованою групою має незначну поширеність: вбивства з корисливих мотивів — 2,7 %, вбивства, вчинені на замовлення — 8,6 %, незаконне позбавлення волі та викрадення людини — 9,1 %, грабіж — 1,2 %, розбій — 3,9 %, вимагання — 7,4 %, бандитизм — 95,0 %, незаконне заволодіння транспортними засобами — 4,2 %. Слід сказати, що 5 % банд були визнані злочинними організаціями.

Концептуальна ідея залежності інтенсивності насильницького впливу від вартісного виразу очікуваної вигоди пронизує усі рівні та ланки структурного аналізу, інтегрує ключові елементи структурного розподілу корисливої насильницької злочинності. У свою чергу, зміст умислу визначається мотивом, а його спрямованість — ціллю і засобами її досягнення, конкретизованими у найбільш прийнятних способах виконання дій [87, с. 9–10].

Ретроспективно охарактеризувати *мотиви* корисливих насильницьких злочинів можна на підставі аналізу предметів злочинного посягання, їх речового змісту та вартісного виразу. Загальною тенденцією аналізованої категорії злочинів є домінування фінансової опрідеченості спонукань до насильницьких форм збагачення. Результати узагальнення судової практики свідчать про найвищу суб'єктивну значущість для злочинців грошових коштів та золото-валютних цінностей: вбивства із корисливих мотивів — 58,6 %, грабіж — 56,5 %, розбій — 58,0 %, вимагання — 72,4 %, бандитизм — 65,0 %, незаконне позбавлення волі та викрадення людей — 71,6 %. Для порівняння: на початок 1990-х років серед предметів найбільш поширених корисливих насильницьких злочинів грабежів і розбоїв гроші займали близько 25 %, а золоті вироби — 8 % [12, с. 32]. Особливо контрастно фінансова предметність посягань виявляється на прикладі вбивств на замовлення, оскільки 91,4 % мотивів виконавців були опосередковані грошовою винагородою, а 8,6 % — прагненням отримати як оплату за виконання замовлення квартиру. Мотиви за-

мовників полягали у перерозподілі доходів від підприємницької діяльності — 51,1 %, неповерненні боргу та уникненні витрат — 37,5 %, бажанні заволодіти правами на нерухомість, акціями — 11,4 %. Новітньою рисою корисливих насильницьких посягань стало заволодіння правостановлюючими документами та цінними паперами, що притаманно незаконному позбавленню волі та викраденню людей (28,6 %), вимаганням (12,2 %), вбивствам на замовлення (11,4 %), вбивствам із корисливих мотивів (1,1 %).

Другу позицію серед предметів злочинного посягання займають побутові речі домашньої обстановки і господарський реманент (переважно аудіовідеоапаратура, оргтехніка, а також різноманітне майно широкого господарського вжитку). Це характерно для вбивства із корисливих мотивів — 21,2 %, грабежів — 12,0 %, розбоїв — 15,6 %, вимагань — 3,3 %, бандитизму — 10,0 %. Не менш представленими виявилися особисті носильні речі (мобільні телефони, одяг, біжутерія). З метою заволодіння ними вчинено: вбивств з корисливих мотивів — 7,7 %, грабежів — 26,6 %, розбоїв — 21,4 %, вимагань — 2,2 %. Примітно, що на початок 90-х років частка носильних речей в структурі предметів грабежів і розбоїв становила майже 50 % [12, с. 32]. Привертає увагу мотивоутворююча функція транспортних засобів, що характерно не тільки для злочинів, передбачених ст. 289 КК (100 %), а й зустрічається серед 2,3 % вбивств із корисливих мотивів, 7,7 % вимагань, 12,5 % бандитських нападів. Серед іншого майна можна виділити зброю: вбивства з корисливих мотивів — 1,0 %, розбої — 2,5 %, бандитизм — 7,5 %. Решту становить ліквідне майно (вироби із чорних та кольорових металів, худоба), а також продукція споживчого призначення (спиртні напої, продукти тощо).

Встановлена тенденція змін у предметному складі майна від речових до фінансових вигод свідчить про наближення корисливих насильницьких посягань за предметним змістом мотивації й цілепокладання до корисливих (ненасильницьких) злочинів, чого раніше не спостерігалось. На розвиток цієї думки припускаємо існування певної залежності між вартісним виразом предметів злочинних посягань та характером злочинної діяльності. Емпіричним матеріалом для висновків із приводу цього може служити оцінка розмірів вилученого у потерпілих майна при корисливих насильницьких посяганнях. Результати дослідження даного показника для наочності сприйняття викладено у табл. 2.

Таблиця 2

**Розмір вилученого майна
при корисливих насильницьких посяганнях (2001–2007 рр.)**

Розмір майна, грн	Види корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
1–100	9,6	–	–	17,6	10,8	9,9	–	–
101–500	27,9	–	–	42,1	27,9	29,1	–	–
501–1000	26,3	–	–	20,9	23,0	23,5	5,0	–
1001–5000	28,4	5,7	7,1	18,6	24,2	24,3	22,5	9,3
5001–10 000	3,6	8,5	28,6	0,8	3,8	3,3	17,5	31,3
10 001–50 000	3,6	48,7	35,7	–	8,7	7,7	40,0	42,3
більше	0,6	37,1	28,6	–	1,6	2,2	15,0	17,1

Аналіз значень показників розміру вилученого у потерпілих майна дає підстави розподілити корисливі насильницькі злочини за мірою вигідності (доходності) на дві умовні групи: *високодоходні* і *низькодоходні*.

Як відомо, у таких складах злочинів, як грабіж, розбій, вимагання, незаконне заволодіння транспортом¹, існує кваліфікуюча ознака великих та особливо великих розмірів вилученого майна. Розрахунки розмірів збитків проводилися судами із урахуванням суми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, ставка яких у 2001–2003 рр. становила 17 грн, а після 2003 р. почала стрімко зростати: 2004 р. — 61 грн, 2005 р. — 131 грн, 2006 р. — 175 грн, 2007 р. — 660 грн, 2008 р. — понад 700 грн [277, с. 105]. Відповідно мінімальна межа матеріальних збитків у великих розмірах у 2001–2003 рр. складала 4 250 грн, а гранична межа особливо великих розмірів шкоди починалася із 10 200 грн. Щороку сума збитків невпинно зростала, але річ не в тім. Узагальнення

¹ Кваліфікуюча ознака ст. 289 КК передбачає реальне заподіяння значних (від 100 до 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) і великих розмірів (понад 250 неоподатковуваних мінімумів).

судової практики показало, що лише 6,2 % грабежів, 12,6 % розбоїв і 13,3 % вимагань кваліфікувалися судами як такі, що спричинили великі розміри матеріальної шкоди, ще 0,8, 2,2, і 5,5 % відповідно — особливо велику шкоду. Звідси випливає, що у середньому лише 1/6 частина грабежів, розбоїв і вимагань може бути віднесена до умовної групи високодоходних злочинів. За показниками ступеня прибутковості до грабежів, розбоїв і вимагань наближаються вбивства із корисливих мотивів. Отже, загальною тенденцією буде віднесення до групи низькодоходних корисливих насильницьких злочинів грабежів, розбоїв, вимагань і вбивств із корисливих мотивів.

Рухаючись у напрямку зростання номінальної вартості вилученого у потерпілих майна (див. табл. 2), спостерігаємо чітке вирізнення чотирьох видів корисливих насильницьких злочинів: вбивства на замовлення, бандитизм, незаконне позбавлення волі та викрадення людей, а також незаконне заволодіння транспортом, при вчиненні яких розмір вилученого майна на порядок вищий, ніж у попередньої групи. Цей факт свідчить про об'єктивну високоприбутковість цих різновидів корисливої насильницької злочинної діяльності, незважаючи на ту обставину, що розмір матеріальної шкоди не передбачений у значенні кваліфікуючої ознаки складу названих злочинів. Слід відверто визнати, що за умов ринкової економіки зазначена злочинна діяльність фактично стала високоприбутковим різновидом кримінального бізнесу.

Матеріально опосередкована ціль визначає *характер засобів*, що конкретизуються у способах і знаряддях виконавчих дій. Уже на етапі цілепокладання разом із постановкою цілі злочинці в принципі обирають шлях досягнення кінцевого результату, загалом усвідомлюють інструментальну форму (модель) поведінки, зокрема насильницьку. Зрозуміти логіку злочинців у виборі саме насильницьких способів виконання злочинного наміру вкрай складно, не окресливши загальних підходів у вирішенні цієї проблеми. З'ясувати причини вибору насильства як засобу збагачення, його переваги над іншими способами викрадення спробуємо на матеріалах інтерв'ювання засуджених, яким було поставлене це питання. Так, 18,8 % респондентів повідомили, що для них насильство — звичний спосіб досягнення життєвих цілей, 54,1 % — найшвидший і надійніший (у тому числі 12,7 %, бо потерпілий сам вкаже місцезнаходження матеріальних цінностей), 21 % — безпечний, бо дозволив здолати реальний опір жертви, такий, що забезпечив утримання майна і безперешкодне зникнення з місця події — 1,6 %. Решта на питання не відповіли. Звідси можемо виділити загальні

критерії переваг насильства при реалізації корисливих цілей: 1) швидкість досягнення цілі, тобто невідкладна реалізація злочинного наміру; 2) надійність — висока ймовірність здолання опору жертви і придатність даного способу у досягненні кінцевої мети збагачення; 3) безпечність — мінімізація ризиків небажаних наслідків для злочинців (загроза життю та здоров'ю і загроза кримінальних санкцій); 4) стереотипна поведінкова установка.

Специфіка корисливих насильницьких злочинів полягає у ланцюгу цілей, поетапному порядку виконання дій: перш ніж досягти кінцевої (вигідної) мети заволодіння чужим майном, необхідно спричинити проміжний (невигідний) наслідок — здолати опір власника цього майна особи чи у віданні або під охороною якої воно перебуває. У такому разі насильство функціонально підпорядковане кінцевій меті й виступає необхідним засобом її досягнення [278, с. 99; 16, с. 25–26]. Постає питання: від чого залежить вид застосованого насильства (фізичного чи психічного)? Думаємо, від суб'єктивної значущості майна, що стає предметом цілі. Така значущість детермінована місцем благ даного виду у шкалі суспільних цінностей. Візьмемо до уваги той факт, що переважна більшість корисливих насильницьких злочинців прагнули заволодіти саме грошовими коштами та золотовалютними цінностями, а значить, чітко усвідомлювали високу ймовірність супротиву потерпілих, для яких суб'єктивна цінність даного майна не менш важлива, аніж для злочинців. Звідси цілком обґрунтованим виглядає домінування фізичного насильства як найбільш ефективного засобу досягнення фінансово опосередкованої мети. За даними проведеного нами узагальнення судової практики, у середньому за всіма видами корисливих насильницьких злочинів співвідношення фізичного і психічного насильства виглядає як 62 % проти 38 %. Здолати прогнозовано завзятіший опір потенційних жертв, у яких планується вилучити найцінніше майно: гроші, валюту та золото, об'єктивно надійніше засобами фізичного насильства. Погрожуючи потерпілим, їм давали зрозуміти безвихідність їх становища, нерідко демонструючи знаряддя злочину, у тому числі зброю. Погрози висловлюються вибірково, в основному жертвам, які на момент посягання нездатні захиститися належним чином, тому назагал мають показово принизливий характер, завищують самооцінку нападників.

Інструментально визначена насильницька форма поведінки конкретизується в найбільш прийнятних *способах і знаряддях* злочинних дій. Кримінально-правова теорія під способом вчинення злочину ро-

зуміє певний порядок, послідовність рухів і прийомів, що застосовуються особою для вчинення злочину [279, с. 71–75]. На думку М. І. Панова, сутність способу виявляється в операційній, динамічній своєрідності виконання дій. Форма злочинної поведінки визначається цілями, а способи — умовами їх досягнення [60, с. 34]. Вигідність (доходність) і складність цілі (наявність фізичних та технічних перешкод), а також реальний хід виконання задуму обумовлюють індивідуальний вибір операційного і зброярського арсеналу насильницького впливу на потерпілих. Залежно від використання допоміжних предметів (зброя) вчинення злочину виявлені способи вчинення злочинів класифікуємо на *зброярські* та *незброярські*. Можна стверджувати, що для корисливих насильницьких злочинів характерний зброярський спосіб виконання кримінально карних дій — вбивства із корисливих мотивів (90,7 %), вбивства, вчинені на замовлення (100 %), незаконне позбавлення волі та викрадення людини (85,8 %), грабіж (44,4 %), розбій (67,5 %), вимагання (61,1 %), бандитські напади (92,5 %), незаконне заволодіння транспортом (85,9 %). Насамперед нас цікавили факти застосування зброї. Вони мали місце при вбивствах з корисливих мотивів (13,5 %), вбивствах, вчинених на замовлення (85,6 %), незаконному позбавленні волі та викраденні людини (35,5 %), розбоях (14,6 %), вимаганнях (18,7 %), бандитських нападах (75,0 %), незаконному заволодінні транспортом (34,9 %). Тут переважають вогнепальна (бойова, мисливська, спортивна) зброя й вибухові пристрої, функціонально призначені і технічно придатні для ураження живої цілі. Крім цього розбій, вимагання, незаконне заволодіння транспортом, незаконне позбавленні волі та викрадення людини супроводжуються погрозами використання та реальним застосуванням пневматичної, травматичної і газової зброї. Доволі рідко фігурує холодна зброя. З наведеного вбачається зв'язок між використанням зброї та доходністю злочинного посягання. Для групи високоприбуткових злочинів типовіші зброярські форми насильства. Значні витрати на придбання вогнепальної зброї та вибухових пристроїв перебиваються високими доходами злочинних наслідків матеріального характеру.

Більш представницька група низькодоходних корисливих насильницьких злочинів виявляє якісно інший склад зброярського заподіння шкоди життю та здоров'ю потерпілих. Так звана група колючо-ріжучого та рубаючого зброярства, яку умовно назвемо предметами широкого господарсько-побутового вжитку (ножі, сокири, молотки, викрутки, стамески, шило, ножиці та ін.), давно перетворилися на доступне зна-

ряддя нападу: вбивства з корисливих мотивів — 49,5 %, вбивства, вчинені на замовлення, — 5,7 %, незаконне позбавлення волі та викрадення людини — 14,2 %, розбої — 30,6 %, вимагання — 11,1 %, бандитизм — 7,5 %, незаконне заволодіння транспортом — 29,7 %.

Чинне місце посідають підшукані, виготовлені та спеціально пристосовані предмети, якими заподіювалися різного ступеня тяжкості тілесні ушкодження чи смерть потерпілих. Ідеться про зручні за розмірами для прихованого перенесення фрагменти арматури, металевих труб, різних форм предмети, відлиті зі свинцю, біти, саморобні пристрої «удавка», спецзасоби (гумовий кийок, наручники, електрошокер), з допомогою яких вчиняються злочини — вбивства з корисливих мотивів (10,2 %), незаконне позбавлення волі та викрадення людини (35,8 %), грабежі (4,8 %), розбої (10,8 %), вимагання (22,2 %), бандитизм (7,5 %), незаконне заволодіння транспортом (17,2 %).

Знаряддями злочинних дій служили і предмети, підібрані безпосередньо на місці події: камінь, кирпич, палиця, пляшка), елементи одягу (ремінь, хустка), побутові речі (праски, окремі меблі, посуд, шнури електроприладів, господарські мотузки) тощо, за допомогою яких вчинили вбивства з корисливих мотивів — 16,6 %, грабежів — 39,6 %, розбоїв — 10,4 %, вимагань — 4,4 %, незаконне заволодіння транспортом — 6,2 %. Подекуди злочинці використовували електрострум, отруту, газ — вбивства на замовлення (8,5 %), вимагання (4,4 %), бандитизм (2,5 %) і близько 0,5 % вбивства з корисливих мотивів та розбоїв.

Умовна група корисливих насильницьких злочинів, що вчинялися незнаряддями способами, по-різному представлена у структурному співвідношенні. Застосування безпосередніх енергетично-мускульних зусиль рук і ніг злочинців, простіше кажучи, нанесення ударів у різні частини тіла потерпілим, є найбільш типовим для грабежів (55,6 %), рідше застосовується при вимаганнях (38,9 %), розбоях (32,5 %), незаконному позбавленні волі та викраденні людини (14,2 %), незаконному заволодінні транспортом (14,1 %), також трапляється при вбивствах із корисливих мотивів (9,3 %) і бандитських нападах (7,5 %). Звичайно характер та інтенсивність фізичного впливу тут неоднаковий, проте важко не помітити значне переважання групи низькодоходних корисливих насильницьких посягань, що наводить на думку про інструментальну достатність обраних засобів впливу для досягнення нескладної цілі та отримання незначних розмірів матеріальної вигоди.

На підставі вищевикладеного можна зробити загальний висновок про цілераціональну природу корисливого насильства, свого роду рентабельність результату у співвідношенні ризиків і матеріальної вигоди.

Розгляд структури був би неповним без аналізу *сфер суспільного життя*, в яких функціонує та відтворюється корислива насильницька злочинність. Відразу зауважимо, що кримінологічний кут зору на проблему сфер суспільного життя зовсім не зводиться до визначення виду суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону. З кримінологічних позицій важливо окреслити сфери криміногенних інтересів, що стали могутніми стимулами корисливої насильницької злочинної активності. Прикладний аспект проблеми полягає у визначенні координат перехрещення добродійних інтересів власників майна, осіб, у віданні або під охороною яких воно перебуває, та криміногенних інтересів злочинців до заволодіння матеріальними благами з корисливими цілями. Вироблені в процесі суспільного виробництва матеріальні блага (товари і послуги) мають певні місця зберігання, обігу та споживання. Оскільки предметом більшості корисливих насильницьких злочинів виступає майно, що перебуває у приватній власності населення, то цілком закономірним виглядає зосередження матеріальних цінностей у житлово-побутовій сфері, де у середньому вчиняється понад $\frac{1}{2}$ усіх корисливих насильницьких злочинів.

Кримінологічна інформативність місця вчинення злочину полягає у топографічному визначенні віктимогенних осередків. Секторальний підхід дозволяє умовно розподілити соціальний простір на 8 територіальних груп: 1) житло — місце постійного або тимчасового проживання і зберігання матеріальних благ (квартира, будинок, гуртожиток, готель); 2) прибудинкова територія і місця загального користування у житлових приміщеннях (закриті двори, під'їзди, ліфти, сходові клітки); 3) розважальні заклади (ресторан, кафе, шинок, ігрові зали, комп'ютерні клуби, фітнес-центри, спа-салони); 4) фінансові установи (банк, готівкова каса, пункт обміну валют, ломбард, офіс, ювелірні відділи, банкомати); 5) торговельні організації (магазини, кіоски, супермаркети, базари, пункти прийому вторинної сировини, склади і сховища); 6) громадські місця (вулиці, майдани, парки, сквери); 7) транспорт та автодороги (у т. ч. зупинки транспорту, стоянки, гаражі, реммайстерні, заправки, вокзали); 8) безлюдні місця (ліс, лісопосадки, водоймища, урвища, пустирі тощо). Результати структурного розподілу згідно із визначеними територіальними групами викладено у табл. 3.

Топографічний розподіл корисливих насильницьких злочинів

Місце вчинення злочину	Види корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Житло	62,8	17,2	57,4	18,5	27,5	45,6	55,0	–
Прилегла територія	2,2	34,4	7,1	13,8	12,0	4,4	5,0	–
Розважальні заклади	4,6	22,8	7,1	7,2	7,2	5,5	2,5	3,1
Фінансові установи	2,3	2,8	–	1,6	2,2	3,3	15,0	–
Торговельні організації	8,3	–	–	5,6	5,9	13,3	12,5	–
Громадські місця	6,8	5,7	14,2	46,1	38,4	11,1	2,5	18,7
Транспорт	3,3	11,4	14,2	4,8	5,2	6,6	5,0	36,0
Безлюдні місця	9,7	5,7	–	2,4	1,6	10,0	2,5	42,2

Із наведеного вбачається продовження раніше встановленої тенденції щодо специфіки прояву низькодоходних і високодоходних корисливих насильницьких посягань. Так, найбільш масові серед низькодоходних посягань грабежі і розбої переважно вчиняються у громадських місцях та на відкритій місцевості, що свідчить про їх ситуативний характер. Посягання на відкритій місцевості (вулицях, провулках, парках тощо) можна умовно розподілити на дві рівновеликі підгрупи. Перша включає інтуїтивно-випадковий вибір жертв пограбувань та розбійних випадків з боку наркоманів, алкоголезалежних осіб і молодіжних компаній. Друга передбачає свідомий вибір жертв, які необачно «засвітили» гроші чи привернули увагу респектабельним зовнішнім виглядом, нетверезим станом, виставленими напоказ дорогоцінними носильними речами. Зазвичай за ними йдуть услід до малолюдного і погано освітленого місця, щоб зненацька напасти і заволодіти поміченим перед цим майном [281, с. 143].

Найбільш поширені серед високодоходних посягань бандитизм і незаконне позбавлення волі та викрадення людини, навпаки, частіше вчиняються у житлових та інших приміщеннях, що вказує на їх спла-

нованість і підготовленість. Решта злочинів мають свою специфіку, пов'язану не стільки із доходністю посягання, скільки зумовлену оптимальним способом досягнення злочинного результату. Зокрема, більшість убивств із корисливих мотивів вчиняються при розбійних нападах, поєднаних із проникненням у житло, вбивство на замовлення доцільніше вчинити на відкритій місцевості, де жертва найменш захищена, менший ризик заволодіти автомобілем існує при замануванні водія у безлюдне місце, а також на пустій дорозі та ін.

Корислива насильницька злочинність має *сезонні й добові коливання*. Місце вчинення корисливих насильницьких злочинів виявляє залежність із часом, який традиційно у кримінологічних дослідженнях поділяють на пори року та години доби. За нашими даними, частіше аналізована категорія злочинів вчиняється в осінньо-зимовий період: вбивства з корисливих мотивів — 62,3 %, вбивства, вчинені на замовлення — 57,2 %, незаконне позбавлення волі та викрадення людини — 50,0 %, грабіж — 58,9 %, розбій — 55,8 %, вимагання — 50,1 %, бандитизм — 65,0 %, незаконне заволодіння транспортом — 68,9 %, дещо рідше у весняно-літній період (у тій же послідовності): 37,7; 42,8; 50,0; 41,1; 44,2; 49,9; 35,0; 31,1 % відповідно. Розподіл корисливих насильницьких злочинів за годинами доби відображено у табл. 4.

Таблиця 4

Розподіл корисливих насильницьких злочинів за годинами доби

Години доби	Види корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Ранок (6–12)	12,3	42,8	7,1	9,7	9,2	12,2	17,5	4,7
День (12–18)	19,9	20,0	57,1	31,4	21,7	45,6	15,0	14,1
Вечір (18–24)	46,5	31,4	35,8	37,9	45,6	30,0	45,0	48,4
Ніч (24–06)	21,3	5,8	–	21,0	23,5	12,2	22,5	32,8

Переважання вечірньо-нічного періоду посягань у зіставленні з осінньо-зимовим періодом року дозволяє говорити про інтенсивне поширення цих злочинів за темного періоду доби. Протягом цього

проміжку часу основний людинопотік працюючого населення переміщається до власного житла, незайняті працю громадяни старшого покоління готуються до відпочинку, молодь, навпаки, вирушає на проведення вечірньо-нічного дозвілля. Розрахунок злочинців на темряву обумовлений прагненням мати запас часу на здолання опору, примус потерпілих вказати місця схову цінного майна, непомітно зникнути із награваним з місця події, при цьому уникаючи зустрічі із випадковими свідками. Якщо на відкритій місцевості на виконання нападу витрачаються лічені хвилини, то напад на житло триває довше.

У світлий період доби (ранком і вдень) вчиняються найбільш зухвалі й ретельно сплановані злочини, частіше використовуються засоби маскуваності, транспорт, зброя, фірмовий одяг, фальшиві посвідчення контролюючих та правоохоронних органів. Зранку злочинці, як правило, очікують жертв біля житла, по дорозі на роботу, нападають на щойно відкриті фінансові установи, пункти обміну валют, ювелірні магазини тощо. Удень домінують посягання на торговельні точки, рідше — фінансові установи, інкасаторські екіпажі. Сюди рідше належать вуличні грабежі і розбої проти осіб, які отримали соціальні виплати, заробітну плату. Посеред дня вчиняється основна маса вимагань, окрім цього, обманним шляхом або під примусом потерпілих вивозять у безлюдні місця, здійснюються незаконне позбавлення волі та викрадення людей. Зароджується нова тенденція до нападів на житло у світлу пору доби, що особливо актуально для помешкання непрацюючої категорії населення, домогосподарок, пенсіонерів, дітей, які залишилися без нагляду батьків (останнє набуло значного поширення у західних областях України). Зустрічаються й інші корисливі насильницькі посягання.

Таким чином, проведений структурний аналіз корисливої насильницької злочинності дозволив установити статистичні закономірності міжелементних зв'язків на рівні узагальнення видових злочинних проявів, що відбивають інтегративні властивості відносно цілісного феномену суспільного життя.

2.4. Соціальні наслідки корисливої насильницької злочинності

Наслідки проявів корисливої насильницької злочинності завдають шкоди найважливішим сферам суспільного життя, пригнічують суспільну свідомість, негативно впливають на розбудову громадянського

суспільства і правової демократичної держави. Утім зворотний вплив корисливої насильницької злочинності на суспільство, великі і малі соціальні групи населення, які змушені адаптуватися до функціонування даного явища соціальної дійсності, дотепер залишаються малодослідженим. Слід визнати, що нинішній стан кримінологічних знань про соціальні наслідки злочинності далеко не відповідає суспільній значущості проблеми і запитам практичної діяльності із запобігання та протидії цьому антисуспільному феномену. Напевно, з цих обставин проблема не посіла чинне місце в кримінологічній теорії, а її розробка застигла десь на рівні наукових напрацювань минулого століття. Осмислення проблематики соціальних наслідків злочинності почалося наприкінці 60-х і тривало до 80-х рр. ХХ ст. Можна виділити два напрями розвитку кримінологічної думки, один з яких традиційно пролягав через кримінально-правове розуміння наслідків злочинної поведінки. Найбільш помітною постаттю у цій дослідницькій площині стала Н. Ф. Кузнецова, яка через призму суспільної небезпечності злочинів певної категорії пропонує оцінювати заподіяну шкоду окремій сфері суспільних відносин, розвитку державного будівництва загалом [282, с. 46]. В. М. Кудрявцев розглядав сукупність результатів злочинів як складову частину явища злочинності в цілому [283, с. 106].

Поштовхом до кримінологічного осмислення зазначеної тематики стало обговорення на V Конгресі ООН по запобіганню злочинності і поводженню із правопорушниками (Женева, Швейцарія 1–12 вересня 1975 р.) такого питання: «економічні і соціальні наслідки злочинності: нові завдання у галузі дослідження і планування» [284]. Зазначалося, що для більш ефективної боротьби зі злочинністю необхідно розширити обсяг знань про вплив злочинності на різні верстви населення, економіку, національний розвиток та рівень життя [284, с. 3]. На формування другого (кримінологічного) підходу до пізнання соціальних наслідків злочинності значний вплив здійснила зарубіжна кримінологічна думка, в якій активно дискутувалося питання щодо «ціни» злочинності [241, с. 83, 85]. Розширення горизонтів сприйняття проблеми відбувалося у контексті запитів розвитку кримінологічної теорії і практики протидії злочинності. Так, А. Е. Жалінський висловився про нерівнозначність соціальної шкоди від злочинності та матеріальних збитків від злочинів. Перша категорія далеко не завжди піддається вартісному виразу, бо складно визначити, які витрати несе суспільство у зв'язку із необхідністю ускладнювати протікання економічних процесів через безпеку злочинних посягань [285, с. 60]. Знач-

ний вклад у розробку поняття «соціальних наслідків злочинності» здійснено М. М. Бабаєвим [286]. Останні визначаються як реальна шкода, спричинена злочинністю суспільним відносинам, що знаходить свій вираз у сукупності причинно пов'язаних із злочинною поведінкою прямих і непрямих, безпосередніх і опосередкованих негативних змін (шкоди, збитків, утрат), яких у кінцевому підсумку зазнають соціальні (економічні, моральні, правові) цінності, а також сукупність економічних витрат суспільства на організацію боротьби зі злочинністю [286, с. 21]. Предметна сутність цього поняття полягає у суспільній небезпечності, негативному соціальному ефекті впливу злочинності на суспільно значущі цінності та інтереси [286, с. 26]. Вдалося вирізнити істотні ознаки соціальних наслідків злочинності: поліоб'єктність шкоди, остаточна неусуваність, соціальна мінливість оцінок тяжкості [286, с. 51–53], до яких можна додати акумуляцію негативних впливів. Із функціональної точки зору кримінологічна категорія «соціальних наслідків злочинності» виступає інтегративним критерієм оцінки суспільної небезпечності явища на основі аналізу обсягу, характеру і тяжкості його проявів [286, с. 36]. З наведеного вбачається дворівневий підхід до аналізу соціальних наслідків: у площині корисливих насильницьких злочинних проявів та надбудові вищого порядку узагальнення, що відбиває соціотабельні негативні зміни системно-структурного значення. Логічно розпочати аналіз із *прямої шкоди*, що спричиняється вчиненими корисливими насильницькими злочинами. Пропонуємо класифікувати її види на *фізичну*, *матеріальну* та *моральну*. Відразу оговорюємо ту обставину, що кількісний вимір та якісні характеристики прямої шкоди не повністю відбиватимуть реальний стан соціальних наслідків корисливої насильницької злочинності, бо, як зазначалося раніше, майже половина злочинних проявів залишаються латентними. Судити про дійсні обсяги злочинних наслідків варто з урахуванням показників латентності. Не можна оминати увагою питання: від чого залежить обсяг поширення злочинних наслідків у суспільстві? Напевно, від рівня корисливої насильницької злочинності та динаміки її розвитку впродовж періоду дослідження. Зіставлення цих двох величин дасть уяву про форму поширення явища і радіус ураження соціального середовища.

Вимірювання фізичної шкоди від корисливих насильницьких злочинів пропонуємо здійснити у два етапи. Спочатку проаналізувати чисельність потерпілих від найбільш представницької категорії корисливих насильницьких злочинів: грабежів, розбоїв та вимагань, частка

яких дорівнює 99 % від усього масиву проявів об'єкта пізнання. Принагідно відмітимо, що загальнодержавне статистичне спостереження не фіксує чисельність потерпілих від інших різновидів корисливих насильницьких посягань (бандитизму, незаконного заволодіння транспортними засобами тощо). Разом з тим аналіз оприлюднених даних стосовно вбитих осіб вважаємо некоректним, оскільки диференціації за мотивами вбивств на статистичному рівні, на жаль, не провадиться, а як було показано раніше, динаміка вбивств із корисливих мотивів далеко не завжди повторює рух усіх умисних вбивств. Другий етап пізнання варто присвятити оцінці тяжкості заподіяної фізичної шкоди потерпілим. Оскільки подібної інформації офіційна статистика не містить, гадаємо, є сенс оперувати результатами власного емпіричного дослідження. Утім спочатку проаналізуємо показники кількості потерпілих від грабежів, розбоїв та вимагань в Україні, що відображені у табл. 5.

Таблиця 5

Кількість потерпілих від грабежів, розбоїв та вимагань у 2002–2009 рр.¹

Показники	Р О К И							
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Всього потерпілих від грабежів, розбоїв, вимагань	27 557	43 636	47 732	55 446	49 437	38 915	32 670	33 349
Приріст / зменшення до 2002 р., %	–	+58,3	+73,2	+101,2	+79,4	+41,2	+18,6	+21,0
Приріст / зменшення до попереднього року, %	–	+58,3	+9,4	+16,2	–10,8	–21,3	–16,0	+2,1
Частка від загальної кількості потерпілих, %	10,7	12,4	14,5	17,9	19,4	16,9	15,2	12,5

¹ За 2001 р. показники кількості потерпілих у статистичній звітності відсутні.

За 8-річний період порівняння були визнані потерпілими від грабежів, розбоїв і вимагань 328 742 громадянина. Така цифра прирівнюється до чисельності населення обласного центру Центральної України, наприклад, міст Кіровограда або Черкас. Зауважимо, що в основному йдеться про тяжкі та особливо тяжкі посягання. Порівняння показників чисельності потерпілих і кількості злочинів дає підстави для сумнівів у повноті обліку потерпілих. Презюмується, що по кожному корисливому насильницькому злочину має бути щонайменше одна потерпіла особа. Однак так буває далеко не завжди, оскільки, скажімо, при повторних злочинних посяганнях потерпілих декілька, те саме має місце при групових посяганнях проти кількох потерпілих, що трапляється не так уже й рідко, особливо при розбійних нападах на житло. Натомість, за даними статистичної звітності, це співвідношення стабільно становить 1:1. Така пропорційність відверто насторожує, бо за даними проведеного нами узагальнення судової практики від 657 грабежів, розбоїв і вимагань постраждало 913 осіб, тобто у середньому на 1 злочин припадає 1,4 потерпілих. Судячи із цих показників припускаємо, що в цілому по країні права і законні інтереси понад $\frac{1}{3}$ потерпілих від грабежів, розбоїв та вимагань залишилися без правового захисту. Якщо ж говорити про фізичний вимір потерпілих від усіх корисливих насильницьких злочинів, то орієнтиром для оцінок можуть служити результати узагальнення судової практики. За нашими даними, від 1122 посягань аналізованої категорії постраждало 1637 осіб, тобто у середньому на 1 злочин припадає 1,5 потерпілих. Що характерно: зазначений показник повністю підтвержуються раніше оприлюдненими результатами анонімного опитування населення, за даними якого 46 % звернень жертв корисливих насильницьких злочинів залишилися без реагування з боку органів кримінального переслідування. Маємо стійкий показник, об'єктивність якого підтверджується різними методами дослідження, а значить, є всі підстави вважати, що в масштабах України у середньому близько половини реальних жертв корисливих насильницьких посягань, які офіційно звернулися за захистом своїх прав і законних інтересів, не набули процесуального статусу потерпілих, унаслідок чого не було реалізовано процесуальне забезпечення відшкодування фізичної, матеріальної і моральної шкоди. Певну частину постраждалих від грабежів і розбоїв, вчинених за умов неочевидності, працівники ОВС переконали у їх власній провині, або ж умовили обійтися без офіційних звернень.

Слід оцінити обсяги так званої латентної віктимності фактично існуючого контингенту реальних потерпілих від корисливих насильницьких злочинів, які з різних причин не заявили органам кримінального переслідування про подію злочинного посягання проти них. За раніше наведеними даними опитування громадян, таких жертв було виявлено 54 %, відповідний коефіцієнт латентності становив 1,174. Екстраполяція цього показника на увесь контингент жертв корисливих насильницьких злочинів дозволяє висунути гіпотезу про те, що у середньому трохи більше з них не скористалися встановленим порядком юридичного захисту. Переважно це стосується жертв грабежів і насильницьких вимагань, до яких було застосоване насильство, що не є небезпечним для життя та здоров'я, а розмір матеріальних збитків виявився незначним. Уникають контактів із органами кримінальної юстиції жертви корисливих насильницьких злочинів із люмпенізованих прошарків населення (безпритульних, алкоголіків, наркоманів, колишніх засуджених, повій, професійних жебраків) через упереджене ставлення до всіх державних інституцій. У цьому контексті варто навести інформацію про результати роботи ОВС щодо встановлення особи громадян по невпізнаних трупах. За 2004 р. таких осіб залишалося на обліку 16 816 [211]. Скільки серед них так званих кримінальних трупів, не візьметься стверджувати ніхто. Таємницею залишиться і кількість жертв убивств із корисливих мотивів. Не дає підстав для оптимізму і той факт, що подібні відомості у 2005 р. були вилучені із статистичної звітності МВС України. Закрадається думка про погіршення ситуації, інакше незрозуміло, навіщо було приховувати цю інформацію від громадськості? Фактично неможливо встановити кількість потерпілих від корисливих убивств із числа безвісті зниклих осіб. Залишок нерозшуканих щороку становить у середньому 5 тис. осіб [211]. Припускаємо, що серед них чимало одиноких людей пристарілого віку — власників житла, нелегалів із готівкою на руках та «бунтарів-заробітчан», яких убили, щоб не розраховуватись. У молодіжному середовищі існують традиції самостійного розшуку і покарання нападників, особливо якщо вони однієї вікової групи. Навряд чи будуть звертатися до органів кримінального переслідування жертви нелегального бізнесу, контрабандисти, представники кримінальних кіл. Очевидно, вони нададуть перевагу розшуковим послугам тіньових детективних агентів, колишніх оперативних працівників, криміналітету, а санкції до нападників включатимуть обов'язкову матеріальну компенсацію збитків. Незахищеними від корисливих насильницьких посягань на території

України почуваються нелегальні мігранти, приїжджі заробітчани, дрібні торговці із країн третього світу, Азіатського континенту, пост-радянського простору, які неконтрольовано переміщуються територією держави і масово «осідають» у прикордонних зонах України.

До чого призводить існування такого потужного пласта латентної віктимності? З одного боку, до реальної загрози повторної віктимізації, а з другого — до зростання контингенту корисливих насильницьких злочинців. Унаслідок цих взаємообумовлених процесів відбувається новий виток самовідтворення корисливої насильницької злочинності.

Висновки про характер спричиненої *фізичної шкоди* пропонуємо зробити на результатах узагальнення судової практики. Наслідками 1122 корисливих насильницьких злочинних посягань були: заподіяння смерті — 404 особи¹, або 24,7 % (від 1637 потерпілих), спричинення тяжких тілесних ушкоджень — 164 (10,0 %) особи, середньої тяжкості тілесних ушкоджень — 245 (14,9 %) осіб, легких тілесних ушкоджень — 502 (30,7 %) особи, не спричинено фізичної шкоди здоров'ю — 322 (19,7 %) особи. З наведеного вбачається, що при корисливих насильницьких посяганнях превалюють тяжкі форми насильства, наслідками яких є заподіяння смерті та різного ступеня тяжкості тілесних ушкоджень.

Проблема вимірювання *матеріальної шкоди* від корисливих насильницьких злочинів стоїть вельми нагально, зважаючи на статистичну неврахованість суми цих збитків. Єдиним джерелом інформації можуть служити узагальнені матеріали судової практики. Аналіз останніх засвідчив досить строкату картину судового забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної корисливими насильницькими злочинами. За 221 кримінальною справою (19,7 %) із 1122 не було заявлено цивільного позову, в основному з причин часткового або повного добровільного відшкодування обвинуваченим (його законними представниками) матеріальних збитків у процесі досудового розслідування, а також у зв'язку із поверненням безпідставно набутого злочинним шляхом майна власнику, внаслідок чого потерпілі не мали матеріальних претензій до злочинців. Мотивами незаявлення цивільних позовів із боку потерпілих напевно була й очевидна неплатоспроможність злочинців, а також юридична неврахованість їх інтересів на досудовому слідстві та під час судового розгляду. За 71 (6,3 %) кримінальною справою суди при постановленні вироку залишали цивільний

¹ Масив узагальнених умисних вбивств із корисливих мотивів та вчинених на замовлення складає 336 одиниць.

позов без розгляду з причини неявки цивільного позивача або його представника у судові засідання, а також через ненадання доказів розрахунку суми матеріальних збитків. Чи скористалися потерпілі можливістю заявити позовні вимоги у порядку цивільного судочинства, залишається невідомим. Нерідко суди зменшують розмір відшкодування заподіяних матеріальних збитків від суми, заявленої у цивільному позові по кримінальній справі. Загалом за матеріалами 830 кримінальних справ розмір прямої матеріальної шкоди, що підлягала відшкодуванню, сягав 492 385 гривень. Розрахунки цієї суми включили вартість викраденого майна, відшкодування вартості зіпсованих або знищених речей, витрати на стаціонарне лікування, ліки і протезування, витрати на поховання.

Непряма матеріальна шкода передбачала майже 56 тис. гривень судових витрат, що в основному склалися із сум, витрачених на проведення експертиз, компенсації проїздів свідкам, зберігання і пересилання речових доказів. Отже, за даними нашого вибіркового дослідження, «ціна» матеріальних збитків від корисливих насильницьких злочинів склала понад півмільйона гривень.

Спроба визначити розміри *моральної шкоди* показала наступне. Назагал відмічаємо остаточну несформованість громадської думки щодо етичності грошового виміру моральних чи фізичних страждань. Суспільний стереотип самотужки переживати своє горе у разі вбивства близьких осіб, а також схильність громадськості частково перекладати провину за корисливі насильницькі напади на жертв у більшості випадків стають на заваді відшкодування заподіяної моральної шкоди в повному обсязі. Якщо злочинці повернули викрадене майно або бодай частково компенсували матеріальні збитки, мова про відшкодування моральної шкоди вже не йшла, не в останню чергу через неплатоспроможність більшості винних. За даними узагальнення судової практики лише по 385 (34,3 %) кримінальних справах були заявлені цивільні позови про відшкодування фізичних, душевних, психічних страждань, за рештою 737 (65,7 %) — ні. Вражає судова оцінка характеру та обсягу страждань, виражена загальним розміром моральної шкоди за заявленими позовами — 5 652 000, що в 11 разів перевищує розміри матеріальної шкоди. І це лише сума моральних втрат, підрахована за понад третину кримінальних справ! Зрозуміло, що якби всі потерпілі у порядку кримінального судочинства звернулися за відшкодуванням моральної шкоди, то цифра компенсації була б набагато більшою.

За матеріалами кримінальних справ не можна простежити обсяг матеріальних та моральних збитків від корисливих насильницьких злочинів, які були стягнуті в порядку цивільного судочинства. Втім логічно припускати існування певного навантаження на держбюджет за рахунок призначених на постійній основі соціальних виплат по втраті годувальників непрацездатним особам, які перебували на утриманні потерпілих, пенсійних виплат за встановленою групою інвалідності, витрат на необхідний догляд за потерпілими-інвалідами, на періодичне санаторно-курортне лікування та оздоровлення, страхові виплати клієнтам фонду соціального страхування від нещасних випадків тощо.

Безумовно, наша спроба продемонструвати наслідки корисливих насильницьких злочинів має локальний характер, бо вона здійснена переважно за матеріалами вибіркового узагальнення судової практики. Успішне вивчення цієї проблеми залежить від належного статистичного забезпечення, чого, на жаль, нині не існує. Звичайно, ті мільйонні матеріальні та моральні збитки, що вдалося підрахувати, й орієнтовані коефіцієнти латентної віктимності потерпілих можна розцінювати лише як вихоплений фрагмент реальної кримінальної дійсності. Однак навіть така фрагментарність дослідження вражає уяву про «соціальну ціну» вчинюваних корисливих насильницьких злочинів для суспільства і держави, що включає обсяг людських втрат, пошкодженого здоров'я, не говорячи вже про розмір матеріальної чи моральної шкоди. Зрозуміло, що обсяги та розміри наслідків корисливих насильницьких злочинів причинно залежать від їх рівня та динаміки з урахуванням показників латентності. Разом з цим варто вказати на ще один важливий аспект. Досі йшлося про реальні наслідки злочинних проявів, ті негативні зміни в оточуючій дійсності, які відбулися завдяки цілеспрямованій злочинній активності певного кола осіб. Їх можна назвати первинними. А чи завжди встановлюються особи, винні у вчиненні цих злочинів, і чи всі вони затримуються органами кримінального переслідування? Напевно, ні. Справді, за даними статистики ДІТ МВС України, залишок нерозкритих злочинів минулих років на початок 2008 р. становив: умисних вбивств (замахів) — 6 913, бандитизму — 13, грабежів — 216 209, розбоїв — 18 181 [211]. Із наведеного числа умисних вбивств не впливає кількості вчинених умисних вбивств із корисливих мотивів та на замовлення. Напевно, завчасна спланованість більшості з них і стала на заваді розкриття, тому, поза сумнівом, значною є представленість вбивств досліджуваної нами категорії. Важко

пояснити відсутність серед цих показників вимогань, адже раніше демонструвалося їх неповне розкриття. Втім, навіть за неповними даними, 234 390 нерозкритих грабежів і розбоїв говорять про те, що значно більше злочинців залишилися не покараними, враховуючи груповий характер протиправної поведінки. А скільки із них вдалися до повторних злочинних дій? Вважаємо, чимало. Звідси випливає небезпека потенційних злочинних наслідків, які умовно можна назвати вторинними, або наслідками наслідків. Те саме стосується і латентних корисливих насильницьких злочинів, а також латентної віктимності. Загроза вторинних наслідків корисливих насильницьких злочинів, що залишилися поза правовою оцінкою з боку органів кримінальної юстиції, по-перше, звернена до невизначеного кола потенційних жертв, а по-друге, спрямована на повторну віктимізацію осіб, які знехтували правом кримінально-правового захисту.

Тепер поговоримо про соціальні наслідки явища корисливої насильницької злочинності. Доречно відмітити фактичну недослідженість зворотного впливу наслідків даного феномену на хід соціально-економічного розвитку та стан самопочуття громадян, які змушені адаптуватися до його існування. Слід мати на увазі, що майже не підлягають грошовому виміру ті негативні зміни, яких зазнає суспільне життя та суспільна свідомість від функціонування корисливої насильницької злочинності. На наш погляд, соціальні наслідки досліджуваного явища за характером негативних системно-структурних змін, до яких вони призводять, доцільно поділити на три великі блоки: *соціально-економічні, соціокультурні, соціально-психологічні*.

Соціально-економічні наслідки включають прямі й непрямі матеріальні збитки від функціонування злочинності загалом і корисливої насильницької зокрема. За даними ООН, яка проводила комплексні дослідження у 64 країнах світу, збитки від злочинності у розвинених країнах становлять 5 % ВВП, у країнах, що розвиваються — 14 % [287, с. 45]. Цілком очевидно, що Україна належить до другого із названих розряду країн. Втім і дотепер загальні матеріальні збитки від злочинності статистично не обліковуються. Окремо виділяють лише збитки від злочинів у сфері економіки і матеріальні збитки за злочинами, вчиненими організованими групами та злочинними організаціями. На жаль, статистики матеріальних збитків від корисливої насильницької злочинності не ведеться.

На утримання системи органів кримінальної юстиції та судової влади в Україні останніми роками витрачається близько 10,5 % держ-

бюджету, або 2,5 % ВВП [288 с. 57]. Чимала частка цих витрат спрямована на запобігання та протидію корисливій насильницькій злочинності. На загальносуспільному рівні до первинних соціально-економічних збитків від корисливої насильницької злочинності слід віднести частку втраченого внаслідок злочинних проявів національного багатства, вимушені багатомільйонні витрати населення, підприємств, установ, організацій різних форм власності на систему технічного захисту товарно-матеріальних цінностей, купівлю громадянами засобів індивідуального захисту, оплату легальних і нелегальних договірних зобов'язань по охороні об'єктів банківської сфери, торгівлі, ігрових і розважальних закладів, супроводження транспортних перевезень, інкасаторських екіпажів, охорону складів і сховищ зберігання готової продукції та житла громадян. До цього слід додати медичні витрати на відновлення здоров'я потерпілих, оплату ритуальних послуг, численні соціальні виплати і компенсації інвалідам й утриманцям вбитих із корисливих мотивів громадян.

Вторинні соціально-економічні наслідки зазвичай мають прихований характер і полягають у тому, що функціонування корисливої насильницької злочинності здійснюється у системі суспільних взаємозв'язків із фоновими явищами тіньової економіки. Назвемо найбільш значущі з них: нелегальні ринки праці у міських агломераціях, торгівля зброєю і спецзасобами, наркотичними речовинами і психотропними засобами, сформований ринок незаконних послуг (фінансових конвертаційних центрів, підпільних пунктів обміну валют, точок збуту майна, здобутого злочинним шляхом). Слід також наголосити, що на рівні суспільного способу виробництва матеріальних благ інтегрованим соціально-економічним наслідком корисливої насильницької злочинності є деформація легального порядку розподілу, обміну і споживання сукупного продукту праці членів суспільства. Прояви корисливої насильницької злочинності перешкоджають становленню середнього класу населення як основи суспільного розвитку і демократичних перетворень, загрожують розвитку підприємництва.

Соціокультурні наслідки корисливої насильницької злочинності слід розглядати в історичному континіумі та крізь призму сьогодення. Кримінальна спадщина корисливих насильницьких злочинних посягань понад двох тисячоліть призвела до інституціоналізації корисливого насильства, формування відповідної субкультури збагачення насильницьким шляхом [57, с. 311–314]. У суспільній свідомості сформований стереотип вигідності збагачення засобами кримінального

насильства, така практика стала нормою поведінки для певних кіл девіантної молоді і передається від покоління до покоління.

Стосовно змісту соціокультурних наслідків в умовах сьогодення зазначимо про таке. По-перше, це підривання культурно сформованої ієрархії соціальних цінностей, серед яких найвищі ранги посідають особа, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, а також власність, матеріалізована у праві власності на володіння, користування і розпорядження майном. По-друге, раціоналізація корисливого насильства в інформаційному просторі українського суспільства як ефективного засобу покращення матеріального становища або досягнення поточної вигоди. По-третє, стрімке поширення субкультури корисливого насильства у молодіжному середовищі. По-четверте, пропагування представниками криміналітету ідеї вигідності корисливого насильства серед маргіналізованих верств населення.

Соціально-психологічні наслідки корисливої насильницької злочинності полягають у такому. Передусім це негативні зміни суспільної свідомості, викликані страхом перед даною злочинністю. Зв'язок страху і віктимізації докладно описав В. О. Туляков [229, с. 193–202]. Зверталася увага, що каталізатором страху виступають не тільки реальне зростання рівня злочинності, а й соціальні умови життєдіяльності людей, досвід віктимізації, інформація про стан злочинності [229, с. 201]. Напевно, у кризових умовах втрата постійного джерела доходів, інфляція і знецінення банківських заощаджень, стрімке падіння рівня життя, недовіра до органів кримінальної юстиції негативно відбилися на соціальному самопочутті населення. За даними загальнонаціонального соціологічного моніторингу «Українське суспільство 1992–2006 рр.», за останній рік дослідження показник соціального страху зростання злочинності склав 43,2 % [221, с. 505]. Віктимологічне опитування населення, проведене нами у 2008 р. (1104 респонденти), наочно підтвердило наростання страху перед корисливою насильницькою злочинністю. На питання: «Чи вважаєте Ви себе захищеними від корисливих насильницьких посягань?»¹ — отримано такі відповіді: «так, вважаю повністю захищеним» (4,3 %), «скоріше так, ніж ні» (20,1 %), «ні, не вважаю себе захищеним» (74,5 %), «не відповіли» (1,1 %). Індикаторами загального погіршення криміногенної ситуації та рівня правопорядку у суспільстві є повідом-

¹ Перелік корисливих насильницьких злочинів наводився в преамбулі анкети і включав склади злочинів, що становили предмет нашого дослідження.

лення ЗМІ про зростання так званої вуличної корисливої насильницької злочинності, резонансних нападів на банківські установи та житло громадян, а також вбивства із корисливих мотивів найбільш незахищених верств населення. Наразі варто замислитися над наслідками страху (наслідками наслідків) перед корисливою насильницькою злочинністю. Дійсно, з одного боку, це поглиблення віктимізації окремих категорій населення, оскільки під впливом страху пригнічується воля до супротиву, відбувається свідоме сприйняття неминучої участі жертви корисливих насильницьких посягань. Страх породжує тривогу, стресово-фрустраційні стани психіки, втрату довіри, порушення соціальної взаємодії і солідарності, сприяє відчуженню й усамітненню, що робить беззахисними жертв перед небезпекою посягання. З другого боку, сигнальна функція страху перед загрозою цієї злочинності, навпаки, мобілізує захисні механізми певної частини спільноти, концентрує увагу, підвищує обережність, сприяє консолідації, створенню системи колективної безпеки, стимулює співпрацю з органами кримінального переслідування, що, безумовно, звужує межі поля віктимності. Не виключається і такий варіант адаптації до загрози стати жертвою, як реакція на випередження. Деякі соціальні групи з метою зберегти і примножити свої матеріальні статки свідомо залучаються до корисливої насильницької злочинної практики й у такий спосіб використовують загальну атмосферу невизначеності та незахищеності буття. Соціально-психологічні наслідки корисливої насильницької злочинності полягають в адаптації великих і малих соціальних груп, окремих спільнот населення до її функціонування та розвитку. Відбувається звикання людей із даним соціальним фактом, вироблення колективної позиції до його сприйняття. Зрештою, негативним соціально-психологічним наслідком корисливої насильницької злочинності є існування контингенту злочинців, носіїв злочинного досвіду, ідей і традицій.

Суттєву шкоду суспільству спричиняють негативні наслідки латентної корисливої насильницької злочинності, бо самим фактом її існування порушуються основи соціальної справедливості, нівелюється принцип невідворотності покарання дійсних злочинних елементів, не відшкодовується матеріальна та моральна шкода. Результатом латентизації є поширення настроїв безкарності у злочинному середовищі, статусні зміни колективної свідомості, що зумовлюють продовження злочинної діяльності, застосування більш тяжких форм насильства, утвердження злочинних намірів контингенту нестійких криміногенних

елементів. У кінцевому підсумку все це призводить до нагнітання соціальної напруги, підтримання атмосфери страху, зневіри населення у спроможність органів кримінальної юстиції ефективно протидіяти розвитку явища, що послаблює опірні властивості законослухняної спільноти, сприяє віктимізації. Зворотною стороною так званої штучної латентності виступають неефективні управлінські рішення з боку керівництва правоохоронних структур, дискредитація системи статистичної звітності, викривлення реальної кримінальної обстановки в суспільстві, неадекватне кадрове і ресурсне забезпечення боротьби з явищем. Наведене негативно відбивається на плануванні заходів запобігання і протидії корисливій насильницькій злочинності, прогнозуванні тенденцій її розвитку на майбутнє.

Розглянуті соціально-економічні, соціокультурні та соціально-психологічні наслідки корисливої насильницької злочинності безумовно не вичерпують проблеми негативних змін суспільного життя і суспільної свідомості, причинно пов'язаних із функціонуванням та відтворенням цього явища. Системна взаємозалежність соціальних структур, котрі зазнають негативного впливу від корисливої насильницької злочинності, залишає простір для подальших досліджень у цьому напрямі.

Розділ 3

Особа корисливого насильницького злочинця: особливості формування та характеристика спрямованості

3.1. Соціально-демографічні ознаки особи корисливого насильницького злочинця

Здійснивши оцінку основних тенденцій і закономірностей корисливої насильницької злочинності в Україні, переходимо до вивчення особи злочинця. Явище корисливої насильницької злочинності матеріалізується і сприймається суспільною свідомістю завдяки сукупній кримінальній поведінці певної частини людей — корисливих насильницьких злочинців. Звідси впливає першочергове дослідницьке завдання: визначити місце корисливих насильницьких злочинців у системі суспільних відносин, здійснити їх соціально-демографічний вимір, визначити середовище життєдіяльності. У такий спосіб зможемо відповісти на низку установчих питань: хто ці люди за статтю, віком, рівнем освіти, родом занять, матеріальним становищем, шлюбним станом? До яких соціальних груп вони належать? Виконанню яких соціальних ролей віддають перевагу, а які відверто зневажають? Які мають джерела засобів існування? Наукове осмислення відповідей на ці питання створить загальне проявлення про, так би мовити, зовнішні, соціально-демографічні параметри досліджуваної категорії злочинців, у межах яких слід поглибити науковий пошук у напрямі з'ясування внутрішньої морально-психологічної складової особи злочинця з метою кращого розуміння причин злочинних проявів. Схематично можна виокремити три вузлових питання, які підлягають дослідженню у цьому розділі: а) хто ці люди; б) як вони сприймають соціальну дійсність та ставляться до неї і в якій інтегративній властивості міститься їх криміногенний потенціал; в) у яких формах кримінальної поведінки вони реалізують цю властивість і чому? Відповіді на ці запитання мають дати взаємопов'язані та взаємозумовлені соціально-демографічна, морально-психологічна та кримінально-правова характеристики корисливого насильницького злочинця. Од-

разу зазначимо, що всебічне вивчення особи злочинця передбачає перехід на емпіричний рівень наукового аналізу із наступним синтезом отриманої інформації та зведенням індивідуального до соціально типового. Переконливу ілюстрацію принципу дії наведеного методологічного правила знаходимо у міркуваннях К. Є. Ігошева: «Яка б конкретна особа не вивчалася, який би вид злочинної діяльності не розглядався, в усіх випадках, як і в кожному окремому, одиничному, в них виявляються риси і властивості загального порядку, котрі входять у характеристику злочинця як соціального типу» [289, с. 41].

У цьому підрозділі пізнавальні зусилля зосереджуватимуться на дослідженні соціально-демографічних ознак корисливих насильницьких злочинців, які відбивають результат адаптації до нової моделі суспільного розвитку, ступінь залучення до ринкових соціально-економічних практик, демонструють специфіку реагування на виклики сьогодення, якість виконання загальноприйнятих соціальних ролей, констатують належність до певної соціальної групи населення та місце, яке злочинці посідають у системі суспільних відносин. Окрім цього соціально-демографічні ознаки тісно пов'язані із світоглядними позиціями, ціннісними орієнтаціями, колом інтересів, способом життя, мотивацією поведінки, знаходять своє продовження і конкретизацію в них. Важливість цього положення вимагає підвищеної кримінологічної уваги, адже соціально-демографічна характеристика по суті є тією визначальною рамкою, що задає контури усього морально-психологічного образу досліджуваної категорії злочинців, проливає світло на їх соціальні зв'язки і найголовніше — ставлення до соціальної дійсності, інших людей, самого себе. Аналіз соціально-демографічних ознак здійснюватиметься за результатами наших емпіричних досліджень.

За *статтю* корисливі насильницькі злочини, як правило, вчиняються чоловіками (94–95 %). Частка жінок коливається у межах 5–6 %. Стабільність цих показників підтверджується кримінологічними дослідженнями багатьох років [12, с. 22], що свідчить про незмінність структурного співвідношення чоловіків і жінок, усталеність другорядних ролей останніх при посяганнях (як правило, пособників).

Демографічна ознака *віку* служить критерієм періодизації руху населення у соціальному просторі й часі, показником набутих і змінених статусів, зумовлених ними соціальних ролей, а також підставою стратифікації різних соціальних груп населення, визначення їх місця

в системі суспільного виробництва і розвитку суспільних відносин. Разом з тим, як ще свого часу й у іншому контексті зазначав П. Сорокін, вік причинно пов'язаний із психосоціальними властивостями особи, (ідеалами, цінностями, інтересами, ролями, закономірностями поведінки) [290, с. 110], про які зазначатиметься далі. Кримінологічний інтерес до категорії віку викликаний здатністю відбивати етапи соціалізації, вікові зміни свідомості і діяльності особистості. Із віковими періодами життєдіяльності пов'язані такі ознаки, як: освітній рівень, соціальне і матеріальне становище, рід занять, шлюбний стан. Утім для нас важливіше, що укрупнення вікових періодів дозволить виділити декілька основних соціальних груп населення, які вирізняються підвищеною кримінальною активністю. Результати дослідження вікового показника викладено в табл. 6.

Таблиця 6

Віковий розподіл корисливих насильницьких злочинців

Вік злочинців	Види вчинених корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п.6	115 п.11	146	186	187	189	257	289
14–17 років	12,2	0,0	0,0	15,9	16,6	13,7	1,2	3,4
18–24 роки	50,5	17,5	25,6	50,9	50,5	41,6	35,6	38,1
25–29 років	16,8	31,7	30,8	16,8	16,9	27,5	27,7	26,3
30–35 років	9,4	25,5	20,5	8,4	8,8	10,1	22,5	20,4
36–40 років	6,5	12,7	15,4	5,1	4,2	4,1	7,9	8,5
41–50 років	4,1	6,3	2,6	2,4	2,5	2,5	4,7	2,5
51–60 років і старші	0,5	6,3	5,1	0,5	0,5	0,5	0,4	0,8

На сьогодні існує чимало демографічних, економічних, соціологічних, психологічних методик розподілу населення на певні вікові категорії та інтервальні групи. Традиційним для кримінології стало виокремлення категорій неповнолітніх, молоді, досвідченого поко-

ління, осіб старшого віку. Запропонована категоризація, звісно, не претендує на теоретичну завершеність, бо передусім має прикладний ухил, зумовлений результатами нашого дослідження, що засвідчує вагоме переважання молоді. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до статті 1 Закону України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”» від 23 березня 2004 р. були розширені верхні межі молодіжного віку до 35 років і зараз становлять період 14–35 років [291]. Звідси випливає, що сучасна корислива насильницька злочинність має яскраво виражений молодіжний характер, оскільки в середньому до 90 % усього масиву злочинних проявів вчиняється саме молоддю вищезначеного вікового періоду. У цьому сенсі показовою виглядає частка молоді у структурі всього населення України (33 %) [292, с. 35], що тільки підкреслює вікову специфіку корисливих насильницьких злочинців. Законодавчо визначена періодизація молодого покоління (14–35 років) лише в загальних рисах дає орієнтири демографічного сегмента суспільства, якому надалі мають адресуватися заходи загальносоціального запобігання. А далі, у межах цього сегмента, необхідно конкретизувати типово криміногенні соціально-вікові групи населення, котрі виступатимуть першочерговими об’єктами спеціально-кримінологічного запобіжного впливу. Певного пояснення потребує соціальний контекст запропонованої у табл. 6 повікової градації. Ми виходимо з того, що неповнолітній контингент злочинців обмежується періодом 14–17 повних років. Період молодості включає три етапи: початковий 18–24 роки, медіанний 25–29 років та завершальний 30–35 років. Потім настає стадія життєвої досвідченості (36–40 років). Наступні вікові періоди є статистично непоказовими для кримінальної активності корисливого насильницького спрямування, тому укрупнюються в межах 41–50 років та 51–60 років. Старші вікові категорії злочинців українці рідко вчиняють корисливі насильницькі посягання, через що нами до уваги не беруться. Враховуючи нинішню інтенсифікацію злочинної «кар’єри» корисливих насильницьких злочинців, наведена вікова періодизація відбиває шлях зародження, розвитку, ствердження і згасання криміногенної спрямованості особистості, а відтак демографічна характеристика знаходить своє продовження у детермінації та містить вихід на запобігання.

Контингент неповнолітніх злочинців в основному представлений у групі низькодоходних корисливих насильницьких злочинців. Їх част-

ка серед грабіжників, розбійників, вимагачів та корисливих убивць у середньому становить 13–16 %. Переважно йдеться про так звані «вуличні» посягання, вмотивовані, за висловом А. І. Долгової, «відносною нуждою» у матеріальних благах, що не відповідають ані віку, ані дитячому статусу [293, с. 82]. Класифікація неповнолітніх на молодшу (14–15 років) і старшу (16–17 років) вікові групи свідчить про значне переважання другої: грабіжники — 32,3 і 67,7 %, розбійники — 23 і 77 %, вимагачі — 25,9 і 74,1 %, вбивці 22,7 і 77,3 % відповідно.

Віковий період неповноліття головно пов'язується із учнівським статусом і навчальними ролями — часом набуття знань і здобуття освіти, а також початком трудової діяльності. Назагал слід зазначити, що освітянський рівень контингенту неповнолітніх корисливих насильницьких злочинців відповідає їх віковим можливостям. Помітного відставання від законослухняних одноліток у період 14–17 років годі очікувати. Привертає увагу лише та обставина, що близько 40 % неповнолітніх грабіжників, розбійників, вимагачів та убивць на цей час ніде не працювали і не навчалися, тобто потрапили в зону ризику десоціалізації та впливу криміногенного середовища [294, с. 46]. Додолучення до останнього лише поглиблювало і пришвидшувало їх початкову десоціалізованість. Такі підлітки автоматично потряпляли у рамки відповідного способу життя, змушені були відповідати рольовим очікуванням та вимогам криміногенного середовища, поділяти систему ціннісних переваг та дотримуватися відповідних норм поведінки.

Про якість виконання учнівської ролі свідчить ставлення неповнолітніх злочинців до навчання. Типовою рисою для них стала втрата інтересу до навчання, понад $\frac{2}{3}$ із них систематично пропускали заняття, демонстрували низьку успішність, не опановували навчальну програму [294, с. 46]. Соціологічні дослідження демонструють, що понад 40 % неповнолітніх злочинців свого часу зіштовхнулися з елементарним нерозумінням навчального матеріалу через проблеми із розумовим розвитком [295, с. 12]. Однак пояснення цьому криється не тільки у занижених інтелектуальних можливостях і розумових здібностях цих підлітків, які, швидше за все, мають спадкове походження. Візьмемо до уваги, що більшість із них зростали у соціально неблагополучних сім'ях та від народження проживали у криміногенно неблагополучних мікрорайонах і проходили традиційний для мешканців подібних осе-

редків шлях соціалізації, де навчання не в пошані. У таких осередках напевно існують інші життєві пріоритети. Більшість підлітків просто не розуміє, навіщо взагалі так довго навчатися, докладати неабияких зусиль, гаяти час, якщо і без цього можна у світі прожити. Не в останню чергу цьому сприяє поляризація учнівського середовища за матеріальними та статусними можливостями батьків, які у наш час багато в чому визначають доленосні перспективи молодого покоління. Вихованці високостатусних родин більш захищені від ризиків десоціалізації, упевненіші у власному майбутньому. Вони — і привабливіші партнери для спілкування серед ровесників, і бажаніші учні для педагогів. Усе це не проходить безслідно. Вихідці з неблагополучних сімей усвідомлюють свою низькостатусність, що сприяє їх відчуженості, агресивній налаштованості до заможніших й успішніших однолітків, заздрощам і потаємній озлобленості на суспільство. Поступово шкільне середовище ніби виштовхує подібних учнів за межі нормальних комунікацій, що, відверто кажучи, їх не дуже засмучує, бо вони і без того свідомо шукають товариства собі подібних, де почувуються впевненіше і комфортніше.

Викладена інформація не має за мету штучно створити загальне враження певної соціальної приреченості низькостатусних осіб на вибір незаконних шляхів задоволення життєво необхідних потреб та інтересів. Ґрунтовних підстав для припущень про якусь соціальну меншовартість та потенційну криміногенність основного сегмента підліткового середовища немає. У той же час встановлено стійкі негативні передумови формування криміногенної властивості особи майже кожного другого неповнолітнього корисливого насильницького злочинця, що створює велику ймовірність продовження ними злочинного шляху в наступних вікових категоріях.

Молодь — основна соціальна група контингенту корисливих насильницьких злочинців. Умовний розподіл молодіжного періоду на початковий етап (18–24 років), медіанний (25–29 років) та завершальний (30–35 років) має на меті показати відмінності у статусних і рольових характеристиках, зумовлених віковою специфікою соціалізації, нормами і цінностями життєвого періоду, деякими особливостями адаптації до пануючої моделі суспільного виробництва та розвитку суспільних відносин.

Наше дослідження переконливо демонструє найбільше представництво серед контингенту корисливих насильницьких злочинців 18–24-річних осіб (35–51 %), які порівняно частіше вчиняють низькодоходні

посягання (вбивства з корисливих мотивів, грабежі, розбої, вимагання). До речі, ця вікова особливість відмічалася кримінологами щодо грабіжників, розбійників та вимагачів ще у 80-х роках ХХ ст. [9, с. 76; 12, с. 20], а також повністю підтверджується дослідженням В. В. Тищенка в Україні на початку ХХІ ст. [56, с. 63], що зайвий раз свідчить про незмінність вікових меж найбільш масової кримінальної активності корисливого насильницького спрямування. Необхідно зазначити, що частка 18–24-річних осіб у повіковій структурі всього населення України становить лише 19 % [219, с. 37]. Спробуємо розібратися із виявленою стійкою тенденцією масової участі молоді саме молодшої вікової групи у вчиненні корисливих насильницьких злочинних посягань.

Молодший віковий етап (18–24 роки) до певної міри виступає «соціальним спадкоємцем» деліквентного контингенту неповнолітніх. Поряд з цим варто наголосити, що статусна і рольова своєрідність даного періоду соціального сходження полягає у концентрації життєвих випробовувань і ризиків криміногенного характеру. Суперечливе поєднання дорослості й дитинства дають підстави фахівцям відносити цей життєвий етап до проміжного [296, с. 44–45]. У соціологічній теорії за ним закріпилася промовиста назва «юність» [297, с. 33]. На наш погляд, соціальний статус юності у цілому можна охарактеризувати як транзитивний, а зумовлений ним стан свідомості – як схильний до порушення будь-яких соціальних і правових норм. Юнозрілим особам властиві егоцентричний світогляд, категоричність суджень та максималізм запитів, схильність до ризикованих і нерозважливих дій. Напевно, йдеться про найбільш вразливий щодо криміногенних ризиків період життя людини, що не в останню чергу пояснюється стрімким фізичним розвитком на тлі емоційної нестійкості психіки, недостатності життєвого досвіду, чутливого сприйняття власного «Я», агресивного реагування на соціальну несправедливість у царині розподілу матеріальних благ. Різде розширення рольового діапазону і суперечливе входження у нові статуси, швидше за все, призводить до «збою» у механізмі соціалізації, незасвоєння офіційно задекларованих норм поведінки і засобів досягнення цілей життєдіяльності. Саме на цьому етапі становлення особистості суспільство втрачає певну частину молоді, поведінка якої найчастіше каналізується у соціально неприйнятне русло. Початок самостійного життя у більшості юних осіб пов'язується із вивільненням з-під батьківської опіки при збереженні цілковитої фінансової та, як правило, житлової залежності. Приблизний

перелік найбільш поширених статусів і ролей, які встигають випробувати корисливі насильницькі злочинці цієї вікової категорії, включає: навчання в професійно-технічних закладах освіти, технікумах, на курсах фахової майстерності, служба у Збройних Силах, початкова спортивна кар'єра, тимчасова робота за наймом, трудова міграція, судимість за корисливі та корисливі насильницькі злочини, роль учасника неформальних молодіжних груп корисливої спрямованості, початкова алкогольна, наркотична, психотропна та азартноігрова залежність.

Другу за поширеністю позицію посідає вікова когорта 25–29-річних злочинців. Її частка в середньому коливається в межах 17–32 % (див. табл. 6). Для порівняння: питома вага цієї групи у повіковому розподілі населення України не перевищує 7 % [219, с. 37]. Тут також існує подвійний механізм поповнення лав контингенту корисливих насильницьких злочинців. Більш поширеним є перехід із попередньої вікової категорії, яка вже має початковий кримінальний досвід незаконного збагачення, у тому числі й насильницького. Менш поширеним – поповнення із прошарку безпідставно економічного неактивного населення, а також із числа соціально невлаштованих осіб. Переважно йдеться про тих, хто самовільно відчужився від засвоєння нових соціально-економічних практик, шукаючи легших і простіших шляхів задоволення потреб та інтересів життєдіяльності. В ідеалі статусна і рольова специфіка цієї фази соціалізації має полягати у визначенні свого місця на ринку праці, професійній самореалізації, кар'єрному сходженні, створенні сім'ї (медіанний вік одруження чоловіків в Україні становить 26,3 року [292, с. 41]). Однак практика показує, що корисливі насильницькі злочинці здебільшого не засвоюють відведених віковим періодом суспільно-позитивних ролей, натомість рухаються у напрямі криміногенного середовища, стверджуються в антисуспільних поглядах.

Завершальний віковий етап молодості 30–35 років характеризується порівняно вищою кримінальною активністю по групі високодохідних злочинців. Статусні і рольові особливості даного періоду життя найбільш виразно виявляються у прагненні до фінансової і житлової незалежності, реконструюванні світогляду, налаштованості взяти «реванш» і зайняти якісно інше місце у соціально-економічній стратифікації населення, покладаючись на розсудливість, отримані знання і навички, життєвий досвід, особисті зв'язки. Цей вік певним чином зобов'язує до само-реалізації й облаштування особистого життя. Із власного досвіду

вивчення корисливих насильницьких злочинців у колоніях зазначимо, що серед них з'являються особи, які мають статус передчасно відставних військових, колишніх спортсменів (іноді професійних), вільнонайманих різноробів (по суті люмпенів), які мігрують країною, не мають стійких соціальних зв'язків, не засвоюють унормовані позитивні ролі. Сюди ж належать збанкрутілі підприємці нижньої й середньої ланки, кредитопозичальники фінансових установ, боржники фізичних осіб, раніше судимі особи. Так чи інакше, але більшість із них стикалися із криміногенним середовищем, безпосередньо чи опосередковано, однак, за невеликим винятком, не уособлювали себе із криміналітетом. Увесь цей люд можна віднести до соціально невлаштованого прошарку населення з помітними вадами соціалізації та проявами різного роду девіацій.

Найбільш досвідчені вікові категорії 41–50 років і 51–60 років та старших корисливих насильницьких злочинців досить неоднорідні у статусному відношенні. Низькодохідні посягання частіше вчиняють деморалізовані рецидивісти та декласовані елементи із розпадом особистості, мотивація яких базується на примітивно вигідній основі. Високодохідні — поряд із вищезазначеними особами також вчиняють підприємці, колишні і діючі працівники правоохоронних структур, військовослужбовці та спортсмени.

Підсумовуючи вищевикладене, треба зазначити, що будь-яка із виділених вікових категорій випробовує на собі деструктивну силу кримінальних процесів. Утім свідомість молоді найбільш уразлива щодо сприйняття існуючих можливостей незаконного збагачення насильницькими засобами.

Прийнято вважати, що передумовою успішної зайнятості на ринку праці, професійного й кар'єрного зростання, висхідної мобільності у суспільній ієрархії виступає *освітній рівень*. Так воно і є насправді. Проте зважимо на сучасну кон'юнктуру ринку праці, де існує стабільний попит на низькокваліфіковану робочу силу та робітничі професії із гідним, як на фах, рівнем оплати праці. Інша річ, що дійсно фахових спеціалістів у сфері робітничих професій із молодіжного середовища зовсім небагато, бо мало хто із них готовий докладати неабияких зусиль у напрямі підвищення якості професійних знань і навичок, що сприятимуть поступовому зростанню рівня оплати праці. Як ми переконалися на власному досвіді спілкування із засудженими, позиція основної частини корисливих насильницьких злочинців у сфері здобуття освіти та професійної

підготовки виглядає напрочуд непослідовною. Декларуючи непотрібність високоосвіченості, у зв'язку із орієнтацією на робітничий сегмент ринку, належних зусиль у фаховому зростанні ними практично не докладається. Більше того, основна маса спецконтингенту взагалі випадає із сфери трудової зайнятості. Переконатися у наведеному можна за результатами дослідження показників рівня освіти та роду занять корисливих насильницьких злочинців, викладених у табл. 7–8.

Таблиця 7

**Освітній рівень корисливих
насильницьких злочинців**

Освіта	Види вчинених корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Початкова загальна та без освіти	7,2	3,1	5,1	7,5	7,2	4,6	5,5	5,9
Базова і повна загальна середня	66,4	49,1	53,8	68,7	67,9	61,4	53,8	54,3
Професійно-технічна	18,7	27,2	23,2	20,1	21,1	25,3	27,3	27,1
Повна і базова вища	7,7	20,6	17,9	3,7	3,8	8,6	13,4	12,7

Дані табл. 7 добре ілюструють, з-поміж іншого, типову зорієнтованість контингенту злочинців зайняти нішу робітників, вільнонайманого персоналу, на що вказують високі показники професійно-технічної та загальної середньої освіти. Авторитетними кримінологічними дослідженнями радянської доби було встановлено, що освітянський багаж майже 90 % батьків корисливих насильницьких злочинців складався із неповної середньої, загальної середньої та середньоспеціальної освіти [3, с. 390]. Судячи з даних, наведених у табл. 7, ці висновки не втратили актуальності й дотепер. Видається правильним твердження, що освітянський рівень корисливих насильницьких злочинців у цілому знаходиться

в межах їх інтелектуальних можливостей, домагань у сфері навчання і трудових запитів. Значно більший кримінологічний інтерес становить вихід спецконтингенту на ринок праці та включення до системи усталених соціально-економічних відносин. Інакше кажучи, спробуємо визначити місце, яке посідають злочинці у структурі суспільного виробництва, і відповідно, у системі суспільних відносин, за результатами узагальнення матеріалів кримінальних справ.

Таблиця 8

Рід занять корисливих насильницьких злочинців

Показники	Види вчинених корисливих насильницьких злочинів, %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Робітники (у т. ч. вільнонаймані)	12,5	8,0	7,7	9,8	10,0	11,7	11,8	10,1
Підприємці	6,2	15,8	15,3	0,9	2,9	6,1	7,9	6,8
Учні та студенти	12,4	0,0	0,0	10,3	10,6	8,6	0,0	7,6
Правоохоронці, працівники охоронних структур і спортивних закладів	3,1	9,5	5,1	1,4	0,8	4,1	11,5	1,7
Працевдатні, але не зайняті трудовою (навчальною) діяльністю	62,4	65,1	69,3	74,8	73,0	67,5	67,9	73,0
Декласовані елементи (без певного місця проживання і роду занять)	2,2	0,0	0,0	2,3	1,9	0,5	0,0	0,0
Інші (держслужбовці, працівники ЗМІ, викладачі навчальних закладів, лікарі та ін.)	0,9	1,6	2,6	0,5	0,8	1,5	0,8	0,8

Отож, як видно з табл. 8, молодіжна генерація корисливих насильницьких злочинців, усупереч активним віковим можливостям, займає позицію самоусунення від суспільного виробництва матеріальних благ, набула статусу незайнятого населення, не включеного до системи суспільних відносин, які визнаються соціальною нормою на даному етапі соціалізації. У цьому контексті доцільно нагадати, що й за радянської доби понад 40 % корисливих насильницьких злочинців не працювали та не навчалися, незважаючи на суворий суспільний контроль за всеохоплюючою трудовою та навчальною зайнятістю молодого покоління [12, с. 24]. Встановлена особливість переконливо свідчить про стійку паразитичну налаштованість цієї частини молоді, протиріччя між задекларованою робітничою професійно-освітянською зорієнтованістю та фактичною трудовою незайнятістю, безпідставним невиходом на молодіжний ринок праці. Характерною властивістю таких осіб є стан невизначеності зв'язків із оточуючими людьми, проміжне становище у структурі соціальних груп. Для порівняння: за даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України майже 70 % сучасної 14–35-річної молоді належать до категорії осіб, зайнятих трудовою й навчальною діяльністю [298, с. 117].

Вивчення питання щодо *джерел засобів існування* показало, що в середньому лише 28,1 % респондентів мали постійну роботу і стабільні доходи. Постає питання: за рахунок яких коштів проживала основна маса корисливих насильницьких злочинців до вчинення злочину? Результати нашого дослідження виявили таку структуру джерел засобів існування: матеріальне утримання з боку батьків та родичів – 16,6 % (в основному неповнолітні), випадкові заробітки — 37,3 %, крадіжки та інші злочини (у тому числі корисливі насильницькі) — 12,7 %, жебрацтво — 2,2 %. Решта — не відповіли. Наведені результати свідчать, що більшість злочинців не мали стабільного джерела доходів. Слід взяти до уваги, що саме у цей час половина з них проходили найскладніший період особистісного розвитку — переобтяжений протиріччями етап дорослішання, розширення рольового діапазону. На цей період припало загострення конфлікту між прогресуючими матеріальними запитами і відсутністю достатніх фінансових можливостей для їх забезпечення, адже переважна частина злочинців відчувала брак коштів навіть на повсякденні особисті нужди. Тому не дивно, що кожен восьмий респондент зізнався у здобутті коштів на нагальні потреби корисливими та корисливими насильницькими злочинами до моменту викриття й засудження за останній злочин. Напевно, не обійшлося і без приховування деякою

частиною ув'язнених окремих кримінальних епізодів свого минулого. Припускаємо, що відсоток долучення до злочинної практики насправді може виявитися вищим. Поряд з тим залишається нез'ясованою законність так званих випадкових заробітків. Зазвичай ув'язнені неохоче і розмито про це говорять: разова договірна робота, окремі послуги, продаж особистих речей, металобрухтовий промисел. Якраз останній найбільше викликає сумнів щодо законності, бо найчастіше пов'язаний із крадіжками виробів із чорних та кольорових металів, розукомплектуванням виробничого обладнання й устаткування тощо.

Нестійке матеріальне становище стає на заводі набуття шлюбного стану переважної частини злочинців, що вбачається із даних, наведених у табл. 9.

Таблиця 9

Шлюбний стан корисливих насильницьких злочинців

Показники	Види вчинених корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Перебували у шлюбі (у т. ч. фактичному)	20,0	58,8	56,5	15,5	17,4	29,9	45,0	43,3
Не перебували у шлюбі	71,5	38,0	41,0	78,0	78,5	61,4	50,6	52,5
Розірвали шлюб	8,5	3,2	2,5	6,5	4,1	8,7	4,4	4,2

Неупереджена оцінка викладених результатів вимагає врахування почасти об'єктивної зумовленості матеріально нестійкого положення молоді у сучасному суспільстві, а також природно невисокої шлюбної активності молодшої вікової категорії злочинців (18–24 років), частка якої у повіковій структурі злочинців є досить вагомою.

Вищенаведене дає підстави для таких висновків. Загалом корисливі насильницькі злочинці — це соціально невлаштована молодь 14–35 років, яка має порівняно нижчий від своїх ровесників освітянський рівень, переважно не зайнята трудовою і навчальною діяльністю, без постійних джерел доходу, із нестійким матеріальним становищем, яка не виконує чи неналежно виконує зумовлені віковими нормами соціальні ролі, а особистий розвиток більшості з них відбувається у сус-

пільно неприйнятному руслі. Соціальна мобільність цієї частини молоді генерації позначається низхідним напрямом, утворенням з їх числа стихійного криміногенного середовища, в якому концентруються всі антисуспільно зорієнтовані елементи, вихідці з різних соціальних верств населення, хоча панівне становище займають соціально невлаштовані юнаки, які стрімко маргіналізуються. У системі суспільних відносин вони належать до девіантного прошарку молоді, групи ризику, зорієнтованої на пошук ергономічних шляхів отримання вигоди, зазвичай незаконної. Наведений соціально-демографічний портрет корисливих насильницьких злочинців дозволяє показати прямий зв'язок між результатами соціальної адаптації до панівних суспільних відносин, цінностей, норм, буттєвих установлень і особистим ставленням до них. Варто наголосити, що соціально-демографічні риси особи корисливого насильницького злочинця важливі не самі по собі. З одного боку, вони свідчать про стан суспільної свідомості даного прошарку молоді, а з другого — тільки така соціально-демографічна характеристика відповідає специфічним морально-психологічним рисам цих осіб, які призвели до вибору кримінального варіанта отримання матеріальної вигоди. Отже, перейдемо до розгляду цих рис.

3.2. Морально-психологічна характеристика особи корисливого насильницького злочинця: у пошуках інтегративної властивості

З'ясувавши, до якої соціально-демографічної групи належать корисливі насильницькі злочинці та яке місце вони посідають у системі суспільних відносин, слід перейти до пізнання особливостей їх свідомості й волі, уроджених та набутих особистих рис. Виходячи з цього, ставимо головне дослідницьке завдання вивчення морально-психологічної характеристики корисливих насильницьких злочинців: визначити домінуючу властивість особи, яка бере верх і підпорядковує всі інші риси, утворює своєрідну вісь свідомості і волі. Пізнання такої дасть змогу спробувати пояснити вибір насильницьких засобів заволодіння матеріальними благами. З огляду на це з неї можна провести умовну лінію зв'язку між особою та її діяльними проявами. Ця системоутворювальна властивість психіки особистості¹ розкриває при-

¹ Термін «особистість» позначає психологічну складову особи злочинця і надалі буде вживатися саме в такому значенні.

чинну складову специфічного сприйняття і ставлення до соціальної дійсності, генерує мотивацію злочинної поведінки.

Сучасна реконструкція кримінологічних знань про особу злочинця здійснюється в напрямку поглиблення уявлень, переосмислення значення соціально-психологічної суперечливої природи людини, в якій закладена схильність думати і здатність діяти не у відповідності із добродійними цінностями і загальноприйнятими нормами суспільства, а наперекір, дбаючи про індивідуалістичні потреби, своєкорисливі інтереси, гедоністичні устремління, при цьому порушуючи будь-які приписи й заборони, що існують на їх шляху, включаючи кримінально-правові. У системі суспільство — особа детермінуюча роль соціуму у колективній кримінальній діяльності контингенту злочинців не піддається сумнівам, однак функцію безпосереднього спричинення цілеспрямованої кримінальної поведінки виконують індивідуально-психологічні особливості злочинців, уроджені і набуті внаслідок соціалізації та життєвого досвіду [5, с. 83–86; 43, с. 234–241; 299, с. 264; 300, с. 20–38; 301, с. 119; 302, с. 17–21; 303, с. 7–36; 304, с. 15–45; 305, с. 332–335; 306, с. 60–66]. Звідси вихідним посиланням наукового пошуку буде теза, що ключ до пояснення кримінальних дій лежить у соціально-психологічній площині, у сфері свідомості і психології деяких кіл молоді.

Додатковим завданням дослідження всього комплексу морально-психологічних особливостей корисливих насильницьких злочинців буде творчий пошук відповіді на питання щодо наявності або відсутності скільки-небудь суттєвих індивідуальних психологічних відмінностей між корисливими ненасильницькими і корисливими насильницькими злочинцями, пов'язаних із соціально-психологічними закономірностями протиправної поведінки. Нагадаємо, що це проблемне питання не знайшло однозначного вирішення у науковому співтоваристві. Одна група авторів вважає, що таких відмінностей не існує, бо мікросередовище нівелює виразні особистісні риси, стирає грані індивідуальності [307, с. 66–67]. Найбільш потужний деперсонізуючий вплив здійснює середовище засуджених у місцях позбавлення волі, в умовах якого переважно формується універсалізація злочинних форм діяльності, так звана глобальна кримінальна зараженість ціннісної і нормативної сфер свідомості особистості засуджених, що продукує рецидив широкого спектра поведінкових проявів [308, с. 20–22; 309, с. 39]. Інша група науковців експериментальним шляхом доводить зворотне: різним видам злочинної поведінки відповідає специфічний комплекс психологічних рис і властивостей особистості злочинця. Існує зв'язок між видом вчиненого

злочину і психологічними особливостями особистості, яка його вчинила [310, с. 7–8; 311, с. 44–45; 312, с. 37; 313, с. 19, 27].

У зв'язку з цим отримані нами результати емпіричного дослідження надалі спрямовуватимуться у русло віднаходження таких відмінностей, отже, через порівняння спробуємо показати морально-психологічну специфіку особистості корисливого насильницького злочинця, характер якої визначає особливості кримінальної поведінки, вибір саме насильницьких засобів заволодіння майном потерпілих.

А зараз слід визначитися щодо критеріїв, за якими досліджуватиметься інтелектуальна, вольова та емоційна сфери особи корисливого насильницького злочинця. Такими пропонуємо взяти *ціннісно-нормативний, емоційно-вольовий та потрібнісно-мотиваційний* критерії, бо саме їх розкриття та комплексна оцінка створить всебічне уявлення про дефекти свідомості і волі особи, які спричинили злочинне посягання.

Почнемо з вивчення ціннісно-нормативної складової свідомості, відповідальної за морально-психологічний зміст особистості злочинця. Узагальнюючим показником ціннісно-нормативної структури особистості корисливого насильницького злочинця виступає *система ціннісних орієнтацій*, оскільки останні є показником якості соціального розвитку особи, виконують морально-оціночну та когнітивно-контролюючу функцію психіки, санкціонують вибір моделі поведінки. Дехто з кримінологів пропонував визнати ціннісні орієнтації якісною інтегративною властивістю, що виражає зміст психології особистості [293, с. 78; 300, с. 68; 314, с. 8–13]. З цих міркувань випливає, що ціннісні орієнтації — це та нова якість (властивість), котра утворилася внаслідок часткового злиття інших особистих рис, трансформації психічних станів, які характеризують інтелектуальну, емоційну та вольову сфери особи. Чи це дійсно так? Спробуємо розібратися з цим непростим питанням.

На сьогодні циклом суспільних наук поняття «ціннісних орієнтацій» віднесено до рангу міждисциплінарних категорій, що використовуються у категоріально-понятійному апараті різних дисциплін із неоднаковим предметним змістом. У соціології «ціннісні орієнтації» співвідносяться із категоріями «норм і цінностей», соціально-психологічна теорія, окрім цього, ставить їх в один логічний ряд ще й із «соціальними установками» або «атитюдами», психологічна наука розглядає у зв'язку із категоріями «смислу і значення», «мотивації і цілепокладання», «регуляції поведінки» [312, с. 241]. Саме через це ціннісні орієнтації розглядаються як однопорядкові із такими терміна-

ми, як «цінність», «норма», «соціальна установка», «світоглядна позиція», «смысловий мотив», «еталон оцінки», «відношення» та ін. [314, с. 4–10; 316, с. 223–233; 317, с. 16–17; 318, с. 36–49; 319, с. 112–114; 320, с. 160–166]. На наш погляд, ціннісні орієнтації відбивають взаємодію особи і середовища в ході життєдіяльності. Авторитетний український соціолог А. О. Ручка тлумачить ціннісні орієнтації як сукупність уявлень особи про цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення [321, с. 49]. Таке розуміння має діяльнісний ухил, тому цілком придатне для кримінологічного пояснення злочинної поведінки. Виходить, що ціннісні орієнтації передують діяльним проявам особи, виступаючи схильність думати і здатність діяти певним чином, налаштованість (російською «предрасположенність») на певний вид соціальних реакцій. Щодо місця ціннісних орієнтацій у структурній моделі особи злочинця, то більшою мірою йдеться про сферу свідомості, а не волі. Свідомість становить нероздільну цілісність, що виконує функції відбиття і пізнання оточуючого світу, системної регуляції, мотивації та саморефлексії.

Концепт «ціннісні орієнтації» базується на терміні «цінність», етимологія якого дозволяє виділяти матеріальний та ідеальний аспекти тлумачення. Матеріальний аспект виражається поняттями блага, вартості речей, символу корисності, матеріального благополуччя. Ідеальний аспект пов'язується із такими термінами, як ціль, атрибут, індивідуальний смисл і значення, особисте ставлення, моральний імператив, еталон оцінок і порівнянь, критерій вибору. У процесі пізнання соціальної дійсності, формування психіки і становлення світогляду людина з усього різноманіття предметів, явищ, відносин, подій оточуючої дійсності, культурних ідеалів, моральних вимог, правових приписів, релігійних канонів, рольових установлень виокремлює те, що для неї є найважливішим, значущим, дозволяє задовольнити повсякденні потреби та інтереси, реалізувати мотиви й цілі, життєві плани (домагання), самовиразитися, й у такий спосіб закладаються підвалини моральної і духовної складової свідомості, формуються знання та виробляється початкове ставлення до оточуючого середовища. Логічно запитати: особа орієнтується у такому розмаїтті соціальних об'єктів; на підставі чого засвоюються цінності та суспільні ідеали? Відповідь лежить на поверхні: завдяки оцінюванню, через співвіднесення з особистими потребами, інтересами, поглядами, нахилами, уподобаннями, моральними установленнями, які визнаються нормою. Без оцінок неможливі ані орієнтація в оточуючому світі, ані віднесення тих чи інших об'єктів до розряду цінностей. З цього приводу К. К. Платонов слух-

но зауважує, що оцінювання є однією з найважливіших функцій психіки, поряд із пізнанням та регуляцією [322, с. 182]. Оцінка здійснюється як на когнітивній, так і на емоційній основі. Людині оцінки необхідні для організації будь-якого акту взаємодії з предметним світом, суб'єктами суспільних відносин, соціумом загалом. Еталоном порівняння виступають суспільні і групові цінності, інтереси, норми. Через оцінювання особа вибудовує внутрішню ієрархічну організацію особистих цінностей на базі загальносуспільних та групових. М. С. Каган сформував наукову уяву про цінність у рамках ціннісного відношення, що утворюється зв'язком двох контрагентів: 1) певного предмета, котрий стає носієм цінності, і 2) особи, яка оцінює цей предмет через надання йому значення.

Таким чином, *цінність є значення об'єкта для суб'єкта у формі блага*, а оцінка виступає актом інтелектуально-емоційного осмислення даного блага [323, с. 68]. Цінність — раціонально усвідомлений та емоційно прийнятний моральний імператив, духовна інтенція, світоглядний орієнтир поведінки. У будь-якому разі цінність має інституціонально визначені рамки, набуває онтологічного статусу тільки у зв'язку із включенням у життєву практику людей через суб'єктивізацію і співвідношення із цілями, засобами та результатами діяльності.

Традиційно цінності розподіляють на два види: *термінальні* (цінності-цілі) та *інструментальні* (цінності-засоби) [324, с. 126]. Перші — це ті універсалії, що проголошуються конкретно-історичною формацією пріоритетними і загальнозначущими, цілі, до яких в ідеалі мають спрямовуватися прагнення й устремління всіх і кожного, оскільки вони санкціонуються культурою і суспільною мораллю та репрезентуються суспільною свідомістю у формі символів життєвого успіху, атрибутів соціального статусу й престижу, прийнятної щодо принципів співжиття й епохальних запитів шкали суспільних благ. Другі — це набір легальних шляхів і дозволених засобів ціледосягнення, що закріплюються у нормах-правилах поведінки і забезпечуються переконаннями у правильності їх змісту, а також стереотипами і звичками дотримання, авторитетом громадської думки, зрештою легальною і нелегальною системою заохочень та санкцій. Інакше кажучи, цінностям-цілям завжди кореспондують цінності-засоби, діапазон яких обмежений рамками правового поля. Соціальні, у тому числі правові, норми регламентують, приписують та визначають поведінкові стандарти, принципи і правила, альтернативний набір засобів ціледосягнення у різних сферах суспільного життя. Спосіб зв'язку між цінностями-цілями і цінностями-засобами слід вважати ціннісними орієнтаціями.

Отже, при першому наближенні до вирішення поставленого питання можна зробити ряд проміжних висновків. Система ціннісних орієнтацій особи на цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення виникає не з моменту народження, вони формуються під час соціального становлення особи, вибіркового засвоєння суспільних і групових цінностей та норм поведінки. Результатом цього процесу є фіксація у свідомості внутрішньої ієрархії термінальних та інструментальних цінностей, верхні щаблі яких визначають генеральну лінію життєвих переваг, упорядковують мислення, вирішують моральні конфлікти між заборонами і бажаннями, розв'язують духовні протиріччя, відіграють направляючу і контролюючу роль при мотивації. Та чи можуть вони інтегрувати увесь інтелектуальний, емоційний та вольовий склад особи, в якому присутня біопсихологічна складова, фактично підмінити собою усі функції свідомості, повністю підкорити волю, приборкати емоції? І наскільки безапеляційний їхній вплив на емоційно-вольові риси, безпосередньо відповідальні за виконання будь-якого наміру? Думається, значення ціннісних орієнтацій не слід перебільшувати, хоча ми визнаємо їх основоположну роль для мотивації та цілепокладання. Виходитиме з того, що це сукупність уявлень особи про цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення. Звідси випливає, що ці уявлення можна скорегувати, бо це жива матерія, сфера моральних принципів, світоглядних ідей, життєвих планів. Вони є продуктом пізнання соціальної дійсності і критерієм оцінок усіх актів взаємодії людини і середовища, тому не можуть підмінити собою мислення як таке. Це свого роду вища інстанція, до якої апелює розум при мотивації та цілепокладанні. Для кримінології важливо й те, що ціннісні орієнтації — індикатор (показник) соціальної зрілості особи, її моральної якості як повноцінного члена суспільства, духовного стрижня. За змістом ціннісних орієнтацій можна визначити, яким чином особа сприйматиме й оцінюватиме соціальні явища, події, інших людей, чим буде керуватися при прийнятті рішень, у тому числі про злочинне посягання, що дозволяє зрозуміти логіку її поведінки, життєву філософію. Однак ціннісні орієнтації лише у найзагальніших рисах відбивають емоційно-вольові якості, мало стосуються біопсихологічних ознак особи, тому не можуть визнаватись інтегративним показником інтелекту, емоцій, моральності та волі людини. Напевно, вони — підґрунтя чогось іншого, важливішого, утворення більш високого порядку, яке ймовірно і є тією самою віссю свідомості і волі, котра пронизує наскрізь інтелектуальну, емоційну

та вольову сфери особи, визначає вектор особистого розвитку та поведінкових реакцій. Це означає, що ціннісні орієнтації у кінцевому підсумку трансформуються у це утворення, розкривають його характер. Що це за властивість, яка підпорядковує і координує роботу свідомості і волі у певному напрямі, — і належить з'ясувати.

3.2.1. Ціннісно-нормативний аспект морально-психологічної характеристики особи корисливого насильницького злочинця

Беручи до уваги важливість системи ціннісних орієнтацій у пізнанні свідомості особи злочинця, зосередимося на вивченні деформацій ціннісно-нормативної сфери свідомості, яким належить провідна роль у визначенні змісту мотивації та цілепокладання.

Функціональними одиницями аналізу ціннісних орієнтацій виступають *цінності і норми*, бо саме через соціальні категорії «цінність» і «норма» вирізняється ланка зв'язку між суспільством, його найважливішими інститутами, благами, ідеалами, вимогами і заборонами та поведінкою людини як суб'єкта суспільних відносин [321, с. 19]. Показниками виміру ціннісних орієнтацій є *ставлення до права власності, самооцінка, термінальні й інструментальні цінності*, а також *«Я-концепція» і смислові життєві орієнтації*. Оскільки останніх два показники відбивають екзистенційну сутність, зміст ідеалів і життєвої програми, то, дотримуючись порядку ретроспективного розгортання кримінологічного аналізу, розглянемо їх у кінці підрозділу.

Перш ніж звернутися до розгляду результатів власного емпіричного вивчення ціннісних орієнтацій корисливих насильницьких злочинців, стисло проаналізуємо здобутки психологічного вивчення ціннісно-нормативної сфери свідомості саме цієї категорії злочинців колективом науковців під керівництвом О. Р. Ратинова [325; 326; 327; 328]. Точкою відліку дослідження буде аналіз ставлення корисливих насильницьких злочинців до права власності. Пізнавальне завдання передбачало вивчення оціночних суджень корисливих насильницьких злочинців із приводу сприйняття, солідаризації та інтеріоризації правоохоронюваних цінностей і кримінально-правових заборон у сфері суспільних відносин власності. Такі оцінки давалися в умовах штучно створеного конфлікту між особистими інтересами та нормами-заборами протиправної поведінки. Суть наукового експерименту полягала у розв'язанні злочинцями задач на вибір поведінкових альтернатив в умовах змодельованої кримінальної ситуації із наступною

фіксацією їх рішення. Результати експерименту дозволили встановити особисте ставлення корисливих насильницьких злочинців до власності як суспільної цінності, охоронюваної кримінально-правовими нормами-заборами.

У результаті дослідження вдалося встановити розриви між трьома ключовими показниками: 1) рівнем обізнаності із характером кримінально-правових заборон у сфері відносин власності; 2) соціалізацією з ними та 3) ступенем особистісного засвоєння, прийняття у значенні ціннісного еталону та керівного принципу поведінки. Узагальнені коефіцієнти за зазначеними показниками мали такий вигляд: 0,75; 0,58; 0,13 [325, с. 171]. Інтерпретувати отримані показники можна таким чином: дійсно корисливі насильницькі злочинці добре обізнані про охорону відносин власності кримінальним законом і вважають такий порядок загалом необхідним, у принципі правильним для всіх. Однак їх особисте ставлення полягає у несприйнятті непорушності права власності та недоторканності суб'єкта права власності, що забезпечуються кримінально-правовою охороною. Воно й не дивно, адже євроатлантичній культурній традиції знадобилися століття, щоб привити народу табу на недоторканність власності і власника, возвести їх у ранг найвищих суспільних цінностей, надбання людської цивілізації. Українська молодь робить лише перші кроки на шляху засвоєння нових ринкових цінностей суспільного життя. Дослідники дійшли висновку про найвищий ступінь деформації правосвідомості саме у корисливих насильницьких злочинців (коефіцієнт 0,13), порівняно із корисливими (0,15) та насильницькими (0,14), що говорить про стійкість їх криміногенних переконань стосовно обов'язковості кримінально-правових заборон «для інших» і вседозволеності «для себе» [325, с. 171]. Подібне ставлення до чужої власності і власника містить чи не найважливішу ваду ціннісно-нормативної сфери свідомості корисливих насильницьких злочинців, яка має першочергове детерміністичне значення у продукуванні злочинних проявів. Наведені результати дослідження засвідчують головне: злочинці розцінюють чужу власність і особу, якій вона належить на законних підставах, лише як засіб задоволення власних корисливих цілей, і не більше того. Усвідомлювати важливість недоторканності чужого майна найкраще виходить у разі, коли маєш свою приватну власність, розумієш її значення у забезпеченні нормального облаштування особистого

життя. Нагадаємо: основна маса корисливих насильницьких злочинців — молодь, яка навіть за віковими нормами особистого розвитку ще не встигла придбати приватну власність, нажити працею матеріальні статки. Водночас слід пам'ятати раніше доведений факт, що це молодь незвичайна, вона криміногенно орієнтована у здобуванні матеріальної вигоди незаконним шляхом.

Наступним показником ціннісних орієнтацій є *самооцінка* корисливих насильницьких злочинців. Виходячи з неї, по-перше, можна дізнатися про відповідність сформованого у суспільній свідомості стереотипного образу корисливого насильницького злочинця узагальненому «асоціативному автопортрету»; по-друге, адекватність самооцінок вказує на ступінь адаптованості до зовнішнього середовища, оскільки самооцінки співвідносяться із задоволеністю соціальним положенням, пов'язані із збалансованістю життєвих домагань та наявних можливостей до самореалізації; по-третє, виходячи із самооцінок можна судити про світоглядні позиції та смислові контексти, дихотомію інтерпретацій загальнолюдських чеснот і моральних вимог.

Самооцінки злочинців досліджувалися за методом семантичної диференціації, що передбачає встановлення чотирьох груп особистих ознак: 1) моральні якості; 2) якості, необхідні для спілкування з іншими; 3) вольові якості; 4) «автопортретні» риси [327, с. 121–122]. Водночас експертами-психологами давалися паралельні оцінки усіх зазначених особистих якостей, з тим щоб встановити міру адекватності самооцінок злочинців.

Передусім було констатовано разючі відмінності між буденними стереотипними уявленнями щодо образу корисливого насильницького злочинця й «асоціативним автопортретом», з яким вони себе позиціонують. Моделюючи образ, експерти-психологи дали таку характеристику домінантних особистих якостей розбійника: за моральними рисами — корисливий, безсоромний, жорстокий; у спілкуванні з іншими — брутальний, ворожий, недобррозичливий; за вольовими якостями — рішучий, цілеспрямований, урівноважений; серед «портретних» рис виділяються емоційна відразливість, обачливість, безцеремонність [328, с. 75–77]. Майже повністю протилежну самооцінку за означеними параметрами здійснили самі злочинці: за морально-етичними рисами — безкорисливий, щедрий, справедливий; у спілкуванні з іншими — ввічливий, дружелюбний, щирий; за вольовими якостями — рішучий, енергійний,

дисциплінований; серед «портретних» рис називаються мужність, рішучість, самостійність [328, с. 68–71]. Порівнюючи оцінки експертів і самооцінки злочинців, встановлено розбіжності за всіма групами показників, що дало підставу говорити про завищену самооцінку і психологічне неприйняття останніми «ролі злочинця» [328, с. 68]. Обізнаність про суспільний стереотип добропорядного громадянина дозволяє злочинцям вдало підбирати «маску», відповідно до позитивних соціально-рольових очікувань і видавати бажане за дійсне.

З-поміж інших результатів привертає увагу завищення самооцінки у вбивць та розбійників за морально-етичними якостями у 2 рази [327, с. 130]. Про що це говорить? Швидше за все, про суперечливість світогляду, неспівпадання формальної зовнішньої позиції із внутрішнім значенням, істинними оцінками і ставленням до оточуючих. Самооцінки злочинців «міцно прив'язані» до суспільного еталону цінностей та пронормативної моделі поведінки. Інша річ — змістовне значення, яке надається, здавалося б, цілком нейтральним або навіть позитивним особистісним рисам, об'єктивно необхідним для здійснення характерного виду злочинної діяльності.

Отже, наведені результати вивчення самооцінок доповнили набір деформацій ціннісно-нормативної складової морально-психологічної характеристики особи злочинця завищеними самооцінками, які вказують на існування умовного зв'язку між цим показником і низькою адаптованістю до вимог середовища, неадекватні соціальному стану і трудовим звершенням матеріальні домагання, які опосередковано вказують на заздрість більш успішним і заможнішим співвітчизникам, недобррозичливе ставлення до них. Також йдеться про вміння за потреби відповідати соціальним рольовим очікуванням, нещирість, суперечливий світогляд, підвищену схильність до самовиправдовування, понижений поріг сумління.

Тепер безпосередньо перейдемо до висвітлення результатів авторського дослідження *ціннісних орієнтацій* корисливих насильницьких злочинців за допомогою досить популярного методу у психології, а саме тестування за методикою М. Рокича. Остання розроблена науковцем на основі психологічної теорії цінностей і ціннісних орієнтацій. Концептуальні положення теорії М. Рокича зводяться до такого. Загальна кількість цінностей, що є надбанням людей, невелика; цінності для усіх людей спільні, хоча мають різну міру засвоєння; витоки

людських цінностей простежуються в культурі, суспільстві, суспільних інститутах та самій особистості; цінності організовані в ієрархічні системи; вплив цінностей здійснюється на всі соціальні феномени [329, с. 14–15]. Ієрархія цінностей становить структуру переваг кожної цінності для індивіда, іншими словами, ціннісна ієрархія, за М. Рокичем, відбиває порівняну значущість тих чи інших цінностей для особистості, переконаність у правильності поставлених цілей і обраних способів поведінки. Усі цінності М. Рокич поділяє на два класи: *термінальні (цінності-цілі)* й *інструментальні (цінності-засоби)*. Термінальні цінності розглядаються як переконання в тому, що певні цілі соціального становлення особистості варті того, щоб до них прагнути. Інструментальні цінності — переконання в тому, певний образ дій (спосіб поведінки) із особистої та суспільної точок зору визнається за краще за будь-яких обставин [329, с. 14–15].

Процедурні моменти проведення тестування за методикою «ціннісні орієнтації» (М. Рокич) полягали у такому. Тестування проводилося у кримінально-виконавчих установах середнього рівня безпеки управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Харківській області: Диканівська ВК № 12, Холодногірська ВК № 18, Олексіївська ВК № 25. Усього у тестуванні взяли участь 100 осіб, які були поділені на основну (корисливі насильницькі злочинці: грабіжники, розбійники, вимагачі, бандити, корисливі убивці) і контрольну (корисливі злочинці: крадії) групи, по 50 чоловік кожна. Засудженим обох груп надавалося два списки цінностей (по 18 у кожному), викладених в алфавітному порядку на аркушах паперу, спочатку перелік термінальних цінностей, а потім інструментальних цінностей. Перед респондентами ставилося завдання вибудувати ієрархію цінностей у порядку спадання за ступенем особистісної значущості від найбільш до найменш значущих, почергово в обох списках проставивши порядковий номер навпроти запропонованого переліку. Тестування проводилося в кімнатах психоемоційного розвантаження із кожним респондентом індивідуально з метою виключення «колективної творчості» та будь-якого впливу з боку адміністрації колоній. Дослідження відбувалося анонімно і добровільно. Засуджені виявили зацікавленість у тестуванні, мали можливість подумати над завданням і дати відносно щирі відповіді. Після завершення тестування ми проводили довірчу бесіду з кожним респондентом, намагаючись дізнатися,

яке дійсне значення надавалося проранжованим цінностям. Виявилось, що пізнати світоглядні позиції засуджених — справа не із легких. Майже кожен із них спочатку намагається якимось чином виправдатися, довести свою неідентичність зі злочинним світом, продемонструвати схожість ідейних поглядів та близькість переконань із загальносуспільними, що само по собі є цілковито нормальною реакцією людей, які не повністю приймають нову, антисоціальну роль злочинця. Дехто навіть переконував, що лише за випадковим збігом обставин опинився «серед справжніх злочинців». Зустрічалися особи, які намагалися віднайти свій інтерес від спілкування з нами, допитувалися, чи не надається правова допомога, яким чином будуть використані їх відповіді, і чи не вплине це на можливість умовно-дострокового звільнення. Переконавшись у відсутності каверзи, своїх інтересів, непотрібності справляти позитивне враження, починалася розмова — тривала і більш-менш довірлива, у ході якої по крихтах збиралася кримінологічна інформація щодо змісту ціннісних орієнтацій засуджених. За підсумками тестування роздатковий матеріал піддавався статистичній обробці із наступним ранжуванням списку термінальних та інструментальних цінностей. Перші п'ять рангів термінальних цінностей-цілей фактично відбивають моральний стрижень особистості, тоді як перші п'ять рангів інструментальних цінностей-засобів фіксують поведінковий стандарт, прийнятний у повсякденній життєдіяльності. Заключні п'ять рангових позицій (з 14 по 18) обох списків цінностей також є показовими щодо останньочерговості ціннісних переваг, тих поведінкових моделей, котрих із найменшою вірогідністю варто очікувати від корисливих насильницьких злочинців.

Експериментальний досвід вивчення «ціннісних орієнтацій» корисливих насильницьких злочинців за методикою М. Рокича демонструє таке. Ієрархія найбільш особисто значущих термінальних цінностей-цілей корисливих насильницьких злочинців за порядком розміщення перших п'яти позицій (1-ше місце — щасливе сімейне життя, 2-ге — здоров'я, 3-тє — хороші і віддані друзі, 4-тє — свобода, 5-тє — активне ділове життя) не надто принципово відрізняється від ієрархії цінностей-цілей сучасної законослухняної молоді (1-ше місце — здоров'я, 2-ге — кохання, 3-тє — матеріально забезпечене життя, 4-тє — хороші і віддані друзі, 5-тє — розваги [292, с. 134; 330, с. 89; 331, с. 161]. Про що це свідчить?

**Розподіл результатів тестування термінальних цінностей
корисливих насильницьких злочинців за методикою «Ціннісні орієнтації»
(М. Рокич)**

Основна група (корисливі насильницькі злочинці)		Контрольна група (корисливі ненасильницькі злочинці)	
Список запропонованих цінностей (в алфавітному порядку)	Ранг	Список запропонованих цінностей (в алфавітному порядку)	Ранг
1. Активне ділове життя	V	1. Активне ділове життя	VII
2. Життєва мудрість	X	2. Життєва мудрість	V
3. Здоров'я	II	3. Здоров'я	I
4. Інтересна робота	VI	4. Інтересна робота	VI
5. Краса природи та мистецтва	XV	5. Краса природи та мистецтва	XIV
6. Любов	XII	6. Любов	II
7. Матеріально забезпечене життя	IX	7. Матеріально забезпечене життя	VIII
8. Наявність хороших і відданих друзів	III	8. Наявність хороших і відданих друзів	XI
9. Суспільне визнання	XIV	9. Суспільне визнання	XV
10. Пізнання (розширення кругозору)	VII	10. Пізнання (розширення кругозору)	IX
11. Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей)	XIII	11. Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей)	XII
12. Розвиток (самоудосконалення)	VIII	12. Розвиток (самоудосконалення)	XIII
13. Розваги	XVI	13. Розваги	XVI
14. Свобода (незалежність у судженнях і вчинках)	IV	14. Свобода (незалежність у судженнях і вчинках)	IV
15. Щасливе сімейне життя	I	15. Щасливе сімейне життя	III
16. Щастя інших	XVII	16. Щастя інших	XVII
17. Творчість	XVIII	17. Творчість	XVIII
18. Упевненість у собі (відсутність внутрішніх протиріч, гармонійний стан душі)	XI	18. Упевненість у собі (відсутність внутрішніх протиріч, гармонійний стан душі)	X

Таблиця 11

Розподіл результатів тестування інструментальних цінностей корисливих насильницьких злочинців за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч)

Основна група (корисливі насильницькі злочинці)		Контрольна група (корисливі ненасильницькі злочинці)	
Список запропонованих цінностей (в алфавітному порядку)	Ранг	Список запропонованих цінностей (в алфавітному порядку)	Ранг
1. Акуратність	IV	1. Акуратність	IV
2. Вихованість (гарні манери)	IX	2. Вихованість (гарні манери)	I
3. Високі запити (життєві домагання)	XVIII	3. Високі запити (життєві домагання)	XIII
4. Життєрадісність	VIII	4. Життєрадісність	II
5. Ретельність (дисциплінованість)	XIV	5. Ретельність (дисциплінованість)	IX
6. Незалежність	XII	6. Незалежність	VI
7. Непримиренність	XVII	7. Непримиренність	XVII
8. Освіченість	V	8. Освіченість	XI
9. Відповідальність (дотримуватись слова)	III	9. Відповідальність (дотримуватись слова)	III
10. Раціоналізм	X	10. Раціоналізм	X
11. Самоконтроль	II	11. Самоконтроль	VII
12. Сміливість	VII	12. Сміливість	XIV
13. Тверда воля	I	13. Тверда воля	XII
14. Терпимість (толерантність до інших думок)	XI	14. Терпимість (толерантність до інших думок)	XVI
15. Широта поглядів	XIII	15. Широта поглядів	XV
16. Чесність	VI	16. Чесність	V
17. Працьовитість	XV	17. Працьовитість	XVIII
18. Чуйність (турботливість)	XVI	18. Чуйність (турботливість)	VIII

На перший погляд, про те, що респонденти — звичайні молоді люди, відносно повноцінні члени суспільства, оскільки ціннісно-нормативні деформації свідомості у них невиразні, не сягнули надто глибоко, щоб констатувати різючі відмінності у мисленні від решти їх ровесників. Представники кримінальної молоді живуть у тих самих середовищних умовах і відчувають на собі аналогічний тягар суспільних протиріч, що і вся молодь, тому їх свідомість адекватно відбиває соціальну дійсність. Це додає упевненості щодо можливості нетрав-

матичного корегування їх психології, виправлення окремих рис. Водночас окремі надто правильні відповіді, точніше, соціально очікувані, відверто насторожують, наочно демонструють прагнення респондентів подати себе у кращому світлі. Сучасна законослухняна молодь поціновує матеріальний добробут і розваги, а злочинці, навпаки, удають їх малопривабливість (і це при корисливій злочинній мотивації?!). Згідно із психологічною теорією, термінальні цінності співвідносяться із стратегією життєдіяльності людей і у цілому володіють великим ступенем стабільності. Переформатування верхівки піраміди термінальних цінностей — надзвичайна кризова подія в житті особистості, що трапляється у виняткових випадках [316, с. 225].

Начасі звернутися до пошуку відмінностей між корисливими ненасильницькими та корисливими насильницькими злочинцями. І розпочати слід з неоднакового характеру вищих рангів ціннісних переваг, виявлених емпірично та відображених у таблицях 10, 11. Вважаємо, що набір таких ціннісних переваг, як сім'я, здоров'я, друзі, свобода, ділова активність опосередковано вказують на ті дефіцитарні блага, яких у дійсності забракло корисливим насильницьким злочинцям під час соціалізації. Із проєкції лінії вибудованої життєвої стратегії убачається спроба компенсації бажаних соціальних рубежів і високих ідеалів, досягти яких у реальному розгортанні особистого розвитку не вдалося. Звідси бере виток потаємна озлобленість на оточуючих за нерозуміння і недооцінку як соціально повноцінної особистості, котра, між іншим, не гірше за решту здатна виконувати роль глави сім'ї, годувальника, турботливих батьків. До структури стратегічних цілей входять неабиякі сподівання на міцне здоров'я як гарант здійснення життєвих задумів, аргумент доведення власної спроможності підкоряти силою і повелівати. Впадає у вічі приховане розчарування в друзях, які не виправдали довіри (як співучасники, що згодом буде доведено емпірично) та не заслуговують поваги, хоча пошук надійних і відданих приятелів рано чи пізно таки має завершитися успіхом. Слід підкреслити протестну форму свободи проти правомірних обмежень вибору можливих засобів реалізації життєвих домагань. Привертає увагу той факт, що корисливим насильницьким злочинцям на відміну від корисливих ненасильницьких не потрібна любов і життєва мудрість, бо у них до певної міри якісно інша життєва стратегія, в якій ставка робиться на зухвалість і безкомпромісність, впевненість взяти силою всі ті блага, які становлять життєвий інтерес. Переконатися у цьому можна виходячи з аналізу

інструментальних цінностей, які по суті виконують роль поведінкових орієнтирів.

Найвищі рангові місця у корисливих насильницьких злочинців посідають тверда воля, самоконтроль, відповідальність, акуратність й освіченість. Одразу зазначимо, що наведений набір рис — це лише той ідеал, уявлення про стандартний набір суто чоловічих рис, яких хотілося б набути респондентам для підняття самооцінки й більш високого статусу серед оточення. Насправді резонно припустити відсутність або недостатню вираженість цих рис, так необхідних для досягнення життєвого успіху та уникнення невдач. Зважимо також на специфічний зміст цінностей-засобів, що вкладається у них корисливими насильницькими злочинцями. Авторський досвід спілкування з даною категорією злочинців у колоніях дозволяє стверджувати, що, наприклад, тверда воля пов'язується із рішучістю та жорсткістю, дотриманням умов попередньої домовленості про напад, високою готовністю у разі необхідності піти на вбивство потерпілого. Самоконтроль — базова цінність інструментальної агресії, передбачає обмірковане рішення про напад, вміння опанувати страх, уважність до деталей. Відповідальність — передусім це надійність, упевненість у здатності виконати задумане посягання і забезпечити кінцевий результат за будь-яку ціну, підстрахувати співучасника за нестандартного розвитку ситуації нападу. Акуратність має декілька інтерпретацій, пов'язаних із способом життя та стилем поведінки. Як елемент способу життя включає побутову охайність, правильний вибір свого оточення, шанобливе ставлення до партнера по спілкуванню, щоб не нашкодити собі, не видати зайву інформацію. Як індивідуальний стиль поведінки акуратність втілюється у принцип «не наслідуй», знищ речові докази, «прибери за собою», тобто подбай про те, щоб не залишилося свідків, у тому числі убий потерпілого «про всяк випадок». Освіченість знаходить вираз у необхідності кримінального досвіду, набуття знань і навичок, злочинного професіоналізму. Освіченість також тлумачиться як вміння вести грамотну лінію захисту при затриманні, налагоджувати стосунки із потрібними людьми, завдяки розумовим здібностям отримувати матеріальну вигоду, скрізь мати свій інтерес. Цілком очевидно, що дійсне володіння переліченими особистими рисами перетворило б їх носія в успішного злочинця, здатного безкарально збагачуватися насильницьким шляхом тривалий час. А поки що корисливим насильницьким злочинцям залишається лише присвоювати насправді невластиві їм риси характеру і моделі поведінки.

На відміну від корисливих ненасильницьких злочинців до структури поведінкових стратегій корисливих насильницьких злочинців не потрапляють вихованість, життєрадісність і чесність, бо ці поняття погано співвідносяться із орієнтацією на насильницьку форму поведінки, а корисливі мотиви заперечують чесність у загальнолюдському розумінні. Зважимо також на статистично достовірні відмінності корисливих насильницьких злочинців за показниками життєрадісність ($p < 0,05$), сміливість ($p < 0,05$), терпимість ($p < 0,05$), тобто на відміну від крадіїв вони менш життєрадісні, сміливіші і терпиміші. Останнє трактується як упертість у досягненні особисто значущої мети, фізична виносливість, толерантність до обмежень в умовах ізоляції.

Окрім констатації емпіричних відмінностей між респондентами основної і контрольної груп необхідно зауважити, що психологічний досвід вивчення ціннісних орієнтацій корисливих насильницьких злочинців важливий не сам по собі. Його наукова цінність проявляється у зв'язках із іншими структурними елементами особи злочинця, які висвітлюють такі вузлові аспекти світогляду, як: «Я-концепція» і «життєвий смисл», бо саме від характеру суб'єктивних уявлень багато в чому залежить спектр сприйняття та якість переробки зовнішньої інформації, що в остаточному підсумку виливається в особисте ставлення до суспільних цінностей і норм, різних видів діяльності і сприяє формуванню провідної мотивації, поєднаної із засобами, котрим надається перевага.

Установлені термінальні та інструментальні цінності корисливих насильницьких злочинців дуже тісно пов'язані із їх «Я-концепцією», що розуміється як сукупність установлень про самого себе [324, с. 220]. Існує декілька складових поняття «Я-концепції»: а) ставлення до себе або самосприйняття, виражене у критеріях самооцінки типу «хто я є насправді і чого вартий» [332, с. 127; 333, с. 194]; б) самопізнання, осмислення життєвого шляху, пошук сенсу життя [324, с. 214–215]. «Я-концепція» доволі складне онтологічне утворення, що включає «Я-образ», ставлення до себе, пошук життєвого смислу, розуміння свого призначення в суспільстві. Можна сказати і так: якщо ціннісні орієнтації виражають зміст моральної сфери особистості, то «Я-концепція» — духовної сфери. Узагальнююча характеристика моральної і духовної сфери свідчить про міру соціальної зрілості особистості корисливого насильницького злочинця, а також вказує на так

би мовити доброякісність або дефектність саме особистісної складової цієї особи.

Ставлення до себе як один із ракурсів «Я-концепції» досить складно піддається прямому вивченню. З цього приводу Т. Шибутані зазначав, що далеко не кожен індивід задається питанням: хто він є і чого насправді вартий [333, с. 182]. Можливо й так, бо, на перший погляд, для цього дійсно потрібно мати навички самоаналізу, філософський склад мислення, цілісну картину світосприйняття, втім, найголовніше, необхідно усвідомлювати відповідальність за обраний життєвий шлях, не шукати крайніх у негараздах соціального становлення. А як відомо, почуття відповідальності притаманніше соціально зрілим особистостям, чого бракує основній масі корисливих насильницьких злочинців. Більшою мірою формування ставлення до себе залежить від задоволення собою, наявності підстав пишатися власними соціальними досягненнями, становленням у суспільстві та соціальних групах, належністю до когорти успішних людей свого часу. За умови відсутності таких підстав для самозадоволеності і самопіднесення особи намагаються злитися із сірою безликою людською масою.

Буттєвий ракурс «Я-концепції» полягає в осмисленні життєвого шляху, пошуку сенсу життя. Ю. М. Антонян зазначає, що насильницькі дії, навіть найжорстокіші, завжди мають свій внутрішній смисл, особа їх вчиняє заради чогось, якоїсь вигоди, психологічного виграшу, нехай навіть не завжди чітко зрозумілого для оточуючих і самої себе. Через це прояви агресивності і жорстокості із суб'єктивної, особистісної сторони, ніколи не бувають безглуздими [80, с. 13]. Ми перейняли твердження відомого кримінолога і спробували емпіричним шляхом віднайти відповідь на питання: все ж таки заради чого злочинець обирає насильницький спосіб заволодіння майном, чи дійсно в цьому є буттєвий смисл, чи, можливо, такі дії породжені прагматичною логікою повсякденності? Т. Шибутані говорив, що не всі люди осмислюють буттєвість свого існування, виразно відчувають себе індивідуальністю, здатні у виборах ставати над обставинами, контролювати хід власного життя, будувати життєві перспективи [333, с. 184].

Будемо виходити з того, що смислові утворення — найзмістовніший елемент внутрішнього світу особи, так би мовити серцевина духовного ества. Свідомість постає як високоорганізована матерія, яка пізнає реальність, оцінює її багатовимірність, конденсує суспільний та інди-

відуальний досвід у смислові структури особи. Духовний склад психіки особистості є своєрідним продовженням морального образу, ціннісних переваг, Я-концепції, уявлень про соціальний вибір шляху особистого розвитку, осмислення власної відповідальності за доленосні вчинки, віхи соціальної біографії. Духовність — це ще й уособлення внутрішньої культури, широти кругозору, показник консолідації із загальносуспільними та груповими цінностями, інтересами, нормами поведінки, уявленнями про сенс життя, стратегічні плани соціального розвитку. До того ж слід пам'ятати про смислову функцію мотивації поведінки. Передусім може виникнути питання: про яку духовність корисливих насильницьких злочинців йдеться? Наразі говорити про цілковиту бездуховність цих молодих людей немає вагомих підстав. Швидше за все, йдеться про деформовану, якісно відмінну духовність, котра полегшує та сприяє становленню на злочинний шлях. У будь-якому разі злочинці — відносно повноцінні члени молодіжного середовища, їх внутрішній світ зберігає нехай нерозвинені, але все-таки паростки людського, соціально значущого.

Емпіричне дослідження духовної складової психології корисливих насильницьких злочинців здійснювалось шляхом їх тестування за допомогою методики «Смисложиттєві орієнтації» (СЖО), розробленої і адаптованої Д. О. Леонтьєвим (1986–1988 рр.) на базі методики Дж. Крамбо і Л. Махоліка [115]. Тестування проводилося із раніше вказаною групою засуджених, у тих самих умовах і обсягах, із застосуванням методу контрольної групи. Обрана методика дозволяє виміряти силу мотиваційної тенденції до пошуку смислу життя. Тест являє собою набір із 20 пунктів, кожний із яких описує певну дію, стан та є ствердженням із подвійним закінченням: два протилежних варіанти закінчення задають полюси шкали оцінювання, між якими можливі сім градацій переваг. Засудженим пропонується вибрати найбільш характерну для нього із семи градацій і виділити цифру, що їй відповідає. Обробка результатів зводиться до сумування числових значень для всіх 20 шкал і переведення сумарного бала в стандартні значення [115, с. 3]. Субшкали тестового матеріалу групуються в шість факторів: перший фактор — 6 пунктів, які об'єднуються загальною назвою «цілі в житті», тобто наявність покликань, життєвих цілей, намірів; другий фактор включає 2 пункти, які умовно можна назвати «вірність хибному шляху», йдеться про надмірне почуття обов'язку, навіть у випадках внутрішнього протесту проти покладених на себе зобов'язань; третій

фактор — 6 пунктів під загальною назвою «інтерес і емоційна насиченість життя»; четвертий фактор — 5 пунктів відповідає за самореалізацію, виражає почуття особистісного успіху в повсякденному житті; п'ятий фактор — 4 пункти, під кодовою назвою «Я господар життя», показує усвідомлення особою можливості впливати на хід життя; шостий фактор — 5 пунктів, загальна назва «керованість життям» демонструє впевненість особи у принциповій можливості самостійного здійснення життєвого вибору [115, с. 11–12]. На підставі факторного аналізу автор методики виділяє п'ять субшкал, які включають локус-контроль і загальний показник. Обробка результатів тестування за методикою СЖО проводилася згідно із запропонованим ключем. Результати дослідження наведено в табл. 12.

Таблиця 12

Розподіл результатів тестування корисливих насильницьких злочинців за методикою «СЖО» (Д. О. Леонтьєва)

<i>Шкали</i>		<i>Бали</i>		Нормативне значення
		основна група	контрольна група	
1	Цілі в житті	22,46	26,86	32,90
2	Процес життя	32,16	29,14	31,09
3	Результативність життя	18,24	22,68	25,46
4	Локус-контроль Я	21,14	20,68	21,13
5	Керованість життям	28,68	24,46	30,14
6	Загальний показник	96,14	97,10	103,10

Аналіз шкали 1 «цілі в житті» показує, що за цим показником основна група поступається контрольній – 22,46 бала проти 26,86. Проте обидві групи далекі від нормативного значення 32,90. Наведені результати говорять про загальну тенденцію розмитості майбутнього у злочинців, невизначеності життєвих планів, зацикленості на поточних подіях, низьку осмисленість свого існування, що особливо характерно для корисливих насильницьких злочинців. У більшості з них смислова регуляція поведінки відбувається на рівні задоволення повсякденних вітальних потреб та примітивних життєвих інтересів. Останні фактично набувають самостійного значення індивідуальних цінностей. Той факт, що у крадіїв більше життєвого оптимізму, говорить про кращу

соціальну адаптованість. Злочії знають, що коли на волі не складеться нове життя, то за рахунок крадіжок вони завжди зможуть прожити. У корисливих насильницьких злочинців ситуація дещо інша. Колонія забере силу, молодість, часову перспективу, а якщо зважити на відсутність належного освітнього та професійного рівня, побутову та сімейну невлаштованість, то майбутнє таки відлякує. З огляду на зазначене представники основної групи більше переймаються нинішнім станом справ, намагаються «вижати» максимум із подій поточного моменту. Про це свідчать найвищі бали за шкалою «процес життя», або інтерес та емоційна насиченість життя (32,16). Жити потрібно щомиті, заради себе і брати від життя якомога більше вигоди і задоволень. Д. О. Леонтьєв вказує, що високі бали за цією шкалою порівняно з іншими *характеризують гедоніста* (курсив наш. – Б. Г.), котрий живе сьогоднішнім днем [115, с. 13]. Видається, що до ведення гедоністично-розважального та престижно-споживацького способів життя у них не згасне інтерес, бо це своєрідна компенсація смислодефектності у загальносоціальному значенні. Соціальна і моральна незрілість, нерозвиненість смислової сфери, фіксація на миттєвих бажаннях і примхах гранично примітивізують мотиваційний процес. Цілепокладання має локальний характер, а ціледосягнення ставиться у залежність від сприятливого розвитку ситуації або пошуку слушної нагоди для реалізації злочинних намірів. На відміну від основної групи у представників контрольної (крадіїв) менший інтерес до процесу життя (29,14 бала). Злочії знають, що їх навички з роками лише удосконалюються, з'являється досвід, потрібні зв'язки у злочинному світі, приходять витримка і розсудливість, загострюється відчуття небезпеки, що загалом відкривають непогані можливості забезпечити елементарні потреби за рахунок крадіжок. Крім того, представництво злочіїв у місцях позбавлення волі є найчисельнішим, традиції усталеними, інтереси корпоративними, терміни покарань нетривалими, що дозволяє легше перенести тягар неволі, обмінятися злочинним досвідом і впевнено очікувати звільнення.

Третя шкала 3 «Результативність життя» відбиває задоволення самореалізацією, продуктивністю пройденого життєвого шляху. За цією шкалою бали в обох групах, 18,24 і 22,68 відповідно, не досягають нормативного значення 25,46. Корисливі насильницькі злочинці порівняно більше не задоволені прожитим життям, оскільки не вважають себе успішними, відчують погану самореалізованість.

Драма життєздійснення розгортається не за тим сценарієм, якого в ідеалі прагнули ці особи. Відчуття незадоволення собою руйнує життєві плани, дезорганізує життєвий уклад, загострює увагу на важливості теперішнього. Звідси беруть витoki особистої капітуляції перед драмою життєздійснення, неспроможності оволодіти невизначеністю майбутнього.

Шкала 4 «Локус-контроль Я» демонструє самооцінку, уяву про себе як впевнену у своїх силах особистість, наділену достатньою свободою вибору шляху життєздійснення, розвитку своєї особистості. Показники за основною групою (21,14 бала) навіть перевищують нормативне значення 21,13, що зайвий раз підкреслює завищену самооцінку у корисливих насильницьких злочинців. Контрольна група несуттєво відстає — 20,68. Отримані результати свідчать, що корисливі насильницькі злочинці позиціонують себе із вольовими натурами, які свідомо обирають шлях соціального сходження.

Аналіз показників 5 шкали «Керованість життям» показує здатність злочинців виробляти стратегічні життєві плани, підкріплені особистою ініціативою, трудовими зусиллями та індивідуальною відповідальністю. Йдеться про світоглядну позицію бути господарем власної долі, нести відповідальність за свій життєвий вибір, приймати загальносупільні цінності, формувати чітку картину світоустрою. Показово, що ані основна (28,68 бала), ані контрольна групи (24,46) такими себе не вважають (нормативне значення 30,14). Низькі показники «керованості життям» пояснюються поганою соціальною адаптацією, гедоністичною схильністю пливти за течією життєвого потоку і отримувати насолоду «тут і зараз», скептичною позицією про марність змін на краще, бо вони мало залежать від індивідуальних життєздатних зусиль.

За загальним показником осмисленості життя «ОЖ» обидві групи не досягають рівня нормативних одиниць (103,10), оскільки основна група складає 96,14, а контрольна — 97,10. Занижений показник осмисленості життя свідчить про те, що корисливі насильницькі злочинці не знаходять себе, погано уявляють своє призначення у суспільстві. Певною мірою це пояснюється світоглядною позицією утриматися «на плаву», закріпитися в наявному статусі, дбати виключно про свої інтереси, нікому не довіряти і ні в що не вірити. За словами А. Камю, якщо ні в що не віриш, ні в чому не бачиш смислу,

не маєш чітких життєвих пріоритетів — усе дозволено і нічого не має значення [334, с. 63].

Повертаючись до початково поставленого питання: заради чого дана категорія злочинців обирає насильницький спосіб заволодіння майном, чи є в цьому дійсно буттєвий смисл, — відповімо так. Судячи із встановлених низьких показників осмисленості життя, якихось чітких ідейних засад життєздійснення, окреслених перспектив майбутнього у них не спостерігається. Так чи інакше, але основна маса корисливих насильницьких злочинців прагне забезпечення безмежного споживання матеріальних благ, задоволень і беззмістовного дозвілля. Враховуючи суспільно небезпечне ставлення цих осіб до недоторканності чужої власності і власника, неважко здогадатися, що у дійсності ними допускається можливість насильницького заволодіння чужим майном як цілком прийнятним засобу покращення матеріального становища або отримання незаконної вигоди. Духовний вакуум, помножений на моральну занедбаність, для переважної більшості молодих злочинців знімає внутрішнє протиріччя між бажаннями і правовими заборонами, відкриває шлях до будь-яких правопорушень та злочинів, у тому числі корисливих насильницьких. Звідси робимо висновок: буттєвого смислу у насильницькому заволодінні майном для більшості злочинців немає, така поведінка зумовлена експериментальним пошуком будь-яких способів отримати поточну вигоду для повсякденних нужд. Водночас для тієї частини злочинців, які ведуть злочинний спосіб життя, постійно займаються корисливою насильницькою злочинною діяльністю, екзистенційний контекст все-таки простежується у матеріальному самоутвердженні в потоці драми життєздійснення, намаганні заявити про себе у злочинних колах, набути впливовості і влади над оточенням, відчути кланову належність до організованої злочинності, примусити суспільство визнати силу криміналітету.

3.2.2. Психологічні риси корисливих насильницьких злочинців

Психологічний склад особистості корисливого насильницького злочинця слід оцінювати за сукупністю характерологічних рис, які відбивають інтелектуальні, емоційно-вольові, біопсихологічні особ-

ливості, деякою мірою навіть розлади психіки. Особливості психологічної організації злочинців визначаються якістю соціалізації та зумовлюються біопсихологічною природою людей. Убачається прямий зв'язок між ціннісно-нормативними ознаками свідомості та психологічними особливостями досліджуваної категорії злочинців. Свого часу О. Б. Сахаров відмічав надважливе значення вольових рис характеру для поведінки особи, оскільки вони виражають вміння свідомо керувати своїми діями, здатність приймати і реалізовувати рішення, досягати поставленої мети [335, с. 184]. Під психологічними особливостями розуміється відносно стабільна сукупність індивідуальних якостей, характерологічних рис, що визначають типові форми поведінки, механізми адаптації до середовища та форми взаємодії між людьми [160, с. 48].

Для всебічності аналізу психологічного складу особистості корисливого насильницького злочинця та створення повного уявлення щодо його характерологічних рис і особливостей доцільно проводити тестування за методикою 16-факторного питальника Р. Кетела (Sixteen Personality Factors Questionnaire 16 PF) [336]. Теорія Р. Кетела базувалася на ідеї існування кінцевого набору базисних особистісних рис. Відмінності між людьми визначаються ступенем виразності цих рис. У найзагальнішому вигляді риси розуміються як послідовність поведінки, звички або тенденції до повторення поведінкових проявів. Для того щоб спрогнозувати поведінку людини в широкому колі можливих ситуацій, вимірюють базисні або універсальні риси. Ці риси, як правило, належать до найбільш загальних структурно-динамічних характеристик стилю поведінки. Для систематичної класифікації рис особистості Р. Кетел використав метод факторного аналізу, який дозволив виявити базисні риси особистості, що відіграють важливу роль у мотивації й поведінці. Багатофакторний питальник особистості широко застосовується на практиці з 1949 р. У наш час у практиці застосовується п'ята редакція питальника 16 PF [336, с. 70–72].

У нашому дослідженні використовується скорочений варіант експрес-діагностики особистості, до якого вдаються в умовах дефіциту часу (105 питань). Процедура тестування не потребує спеціальних знань від опитуваних, триває від 20 до 50 хвилин. Спосіб роботи з питальником викладається в інструкції, відповіді заносять-

ся у спеціальний бланк, а потім обробляються за допомогою спеціального ключа. Питання групуються у специфічній для психологічної риси комбінації, з тим щоб оцінити особистість за шістнадцятьма факторами. Усі шістнадцять факторів означені буквами латинського алфавіту, викладені попарно за біполярною формою. Кожний особистісний фактор вимірюється у балах, показник яких перебуває у межах від 0 до 12, а за фактором інтелекту (В) — від 0 до 8 балів. Середнє значення складає 5,5–6 балів, значення від 3 до 6 балів та від 6 до 9 балів свідчить про позитивні або негативні тенденції вираженості фактора з урахуванням його біполярності. Значення фактора, який складає менш як 3 бали, свідчить про невелику вираженість або статистичну незначущість фактора. На основі кількісного та якісного аналізу змісту особистісних факторів та їх взаємозв'язку вирізняються три інформаційних блоки характеристик особистості: інтелектуальні (фактори В, М, Q1), емоційно-вольові (фактори С, G, I, O, Q3, Q4) та комунікативні особливості (фактори А, Н, F, E, Q2, Y, L) й особливості міжособової взаємодії. Крім цього, опитувальник у цій версії дозволяє оцінювати намір опитуваних давати соціально бажані відповіді. На основі отриманих даних будується профіль особистості. За сумою набраних балів можна оцінювати низькі або високі значення показника тієї чи іншої факторної ознаки, які вказують на більшу чи меншу вираженість окремих рис характеру, що зумовлюють типові форми поведінкових реакцій. Відповідно до кінцевого показника по кожному фактору дається інтерпретація результатів [337, с. 43–45].

У тестуванні взяли участь 100 засуджених, які були поділені на основну (корисливі насильницькі) і контрольну (корисливі ненасильницькі злочинці) групи по 50 чоловік кожна. Результати тестування викладено у табл. 13.

Коментуючи *інтелектуальні особливості* корисливих насильницьких злочинців, вважаємо за необхідне звернути увагу на таке. Значення фактора В (3,9) свідчить про низький показник інтелекту, недостатню абстрагованість і розсудливість, зосередженість уваги на поточних подіях. Останнє пов'язане із такою рисою, як практицизм, тобто конкретність мислення, підвладність своєкорисливим інтересам, пошук ергономічних засобів ціледосягнення, розширення споживацьких можливостей, про що свідчить низький показник фактора М (4,8).

Таблиця 13

**Розподіл результатів тестування особистісних рис корисливих
насильницьких злочинців за методикою
«Багатофакторного дослідження особистості» (Р. Кетела 16-PF питальник)**

Фактор	Основна група (бали)	Контрольна група (бали)	Р
<i>Інтелектуальні особливості</i>			
В — Інтелект	3,9	4,6	
М — Практичність — розвинена уява	4,8	8,4	0,05
Q1 — Консерватизм — радикалізм	6,4	8,8	
<i>Емоційно-вольові особливості</i>			
С — Емоційна врівноваженість / неврівноваженість	6,8	7,4	
Г — Підвладність почуттям — нормативність поведінки	3,4	6,2	0,05
І — Жорстокість — співчутливість	5,6	7,6	
О — Упевненість у собі — тривожність	9,2	6,4	
Q3 — Низький самоконтроль/ високий	2,8	6,5	
Q4 — Розслабленість — напруженість	11,4	10,2	
<i>Комунікативні особливості</i>			
А — Замкненість — товариськість	4,6	6,8	
Н — Боязкість — сміливість	8,2	6,8	
Ф — Стриманість — експресивність	9,2	8	
Е — Покірність — домінантність	8,6	6,8	
Q2 — Конформізм — нонконформізм	3,6	4,6	
Н — Прямолінійність — дипломатичність	4,2	7,6	0,05
L — Довірливість — підозрілість	10,8	10	
MD — Адекватність самооцінки	10	11,2	

Корисливі насильницькі злочинці достовірно прагматичніші ($p < 0,05$), ніж корисливі ненасильницькі злочинці. Натомість крадії мають багатшу уяву, вони романтичніші, сентиментальні, менш практичні у повсякденній життєдіяльності. Характерною рисою злочинців основної групи є *радикалізм*, тобто негативна налаштованість сприймати й оці-

нювати соціальну дійсність, оточуючих людей, категоричність суджень, опікування лише власною персоною, на що вказує низьке значення показника фактора Q1 (6,4).

Емоційно-вольові особливості передусім полягають в *емоційній неврівноваженості*, мінливості настрою, про що свідчить низьке значення показника C (6,8). Цьому імпонує помітна вираженість такої риси, як *підвладність почуттям і безпосереднім бажанням* (гранично низьке значення показника G — 3,4). Йдеться про орієнтованість на сприятливі обставини, безпринципність і свободу щодо нормативних приписів та моральних зобов'язань. За останнім параметром встановлено статистично достовірні відмінності ($p < 0,05$), які вказують на несформованість у злочинців основної групи внутрішніх морально-етичних нормативних регуляторів поведінки, чого не скажеш про крадіїв, бо вони вирізняються діловою спрямованістю поведінки, мають почуття обов'язку. Показовою рисою корисливих насильницьких злочинців виступає *жорсткість*, тобто відсутність співчуття й емпатії, безжалісність і безкомпромісність у відстоюванні своєї позиції (низьке значення показника I — 5,6). Жорсткість узгоджується із вираженою *самовпевненістю* як здатністю не помічати перешкоди на шляху досягнення особисто значущих цілей (високе значення показника O — 9,2). Наступною рисою корисливих насильницьких злочинців є *низький самоконтроль* (гранично низьке значення показника Q3 — 2,8), що, на наш погляд, зумовлюється самовпевненістю. Далі йде така домінантна риса, як *напруженість* (значення показника Q4 — 11,4 близьке до максимального), що напевне пов'язано з умовами відбування покарання, де щомиті необхідно бути напоготові відстояти чоловічу гідність, підтвердити неформальний статус серед спецконтингенту, за необхідності довести твердість духу й безжалісність, помститися за образ.

Когнітивні особливості полягають у такому. *Шизотомія*, тобто замкненість, відчуженість від просоціального середовища, його цінностей і норм, відстороненість від чужих проблем, погана адаптованість до нормальних умов життєдіяльності (низьке значення показника A — 4,6). Водночас корисливі насильницькі злочинці *достатньо сміливі*, схильні до ризику, живуть сьогоdnішнім днем (на це вказує високе значення показника H — 8,2). Із зазна-

ченими рисами добре узгоджується *домінантність*, вільнолюбство, норовливість, упертість до агресивності, непримиренність до визнаних авторитетів, що засвідчується високим значенням показника E (8,6). Цьому імпонує *прямолинійність* (низьке значення показника N — 4,2), що вказує на безпосередність поведінки, низьку толерантність до іншої думки, безумовне задоволення своєкорисливих інтересів, категоричність суджень. За цим параметром встановлено статистично достовірну відмінність — $p < 0,05$, тобто злочинці основної групи на відміну від злочинців контрольної групи не вирізняються дипломатичністю, хитрістю, зваженістю вчинків, прозорливістю. Прямолинійність добре узгоджується із *експресивністю* (високе значення показника F — 9,2), що означає лиху вдачу, авантюризм. На окрему увагу заслуговує *конформізм* (низьке значення показника Q2 — 3,6), бо ця риса, на перший погляд, погано узгоджується із переліченими когнітивними особливостями злочинців основної групи. Річ у тім, що в умовах ізоляції засуджені перебувають у подвійній системі координат, оскільки, з одного боку, їх життя до найдрібніших деталей унормовано вимогами режиму, а з другого боку, що суттєвіше для неформальної життєдіяльності, — регламентовано субкультурними правилами поведінки. Саме останній чинник і сприяє внутрішній консолідації злочинного середовища, орієнтації на колектив, спільне вирішення повсякденних проблем. Злочинці потребують неформального схвалення своєї поведінки спільнотою, бо знають про немилуче покарання відступників від неформальних правил поведінки. Якщо у своїх міркуваннях піти від зворотного, то конформізм у злочинному середовищі означає нонконформізм у просоціальному середовищі, за межами кримінально-виконавчих установ, інакше не відбулося б становлення особистості корисливого насильницького злочинця як такої.

Ще однією домінантною рисою основної групи досліджуваних є *підозрілість* (високе значення показника L — 10,8). В інтерпретаціях тестової методики Р. Кетела вона виявляється у заздрості, егоцентризмі, використанні інших людей як засобу задоволення своїх інтересів [117, с. 258]. Як тут не пригадати слова Е. Фромма, котрий, визначаючи походження інструментальної агресії, зауважив, що такі люди жадібні, ненаситні і від того завжди незадоволені [55, с. 273–275]. Також

підозрілість проявляється у схильності не довіряти оточуючим через переконаність у їх злих намірах. Зрештою високе значення показника MD (10 балів) свідчить про схильність до переоцінювання своїх можливостей, завищену самооцінку.

Логічним продовженням вивчення індивідуальних психологічних особливостей корисливих насильницьких злочинців буде діагностування однієї із ключових особистісних рис — *агресивності* за психологічною методикою тестування показників і форм агресії О. Басса й А. Дарки, адаптованою О. К. Осницьким [117, с. 174].

У загальнометодологічному плані О. Басс виділяє два основних типи агресії й агресивності: ворожу (негативізм), метою якої є насильницький руйнівний вплив на об'єкт як самоціль, та інструментальну, сутність якої полягає у насильницькому впливі на об'єкт заради задоволення інших неагресивних потреб [81, с. 17].

Методика тестування О. Басса й А. Дарки дозволяє діагностувати агресивність як особисту рису. Діагностика агресивності як мотиваційної тенденції здійснюється за допомогою інших методик [79, с. 97–98]. Агресивність як особиста риса тією чи іншою мірою притаманна всім людям, а не тільки злочинцям. Так, російські фахівці Державного наукового центру соціальної і судової психіатрії ім. В. П. Сербського встановили нормативне значення показників різних форм агресії у правослухняних громадян: фізична агресія — 51 %, непряма агресія — 56 %, роздратування — 36 %, негативізм — 45 %, образа — 22 %, вербальна агресія — 45 %, почуття провини — 65 % [337, с. 336]. Отже, правильне тлумачення результатів виміру тих чи інших різновидів агресії багато в чому залежить від співвіднесення із попередніми даними інших психологічних методик, у контексті раніше виявлених характерологічних індивідуальних особливостей корисливих насильницьких злочинців.

Процедура тестування, вибірка респондентів, чисельність основної і контрольної груп були ідентичні раніше описаним параметрам. Обробка результатів дослідження здійснювалася згідно із запропонованим ключем та відповідно до тлумачення змісту форм агресії, яке надавали автори цієї методики, однак із врахуванням психологічних особливостей корисливих насильницьких злочинців. Результати дослідження наводяться у табл. 14.

Таблиця 14

**Розподіл видів агресивності корисливих насильницьких злочинців
за методикою «Діагностика показників і форм агресії О. Басса й А. Дарки»
(адаптація О. К. Осницького)**

Форми агресії		Основна група (%)	Контрольна група (%)	Р
1	Фізична агресія	87	82	
2	Непряма агресія	65	80	0,05
3	Роздратування	34	54	0,05
4	Негативізм	62	57	
5	Образа	71	68	
6	Підозра	86	76	
7	Вербальна агресія	49	40	
8	Почуття провини	36	35	

Насамперед привертає увагу перевищення за всіма формами та показниками агресії в обох групах порівняно із вищевказаними нормативними значеннями законослухняних громадян [337, с. 336]. Судячи із значення показника фізичної агресії (87 % від 100 %), для корисливих насильницьких злочинців найбільш вираженою рисою є фізична агресія, тобто висока психологічна готовність до застосування грубої фізичної сили проти іншої особи. Противагою фізичній агресії зазвичай виступає аутоагресія, що виявляється як почуття провини (докори сумління, моральний бар'єр, вагання), однак значення цього показника майже удвічі менше (34 %), тобто стримуючий ефект почуття провини вельми недостатній. Фізична агресія корелює із агресією, зумовленою підозрою (86 %) та образою (71 %). Пояснення цьому досить просте: передумовою образи є заздрість і ненависть до успішніших і заможніших, а також тих, хто має порівняно більше матеріальних цінностей від представників основної групи. Образливість проявляється у наріканнях на нібито упереджене ставлення з боку малої соціальної групи, перекладанні провини за життєві невдачі на інших, заздроощах чужому достатку, котрі продукують бажання «відновити матеріальну справедливість» і потайки помститися за те, що хтось має більше. Нерідко, відбираючи останні копійки та різний побутовий дріб'язок, корисливі насильницькі злочинці самовиправдовуються на зразок: «а в мене і цього немає», «мені зараз потрібніше», «понад усе хочеться мати таку річ», «вони не заслуговують на розкіш» та ін. Агресія негативіст-

ського спрямування (62 %) значною мірою підпорядкована світоглядній позиції ворожого світосприйняття, очікування загрози від оточення.

За показниками непрямой агресії (65 %) у представників основної групи встановлено статистично достовірні відмінності ($p < 0,05$) від осіб контрольної групи (80 %), що означає меншу вираженість у корисливих насильницьких злочинців вибухових реакцій розлюченості, істеричного крику, гнівного псування речей тощо. Замість цього вони цілеспрямовано шукають жертву, не вагаючись йдуть на прямий фізичний контакт, що, до речі, підтверджується невисоким рівнем вербальної агресії (49 %). Тобто представники основної групи злочинців на противагу погрозам (психічному насильству) виявляють більшу схильність до фізичного насильства як перевіреного та ефективнішого способу доведення силової переваги і досягнення своїх цілей. Не менш важливою є діагностована статистично достовірна відмінність ($p < 0,05$) за такою формою агресивних реакцій, як роздратування (34 проти 54 %), тобто корисливі насильницькі злочинці менше схильні до роздратування, безадресного виплескування негативних емоцій, нецензурної лайки.

Таким чином, домінування у корисливих насильницьких злочинців агресії трьох основних форм: фізичної, підозрілості й образи свідчить про її інструментальне походження, трансформацію в агресивність як особистісну рису в результаті засвоєння насильницької моделі поведінки як ефективного і прийняттого засобу досягнення корисливих цілей.

Завершуючи розгляд психологічних особливостей досліджуваної категорії злочинців, необхідно висвітлити поширеність *психічних аномалій* у межах осудності, бо до цього питання традиційно прикута підвищена увага кримінологів. Проблема психічних аномалій має міждисциплінарний криміно-психолого-психіатричний характер. Нас головним чином цікавлять продуковані психічними розладами зміни свідомості особи, що впливають на якість соціалізації та специфіку мотивації. Під психічними аномаліями прийнято розуміти всі розлади психічної діяльності, що не досягли психотичного рівня й не виключають осудності, проте призводять до змін особи і викликають відхилення у поведінці [338, с. 8]. Вважається, що психічні аномалії можуть призвести до трансформації системи

потреб і порушення ієрархії мотивів, послаблення їх смислоутворювальної функції, збіднення сфери життєвих інтересів [339, с. 153–157]; понижують критичне осмислення ситуації; створюють перешкоди розвитку соціально корисних властивостей особи, необхідних для адаптації до мікросередовища; ослаблюють механізми внутрішнього контролю; звужують можливості вибору рішень і варіантів поведінки; полегшують реалізацію імпульсивних, погано продуманих дій, у тому числі кримінального характеру [338, с. 8–9].

Дослідити рівень та структуру психічних і поведінкових розладів у корисливих насильницьких злочинців ми спробували за матеріалами психологічних та психолого-психіатричних експертних досліджень, що містяться у матеріалах архівних кримінальних справ. Одразу зауважимо досить нерівномірне охоплення експертними дослідженнями контингенту корисливих насильницьких злочинців. За результатами нашого узагальнення, пройшли указані дослідження 97,5 % корисливих убивць, 63,5 % найманих убивць, 12,8 % викрадачів людей, 21,5 % грабіжників, 47,5 % розбійників, 13,7 % вимагачів, 41,5 % бандитів, 44,1 % захоплювачів транспорту. Щодо решти осіб в органів досудового слідства не виникло сумнівів щодо їх психічної повновартості. Не вбачали у цьому потреби і судді в ході судового слідства та винесення вироку, що показово само по собі. Якщо виходити із стабільної представленості серед різних видів корисливих насильницьких злочинців осіб із психічними аномаліями, то можна припустити, що масив підекспертних злочинців досить точно відбиває як обсяг, так і структуру психічних розладів та розладів поведінки представників генеральної сукупності. Зважимо також на типові умови формування їх особистості, однакові середовищні впливи, схожий шлях соціального розвитку. Звідси цілком припустимо поширити отримані результати експертних досліджень на увесь контингент засуджених, диференційовано до кожного різновиду злочинців. Результати експертних психологічних та психолого-психіатричних досліджень відображено у табл. 15.

Із наведеного можна перекоонатися, що майже чверть винних в умисних вбивствах із корисливих мотивів, кожен шостий розбійник, сьомий захоплювач транспорту і бандит, кожен восьмий грабіжник, десятий вимагач мали психічні аномалії в межах осудності.

Таблиця 15

**Розподіл видів психічних і поведінкових розладів
у корисливих насильницьких злочинців за МКХ-10**

Види розладів	Злочинці? %							
	Корисливі вбивці	Найма- ні вбивці	Викра- дачі людей	Грабіж- ники	Розбій- ники	Вима- гачі	Бандити	Захоло- вачі транс- порту
Несоціалізований розлад поведінки	2,3	-	-	-	1,3	-	-	-
Соціалізований розлад поведінки	5,3	-	-	-	5,3	-	6,7	-
Дисоціальний розлад особистості	7,7	100	-	-	6,6	33,3	13,3	12,5
Синдром залежності від психоактивних речовин	56,6	-	-	66,7	63,2	66,7	66,6	75,0
Легкий ступінь розумової відсталості	9,6	-	-	33,3	11,8	-	6,7	-
Специфічний розлад особистості	5,4	-	-	-	2,6	-	-	-
Емоційно нестійкий розлад особистості	10,8	-	-	-	6,6	-	6,7	12,5
Інші розлади	2,3	-	-	-	2,6	-	-	-
Всього від кількості осіб, які пройшли експертні дослідження	24,6 (129 із 525)	2,5 (1 із 40)	0 (із 5)	13,0 (6 із 46)	17,5 (76 із 435)	11,1 (3 із 27)	14,3 (15 із 105)	15,4 (8 із 52)

За Міжнародною класифікацією хвороб (МКХ-10) [340] встановлено такий структурний розподіл діагностованих психічних і поведінкових розладів на момент проведення досудового слідства, і це важлива уточнювальна обставина, бо розладів психіки досить часто особи набувають під час відбування покарання. Найчастіше (54–75 %) у корисливих насильницьких злочинців виявлялися *психічні розлади і розлади поведінки, пов'язані (спричинені) вживанням психоактивних речовин* (рубрика F1 МКХ-10), причому йшлося про синдром залежності (F1x.2), тобто алкоголізм, наркоманію, токсикоманію. Вельми показовим є приблизно рівне співвідношення алкоголізму (52–53 %) і наркоманії / токсикоманії (47–48 %), тоді як, скажімо, серед убивць у сімейно-побутовій сфері частка наркоманів становить близько 2 %, а хронічних алкоголіків — майже 15 % [270, с. 59]. Пояснити такі різючі відмінності можна тим, що мотивом вчинення корисливих насильницьких злочинів алкоголіками й наркоманами/токсикоманами є безпосереднє прагнення роздобути кошти для задоволення щоденної потреби у цих психоактивних речовинах. У разі заволодіння майном потерпілих воно одразу продається за півціни, обмінюється на дозу спиртних напоїв чи наркотичних засобів або психотропних речовин. Узалежнені особи часто беруть їх у борг у нелегальних торговців, а потім за рахунок крадіжок і корисливих насильницьких злочинів намагаються віддати старі борги, однак невдовзі потрапляють у нові боргові зобов'язання.

Розлади особистості, викликані залежністю від вживання так званих психоактивних речовин, Б. С. Братусь головним чином убачав у змінах потрібнісно-мотиваційної сфери. Доводилося, наприклад, що у хронічних алкоголіків викривляється нормальне опосередкування потреб, унаслідок чого порушується ієрархія мотивів і цінностей, коли провідним мотивом стає невгамовне прагнення мати спиртні напої, оскільки в цьому існує сформована патологічна потреба [341, с. 37]. Аналогічні зміни відбуваються у наркоманів / токсикоманів. У міру поглиблення узалежнення (останнього вирізняються три його стадії) спостерігається стрімка деградація особи, кардинально змінюються її світогляд і поведінка. Проявами стрімкого розвитку узалежнення від психоактивних речовин є відмова від альтернативних форм отримання задоволень, психоемоційного розвантаження. Діяльнісний період все більше заповнюється вживанням речовини та відновленням після цього, з'являється абстинентний синдром. Серед особистих змін називають: погіршення концентрації уваги, нестійкість емоційно-вольової сфери, гранична примітивізація мотивації, за якої патологічна потреба

в психоактивній речовині задовольняється безумовно і безпосередньо, тобто дана потреба прямо (а не опосередковано через ціль) виконує спонукальну та сенсоутворювальну функції, стає провідним мотивом і навіть сенсом життя [339, с. 158–160]. Суспільні цінності, норми та кримінально-правові заборони припиняють виконувати функцію організації і регуляції поведінки, простежується суттєве збідніння сфери життєвих інтересів, обмеження чи розрив колишніх суспільно корисних зв'язків, відчуження і люмпенізація. Час від часу такі особи намагаються влаштуватися на роботу, мати стабільне джерело легальних доходів, утім, похідні від узалежнення психоактивними речовинами недисциплінованість, незлагодність, завищена самооцінка, прогресуюча фізична виснаженість, морально-етична деградація не дозволяють дочекатися бодай першої зарплатні, якої, за словами злочинців, «усе одно не вистачить» на зростаючу потребу у психоактивних речовинах. Як альтернативний обирається простіший і швидший шлях — вкрати, вчинити напад, вбити заради отримання коштів чи майнового еквіваленту щоденної дози цих речовин.

На підтвердження викладеного наведемо типовий приклад із судової практики. Так, двічі судимий за крадіжки Ш. після звільнення продовжував вести антисуспільний спосіб життя, зловживав спиртними напоями і здобував крадіжками приватного майна кошти для задоволення потреб у спиртних напоях. Дізнавшись про наявність у пенсіонерки грошових заощаджень, учинив розбійний напад із проникненням до житла, що завершився вбивством із корисливих мотивів. Із анамнезу життя Ш. випливає таке. Ріс у багатодітній сільській сім'ї, має не обтяжену психічними захворюваннями спадковість. Після закінчення дев'яти класів навчався у технікумі, згодом працював помічником машиніста. Через зловживання спиртними напоями постійно змінював місця роботи. Двічі засуджувався за крадіжки, має татування кримінальної тематики на обох руках. За місцем проживання характеризується негативно: тривалий час ніде не працював, порушував громадський порядок, вчиняв бійки. Спиртні напої вживає з 15 років, зафіксовано толерантність до вживання 1 літра міцних спиртних напоїв на добу, похмеляється, перебуває у запоях до 2-х місяців. Під час спілкування з експертом тримається впевнено, навіть дещо позерськи і цинічно. Погляд пильний, «колючий». Орієнтований всебічно. Настрій рівний. Мислення логічне, послідовне. Рівень інтелекту відповідає освітньому рівню і життєвому досвіду. Формально жалкує про вбивство пенсіонерки. Винним себе не вважає, посилаючись на випадковий збіг об-

ставин. Намагається цинічно іронізувати з приводу очікуваного покарання. Висновок експертів: гр. Ш. хронічним психічним захворюванням не страждає, а виявляє ознаки розладу особистості і поведінки внаслідок зловживання алкоголем із синдромом залежності. Актом судово-психіатричної експертизи № 669 від 09.12.2003 р. визнається осудним [342].

Наступними за представленістю в структурі психічних аномалій корисливих насильницьких злочинців ідуть *дисоціальні розлади особистості* F60.2x, віднесені у МКХ-10 до рубрики F6 «Розлади особистості і поведінки у зрілому віці» [340]. Сутність цього розладу полягає у грубій невідповідності між поведінкою та пануючими соціальними нормами, що виявляється у такому: безсердечна байдужість до почуттів інших; груба і стійка позиція безвідповідальності та зневаги соціальними правилами й обов'язками; неспроможність підтримувати взаємовідносини за відсутності ускладнень у їх становленні; край низька толерантність до фрустрацій, а також низький поріг виплескування агресії, включаючи насильство; нездатність відчувати почуття провини та робити висновки із життєвого досвіду, особливо покарання; виразна схильність обвинувачувати оточуючих або висувати пристойні пояснення своїй поведінці, що призводить до конфлікту особи із суспільством. Додатковою ознакою називається постійна дратівливість [340].

Приблизно рівно поширені *емоційно нестійкий розлад особистості* (F 60.3) та *легкий ступінь розумової відсталості* (F70), віднесені у МКХ-10 до рубрик F6 і F7. Злочинці, у яких діагностовано *емоційно нестійкий розлад особистості*, мають яскраво виражену тенденцію діяти імпульсивно, без урахування наслідків, поряд із нестійким настроєм. Здатність до планування у них мінімальна, самоконтроль відсутній, спалахи афектованого гніву призводять до насильства, їх легко спровокувати, коли оточуючі засуджують таку поведінку або намагаються перешкоджати цьому [340].

Легкий ступінь розумової відсталості полягає в затримці або недостатньому розвитку психіки, що негативно позначається на загальному рівні інтелекту. Звертається увага на те, що у розумово нерозвинених осіб вірогідність прояву інших психічних розладів у 3–4 рази вища від людей із нормальним інтелектуальним розвитком. Особливістю розумової відсталості легкого ступеня є помітна емоційна і соціальна незрілість, обмеженість виконання соціальних ролей, ускладнена адаптація до культурних традицій і соціальних норм [340].

Соціалізований розлад поведінки (F 91.2), рубрика F9 «Емоційні розлади і розлади поведінки, які зазвичай починаються у дитячому і підлітковому віці» включає стійку дисоціальну або агресивну поведінку підлітків, добре інтегрованих у групу одноліток. Найчастіше діяльність таких груп має делінквентну спрямованість, а злочинні дії окремих членів схвалюються всіма, відповідають груповій субкультурі. Неповнолітні дорожать членством у таких групах, протиправними діями засвідчують свою відданість, тим самим укріплюють дружні стосунки [340].

Несоціалізований розлад поведінки (F 91.1) цієї ж рубрики характеризується поєднанням завзятої дисоціальної або агресивної поведінки зі значним загальним порушенням взаємовідносин із однолітками. Ключовою відмінністю цього розладу є відсутність ефективної інтеграції до групи одноліток. Порушення стосунків із однолітками проявляється в ізоляції, відчуженні, відсутності близьких друзів. У взаєминах із дорослими досить часто проявляється незгода, жорстокість, обурення, такі особи не визнають авторитетів. Типовими для них стають вимагання, напади з насильством, надмірна забіякуватість [340].

Специфічний розлад особистості (F60) рубрики F6 передбачає тяжкі порушення характерологічної конституції і поведінкових тенденцій індивідуума, що зачіпають зазвичай декілька сфер особи і майже завжди супроводжуються особистою та соціальною дезінтеграцією [340]. За нашими спостереженнями, найчастіше подібний розлад діагностувався в осіб, які ведуть бродячий спосіб життя, жебракують, виявляють ознаки цілковитої занедбаності й деградованості.

Отже, описана симптоматика і клініка перебігу психічних та поведінкових розладів у корисливих насильницьких злочинців проливає світло на специфіку особистих змін різного ступеня стійкості та міри викривлення свідомості, які формуються під їх впливом. Найбільш істотне криміногенне значення мають такі наслідки психічних аномалій, як погіршення соціальної адаптації до вимог соціальних і правових норм, девальвація суспільних цінностей недоторканності особи та непорушення права власності, згасання інтересу до особистого розвитку й самореалізації, формування під впливом усього зазначеного негативних рис характеру, які стають домінуючими, примітивізація мотивації, послаблення самоконтролю, що призводить до імпульсивних насильницьких дій, спрямованих на задоволення потреб та інтересів життєдіяльності.

Торкаючись питання біологічних передумов агресивної поведінки, відзначимо, що авторитетні фахівці Державного наукового центру соціальної і судової психіатрії ім. В. П. Сербського (Російська Федерація) убачають більш-менш виражений біологічний потяг до насильства в осіб, які мають органічні розлади психіки, тобто тяжкі ураження головного мозку, церебральні захворювання, що породжують дисфункцію центральної нервової системи, викривляють опосередкування потреб та істотно послаблюють самоконтроль. Зазвичай подібні особливості діагностуються у серійних убивць-гвалтівників, побутових убивць, а також у осіб, які вчиняють вбивства із особливою жорстокістю в стані афекту. Однак, на думку спеціалістів означеного наукового закладу, навіть у цих осіб зв'язок між захворюванням центральної нервової системи й агресивною поведінкою не прямий, а опосередкований системою ціннісних орієнтацій, індивідуально-психологічними рисами, набутими в ході соціалізації, які відіграють вирішальну роль при реагуванні на вплив ситуативних обставин [337, с. 323–324, 397].

Результати психогенетичних експериментів засвідчують, що індивідуальна схильність до агресії у 30–50 % осіб зумовлена генетично. Однак генотип детермінує не саму поведінку, а лише особливості нейрохімічної регуляції, активність ферментів синтезу і катаболізму медіаторів і гормонів у головному мозку. Схильність до агресивних реакцій формується через акумуляцію нейрохімічних змін у медіаторних системах головного мозку, що сприяють трансформації уроджених механізмів регуляції агресивної поведінки у патологічні. Найбільшою мірою сприяє дисбалансу нейрохімічних систем повторювальний досвід агресивних дій і перемог, які завдяки цьому здобуваються. Накопичення негативних емоцій, дратівливості призводить до зниження порога агресивних реакцій, тоді як закріплений досвід досягнення індивідуальних цілей засобами агресії продукує повторюваність насильницької поведінки у більш інтенсивних формах із тяжкими наслідками [343, с. 227–229].

Думається, що В. М. Кудрявцев справедливо піддавав сумніву намагання деяких кримінологів екстраполювати неусвідомлювані мотиви насильницьких злочинів (захисту від реальних або удаваних небезпек, подолання тривоги і страху) у сферу корисливих посягань, у тому числі корисливих насильницьких [344, с. 54]. Корисливі спонукання, якщо не йдеться про фізіологічне виживання людини в екстремальних умовах, продукуються деформованими ціннісно-нормативними структурами свідомості особи, мають соціально-психологічне підґрунтя.

Підсумовуючи вивчення психологічних особливостей та характерологічних рис корисливих насильницьких злочинців на підставі своєрідного експериментального зрізу, доходимо загального висновку, що специфічний набір найбільш виражених індивідуальних відмінностей психологічного характеру перебуває у взаємозв'язку та взаємозалежностях із деформаціями емоційно-вольової та інтелектуальної сфери особистості злочинця і має важливе мотиваційне значення. У найбільш узагальненому вигляді всі вади емоційно-вольової сфери зводяться до емоційної неврівноваженості та низького самоконтролю, що пов'язані із агресивністю, схильністю до ризику, підозрілістю, брутальною самовпевненістю і радикалізмом у виборі насильницьких засобів отримання матеріальної вигоди. Подібний набір особистісних рис переважно детермінує нестійку злочинну мотивацію, ставлення реалізації наміру в залежність від сприятливих зовнішніх обставин, поверхове планування і символічний розподіл ролей, неретельну підготовку посягань, розрахунків на грубу фізичну та кількісну перевагу. Цьому значною мірою сприяють вади інтелектуальної сфери особистості, зокрема: низький інтелект, недостатня абстрагованість і розсудливість. Разом з тим у процесі розпочатої злочинної діяльності формування характерологічних рис особи корисливого насильницького злочинця напевно продовжується і, за нашим припущенням, цілком імовірно здійснюється у напрямі підвищення самоконтролю, розсудливості, емоційної стійкості. Звідси злочинна мотивація стає стійкішою, а планування і виконання злочинних намірів — ретельнішими.

Таким чином, увесь емпіричний досвід вивчення особистих рис корисливих насильницьких злочинців дає підстави для констатації відмінностей між корисливими насильницькими та корисливими ненасильницькими злочинцями. Застосування методу контрольної групи довело нетотожність психологічних рис цих двох самостійних типів злочинців. Знайшло своє експериментальне підтвердження раніше висловлене припущення стосовно того, що різним видам злочинної поведінки відповідає специфічний комплекс психологічних рис особистості злочинця. Тим самим констатується зв'язок між видом вчиненого злочину й психологічними особливостями особистості, яка його вчинила. Ці особливості позначаються на мотивації злочинної поведінки.

3.2.3. Мотиваційне відбиття морально-психологічних особливостей особи корисливого насильницького злочинця

У психології та кримінології, на превеликий жаль, досі не вироблено єдиного підходу до поняття «мотивація поведінки». Психологи під останньою розуміють: через психіку реалізовану детермінацію, значення предметів і явищ для людини [345, с. 370]; спонукання до дії певним мотивом або процес вибору між різними варіантами дій, що спрямовує активність на досягнення специфічних для даного мотиву цільових станів і підтримує цю спрямованість [346, с. 34]; систему спонукань, що породжують активність особи і визначають її спрямованість [347, с. 186]; вищу форму регуляції психічних процесів і рушійну силу людської діяльності [348, с. 123]; сукупність мотивів поведінки і діяльності [349, с. 43]; сукупність психічних утворень і процесів, що спонукають та спрямовують поведінку на життєво важливі умови і предмети, визначають пристрасність, вибірковість та кінцеву цілеспрямованість психічного відображення і врегульованої активності [350, с. 3] та ін.

Кримінологічне розуміння мотивації злочинної поведінки значною мірою похідне від психологічних напрацювань, оскільки останню найчастіше тлумачать як: метод самокерованості особи через систему стійких мотивів, внутрішнє обґрунтування мотивів [289, с. 87–88]; процес формування і виникнення мотиву (і цілі) злочинної поведінки [275, с. 39; 351, с. 14–15; 352, с. 38]; визначення особою характеру і спрямованості поведінки, формування її мотиву [353, с. 115]; обміркування мотивів [354, с. 28]; спонукання до дії певними мотивами [355, с. 94]; утворення мотиву і вибір способу дії з досягнення конкретної мети [356, с. 13] та ін.

Резюмуючи наведені визначення мотивації, відзначаємо таке: а) це психологічна категорія, яка є сполучною ланкою між інтелектуальною, вольовою та емоційними сферами особи; б) мотивація виконує спонукальну, цілеспрямовуючу та смислову функції свідомості і волі; в) відбиває домінуючу тенденцію моральних нормативних установлень, ціннісних переваг, провідних психологічних рис особи; г) вона є внутрішньою рушійною силою поведінки; д) мотивацію слід розглядати як передумову цілепокладання і підставу попереднього рішення щодо об'єктивної можливості та суб'єктивної здатності вчинити злочин у певний спосіб.

Звідси випливає, що мотивація збуджує і динамізує активність певної форми у визначеному метою напрямі і водночас виступає в ролі засобу вираження більш загальної категорії, яка й відбиває цілісний морально-психологічний образ корисливого насильницького злочинця, антисуспільну зорієнтованість його світоглядних позицій. Інакше кажучи, постає питання: що визначає мотивацію, її предметний зміст та форму втілення. Пошук відповіді на це запитання лежить у площині ретроспективного аналізу елементів мотивації корисливих насильницьких злочинів.

Щодо обсягу поняття мотивації висловлювалися різні судження, проте із незначними розбіжностями визнавалося, що вона охоплює: формування мотиву, цілепокладання, планування, вибір шляхів досягнення цілей, прогнозування можливих наслідків, прийняття рішення, контроль і корекцію дій, аналіз наслідків, каяття або вироблення захисного мотиву [357, с. 24–29; 358, с. 39–42]. Таке поняття за обсягом збігається із механізмом злочинної поведінки, бо включає як власне стадію мотивації, так і наступні стадії: планування, виконання злочину та настання суспільно небезпечних наслідків. І хоча у відомій монографії «Кримінальна мотивація» робиться слушне застереження про необхідність розмежування понять «мотивація» та «механізм» злочинної поведінки (мотивація — структурна одиниця і початкова ланка механізму здійснення злочину) [359, с. 15], однак тут же припускається суперечність, бо автори включають у мотивацію не тільки виникнення, формування і розвиток мотиву злочину, а й реалізацію у фактичних злочинних діях [359, с. 15]. Стадія реалізації мотиву в цілеспрямованих діях, як видається, помилково включена до мотивації, вона лежить за межами психологічної сфери свідомості особистості і належить до сфери зовнішніх діяльнісних проявів останньої. Мотивація на виході передбачає лише цілеспрямовану поведінкову готовність (потенцію), а не акт поведінки. Мотивація — психічна (когнітивна) діяльність із формування провідного (цільового) мотиву, динамізованого силою емоцій, що реалізується в намірі й рішенні вчинити злочин. Останні є кінцевим пунктом, результатом цього процесу. Практичне втілення мотиву у поведінкових актах не охоплюється мотивацією. Отже, мотивація корисливих насильницьких злочинів — *це процес виникнення і оформлення корисливого мотиву, втіленого в намірі та попередньому рішенні щодо можливості й доцільності отримання злочинцями матеріальної вигоди насильницькими засобами*. Звідси випливає етапність мотивації, котру ми поділяємо на чотири умовні

ланки: 1) виникнення мотиву — активізація під зовнішнім впливом або внутрішніми стимулами первинних збудників людської активності (потреб), що є першоджерелами зародження мотивів; 2) формування — усвідомлення мотивів через опрідечування, абстрактне уявлення про мету та у зв'язку з цим оцінювання здатності предметів служити задоволенню потреб [43, с. 288]; 3) установлення або упорядкування мотивів, виділення домінантного мотиву, який зумовлює постановку цілі, пов'язану із засобами досягнення бажаного результату, що здійснюється на основі оцінок умов досягнення мети, співвіднесення бажань і можливостей, а також зважуванням ціннісними орієнтаціями, моральними нормативними установленнями, світоглядними позиціями, особистими нахилами; 4) втілення мотивів — обмірковування ризиків і вигод, прийняття початкового рішення — взагалі реалізувати злочинний намір. В остаточному підсумку маємо упорядковані мотиви, загальну мету і початкове рішення взагалі реалізувати намір. На цьому мотивація вважається сформованою. Далі йде стадія планування (вибір об'єкта нападу, часу і місця, способів і знарядь, підшукування співучасників, прогнозування наслідків та ін.).

Кримінологами давно помічена неоднакова мотивуюча роль первинних збудників у формуванні мотивів злочинної поведінки. Доводиться, що найчастіше в ролі таких виступають потреби й інтереси, рідше почуття й переконання, також це можуть бути особисті риси, наприклад, агресивність, користолюбство та ін. [359, с. 12] Узагальнення результатів емпіричних досліджень корисливих та насильницьких злочинів дають підстави окреслити приблизне коло мотивотворчих потреб, як-от: забезпечення матеріального достатку, підтримання звичного дезадаптованого способу життя, пов'язаного із споживанням спиртних напоїв донесхочу, вживанням наркотиків і безмежними розвагами, ствердження «авторитету» серед співучасників, бажання мати престижні речі, накопичення грошей і цінностей [9, с. 90; 160, с. 190; 182, с. 109]. Однозначно з'ясувати, яка саме потреба стала підставою виникнення корисливого мотиву, досить складно, виходячи із аксіоматичного положення про полімотивацію, одночасне спричинення поведінкового акту декількома мотивами [41, с. 201–202]. Отже, можна припустити і поліпотребність — актуалізацію різнопланових потреб, які упорядковуються свідомістю залежно від ступеня нужденності особистості у певних благах на цей час, співвіднесенням із метою, розумінням можливості задоволення в конкретних життєвих умовах чи за сприятливої ситуації, а також із провідним інтересом, що

конкретизує потребу з точки зору емоційної привабливості. За своїм змістом і походженням потреби людей є соціально нейтральними та однаковими, втім у корисливих насильницьких злочинців у ході життєдіяльності устанавлюється досить обмежений і специфічний набір потреб, що відповідає способу й умовам життя, моральним устанавленням та ціннісним перевагам. Формування провідних потреб здійснюється залежно від повторюваних ситуацій або у контексті життєдіяльності в цілому, внаслідок чого окремі з них беруть верх над іншими, підпорядковують і деактуалізують решту, тим самим визначають домінуючу мотиваційну тенденцію психології особистості. Попередні результати нашого дослідження свідчать, що у корисливих насильницьких злочинців найчастіше переважають такі потреби: в отриманні задоволень шляхом розваг (азартно-ігрових, сексуальних тощо); емоційного насичення психофізіологічних залежностей і шкідливих звичок, пов'язаних із надмірним вживанням спиртних напоїв, наркотиків, одурманюючих речовин, або залежністю від них; забезпечення побутового матеріального комфорту і розширення споживацьких можливостей (раніше недоступне споживання матеріальних благ, зумовлене бажанням «пожити не гірше від інших»); статусні потреби володіння престижним майном (стильними речами і модними аксесуарами); поєднано більш високе місце у матеріальній стратифікації населення (володіння нерухомістю, престижними марками автомобілів, ексклюзивними речами, що створюють імідж ділової й успішної людини); домогтися визнання впливовості й авторитету серед оточення (потреба влади, розпорядження спільним майном і ставлення у залежність інших, утвердження «авторитету» не тільки надмірною жорстокістю, а й покращенням платоспроможності); підтримання високої самооцінки через самоствердження насильством. Перелічені потреби становлять основу корисливої мотивації осіб, зорієнтованих щодо насильницьких засобів заволодіння майном. Провідною корислива мотивація стає ще й завдяки нерозвиненості соціогенних потреб у корисливих насильницьких злочинців: у навчанні та набутті нових знань, розширенні світогляду, праці задля удосконалення професійної кваліфікації і підвищення рівня матеріального добробуту, самореалізації в улюбленій справі, життєстійкості і подолання складнощів соціального сходження, пошуку смислу життя, самоздійснення в життєвих зверненнях шляхом зайняття омріяного статусного положення в малих та великих соціальних групах. Активізація під зовнішнім впливом або внутрішніми стимулами найважливіших первинних збудників (потреба) запускає

розгортання і становлення корисливих мотивів за допомогою найближчої ланки — образного уявлення про предмети або об'єкти дійсності, що можуть задовольнити актуалізовані потреби. Раніше здійснений ретроспективний аналіз характеру опредмечення матеріальних потреб корисливими насильницькими злочинцями засвідчив таку послідовність за поширеністю: грошові та золотовалютні цінності; предмети побутового комфорту (аудіо-відеоапаратура, побутова техніка) і стильні носильні речі (засоби зв'язку, модний одяг); престижне майно, що символізує статус заможної й успішної людини сучасності (нерухомість, бізнес-активи, транспортні засоби); інше ліквідне майно, що має скільки-небудь помітний грошовий еквівалент або мінову вартість, а також продукція споживчого призначення. Характер привласненого майна відбиває не тільки предметний зміст корисливих мотивів, а й більш-менш повно відповідає прагненням уявного кінцевого результату, меті корисливих насильницьких злочинів. Згідно з відомим психологічним постулатом необхідною умовою усвідомлення мотиву як спонування до цілеспрямованої дії є постановка загальної мети [40, с. 564; 41, с. 201]. Для того щоб виник мотив, недостатньо потрібнісного відчуття нужди як такої, необхідно усвідомити, чого саме бракує особі, мислення має створити ідеальний образ об'єкта (предмета) дійсності, з якими потенційно пов'язується можливість задоволення потреби. Попереднє усвідомлення мотиву збігається із визначенням загальної мети, уявленням про бажаний результат, котрого в ідеалі має намір досягти особа, та визначенням можливих шляхів досягнення мети. Поки що мислення через асоціативні зв'язки відбиває спектр вірогідних об'єктів та предметів зовнішнього світу, які взагалі можуть служити задоволенню актуалізованих потреб. Мотиви, що утворилися в результаті поєднання потреб та образів предметів їх задоволення, існують у формі наміру, допустимої можливості. Спонукальної функції мотиви набувають при появі *інтересу*, коли потреба трансформується із нужди в благо, а пошукова активність розуму забезпечується пізнавальною та оціночною функцією. Мотивація проходить наступну ланку розвитку, пов'язану з інтересом — чуттєво-емоційним пристрасним оцінюванням значущості блага, що становить зміст потреби. На наш погляд, збудження корисливого інтересу викликається усвідомленням реалістичності задоволення потреби найбільш ергономічними засобами, що підсилює приємні передчуття задоволення від можливості заволодіти чужим майном. Каталізаторами корисливого інтересу виступають такі почуття та емоції: задріть, спокуса до наживи, задоволення від спо-

живання «по-панськи» і розваг, а також приховані образи за матеріальну несправедливість, ненависть до скоробагатків та недобррозичливе заздрісне ставлення до заможніших. У ролі найбільш потужних інтересів стимулювання динаміки розвитку корисливих мотивів у досліджуваній категорії злочинців виступають такі особисто значущі й емоційно привабливі бажання: безкаранно поживитися за рахунок чужого майна; використати злочинну групу (зусилля інших) для отримання особистої вигоди; привласнити необґрунтовано більшу частку при розподілі майна, здобутого кримінальним шляхом; одномоментно розбагатіти без трудових зусиль; здобути додаткові кошти для підтримання гедоністично-розважального способу життя та зробити доступним статусно-престижне споживання матеріальних благ; уникнути боргових зобов'язань; мати стабільне джерело незаконних доходів; зажити авантажної слави та ін.

Наступною ланкою розгортання мотивації йде упорядкування породжених потребами й окреслених інтересами сукупності мотивів, що перебувають у відносинах конкуренції і боротьби. Упорядкування початкових мотивів здійснюється особою через співвідношення із метою, ціннісними орієнтаціями, моральними нормативними установами, світоглядними позиціями, особистими нахилами. У конкурентній боротьбі мотивів перемагає те спонукання, котре визначає постановку мети [40, с. 542]. Одночасно із цілеутворенням особа подумки зіставляє вихідні умови, власні можливості і найголовніше — інтелектуально визначається з формою реалізації наміру. Варто наголосити: ще на етапі цілепокладання особа вже чітко знає, що буде реалізовувати мотив (намір) саме засобами насильства! Прийнято вважати, що особа уявляє лише образ кінцевого результату, якого бажає досягнути. Це не зовсім так, бо водночас особа усвідомлює й образ дій (форму реалізації наміру), що до нього призведуть. Без останнього неможливе подальше розгортання мотивації. Саме при виборі засобів реалізації мотиву ключову роль відіграють характерологічні риси особи, серед яких, за даними нашого дослідження, домінують: агресивність, емоційна неврівноваженість (підвладність почуттям і безпосереднім бажанням), жорсткість і радикалізм, схильність до ризику на фоні низького інтелекту. Каталізаторами прояву цих рис є стан алкогольного (наркотичного) сп'яніння, психічні розлади. Швидше за все, при обмірковуванні засобів реалізації мотиву збуджується осередок психіки, відповідальний за прояв цих характерологічних рис. На деякий час він стає панівним, домінантним, підкорює та підпорядковує решту соці-

ально позитивних рис і визначає зміст попереднього рішення — діяти насильницьким шляхом. Що характерно: вагання особи у цей момент мінімальні, бо подібне рішення забезпечується відповідними моральними установленнями, системою ціннісних переваг, суспільно небезпечним ставленням до недоторканності чужої власності і власника, про що відзначалося раніше. Далі особі необхідно оцінити ступінь вірогідності досягнення цілі за даних умов, зрозуміти її реалістичність. Інакше кажучи, йдеться про прагматичну доцільність реалізації наміру саме тепер, за конкретних сприятливих обставин. Здатність свідомості до випереджального відбиття активізує пошук у пам'яті інформації щодо особисто прийнятних засобів, включаючи еквівалент результатів задоволення тієї чи іншої потреби [410, с. 9]. Водночас посилюється приємне емоційне передчуття задоволення від можливості отримати матеріальну вигоду без належного еквівалента праці. Ранжування мотивів здійснюється залежно від доцільності їх реалізації, граничного наближення до ймовірно позитивного результату, що висуває на передній план єдине спонукання, яке збігається із конкретизованою метою, або найповніше відповідає їй. Потім виробляється ставлення до майбутньої поведінки та ймовірних наслідків, приймається рішення про доцільність та виконавчу спроможність реалізувати намір, мобілізується психологічна поведінкова готовність.

Авторський досвід спілкування із засудженими переконує, що грошово-валютні цінності були найбажанішими благами, якими в ідеалі прагнули заволодіти злочинці. Напевно, тільки у разі їх відсутності «доводилося» відбирати інше цінне майно потерпілих. Наведемо результати формалізованого інтерв'ювання засуджених корисливих насильницьких злочинців. Метою власної злочинної поведінки вони вважають: роздобути гроші для пиятики і розваг — 30 %, мати додаткові гроші для особистих витрат — 18 %, збагатитися, істотно поліпшити матеріальне становище — 17 %, забезпечити пристойний рівень споживання — 15 %, підняти свій авторитет серед співучасників — 8 %, віддати борги — 4 %, відновити матеріальну справедливість — 3 %, мати стабільне джерело кримінальних доходів — 3 %, задовольнити потребу у найнеобхіднішому — 2 %.

На питання: «Чи була в кінцевому підсумку досягнута мета, заради якої вчинено корисливий насильницький злочин?» 52 % опитаних відповіли — «ні»; 30 % — «так»; 18 % — «лише частково». Як бачимо, трохи більше половини злочинців розчаровані наслідками, оскільки розраховували отримати більший дохід, істотніший матеріальний зиск,

чого не сталося в остаточному підсумку. Саме з цієї причини розпадається більша половина злочинних груп, злочинці відмовляються від продовження кримінальної діяльності. Разом з тим майже половина злочинців визнала, що досягла бажаного результату повністю чи частково, а значить, напад забезпечувався ретельним плануванням, підготовкою, неабиякою вправністю виконання задуму.

Дослідженню підлягало і фактичне розпорядження матеріальними цінностями, яким заволоділи злочинці в результаті нападу. Слід взяти до уваги, що майно, отримане злочинним шляхом, звісно, якщо йшлося не про гроші та валюту, одразу збувалося, а виручені кошти згодом витрачалися на власний розсуд. Іноді йшлося про харчі та спиртні напої. Виявилося, що 39 % респондентів витратили їх на дозвілля та розваги (пиятика, наркотики, повії, азартні ігри), 22 % — на придбання стильних речей і предметів особистої зручності (модного одягу, взуття, мобільних телефонів та ін.), 19 % — на споживчі потреби і забезпечення умов побутового комфорту, 5 % — придбали дороге майно (транспортні засоби, нерухомість тощо), 2 % — безпосередньо вжили за призначенням, 13 % — не встигли розпорядитися у зв'язку із затриманням або через відсутність цінного майна у потерпілих.

Зіставлення відповідей дає уявлення про якісну неоднорідність корисливих мотивів, у яких виражаються різні відтінки цільового ставлення особи до посягання, що позначилися на його мотивації. За цим критерієм можна виділити декілька найбільш поширених груп корисливих мотивів насильницьких посягань, як-от: *утилітарні* мотиви гедоністичної спрямованості — підкорення мотивації пошуку точної вигоди, додаткових матеріальних засобів для субкультурного дозвілля і розваг та утилітарні мотиви споживацької спрямованості, пов'язані із забезпеченням побутового комфорту і зручності; *престижні* мотиви авантажної спрямованості (від фр. *avantage* — вигода, перевага, зверхність) [239, с. 14], пов'язаної із заволодінням стильними речами і молодіжно-модними аксесуарами, престижні мотиви *здирницької* спрямованості, пов'язані із набуттям багатства, утвердження в статусі ділової й успішної людини.

На виході кінцевої ланки мотивації маємо домінуючий мотив, конкретизовану мету і початкове рішення реалізувати намір. О. Л. Дубовик встановила деякі особливості прийняття рішень розбійниками як найтипівішими представниками корисливих насильницьких злочинців. За її даними, 90,4 % розбійників прийняли завчасні рішення про вчинення нападу, що підкреслює існування високої психологічної

готовності реалізувати намір саме у насильницький спосіб [275, с. 136]. Доведено, що розбійники порівняно з убивцями менше схильні до прийняття інтуїтивних рішень (12,3 % проти 30 %) [275, с. 142], обмірковують і зважують різні варіанти реалізації намірів, у тому числі запасні (62,8 % проти 31 %) [275, с. 144], рідко відчують тиск ситуації (34,2 % проти 42,7 %) [275, с. 139], майже не вагаються, коли наважуються вчинити напад (6 % проти 16 %) [275, с. 156], бо виявляють стійку прихильність саме до такого різновиду злочину (69,9 % проти 37,3 %) [275, с. 150]. Продуманість намірів розбійників виявилася ще й у тому, що 64,4 % із них рішення про напад пов'язували із певними умовами, зокрема: створення сприятливої обстановки (66 %), підшукування співучасників (19 %) і зняття посягання (7 %), знищення слідів злочину і забезпечення алібі (9 %) [275, с. 143, 152].

Корислива мотивація, поєднана з насильницьким ціледосягненням, втілюються у початковому рішенні реалізувати намір за сприятливих умов. Зважимо й на ту обставину, що більшість корисливих насильницьких злочинців на момент протиправного посягання перебували у задовільному стані, що свідчить про осмисленість їх рішення. Зокрема, *задовільний стан* мали: корисливих убивць — 52,6 %, найманих убивць — 93,6 %, викрадачів людей — 89,7 %, грабіжників — 53,7 %, розбійників — 54,0 %, вимагачів — 59,9 %, бандитів — 76,3 %, захоплювачів транспорту — 75,4 %; *стан алкогольного сп'яніння* виявлено у 46,1; 6,4; 10,3; 45,8; 44,6; 39,5; 22,5; 23,8 % осіб відповідно; *стан наркотичного сп'яніння* — 1,3; 0,0; 0,0; 0,5; 1,4; 0,6; 1,2; 0,8 % відповідно. Звідси висновок: узвичаєне твердження про переважно алкоголізовану і ситуативну мотивацію корисливих насильницьких посягань, спонтанність злочинного рішення і негайність реалізації наміру, у тому числі і під конформним впливом групи, не є безумовним і не стосується усього контингенту злочинців. Насправді причиною, здавалося б, алогічного доведення себе до стану алкогольного чи наркотичного сп'яніння виступає прагнення здолати психологічний бар'єр кримінально-правової заборони, набути сміливості й рішучості, полегшити боротьбу мотивів на користь тих, які визначають взагалі-то нескладну з огляду на прибутковість злочинну мету. Що характерно: ризик невдачі тим вищий, чим більша прибутковість запланованого посягання, і тут уже чітко простежується цілком правильний алгоритм цілепокладання та ціледосягнення, адже із наведених результатів стає очевидним зв'язок між високодохідною злочинною поведінкою і низькими показниками стану алкогольного / наркотичного сп'яніння, і

навпаки, низькодохідною злочинною поведінкою та високими зазначеними показниками. Якщо йдеться про цілі невеликої та середньої у вартісному вимірі складності, то нетверезий стан є свідченням завчасної впевненості злочинців у позитивних наслідках реалізації плану. Натомість складні цілі корелюють із підвищеним ризиком недосягнення бажаного результату та загрозою негативних наслідків, що породжує зібраність, ретельну підготовку, контроль за ходом виконання плану, гнучке корегування дій у разі виникнення непередбачуваних ускладнень. Забезпечити посилений режим інтелектуальної і вольової регуляції поведінки у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння досить складно, саме тому злочинці віддають перевагу тверезому способу мислення і виконання намірів.

Вищевикладене дає підстави для таких висновків. Як правило, вже на етапі оформлення (структурної організації) мотивів, коли на передній план виходить єдине домінантне спонукання, особа одночасно усвідомлює характер засобів (форму виконання наміру), оцінює ступінь ефективності саме цього інструментарію у досягненні бажаного результату. Вельми вірогідно, що саме в цей момент спрацьовують провідні характерологічні риси, особисті схильності та усталена система ціннісних орієнтацій. Складно поєднуючись, вони санкціонують початкове рішення взагалі реалізувати задумане корисливе насильницьке посягання, тим самим особа стверджується у намірі, активізується її готовність здолати внутрішній морально-психологічний бар'єр і наважитись на напад, після чого розгортаються наступні ланки механізму злочинної поведінки.

Стосовно того, що ж визначає мотивацію, її предметний зміст та форму втілення у початковому рішенні, маємо такі міркування. Визнані у психології фахівці з проблем особистості та її поведінки дійшли висновку, що мотивація нерозривно пов'язана зі *спрямованістю особистості* [317, с. 31; 361, с. 333; 362, с. 27]. Виходячи з цього аксіоматичного положення робимо висновок: визначає та генералізує мотивацію саме спрямованість особистості як інтегративна властивість її цілісного морально-психологічного образу, першооснова спричинення цілеспрямованої активності. Звідси випливає вирішення нами основного дослідницького завдання цього підрозділу: корислива спрямованість насильницької орієнтації і є тією домінантною властивістю особистості злочинця, яка структурно організовує, бере верх і підпорядковує всі інші риси та характеристики, утворює своєрідну вісь

свідомості і волі, визначає й генералізує мотивацію. Інакше кажучи, спрямованість особистості пронизує усі її сфери (інтелектуальну, емоційну, вольову), утворює вісь свідомості, що проектує вектор діяльничих виявів, знаходить своє продовження в ньому і зовнішній вираз. Ціннісні орієнтації є підґрунтям спрямованості, бо саме на їх базі початково формується остання. Ціннісні орієнтації, складно поєднавшись із характерологічними рисами, психологічними та біопсихологічними особливостями, інтегруються у спрямованість особистості, яка визначає предметний зміст мотивації.

3.3. Корислива спрямованість насильницького прояву як інтегративна властивість особистості злочинця

Проблема спрямованості особистості набула міждисциплінарного значення, однак уніфікованого підходу до її вирішення поки що не існує. Сучасний стан розробленості проблеми можна охарактеризувати трьома критеріями: а) неоднакова репрезентація психологічними теоріями; б) специфіка різнорівневого аналізу представниками різних галузей знань; в) неоднозначний структурний склад елементів, що охоплюються цим поняттям. У науковий обіг термін «спрямованість» увів психолог С. Л. Рубінштейн (1946 р.), який вважав, що питання спрямованості має розкриватися через динамічні тенденції й установки, в основі яких лежать потреби, інтереси та ідеали, втілені у мотиви, котрі спрямовують діяльність, при цьому самі мотиви визначаються її цілями та завданнями [40, с. 623]. Під динамічними тенденціями С. Л. Рубінштейн розумів провідні мотиви й установки, що породжуються *позицією особистості* (курсив наш. — Б. Г.). Остання полягає у ставленні до визначених цілей і завдань та виражає вибіркочув змобілізованість і готовність їх реалізувати у певний спосіб [40, с. 623–625]. Відтоді проблема спрямованості особистості посіла чинне місце у психологічній теорії й привернула увагу вчених суміжних галузей знань. Проте досі не склалося єдиного підходу стосовно поняття «спрямованість», що позначається на неоднозначному концептуальному вирішенні проблеми особистості злочинця загалом та особистості корисливого насильницького злочинця зокрема. Беззаперечно визна-

валася соціальна природа психологічної категорії «спрямованість особистості». Розходження думок науковців стосувалося визначення методологічної функції зазначеної категорії, а також складу елементів, що становлять її зміст. Існуюче розмаїття точок зору з цього приводу можна згрупувати у два основних підходи.

Більшість фахівців, які розробляли проблематику особистості в психології, твердять, що спрямованість — головна системно-структурна властивість особистості, яка виконує інтегративну функцію структури, відбиває цілісність модусу особистості, фіксує стійкість системи, її самоорганізацію і саморегуляцію у відносинах із різними сторонами соціальної дійсності. У різні часи обстоювали цю ідею такі відомі науковці, як: С. Л. Рубінштейн [40, с. 60], В. М. М'ясищев [363, с. 48], О. М. Леонтьєв [41, с. 202–203], Д. О. Леонтьєв [316, с. 213], Б. Ф. Ломов [364, с. 311], В. С. Мерлін [362, с. 27], К. К. Платонов [365, с. 151], Л. І. Божович [361, с. 168], Б. Г. Ананьєв [366, с. 67] та ін. Це положення стало панівним у кримінології.

Представники другого підходу (В. А. Ядов [317, с. 23], О. Г. Асмолов [367, с. 62], Є. А. Подольська [318, с. 74] та ін.) інтегративною властивістю особистості визнають ціннісні орієнтації. Останні є базовою характеристикою, на основі якої формуються всі інші структурні елементи, у тому числі спрямованість. На їхню думку, у співвідношенні ціннісних орієнтацій і спрямованості особистості провідна роль відводиться першим, при цьому визнається нерозривний зв'язок між ними. І це правильне судження. Якщо хочемо змінити спрямованість, потрібно перш за все змінювати ціннісні орієнтації.

Спробуємо дати кримінологічне поняття категорії «спрямованість особистості злочинця». Передусім зазначимо, що провідні наукові школи розглядали категорію «особистість» як узагальнений діяльнісний суб'єкт (соціальний клас, група, індивід), який вступає у пануючі суспільні відносини, вибірково взаємодіє із тими чи іншими сторонами соціальної дійсності. Спільним у всіх концепціях було те, що науковці виводили єдиний принцип внутрішньої організації особи, на основі якого вибудовувалася ієрархічна структура зв'язків із системою суспільних відносин. У різних концепціях таким принципом пропонувалося визнати: «динамічну тенденцію» (С. Л. Рубінштейн) [40, с. 623], «домінуючі відносини» (В. М. М'ясищев, В. С. Мерлін) [363, с. 49; 362, с. 27], «сміслові мотиви» (О. М. Леонтьєв, Д. О. Леонтьєв) [41, с. 202–203; 316, с. 213], «динамічну смислову систему» (О. Г. Асмолов) [367,

с. 67], «домінуючі мотиви» (Л. І. Божович, Б. Ф. Ломов) [361, с. 168; 364, с. 313], «динамічну структуру» (К. К. Платонов) [365, с. 136], «основну життєву спрямованість» (Б. Г. Ананьєв) [366, с. 69], «диспозицію» (В. А. Ядов) [317, с. 12] тощо. Більшість запропонованих критеріїв системної організації особистості мали психологічне походження, що є цілком виправданим з огляду на предметну належність категорії спрямованість. Вузькопсихологічне тлумачення спрямованості давав К. К. Платонов: «соціально зумовлений вищий рівень особистості, що включає потяги, бажання, інтереси, нахили, ідеали, світогляд та переконання [365, с. 137]. У цьому визначенні не знайшлося місця ціннісним орієнтаціям та характерологічним рисам особи. Разом з тим концепція диспозиційної регуляції соціальної поведінки особи (В. А. Ядова) поширювала свою дію і на соціально-груповий рівень, а теорія відношень особистості (В. М. М'ясищева) претендувала на роль загального вчення про особу як суб'єкта суспільних відносин.

В. М. М'ясищев концептуально розглядав спрямованість особистості як домінуючі відносини: свідомий, вибірковий, заснований на досвіді зв'язок із різними сторонами соціальної дійсності, що виявляється у діях, реакціях й емоційному ставленні до них [363, с. 48]. Зазначалося, що відносини — рушійна сила, потенціал особистості, які визначають міру інтересу, ступінь вольових зусиль [363, с. 49]. Відносини становлять систему, структуровану за ступенем узагальнення: від зв'язків із суспільством (макросередовищем) до зв'язків із соціальними групами (мікросередовищем) і далі у площину міжособистісних зв'язків [363, с. 92]. Подібне розуміння спрямованості виходить за межі вузькопсихологічного тлумачення, воно відбиває взаємодію особи і середовища, тому присуті є соціально-психологічним і більш привабливим для кримінології. З'ясувати природу соціально-психологічних зв'язків допоможе осмислення функцій спрямованості особистості як соціального типу. Пропонується вирізнити три взаємопов'язані функції: когнітивну (пізнавальну та оцінкову), емотивну (емоційне ставлення) та конативну (поведінкову) [363, с. 130]. Пізнавальна функція полягає у неповторному засвоєнні соціального досвіду, норм і цінностей суспільства із перетворенням їх у стійкі елементи групової й індивідуальної свідомості, що забезпечують вибіркове сприйняття середовищних впливів та служать критерієм оцінок матеріальних і духовних благ, поведінки інших людей. У підґрунті таких оцінок лежать інтереси — вибіркове ставлення особистості до об'єктів соціальної дій-

ності в силу їх потрібнісної значущості та емоційної привабливості [368, с. 141]. Інтерес відбиває потребу у володінні суб'єктивно значущим благом. Відповідно до ціннісних орієнтацій та провідних інтересів здійснюється формування намірів і доцільний вибір оптимальної за даних соціальних умов поведінкової програми їх реалізації. Для того щоб наміри не залишилися каталогом ідей та цілей, необхідна мотиваційна динамізація вольових зусиль, перехід від планів до їх виконання. Слід підкреслити соціальне походження спрямованості, первинну сформованість уже у підлітковому віці. За даними експериментальних досліджень Л. І. Божович, становлення достатньо визначеної, відносно стійкої спрямованості особистості простежується у віці 12–15 років, бо на цей час основні цінності суспільства, моральні норми і правові заборони вже засвоєні, сформовані домінуючі мотиви [361, с. 168–169]. Зрозуміло, що у міру набуття життєвого досвіду здійснюється певне корегування картини світосприйняття, особистість остаточно стверджується у своїх оцінках, намірах, стратегіях поведінки. Відбувається фіксація ієрархії цінностей, які інтегруються в систему ціннісних орієнтацій особистості, що відбивають світоглядні позиції, моральні переконання, життєві принципи, рівень правосвідомості, смислові мотиви життєдіяльності. Ієрархія цінностей розуміється як структура переваг, порівняльна значущість для особистості. Зміст ціннісних орієнтацій виражає стратегічні життєві плани і поведінкові програми з їх реалізації. Із усієї сукупності суспільних відносин, що панують у суспільстві та соціальних групах, особистість на основі здобутого соціального досвіду, виходячи із власних потреб та інтересів, узгоджених із ціннісними орієнтаціями, обирає найбільш суб'єктивно значуще середовище, і саме з ним встановлюються стійкі зв'язки. Останнє впливає на формування та розвиток особистості, створює необхідні умови для поглиблення дефектів психології, утвердження антисуспільної позиції, підтримання відповідного способу життя, стимулює криміногенну мотивацію і наміри щодо можливості насильницького збагачення. Оскільки категорія «спрямованість особистості» вживається у значенні домінуючої, стисло розкриємо зміст принципу домінанти. О. О. Ухтомський тлумачив *домінанту* як: «пануючий осередок збудження у психіці, що визначає характер реакцій нервових центрів у даний момент... це керівний центр, що накопичує імпульси, котрі течуть у центральну нервову систему, і одночасно пригнічує активність інших центрів регуляції активності, підкорює їх» [369,

с. 33–34]. Домінанта зумовлює вибіркоче сприйняття енергоінформаційних потоків середовища у даний момент і визначає спосіб реагування на впливи, що надходять ззовні. Концентрація і вибіркочість в інтегрованому вигляді відбивають системну властивість домінанти — *векторальність*, наперед визначений напрям поведінкових реакцій, здійснених у певний спосіб [369, с. 33–34]. Межі застосування принципу домінанти з часом розширилися від індивідуальної регуляції поведінкових актів до рівня міжсуб’єктної взаємодії членів соціальної групи і далі, на рівень соціальної активності в її діяльнісних виявах [363, с. 97]. Звідси спрямованість особистості можна уявити як схильність мислити і здатність діяти у певному напрямі, надавати перевагу одним формам ціледосягнення над іншими (насильницьким над ненасильницькими). Думається, що корислива спрямованість буває двох видів діяльнісного прояву: насильницька і ненасильницька.

Суб’єктивна вибіркочість, або пристрасність, як властивість спрямованості особистості втілюється у здатності займати певну позицію щодо найбільш значущих суспільних цінностей, моральних приписів і кримінально-правових заборон. Така пристрасність залежить від особливостей психології й характерологічних рис особистості, а також деякою мірою — від психофізіологічних властивостей. Г. Л. Смирнов убачав тісний зв’язок між спрямованістю й типовими рисами особистості, що зумовлюють стійкі поведінкові тенденції [370, с. 52–53]. На розвиток цієї ідеї кримінологи дійшли висновку, що спрямованість має бути визнана узагальнюючим показником особи і підставою соціальної типізації [371, с. 39; 335, с. 183].

Викладені положення соціально-психологічного вчення про спрямованість особистості дають підстави зробити деякі проміжні висновки у контексті нашого дослідження. Спрямованість як системна властивість психології особистості формується у міру соціалізації і становлення особистості як суб’єкта суспільних відносин, індивідуального засвоєння цінностей і норм суспільства та соціальних груп, котре здійснюється за участю психофізіологічних особливостей. Соціальне формування і розвиток особистості відбувається у межах малих і великих соціальних груп та в системі загальносуспільних зв’язків. В інтегрованому вигляді спрямованість являє собою особисте ставлення до значущих об’єктів соціальної дійсності, що мотивує соціальний вибір шляхів і засобів задоволення потреб та інтересів. З точки зору кримінології, спрямованість особистості злочинця стано-

вить собою ланку зв'язку між провідною мотивацією та генеральною лінією поведінки, так званою поведінковою тенденцією. За змістом спрямованості ми робимо висновки про психічний склад та цілісний соціальний образ особистості злочинця, аналізуючи у ретроспективі її вчинки і пояснюючи причини вибору кримінального варіанта поведінки, у нашому випадку вибору насильства як засобу досягнення корисливих цілей. Осмислення проблеми спрямованості особистості має відбуватися на трьох рівнях наукового аналізу — загальносоціальному, соціально-груповому та індивідуальному. Підсумовуючи усе вищевикладене, можна дати визначення. Під корисливою спрямованістю насильницького прояву розуміємо: *домінантну морально-психологічну властивість, яка визначає насильницьку зорієнтованість особистості на досягнення корисливих цілей.*

Змістом корисливої спрямованості насильницького прояву є суспільно небезпечне ставлення до власності і недоторканності психофізичного статусу суб'єкта власності. Такому ставленню передувало викривлене сприйняття суспільних цінностей, норм, криміналізація інтересів у сфері суспільного виробництва і споживання матеріальних благ, що призвело до дефектного оцінювання суспільних відносин власності та недоторканності суб'єкта власності. Конфлікт між сферою матеріальних устремлінь і нормативною сферою дозволених засобів їх досягнення має морально-психологічне підґрунтя. Зорієнтованість на отримання матеріальної вигоди засобами кримінального насильства є домінуючою в особистості через те, що вона співіснує з просоціальною спрямованістю, яка недорозвинена, пригнічена, тому підвладна першій. У домінантній корисливій спрямованості насильницького прояву об'єктивуються всі деформації ціннісно-нормативної сфери свідомості, негативні психологічні риси особистості та біопсихологічні особливості. Вона підпорядковує волю, скеровує емоції, задає ракурс сприйняття оточуючого середовища і визначає ставлення до нього, й у такий спосіб орієнтує у виборах варіантів поведінки та життєвої стратегії загалом, динамізує мотивацію.

З одного боку, спрямованість спричиняє корисливий насильницький злочинний прояв (діяльність чи злочин), а з другого — визначається ним. Судити про спрямованість особистості злочинця можна ретроспективно, аналізуючи зміст злочинних проявів. Утім, знаючи закономірності її формування, можна прогнозувати перспективну лінію реалізації корисливої мотивації насильницькими засобами. Викладені

судження базуються на постулатах діалектичної єдності свідомості і діяльності. С. Л. Рубінштейн зазначав, що тільки через діяльність можливо пізнати свідомість особистості, її психічну сферу, котра опосередковується ставленням до оточуючої дійсності. Неприпустимо розривати діалектичний зв'язок внутрішнього складу особистості і зовнішнього діяльнісного вияву [40, с. 30]. Причинна функція спрямованості особистості полягає в тому, що вона визнається продуктом соціалізації, константою свідомості. Інакше кажучи, відстоюється ідея: яка спрямованість, така й особистість. Суспільне буття визначає свідомість, котра спричиняє діяльність. Причинно-наслідкові зв'язки між особою та її діяльністю мають як прямий, так і зворотний характер. З одного боку, особа проявляється в діяльності, служить її причиною, сама ж діяльність виступає наслідком, при цьому функцію спричинення діяльності відіграє спрямованість. З другого боку, у процесі діяльності продовжується формування свідомості особи (оновлюються риси, частково змінюється характер спрямованості) і тут вже сама діяльність служить причиною становлення якісно іншої особистості (змістовно оновленої спрямованості), яка виступає наслідком попередньої. У кримінологічній інтерпретації нашої проблематики викладені судження фактично означають існування первинної ланки формування корисливої спрямованості насильницької орієнтації особистості злочинця та вторинної ланки ствердження, диференційованого закріплення цієї системної ознаки [372, с. 230]. Насамперед ідеться про соціальне визрівання означеної спрямованості особистості під впливом оточуючого середовища. Надалі в ході злочинної діяльності відбуваються поглиблення і закріплення домінантних особистісних рис, котрі забезпечують стандартизацію видової спрямованості за окремими профілями (грабіжницьким, розбійницьким, бандитським та ін.).

3.4. Кримінально-правова характеристика особи корисливого насильницького злочинця

Дослідницьким завданням цього підрозділу буде аналіз й оцінка спрямованості корисливих насильницьких злочинців за сукупністю найбільш кримінологічно інформативних показників: *форма реалі-*

зації, інтенсивність, дієвість, глибина. Звідси впливає набір ознак, які беруться за основу структурного аналізу: *форма реалізації* корисливої спрямованості насильницького прояву вимірюватиметься за показниками форми злочинної поведінки (одноособна чи групова), *інтенсивність спрямованості* диференціюється за стійкістю намірів (одноразові, неодноразові посягання), *дієвість* — за мірою прибутковості (на організованій чи професійній основі задля систематичного або сталого отримання злочинних прибутків у великих та особливо великих розмірах), критерієм виміру *глибини спрямованості* буде суб'єктивне ставлення до продовження злочинної діяльності раніше судимими особами.

Форма реалізації корисливої спрямованості насильницького прояву, як правило, є груповою: 60,5 % вбивств із корисливих мотивів, 100 % вбивств, вчинених на замовлення, 100 % бандитизму, 65,3 % грабежів, 75,2 % розбоїв, 74,4 % вимагань, 73,4 % незаконного заволодіння транспортними засобами, 78,6 % незаконного позбавлення волі та викрадення людей. Зважимо й на ту очевидну обставину, що не завжди органам кримінального переслідування вдається у повному складі викрити й заарештувати усіх учасників злочинних груп корисливого насильницького спрямування. Звідси припускаємо, що показник групової форми реалізації корисливої спрямованості насильницького прояву у дійсності може виявитися ще вищим. Одноособно вчинялося 39,5; 0,0; 0,0; 34,7; 24,8; 25,6; 26,6; 21,4 % злочинів відповідно. У пошуках пояснення тенденції переважання групових форм злочинної поведінки ми включили до переліку питань формалізованого інтерв'ю пункт щодо причин об'єднання винних у злочинні групи. Відповіді засуджених можна систематизувати таким чином: разом легше реалізувати злочинний намір, потрібні взаємодопомога і підтримка — 32,5 %, під впливом переконань (подекуди обману) з боку співучасників — 27,4 %, через непевність у можливості здолання фізичного опору потерпілого — 22,4 %, небажання втратити авторитет серед інших співучасників — 14,1 %, під тиском співучасників — 3,6 %.

Отже, в основі об'єднання зусиль корисливих насильницьких злочинців лежить інструментальна складова виконання спільної домовленості про досягнення єдиної для всіх злочинної мети та індивідуально вигідного для кожного результату. Фактично йдеться про завчасну згоду учасників групи щодо обставин злочину, вчинення якого планується, і ця домовленість закріплюється змістом попередньої змови.

Останню з кримінологічних позицій можна розцінювати як план спільних дій (нехай навіть у найзагальніших рисах та усній формі), розробка якого залишається поза увагою органів досудового слідства. Більше того, недосконала конструкція ст. 28 КК України, на переконання фахівців-криміналістів та кримінологів, допускає використання оціночної термінології, що істотно ускладнює їх правильну кваліфікацію та відповідне розмежування за критерієм стійкості щодо груп — за попередньою змовою, організованих груп та злочинних організацій [20, с. 277; 373, с. 40; 374, с. 34]. Утім саме стійкість суб'єктивних зв'язків, стійкість умислу найповніше у кримінологічному сенсі характеризує ставлення злочинців до кримінальних засобів задоволення матеріальних потреб та корисливих інтересів. У цьому контексті доречно підкреслити прямий умисел злочинців, які діють у складі груп за попередньою змовою, не говорячи вже про організовані групи, банди та злочинні організації. Досвід спілкування із засудженими переконує у наявності планів посягань, елементарному розподілі ролей навіть між співвиконавцями щодо реалізації об'єктивної сторони злочину. Зрозуміло, що складна структурна організація об'єднання передбачає удосконалену функціональну диференціацію обов'язків її членів. Попередня узгодженість (нехай навіть в усній формі) спільних насильницьких дій показово характеризує особу злочинця, підкреслює цілеспрямованість лінії поведінки та виражає схвальне ставлення до злочинної поведінки та її наслідків. Вивчення матеріалів судової практики засвідчує, що в середньому 75–85 % учасників злочинних груп корисливого насильницького спрямування складають виконавці (співвиконавці), 12–17 % — організатори, на пособників і підбурювачів припадає 3–8 %. Результати дослідження показників кількісного складу злочинних груп корисливого насильницького спрямування відображено у табл. 16.

Дані табл. 16 добре ілюструють переважання груп із двох і трьох осіб, що пояснюється домінуванням простої форми співучасті, співвиконавчим способом злочинних дій. Кількісний критерій складу груп є малоінформативним щодо визначення стійкості умислу членів таких об'єднань, бо, наприклад, частка організованих груп є доволі невисокою: незаконне позбавлення волі та викрадення людей — 9,1 %, вбивства на замовлення — 8,6 %, вимагання — 7,4 %, незаконне заволодіння транспортом — 4,2 %, розбої — 3,9 %, вбивства з корисливих мотивів — 2,7 %, грабежі — 1,2 %. Зазначене не стосу-

Кількісний склад груп корисливого насильницького спрямування

Кількість осіб у групі	Види корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
2 особи	67,1	54,3	45,5	74,1	67,3	49,2	–	68,1
3 особи	24,7	40,0	18,1	18,5	20,4	29,8	5,0	25,5
4–6 осіб	8,2	5,7	36,4	7,4	11,4	19,5	67,5	6,4
понад 6 осіб	–	–	–	–	0,9	1,5	27,5	–

ється банд, котрі в основному створювалися у формі організованих груп (95 %) і подекуди навіть злочинних організацій (5 %). З наведеного вбачається дві потужні тенденції. У своїй масі групи корисливого насильницького спрямування мають у своєму складі дві чи три особи та нестійкі злочинні наміри. Це свідчить про невиразну та нестійку корисливу спрямованість насильницького прояву. Дійсно, злочинці усвідомлюють, що одноосібно дуже проблематично вчинити результативний напад із корисливою метою, тому об'єднуються. Однак подібне об'єднання, ймовірно, має пробний характер, нападники значною мірою покладаються на вдачу і підтримку один одного та очікують: а що ж із цього вийде, який буде зиск? Найчастіше малочисельні нестійкі групи створюються експериментально, з невизначеною перспективою продовження спільних дій, під разове завдання насильницького заволодіння майном. З позицій дотримання кругової поруки при очевидній імовірності кримінального переслідування цілком оптимальним виглядає малочисельний склад таких груп. Рівновеликі частки розподілу злочинного доходу, пов'язаність спільним застосуванням насильства до потенційної жертви, взаємне прийняття ризику активізують волю невідкладно реалізувати намір кримінального збагачення. Водночас відсутність перспективної програми спільних дій свідчить про нестійкість намірів, фрагментарність виявів злочинної волі, недостатню підготовленість посягань. Мотива-

ційним підґрунтям формування груп, які включають двох чи трьох осіб, переважно виступає тимчасовий збіг корисливих інтересів, що відбиваються у спільній меті заволодіння чужим майном. Тому якщо інтереси «розійдуться» або неповною мірою будуть задоволені, група розпадається.

На підтвердження нашої думки наведемо доволі ілюстративні дані щодо способів групоутворення. Методом анкетування осіб, засуджених за грабежі, розбої, вимагання та бандитизм, кримінологи встановили такі, способи формування груп корисливої насильницької спрямованості: пропозиції та переконання організатора — 17 %, відверті розмови у колі довірених осіб — 14 %, колективні міркування щодо пошуку коштів на особисті витрати — 27 %, ініціатива одного із приятелів під час спільного вживання спиртних напоїв і згода решти — 41 % [375, с. 72]. На перший погляд, у переважній більшості випадків ідея про об'єднання зусиль із метою насильницького заволодіння майном нібито виникала спонтанно, під час спільного проведення дозвілля. Проте зважимо, що подібного роду ідеї спадають на думку далеко не кожному і виголошуються вони у колі однопумців, морально та психологічно готових їх сприйняти належним чином, підтримати і реалізувати. Пропозиції вчинити напад з метою наживи випадковим людям не робляться. Звідси напрашується висновок, що для активізації і прояву індивідуально прихованої корисливої спрямованості насильницького прояву необхідно групове схвалення, відчуття психологічної єдності, колективної сили.

Поряд із цим у структурі злочинних груп вирізняються організовані групи і банди, в яких якісно інша система групоутворення, об'єктивно прибутковіший характер злочинної діяльності, вищий ступінь згуртованості співучасників, що вказують на укорінення корисливої спрямованості насильницького прояву.

Заслуговує на увагу з'ясування причин нестійких суб'єктивних зв'язків між особами, які набули якісно нового соціального статусу учасника злочинних груп корисливого насильницького спрямування. Щоб розібратися із питанням статусних змін свідомості і поведінки члена злочинних груп, спочатку спробуємо з'ясувати характер їх дозлочинних стосунків, основні способи формування груп, мотиваційну підставу групоутворення, зміст взаємин після вчиненого посягання.

Вивчення судової практики показало, що найчастіше злочинні групи корисливого насильницького спрямування утворюються на основі дружніх, дозвільних та приятельських стосунків, у чому можна переконатися, проаналізувавши показники табл. 17. Ця обставина свідчить про керівний принцип особистої довіри на етапі пошуку співучасників, що зводить нанівець залучення випадкових виконавців, оскільки співучасники підбираються із кола добре знайомих осіб, схильних до насильницьких дій і небайдужих до отримання незаконної вигоди.

Таблиця 17

**Характер зв'язків між учасниками груп
корисливого насильницького спрямування**

Характер зв'язків між співучасниками	Види корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Родинні, сімейні	9,3	2,8	9,1	4,9	4,5	8,9	20,0	8,5
Дозвільні, приятельські, спільні інтереси	58,3	17,1	45,4	71,6	61,6	53,9	37,5	49,0
Досвід злочинних дій (у т. ч. спільних)	25,8	11,4	27,3	17,3	25,2	26,8	27,5	27,6
Інші (ділові, любовні)	6,6	68,5	18,2	6,2	8,7	10,4	15,0	14,9

Також привертають увагу родинні зв'язки, що зазвичай поєднують осіб, які планують корисливі насильницькі злочини, із високою вірогідністю супроводження їх умисними вбивствами, або коли планується високодоходна злочинна діяльність і виникає бажання збільшити частку злочинних доходів на користь родичів. Звісно, тут не обійтися без гарантій особистої відданості, почуття родинної кругової поруки при ймовірному притягненні до кримінальної відповідальності.

Майже 1/3 злочинних груп корисливого насильницького спрямування утворена із числа осіб, які разом відбували покарання пере-

важно за однорідні злочини і ще в колоніях виношували плани майбутніх групових посягань. Сюди ж належать і ті, що мали попередній досвід спільного вчинення крадіжок та інших корисливих злочинів, а згодом переорієнтувалися на корисливу насильницьку злочинну діяльність.

Так звані ділові стосунки зі злочинним середовищем використовуються для створення групи під конкретну мету, коли укладається своєрідна угода на виконання злочинних дій за грошову винагороду або обіцяну частку від майбутнього злочинного доходу. Трапляються випадки створення діадних чоловічо-жіночих злочинних груп між коханцями чи особами, які перебували в інтимних стосунках.

Ретроспективна оцінка події злочину та її результатів учасниками груп, аналіз інструментального «внеску» кожного з них у досягнення єдиної мети, розміру індивідуальної вигоди тощо у більшості випадків виявляють розходження очікувань її членів із реальними наслідками. Логіка післязлочинної поведінки учасників групового нападу відбивається розхожими у злочинному середовищі висловами «пограбували разом, але потім кожному своє», «поділили і порозбігалися». Значною мірою цьому сприяє досить поширена завчасна домовленість про розподіл грошових коштів та майна, вилучених у результаті посягання, у рівних частках. Проте навіть за таких умов понад 38 % колишніх співучасників гостро конфліктували на ґрунті взаємних звинувачень у привласненні більшої частини злочинного доходу, що лише прискорює розпад груп одразу після посягання [375, с. 62].

Переконатися у правильності наших міркувань можна на прикладі дослідження показників тривалості існування злочинних груп та інтенсивності спільної злочинної діяльності, які відбивають *інтенсивність корисливої спрямованості насильницького прояву*.

Учасники переважної частини злочинних груп (66 %) вчиняли один епізод упродовж доби, після чого група припинила своє існування, головним чином через розчарування мізерною часткою особистої вигоди, нестійкість кримінальних намірів та затримання кожного десятого злочинця. В основному це стосується умовної групи низькодоходних посягань. Слід підкреслити ту особливість, що багатоепізодна корислива насильницька злочинна діяльність найчастіше притаманна групам, члени яких вчиняють саме високодоходні злочини. Корислива спрямованість насильницького прояву підсилюється і поглиблюється тривалістю групової злочинної діяльності,

**Співвідношення між тривалістю та інтенсивністю
злочинної діяльності груп корисливого насильницького спрямування**

Тривалість злочинної діяльності групи		Інтенсивність злочинної діяльності групи (кількість епізодів), %										Всього, %
		1	2	3	4	5	6-10	11-15	16-20	по-над 20		
1 доба	66,1	94,8	3,4	0,9	0,9	–	–	–	–	–	–	100
2-10 днів	6,6	9,7	51,6	25,8	9,7	3,2	–	–	–	–	–	100
11-20 днів	2,3	9,1	45,4	9,1	–	18,2	18,2	–	–	–	–	100
21-31 доба	1,9	–	11,1	22,2	33,4	22,2	11,1	–	–	–	–	100
1-3 міс.	7,1	9,1	42,5	3,0	12,1	12,1	18,2	3,0	–	–	–	100
3-6 міс.	3,4	–	25,0	43,8	–	25,0	6,2	–	–	–	–	100
6-12 міс.	4,3	–	10,0	15,0	15,0	5,0	40,0	–	–	15,0	–	100
12-24 міс.	4,1	–	15,9	21,1	5,2	10,5	21,1	15,8	5,2	5,2	–	100
24-36 міс.	2,1	–	–	40,0	10,0	10,0	30,0	10,0	–	–	–	100
По-над 36 міс.	2,1	–	–	–	20,0	10,0	50,0	–	–	20,0	–	100
Всього	100											

значною часткою кримінальних доходів кожного учасника, злочинною вдачею (безкарністю) та ін.

Отже, статусний аспект членства злочинців у складі групи полягає в усвідомленні єдиної колективної сили, функціонально забезпеченої спільними вольовими зусиллями цілеспрямованої дії. Кожен учасник групи добре розуміє переваги об'єднання, засобами якого (з меншим ступенем індивідуального ризику) можна невідкладно досягти бажаного результату, майже гарантованої частки злочинного доходу. Саме елемент невідкладності на невизначений термін реалізації умислу

(який міг тривалий час виношуватися індивідуально) найбільше стимулює груповий спосіб корисливих насильницьких посягань. Однак тимчасовий збіг корисливих інтересів позначається на нестійкості намірів, невизначеності планів продовження спільної злочинної діяльності і приводить до розпаду груп одразу після нападу та поділу злочинного доходу, розмір якого не компенсує небезпеку кримінального переслідування. Візьмемо до уваги раніше встановлені домінуючі характерологічні риси корисливих насильницьких злочинців: агресивність, радикалізм, вільнолюбство, норовливість, невизнання авторитетів, підозрілість, емоційна нестійкість та ін. Важко уявити собі тривалу взаємодію і згуртованість осіб із подібними рисами характеру, підзвітність одному лідеру, здатність ретельно планувати і готувати напади, вичікувати слушну нагоду. Власне називати 66 % одноденних груп у прямому соціологічному розумінні колективом можна було б лише з величезною часткою умовності, якби не одна обставина. Річ у тім, що учасники злочинних груп до набуття ними цього статусу добре знали один одного за спільними інтересами, проведенням дозвілля, єдиним колом спілкування. Простіше кажучи, вони були представниками одного мікросередовища [376, с. 48–49].

Одним із визначальних показників стійкості намірів, послідовного розгортання цілеутворення, створення умов для тривалого збагачення є констатація факту наявності *злочинної діяльності*. Злочинна діяльність кримінологами розуміється як система умисних цілеспрямованих неодноразових дій, підкорених генеральному корисливому мотиву та єдиній меті збагачення на сталій основі [377, с. 19; 378, с. 96; 379, с. 11; 380, с. 143]. Так чи інакше, але злочинна діяльність передбачає створення умов для її здійснення, планування і підготовку низки злочинів, функціональну диференціацію спільних дій, підтримання подальшого розвитку цієї діяльності [43, с. 155]. Особливості статусних і рольових характеристик осіб, винних у злочинній діяльності, визначаються двома критеріями, серед яких основний — це *повторність злочинних дій*, оскільки в ній виражається послідовна особиста позиція щодо прийнятності і вигідності задоволення потреб та інтересів життєдіяльності засобами кримінального насильства. Нормативістський критерій повторності відбиває зміст корисливої насильницької злочинної діяльності, стійкість кримінальних намірів, перспективність програми незаконного збагачення на епізодичній, систематичній чи

сталій основі. Допоміжний критерій злочинної діяльності пов'язаний із її функціональним забезпеченням і виражається у *структурній організації суб'єкта цієї діяльності*. Одразу вкажемо на зміни свідомості особи, детерміновані якісно іншим поведінковим патерном. О. М. Леонт'єв відмічав сенсоутворювальну функцію предметної діяльності, перебудову сфери ставлення до оточуючих та суспільства, підкорення мотиваційної ієрархії провідному мотиву-цілі, ствердження моральних переконань [41, с. 213, 220]. К. А. Абульханова-Славська підкреслювала зміни ставлення суб'єкта до діяльності залежно від успіху останньої, легкості досягнення бажаних цілей [381, с. 146].

Критерій повторності можна класифікувати на підставі кількісної ознаки та, що головніше, залежно від цільової спрямованості злочинної діяльності особи: 1) неодноразове вчинення однорідних корисливих насильницьких злочинів (2 і більше посягань, роз'єднаних у часі); 2) систематичне вчинення однорідних злочинних дій (3 і більше злочинів). Серед аргументів запропонованого підходу назвемо специфіку корисливої насильницької злочинної діяльності, зміст якої полягає у неодноразовому вчиненні однорідних або тотожних злочинів, коли кримінальний закон надає їм кваліфікуючого значення повторності, наприклад, вчинення злочинів, передбачених статтями 185, 186, 187, 189, 262, 289 КК України, особою, яка раніше вчиняла будь-який із цих злочинів незалежно від послідовності, чи, скажімо, вчинення розбою вдруге особою після аналогічного злочину або бандитизму. Кваліфікуюча ознака повторності передбачена і для умисних вбивств, вчинених за обтяжуючих обставин. Слід брати до уваги різний кількісний показник цієї ж повторності, бо в середньому злочинна діяльність близько половини груп обмежувалася двома епізодами, хоча тривалість останньої вимірювалася від кількох днів до трьох місяців. Аналогічна ситуація має місце і при одноосібному вчиненні корисливих насильницьких злочинів. А значить, вести мову про якусь спеціалізацію на конкретному виді посягань недоречно. Тож найчастіше йдеться про однорідні злочини.

Систематичність корисливої насильницької злочинної діяльності включає три і більше тісно пов'язаних злочинних посягань. Безперечно, із розширенням періоду кримінальної практики об'єктивно зростає й інтенсивність злочинної активності, відбувається ствердження злочинної волі у конкретному напрямі, на пріоритетному різновиді корисливих насильницьких злочинів, у зв'язку з чим спрямованість особистості укорінюється й диференціюється. Певно, слід враховува-

ти й ту особливість, що йдеться про тяжкі й особливо тяжкі злочини, котрі викликають неабиякий суспільний резонанс, спонукають органи кримінального переслідування до інтенсифікації оперативно-розшукових заходів. Усе це у зворотному порядку позначається не тільки на обмеженні тривалості злочинної діяльності корисливого насильницького спрямування, а й на зниженні її інтенсивності, не в останню чергу завдяки ретельнішому плануванню посягань, вибору високодоходних об'єктів нападу, підготовчим діям тощо. Знову ж таки слід брати до уваги раніше запропоновану диференціацію масиву корисливих насильницьких злочинів на умовні групи низькодоходних і високодоходних посягань. Відповідно до неї здійснюється виокремлення характерологічних рис злочинців, винних саме у здійсненні злочинної діяльності, на чому наголошувалося раніше. Остання, головним чином представлена у групі високодоходних убивств на замовлення, злочинній діяльності банд, досить часто зустрічається при незаконному заволодінні автотранспортом і незаконному позбавленні волі та викраденні людей. За інших схожих ознак ця категорія злочинців, винних у вищеозначеній злочинній діяльності, помітно вирізняється віковими параметрами, зокрема часткою 30–35-річних і 36–40-річних злочинців (перших — 20–25 %, других — 8–15 %), незрівнянно вищими показниками осіб із повною та базовою вищою освітою (13–20 %), порівняно більшим відсотком підприємців (7–16 %), працівників правоохоронних і приватних охоронних структур (5–11 %), найбільшою часткою осіб, які перебували у шлюбі (43–60 %), у чому можна переконатися із аналізу даних табл. 6–9.

Дієвість корисливої спрямованості насильницького прояву визнається метою здійснення злочинної діяльності. Остання завжди полягає у досягненні кінцевого результату із суб'єктивною оцінкою вигідності і безпечності продовження злочинної діяльності. На підставі оцінок результативності злочинної діяльності, міри її доходності та керуючись ціннісно-смісловими регуляторами мотивації, злочинці приймають принципове рішення: здійснювати корисливу насильницьку злочинну діяльність на організованій (систематичній) або професійній (постійній) основі, що спонукає нас висвітлити найбільш кримінологічно значущі аспекти *організованої та професійної корисливої насильницької злочинної діяльності*.

Передусім слід звернути увагу на групи, учасники яких здійснювали інтенсивну злочинну діяльність від 6 місяців і більше, оскільки остання найчастіше забезпечується організованими формами злочин-

ної діяльності. Об'єктивно прибутковіший характер корисливої насильницької злочинної діяльності корелює зі складністю спільної мети, вищим ступенем колективного ризику, що призводять до системного планування і підготовки посягань, узгодженої взаємодії злочинців при виконанні програми злочинного промислу. Як показує судова практика, близько $\frac{2}{3}$ форм складної співучасті (за фактом викриття) представлено групами у складі чотирьох і більше злочинців, у решті випадків фігурують триосібні групи з трьох осіб. З моменту об'єднання співучасників, орієнтованих на тривалу злочинну діяльність, інтегруючим началом трансформації інтелектуальних і вольових зусиль у відносно єдину силу, окрему функціональну одиницю виступають загальні цілі, спільні засоби і єдиний результат групової діяльності. Зауважимо, що чисельна група більше ризикує бути викритою. У міжособистісних взаєминах тут панує атмосфера крайньої нетерпимості до проявів неузгодженої самостійності, що може зашкодити реалізації спільної мети [382, с. 82]. Включеність до тривалої злочинної діяльності спрямовує відносини учасників групи у суто функціональне русло. Розподіл ролей у єдиному плані посягання передбачає не просто фізичну взаємодію, а й взаємообумовленість дій співучасників, кількаланкове опосередкування спільної діяльності. Що характерно: понад 90 % орггруповань формувалися з метою вчинення багатьох злочинів [383, с. 24], що красномовно свідчить про глибину корисливої спрямованості насильницького прояву співучасників. Кримінологи відзначають характер спеціальної підготовки злочинної діяльності організованих груп корисливого насильницького спрямування, що, окрім вже традиційного планування злочину, попереднього вивчення об'єкта нападу, збору інформації про майбутніх жертв (70 %), використання засобів маскуванія (61 %) [182, с. 92–93], використання зброї (вогнепальної 62 і холодної 24 %) [384, с. 41], останнім часом передбачає добір спеціалістів певного фаху та підшукування спеціальних знарядь (66 %), встановлення корупційних зв'язків із правоохоронцями (11 %), здійснення заходів захисту злочинної діяльності орггруповання шляхом залучення злочинних авторитетів (22 %), бойовиків із злочинного середовища (28 %). З метою забезпечення згуртованості організованої групи у 63 % випадків розроблялася система внутрішньогрупових правил поведінки і санкцій за їх невиконання [43, с. 323–324]. Доповнити характеристику учасників організованих злочинних груп корисливого насильницького спрямування можна ознаками, встановленими

нами в результаті узагальнення судової практики, як-от: стабільність особового складу оргугруповання та наявність тісних зв'язків між учасниками — 65 %, вчинення системи однорідних і тотожних злочинів — 93 %, централізоване керівництво і нерівномірний розподіл злочинних доходів — 57 %, функціональний розподіл ролей при нападах до 100 %. Наведені показники перевищують 100 %, оскільки одночасно враховувалося декілька ознак. Привертають увагу дії учасників оргугруповань, спрямовані на протидію розслідуванню корисливих насильницьких злочинів: давання неправдивих показів — 15 %, знищення речових доказів — 41 %, висунення неправдивого алібі — 10 %, зміна місця проживання — 11 %, неявка за викликом до органів попереднього слідства — 14 %, передача викраденого майна на тимчасове зберігання іншим особам — 19 % [384, с. 62].

Результати кримінологічного анкетування учасників організованих угруповань загальнокримінальної орієнтації дозволяють виділити такий розподіл рольової поведінки: 15 % — ставили конкретні завдання, здійснювали керівництво, 8 % — залучали нових членів, 7 % — здійснювали зв'язок з іншими групами, 44 % — безпосередньо виконували конкретне завдання залежно від ситуації, 22 % — інше [385, с. 159]. Свою участь у вчиненні злочинів у ролі ініціатора створення групи (лідера) заявили 19 %, бригадира (керівника окремої ланки) — 11 %, рядового виконавця — 60 %. Своє ставлення до статусу, який мали в ОЗГ визначили таким чином: 72 % — цілком влаштовував, 10 % — не влаштовував, бажали підвищити свій авторитет та зайняти вище місце у груповій ієрархії [385, с. 159].

Наведемо типовий приклад злочинної діяльності організованої групи корисливого насильницького спрямування. Так, у м. Енергодар Запорізької області гр-ни О. і К. організували злочинну групу, до якої увійшло 11 осіб. Організатори здійснювали загальне керівництво, підшукували об'єкти для розбійних нападів, планували їх вчинення, розподіляли ролі між співучасниками, займалися збутом майна, здобутого злочинним шляхом, розподіляли доходи від злочинної діяльності тощо. Об'єктами розбійних нападів стали тваринницькі комплекси на території Запорізької області, а також житло фермерів і підприємців, які зберігали великі суми грошей у домашніх умовах. Розвідники оргугруповання збирали інформацію про діючі тваринницькі комплекси, їх охорону, виїжджали на місце й оглядали прилеглу територію, визначали місця забою тварин, викрадення яких планувалось. Організатори домовлялися з оптовими

покупцями м'яса, планували розбійні напади. Підготовка посягань включала підшукування вантажного і легкового транспорту для пересування групи, виготовлення засобів маскування, зняття вчинення злочину, у тому числі непридатного для стрільби обрізу гвинтівки системи Мосіна калібру 7,62, травматичної та пневматичної зброї. У запланований день члени орггруповання завчасно приїжджали на місце вчинення розбійного нападу. Згідно з розподілом ролей декілька виконавців за допомогою жінки вимановали сторожів із приміщень і вчиняли на них напад, у ході якого зв'язували й утримували. Інші спостерігали за навколишньою обстановкою. Після зв'язування сторожів на територію комплексів підганявся транспорт і викрадалися до десятка голів великої рогатої худоби, свиней, овець, коней. Потім учасники групи від'їжджали у найближчу посадку, де тварини забивалися, туші розроблялися, а м'ясо збувалося на базарах у різних місцях області. Паралельно орггруповання вчиняло розбійні напади на житло заможних громадян, а також здійснювало крадіжки майна у великих та особливо великих розмірах. Злочинна діяльність орггруповання тривала понад рік і нараховувала 19 доведених по кримінальній справі епізодів [386].

Отже, організована злочинна діяльність має на меті систематичне збагачення, котрій підпорядковується рольова поведінка злочинців, визначається статусне структурування функціональної взаємодії, що є зовнішнім виявом особистісно значущого ставлення винних до отримання істотної матеріальної вигоди засобами кримінального насильства. Спрямованість учасників організованих злочинних груп якісно інша, більш стійка, поглиблена щодо морально-психологічних дефектів свідомості і волі, засвідчує усталене суспільно небезпечне ставлення до власності та психофізичної недоторканності суб'єкта власності.

Особливою метою злочинної діяльності корисливого насильницького спрямування є перетворення останньої в основний вид занять, що становить основне джерело засобів до існування. На необхідність самостійного вивчення професійної злочинної діяльності та окремого вирізнення типу професійного злочинця вказували ще Ч. Ломброзо [387, с. 181], Е. Феррі [135, с. 154–155], С. В. Познишев [388, с. 124–125] та ін. Поділяють таку позицію і більшість сучасних кримінологів [146, с. 52; 389, с. 619; 390, с. 6; 13, с. 176]. Безперечним надбанням кримінологічної науки стала теорія кримінального професіоналізму, розроблена О. І. Гуровим [146], положення якої отримали визнання і широку підтримку серед науковців. Водночас малодослідженим залишається аспект зло-

чинного професіоналізму різних видів злочинної діяльності, конче бракує наукових гіпотез, висновків, навіть окремих суджень. На сьогодні майже нічого не відомо про особу корисливого насильницького злочинця-професіонала, його статусні і рольові характеристики, злочинну спеціалізацію тощо. Фактично далі загальних фраз про ототожнення професійного заняття злочинною діяльністю чи то з організованою злочинністю, чи то з рецидивною розробка цієї важливої проблеми не просувається [391, с. 73]. Утім свого часу С. В. Познишев правильно зазначив, що ототожнення професійних злочинців і рецидивістів — не зовсім правильний підхід, бо професійний злочинець необов'язково має бути рецидивістом, так само як і рецидивіст далеко не завжди є професійним злочинцем [388, с. 125]. Слід підтримати це твердження, оскільки воно пройшло перевірку часом і дотепер не втратило актуальності.

Кримінальний професіоналізм корисливого насильницького спрямування — це провідний рід кримінальних занять осіб, глибоко переконаних у вигідності і функціональній надійності сталого збагачення засобами кримінального насильства. О. І. Гуров вивів чотири основні ознаки злочинного професіоналізму: 1) стійкість кримінального заняття (спеціалізація); 2) необхідні знання і практичні навички (кваліфікація); 3) злочинна діяльність становить основне джерело засобів до існування; 4) наявність зв'язків особи із асоціальним середовищем. Додатковою ознакою може бути так звана «блатна атрибутика» (жаргон, символізуючі тату, прізвиська тощо) [146, с. 40–50]. Наведені ознаки злочинного професіоналізму мають універсальний характер і поширюються на увесь контингент злочинців незалежно від роду кримінальних занять. Стосовно необхідних знань і практичних навичок категорія корисливих насильницьких злочинців-професіоналів вирізняється з-поміж решти злочинного контингенту бійцівськими і стрілецькими уміннями і навичками та пов'язаними з ними знаннями, а також здібностями до пошуково-аналітичного мислення, швидкої орієнтації у несприятливій зміні обстановки нападу, прийняття правильних рішень. На окрему увагу заслуговує комплекс специфічних «професійних» знань, набутих у результаті злочинного досвіду та навчання у злочинному середовищі: безпомилкове визначення типових категорій потенційних потерпілих, продумана в деталях підготовка і високоякісне операціоналістське виконання нападів, обізнаність щодо найбільш поширених місць зберігання цінного майна, найдієвіших і швидких способів здолання опору та придушення волі потерпілих, стандартних ситуацій вбивства жертв та

очевидців у випадку об'єктивної необхідності. Перелічені властивості «професійної придатності» корисливих насильницьких злочинців істотно підвищують їх функціональну готовність безпомилково та високоякісно виконувати програму сталої злочинної діяльності, тривалий час уникати викриття і затримання. Характерною рисою злочинців-професіоналів є усунення залежності між досягненням злочинного результату та зовнішніми обставинами. Провідними засобами забезпечення професійної корисливої насильницької злочинної діяльності виступає знярядійна високооснащеність, зокрема озброєність. Емпіричним шляхом нами встановлено, що понад 60 % професійних убивць, розбійників, вимагачів, викрадачів людей, захоплювачів транспорту і до 100 % бандитів здійснювали злочинний промисел із використанням вогнепальної і холодної зброї, не враховуючи спеціально пристосованого зняряддя як зброї. Для професіоналів наявність зброї незрівнянно збільшує особисті можливості для тривалої злочинної діяльності, стабільного збагачення у значних розмірах, втечі із місця події у разі переслідування. Поводження зі зброєю вимагає належних умінь і навичок, нерідко бойової і вогневої підготовки, тренувань зі стрільби. У разі викриття (найчастіше зривання масок) чи загрози їх особистій безпеці миттєво застосовують зброю на ураження.

Корисливі насильницькі злочинці-професіонали вкрай рідко здійснюють злочинну діяльність поодинці (близько 5 %). Як свідчить узагальнення судової практики, типовою для них є групова форма злочинної діяльності (95 %), найчастіше організована, хоча зустрічаються групи за попередньою змовою. Проте не слід забувати, що йдеться про так званих «професіоналів» загальнокримінальної орієнтації, котрі, як і раніше, переважають серед викритих і притягнутих до кримінальної відповідальності осіб. Вочевидь, співтовариство професійних злочинців зазнає епохальних якісних змін, фахово удосконалюється. Однак наявні можливості їх вивчення за матеріалами кримінальних справ досить обмежені, що спонукає нас робити деякі судження вірогіднісного характеру, спираючись на досвід спілкування зі значною кількістю засуджених та оперативних працівників. Наразі йдеться про формування нової когорти професійних корисливих насильницьких злочинців. Нині спостерігається стрімкий розвиток напівлегального ринку охоронних і детективних послуг, закритих стрілецьких клубів, комерційних бійцівських поєдинків, що породжує попит на спеціалістів означеного профілю, охочих заробити на власних здобутках і навич-

ках незаконним шляхом. Напевно, саме із їх числа формуються новітні злочинці-професіонали, які в основному не мають судимостей, невідомі у кримінальних колах, показово відмежовуються від злочинного середовища, а бійцівські та стрілецькі уміння і навички, окрім колишньої служби у військових спецпідрозділах та правоохоронних структурах, можуть отримувати у спортивних школах, закритих воєнізованих клубах, нелегальних групах спецпідготовки охоронців, на підпільних навчально-тренувальних базах військово-націоналістичних організацій. Такі особи переважно працюють у приватних охоронних агенціях, службах безпеки окремих акціонерних товариств і банків із багатомільйонними уставними фондами, охоронцями ділків із сумнівною бізнес-репутацією, у силовому забезпеченні політичних рухів тощо. Прикриваючись виконанням безпосередніх охоронних функцій, насправді можуть здійснювати злочинну діяльність, обслуговуючи суб'єктів тіньової економіки та підприємницької діяльності, і саме остання становить джерело надприбутків. Будемо відверті, коли визнаємо, що серед розслідуваних кримінальних справ новітня «еліта» професійного злочинного середовища поки що зустрічається нечасто. В основному фігурують професійні злочинці загальнокримінальної орієнтації, про яких піде мова далі. Однак і тут намітилися помітні зміни. Сучасне злочинне середовище втратило колишню монолітність і жорстку ієрархічність, поступово відходять у минуле злочинські правила поведінки, так звані «поняття», разом з якими втрачається загальноприйнята злочинна солідарність і братерство, істотно послаблюється необхідність робити злочинну «кар'єру» численними засудженнями. Головна причина цього — всеосяжний диктат грошей, котрий похитнув моральні підвалини не тільки цивілізованого суспільства, а й серйозно підірвав кримінальні підвалини, хоча нині й спостерігаються відчайдушні спроби приїжджих та місцевих «злочинних авторитетів» відновити всеосяжну модель самоорганізації злочинного середовища, зберегти наступність правил злочинської поведінки. Злочинний професіоналізм загальнокримінальної орієнтації попри досить поширену останнім часом тенденцію до універсалізму, все ж таки зберігає кваліфікацію за певним видом кримінальної діяльності, в межах якої існує більш-менш вузька спеціалізація за пріоритетними напрямками злочинного промислу. Результати узагальнення судової практики засвідчують такий розподіл спеціалізації злочинного професіоналізму корисливої насильницької спрямованості (табл. 19).

Розподіл спеціалізації кримінального професіоналізму корисливого насильницького спрямування

Таблиця 19

Спеціалізація за пріоритетними сферами злочинного професіоналізму	Кваліфікація за видами злочинної діяльності, %							
	Вбивства із користі	Вбивства на замовлення	Викрадення людей	Грабєжі	Розбій	Вимагання	Бандитизм	Заволодіння транспортним
Посягання, поєднані з проникненням до житла	35,0	–	–	44,4	49,4	–	42,3	–
Заволодіння грошима, валютою та іншим цінним майном громадян без проникнення до житла	–	–	–	31,1	6,3	–	3,8	–
Заволодіння оборотними коштами та майном підприємств, установ, організацій фінансової сфери	11,7	–	–	4,4	8,8	8,3	13,3	–
Заволодіння грошовою виручкою та товарно-матеріальними цінностями підприємств, установ, організацій сфери торгівлі й обслуговування	–	–	–	17,8	19,5	16,7	16,2	–
Посягання проти водіїв, власників автомобілів з метою заволоніння транспортом, особистим майном, цінним вантажем	6,0	–	–	2,2	6,0	11,7	9,5	77,1
Вимагання грошових коштів, права на майно, частки прибутків, нелегальне забезпечення охорони, повернення боргів, усунення боргових зобов'язань	–	–	35,3	–	–	35,0	3,3	–
Забезпечення перерозподілу сфер бізнесвпливу, частки прибутків, ліквідація конкурентів тощо (у тому числі за матеріальну винагороду)	–	78,3	11,8	–	–	28,3	11,6	–
Заволодіння правом на нерухомість, транспорт, частку майна, цінні папери тощо	47,0	21,7	52,9	–	–	–	–	22,9

Як свідчать дані табл. 19, диференціація різновидів кримінальних занять на професійній основі в цілому відповідає розподілу загальнокримінальних корисливих насильницьких посягань за предметною спрямованістю злочинних дій та сферами суспільного виробництва матеріальних благ. Ця обставина вказує на те, що переважна частина професійних злочинців здійснює, умовно кажучи, низькофаховий злочинний промисел у загальнокримінальному полі діяльнісних виявів, дбає про усталений злочинний інтерес: «мінімум ризику — максимум вигоди». Водночас чітко простежується водороздільна лінія здійснення наддоходного злочинного промислу у сферах тіньової економіки (обслуговування боротьби корпоративних бізнес-груп за монопольне володіння матеріальними ресурсами, розширення зон економічного впливу, ринків збуту продукції) та підприємницької діяльності (силове забезпечення недобросовісного конкурентного протистояння, перерозподіл власності, прибутків тощо). Тут превалюють й окремі види надприбуткової злочинної діяльності (бандитизм, вбивства на замовлення, викрадення людей, заволодіння транспортом та вимагання), на яких спеціалізуються високофахові професіонали. Взагалі-то, залежно від роду кримінальних занять і ступеня їх доходності, складності цілі і фахового рівня кримінального професіоналізму, необхідності вживання додаткових заходів технічного забезпечення та прикриття професійну злочинну діяльність доцільно поділити на *низькофахову* і *високофахову*.

Найбільш поширеним видом *низькофахового злочинного професіоналізму* загальнокримінальної орієнтації залишаються посягання з проникненням до житла громадян, які зберігають значні суми грошей і валютних цінностей, мають золоті вироби та інше дороге і високоліквідне майно. Такі напади завчасно плануються, ретельно вивчається «об'єкт» нападу, збирається інформація про потерпілих. Способи проникнення до житла включають: надуманий привід, переодягання у формений одяг, відмикання та вибивання дверей і вікон, засідку. Нападники, як правило, «працюють» у масках, найпершими знешкоджують чоловіків, які можуть вчинити фізичний опір, далі за лічені хвилини зв'язують усіх присутніх, змушують вказати місце зберігання грошей та цінностей під погрозою застосування зброї та іншого катувального знаряддя для катувань, іноді здійснюють попереджувальні постріли, досить часто використовуються автогени, електросвердильний та металорізальний інструмент для зламування сейфів і облаштованих тайників із коштовностями. У разі викриття чи реальної протидії нападники нікого не залишають живими.

Так, наприклад, банда у складі 6 осіб, які разом відбували покарання у місцях позбавлення волі, спеціалізувалася на розбійних нападах на житло підприємців та заможних громадян на території декількох областей України. На озброєнні банди були: два револьвери системи «наган» зразка 1895 р., пістолети «Макарова» і «Чеська зброя», обріз мисливської рушниці, десятки набоїв до них. Отримавши інформацію про зберігання підприємцями у приміщенні великих сум коштів і валютних цінностей, учасники банди виїжджали у відповідний населений пункт і починали ретельну підготовку розбійного нападу, що включала вивчення складу сім'ї наміченої жертви, розпорядку дня, сусідів, докладне обстеження прилеглої території, визначення зручних місць для засідок, маршрутів відходу, виставлення постів спостереження. Далі розроблявся сам сценарій нападу, що найчастіше передбачав вичікування моменту, коли у помешканні будуть відсутні чоловіки, здатні чинити реальний фізичний опір, у тому числі збройний. Після цього бандити шляхом обману проникали до житла, зв'язували усіх присутніх, застосовуючи тортури, змушували вказати місця схову грошей і цінностей. Нападники працювали в масках, для переконливості погрожували застосуванням зброї, іноді здійснювали постріли в ноги, будь-яка спроба чинити опір і кликати на допомогу жорстоко придушувалася. Завдяки професіоналізму нападників за два роки їм вдалося вчинити півтора десятка успішних розбійних нападів [392].

Поза житлом напади вчиняються на осіб, які без охорони переносять значні суми готівкою, показово витрачають великі кошти у грально-розважальних закладах. Сюди ж належать і так звані вуличні напади — початкова або завершальна стадія злочинного професіоналізму осіб корисливої насильницької спрямованості.

Привабливими об'єктами для злочинних посягань залишаються торговельні підприємства, установи й організації різних форм власності, оскільки тут завжди акумулюється готівкова виручка, що й становить предмет злочинних посягань. Товарно-матеріальні цінності викрадаються у випадках попередньої домовленості із оптовими покупцями.

Заволодіння обіговими коштами об'єктів фінансової системи шляхом грабежів, розбоїв, вимагань, бандитських нападів, убивств із корисливих мотивів включає посягання на неналежно охоронювані філії банків, інкасаторські екіпажі, пункти обміну валют, ломбарди, кредиторські спілки, а також клієнтів цих установ під час здійснення фінан-

сових операцій. Слід підкреслити ту обставину, що найчастіше йдеться про напади на доступні з позицій неналежної технічної безпеки і ненадійної фізичної охорони об'єкти фінансової сфери і суб'єктів фінансової діяльності. Саме з цих причин ми не схильні вважати про спеціалізацію на них «високофахових» професіоналів.

Насильницьке заволодіння автотранспортом найчастіше здійснюється на замовлення ділків нелегального автобізнесу, рідше автомобілі розукомплектовуються, а вузли і агрегати продаються, у тому числі за кордон. Професійний злочинний промисел по захопленню дорогих автомобілів престижних марок нерозривно пов'язаний зі сферою сервісних послуг як нелегального, так і легального сектору авторинку, може мати «прикриття» з боку підрозділів державтоінспекції. При цьому окремі ланки єдиного ланцюга такого кримінального бізнесу залишаються ізольованими, а зв'язки між співучасниками штучно роз'єднаними з метою убезпечення від викриття та безперешкодного збагачення на сталій основі. Професійні захоплювачі транспорту нерідко «працюють» у зв'язці із групами спостереження і прикриття, спеціалістами-техніками із блокування сигналізації та новітніх охоронно-навігаційних систем, використовують завчасно підготовлені маршрути відходу, що в окремих випадках можуть контролюватися матеріально зацікавленими у невтручанні працівниками Державтоінспекції та Дорожньо-постової служби. Безпосереднім завданням професійних захоплювачів транспорту є насильницьке заволодіння автомобілем певної марки, ключами і технічною документацією на нього із передачею наступній ізольованій ланці кримінального автобізнесу.

Убивства на замовлення і вимагання як професійний вид злочинної діяльності докладно описані в літературі. Встановлені особливості планування та способи вчинення цих злочинів, зняття, час, місце, післязлочинна поведінка [393, с. 202–204, 435–438]. Тому немає сенсу повторювати відоме. Зазначимо лише мізерне викриття найманих убивць-професіоналів, які «працюють» під «нещасні випадки», самогубства, отруєння тощо. Серед досліджених нами кримінальних справ можна навести чи не єдиний приклад кілерської діяльності такого рівня (оргуруповання на чолі із І. Г. Зимінім та Ю. П. Іванським із м. Дніпропетровська) [195]. Проте цього явно недостатньо для характеристики кілерського професіоналізму найвищого ґатунку.

Викрадення людей, поєднане із незаконним позбавленням волі, окрім вже традиційного отримання «грошового викупу», найчастіше

зустрічається при заволодінні правом на житло. Напрацьована роками схема даного злочинного промислу включає кількаланкове опосередкування, єдину координацію і складну взаємодію структурних підрозділів. Сама злочинна діяльність передбачає декілька етапів: пошук (через базу даних паспортних столів, ЖЕКів, ріелторських контор) самотніх власників квартир (бажано схильних до зловживання спиртними напоями), які не мають засобів до існування та входять до числа злісних неплатників комунальних послуг. Коли жертва обрана, здійснюється докладне вивчення родинних зв'язків, перевірка правовстановлювальних документів на житло. Після цього йде викрадення власника і насильницьке утримання у завчасно підготовлених місцях (дачі, покинуті будівлі, орендовані приміщення), де шляхом фізичного і психічного впливу висувається вимога дати «добровільну» згоду на продаж нерухомості, чи передати право на житло шляхом оформлення генеральних довіреностей, дарчих, або ж через укладання фіктивних шлюбів (із використанням корумпованих зв'язків серед нотаріусів, держслужбовців органів влади і управління). Згодом отримане у такий спосіб житло зазвичай перепродається, потерпілих вивозять в іншу місцевість, відбираючи у них документи, що посвідчують особистість. До реалізації цієї схеми на різних етапах залучаються самостійні групи виконавців, котрі виконують чітко визначену роль і не мають зв'язків з іншими виконавцями. Координація дій різних структурних підрозділів здійснюється єдиним організаційним центром через зв'язківців і посередників. Поряд із традиційними заходами конспірації і прикриття злочинної діяльності окрема увага приділяється юридичному забезпеченню незаконних дій, корумпованим зв'язкам із необхідними органами влади і управління. Укладені угоди із нерухомістю потерпілих формально відповідають усім вимогам законодавства, а самих жертв цілеспрямовано перетворюють на безпритульних маргіналів, звернення яких до правоохоронних органів нерідко залишаються поза належним реагуванням.

Останнім часом викрадення людей також практикується з бізнесцілями: укладання збиткових угод, передача частки чи контрольного пакета акцій, введення до керівного органу акціонерів «потрібних» для злочинців осіб, продаж високоприбуткових об'єктів за заниженими цінами, уступка боргу, незаконне переоформлення правовстановлювальних документів на рухоме й нерухоме майно тощо. До викрадення підприємців можуть залучатися співучасниці-жінки, які до цього ви-

конували роль коханок, водії або ж особиста охорона. Серед викрадачів зустрічаються колишні і діючі співробітники силових структур. Способи викрадення вирізняються винахідливістю і багатоваріантністю. Безпосереднім «об'єктом» посягання найчастіше виступають самі бізнесмени, рідше їх діти і члени сім'ї.

Безперечно, корисливі насильницькі злочинці мають незрівнянно менший перелік кримінальної спеціалізації, ніж, наприклад, корисливі злочинці. Втім усталена думка про їх неналежність до еліти професійних злочинців видається непереконливою [146, с. 154]. Контингент професійних злочинців неоднорідний, щонайменше може поділятися на умовні групи низькофахових і високофахових професіоналів. Із власного досвіду спілкування із засудженими та адміністрацією колоній можемо зазначити, що із числа низькофахових професійних корисливих насильницьких злочинців формується ядро засуджених негативної спрямованості, які мають назву (російською) «отрицалы». В основному це так звані професійні «гопники», «громили» і «бандити», які виконували функції безпосередніх виконавців і організаторів злочинної діяльності. У колоніях завдяки відмінній фізичній підготовці, сильним вольовим якостям, досвіду вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів, неабияким лідерським здібностям, знаності у кримінальних колах ці особи становлять оточення так званих авторитетів різного рангу або входять до їх складу. Так, за інформацією із джерел ГУБОП МВС України значна частина вітчизняних «зłodіїв у законі» на певних етапах злочинної «кар'єри» займалися розбійницьким, бандитським, здирницьким злочинним промислом, організовували вбивства на замовлення, викрадення бізнесменів. Серед відомих «законників» даного профілю називаються А. Ярошевський на прізвисько «Артур», М. Хивренко — він же «Хівря», В. Крамаренко — «Крамар», В. Русан — «Вася Ушатий», С. Лисенко — «Льора Сумський» та ін. [394].

Високофахові професіонали навпаки тримаються осторонь, намагаються загубитися серед «мужиків» чи навіть потрапити до «активу» і заробити умовно-дострокове звільнення. Попри це, за необхідності, вони спроможні швидко досягти визнання колонійських «авторитетів» і зайняти ключові позиції у самоорганізації засуджених.

Оцінку показників доходності доцільно здійснювати, застосувавши законодавчо визначену градацію розміру спричинених матеріальних збитків корисливими насильницькими злочинами. Результати дослідження цього показника відображено у табл. 20.

**Розмір вилученого майна (отриманого доходу)
в результаті професійної корисливої насильницької злочинної діяльності**

Показники	Кваліфікація за видами злочинної діяльності (за статтями КК України), %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Вилучення майна (отримання прибутку) у незначних розмірах	5,9	–	–	15,5	9,1	8,3	–	–
Вилучення майна (отримання прибутку) у значних розмірах (100–250 неоподатковуваних мінімумів)	29,5	21,7	17,6	57,8	42,8	40,0	32,8	–
Вилучення майна (отримання прибутку) у великих розмірах (250–600 неоподатковуваних мінімумів)	47,0	39,1	35,3	22,2	36,2	36,7	41,1	52,1
Вилучення майна (отримання прибутку) в особливо великих розмірах (понад 600 неоподатковуваних мінімумів)	17,6	43,5	47,0	4,5	11,9	15,0	26,1	47,9

Порівнюючи доходність професійної злочинної діяльності із загальним розміром злочинних доходів по всіх корисливих насильницьких злочинах, слід зазначити, що за інших рівних умов вона вирізняється показниками великих і особливо великих розмірів, оскільки в середньому в 3–5, а подекуди 10 разів вища від непрофесійної. У цьому сенсі показовою є мета використання коштів, отриманих від такої злочинної діяльності: 60 % — забезпечення пристойного життя, 18 % — розваг, 12 % — придбання коштовних речей, 5 % — наркотиків [20, с. 328]. Окрім зазначених, за нашими спостереженнями, злочинці-професіонали вдаються до накопичення фінансових коштів на банківських рахунках, купівлі нерухомості (включно за кордоном), дорогих марок автомобілів, бізнес-активів.

Незначний розмір злочинних доходів головно отримують декласовані особи, у минулому професійні злочинці, які за звичкою здобувають засоби до існування грабежами, розбоями, вимаганнями та вбивствами із корисливих мотивів. Згідно із дослідженням В. С. Батиргарєвої, це переважно рецидивісти, які через фізичну неміч, спричинену алкогольною, наркотичною залежністю та тяжкими хронічними захворюваннями, вимушено відходять від «активної» злочинної діяльності, втрачають повноцінне членство у професійному злочинному співтоваристві, однак продовжують жити за рахунок «дрібних» посягань [395, с. 205].

До надприбуткових видів високофахового злочинного професіоналізму належать вбивства на замовлення, викрадення людей, заволодіння транспортом та значною мірою — бандитизм. Навіть незважаючи на вибіркочку практику виявлення подібного злочинного бізнесу, масштаби його злочинних прибутків відверто вражають. Так, наприклад, якщо в середньому верхня межа винагороди за вбивство на замовлення рідко перевищує еквівалент 5 тисяч доларів, то послуги професіоналів можуть коштувати замовникам до 50 тисяч доларів США і вище. Аналогічна кратність збагачення зустрічається й по інших вказаних видах наддоходного злочинного промислу. І хоча професійні злочинці отримують не всю суму прибутку, оскільки, як правило, діють у складі організованих груп та банд, проте навіть частини таких доходів цілком достатньо, щоб «гідно» жити за їх рахунок.

Констатація зв'язків професійних злочинців із криміногенним середовищем в тій чи іншій формі згадувалася у досліджених нами кримінальних справах, хоча в сучасних умовах криміналізації ринку і комерціалізації суспільства ця ознака помітно втратила свою вагу і виразно спостерігається лише за низькофаховою спеціалізацією професійних злочинців. Тут, як і раніше, існують стосунки з інформаторами-навідниками, професійними скупниками краденого майна, продавцями зброї, підпільними майстрами по зміні її технічних характеристик, знищенні ідентифікаційних номерів, а також із представниками сервісних пунктів подвійного призначення (наприклад, з ремонту автотранспорту), фахівцями із надання нелегальних послуг (оформлення підробних документів, дозволів тощо). Вхідження до злочинного середовища зобов'язує знати і контактувати із представниками злочинних угруповань, котрі діють за територіальним принципом, узгоджувати дільниці «роботи», дотримуватися спільних правил конспірації, від-

раховувати частку прибутків до грошових фондів, співпрацювати «у власних інтересах» із оперативними службами, «здаючи гастролерів» та конкурентів по злочинному ремеслу. Цілком закономірно, що добір співвиконавців професійні злочинці здійснюють серед осіб, знаних за спільним відбуванням покарання, колишньою спільною злочинною діяльністю, а також із числа «перспективної молоді», яка вже має власний «послужний список» успішної кримінальної практики. Водночас не слід забувати про формування нової когорти професійних злочинців, котрі «перепрофілюються» із легальних професій, відмежовуються від контактів із злочинним середовищем, не проходять усталений шлях кримінального становлення, використовують загальнодоступні можливості для забезпечення епізодичної високодоходної злочинної діяльності, що може тривати довгий час.

Встановити зв'язки наддоходного високофахового злочинного професіоналізму із криміногенним середовищем, принаймні за матеріалами кримінальних справ, вельми проблематично. Здійснення професійного злочинного промислу у сфері тіньової економіки та легального підприємництва, що підконтрольні кланово-олігархічним бізнес-групам, а також об'єднанням влади, правоохоронних структур і криміналітету на місцях, передбачає корпоративну закритість і продуману систему обривання злочинного ланцюга, кероване спрямування розслідування у «потрібне русло», свідоме невиявлення повного кола осіб, дійсно причетних до наддоходної злочинної діяльності. Залишається тільки припускати розгалужену систему взаємозв'язків між зазначеними структурами, наявність яких так і не доводиться попереднім слідством і піддається сумніву у судах.

Раніше запропонований розподіл злочинного професіоналізму корисливої насильницької спрямованості на дві умовні групи — «низькофаховий» і «високофаховий» наклав відбиток на особовий склад злочинців-професіоналів, показники їх соціальної адаптованості. Злочинці-професіонали низькофахового рівня (грабіжники, розбійники, вимагачі, корисливі вбивці) мало чим відрізняються від основної маси загальнокримінального елемента. Переважно це 18–29-річна суспільно невлаштована молодь, проте фізично активна із завищеними матеріальними потребами, деформованою свідомістю щодо легального порядку задоволення потреб та інтересів життєдіяльності, схильністю до ведення злочинного способу життя. Високофахові професіонали (бандити, наймані вбивці, викрадачі людей і захоплювачі тран-

спорту) в основному становлять більш зрілу вікову групу 30–40-річних осіб, котрі мають загальноприйнятий набір соціальних ролей, високі показники освіченості, помітно нижчі показники судимості, ведуть зовні пристойний спосіб життя та справляють враження цілком суспільно адаптованих громадян. Дається взнаки елітарний статус, що певним чином зобов'язує до конспірації, вдавати із себе успішних людей нової генерації, які показово відмежовуються від злочинного середовища [396, с. 89].

Таким чином, оцінюючи злочинну діяльність професійних корисливих насильницьких злочинців, можна констатувати, що у них деформації потрібнісно-мотиваційної та ціннісно-нормативної сфер свідомості й діяльнісної активності спричинені життєствердною позицією ведення суспільно небезпечного способу життя та зумовлені мірою доходності кримінальних занять.

Глибина корисливої спрямованості насильницького прояву вимірюється показниками суб'єктивного ставлення до продовження злочинної діяльності особами, які мають судимість. Кримінальна активність корисливих насильницьких злочинців у певний момент примусово припиняється чи призупиняється у зв'язку із викриттям, арештом і засудженням до певної міри покарання. Відтоді особа змінює свій правовий статус, у судовому порядку вимушено зазнає державного осуду, передбачених кримінальним законом обмежень особистого та майнового характеру за вчинені у минулому злочинні дії, а також шляхом встановлення вироком суду стану судимості на неї покладається обов'язок дотримання мінімально необхідної соціально-рольової поведінки і недопущення протиправних діянь у майбутньому під загрозою посилення засобів кримінальної репресії [265, с. 14–15; 397, с. 31–33]. Відновлення кримінальної активності особами, які перебувають у стані судимості, свідчить про суспільно небезпечне поглиблення ціннісних деформацій свідомості, послідовне негативне ставлення до суспільно прийнятних ролей і норм поведінки, подальшу дезадаптацію, що спричиняють цілеспрямоване продовження злочинної діяльності корисливого насильницького спрямування. Як показує узагальнення судової практики, реалізація призначеного судом кримінального покарання за раніше вчинені злочини не досягає такої кримінологічно значущої мети, як виправлення особи, а звернені у майбутнє правові застереження утримуватися від рецидиву протиправної поведінки не виконують запобіжної функції. Так, за нашими даними, 35,2 % осіб,

які вчинили вбивства із корисливих мотивів, 21,6 % — вбивства на замовлення, 40,1 % — бандитизм, 31,1 % — грабіж, 37,6 % — розбій, 24,5 % — вимагання, 37,9 % — незаконне заволодіння транспортними засобами, 26,9 % — незаконне позбавлення волі або викрадення людини на момент притягнення до кримінальної відповідальності за новий злочин мали статус судимості. Слід наголосити, що попередні судимості у них були виключно за умисні злочини, тому останній злочин визнається рецидивом. Для порівняння: частка рецидивних злочинів у структурі всієї злочинності в Україні в середньому становить 12–13 % [395, с. 168], тобто рецидив корисливих насильницьких злочинів у 2–3 рази вищий від загальностатистичного. Подібна тенденція спостерігалася ще за радянських часів (80–90-ті роки ХХ ст.), зокрема кримінологами у цей період відзначалася стабільна питома вага рецидивістів серед грабіжників і розбійників у межах 40 % [12, с. 24].

Безпосередньою причиною рецидивної кримінальної активності раніше засуджених осіб кримінологи називають виразну і стійку анти-суспільну спрямованість особистості злочинця (до 60 %), а також похідні від неї інші особистісні деформації сфери свідомості і волі, активізовані криміногенними життєвими ситуаціями [20, с. 549; 378, с. 81; 398, с. 40]. Поряд із суто особистісним чинником вагомий вплив на продовження злочинної діяльності раніше засудженими особами здійснюють: повернення до того самого середовища, в якому початково відбувалося формування антисуспільної спрямованості особистості (характерно для майже 70 % звільнених), збереження кола знайомств і продовження спілкування із особами групи криміногенного ризику за місцем проживання, зіткнення із тими самими життєвими проблемами та буденними негараздами, які в минулому зумовлювали вибір кримінального шляху їх вирішення та не втратили свого мотиваційного підґрунтя [398, с. 61–69]. Серед особистісних рис і властивостей далеко не другою роллю у нездатності відновити суспільно прийнятний статус після засудження належить соціальній дезадаптації таких осіб, інтелектуальній і вольовій пасивності, неубачанні власних доленосних перспектив, байдужості до суспільних норм та вимог моралі, несприйняття загрози повторного засудження, повсякденне життя за мінливими обставинами. Такі особи схильні до конформних впливів, а також пошуку незначної ситуативної вигоди з метою задоволення нагальних матеріальних потреб у підтриманні мінімального рівня життєдіяльності, і, що головніше, заради задоволення примітивних корисливих інтересів у здобутті засобів до ведення звичного для них дезадаптованого способу життя.

Таблиця 21

**Порівняння значень показників кількості судимостей
корисливих насильницьких злочинців**

Кількість судимостей	Статті КК України, за якими засуджені корисливі насильницькі злочинці за останнім вироком, %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Одна	52,8	81,8	71,4	58,8	53,4	55,4	62,2	53,3
Дві	36,3	18,2	28,6	25,1	28,7	25,1	21,9	34,8
Три	5,4	–	–	8,9	10,4	12,3	11,0	8,7
Більше	5,5	–	–	7,2	7,5	7,2	4,9	3,2

Таблиця 22

**Порівняння значень показників характеру судимостей
корисливих насильницьких злочинців**

Злочинці	Структура вчинених злочинів, за які були засуджені корисливі насильницькі злочинці за попередніми вироками, %								
	185, 190	296	121, 122	115	307–309	186, 187, 189	262	289	Інші злочини
Корисливі убивці	54,1	5,8	2,6	3,4	9,0	17,2	2,1	4,2	1,6
Наймани убивці	6,7	13,3	–	13,3	6,7	20,0	33,3	6,7	–
Викрадачі людей	13,3	13,3	6,7	6,7	6,7	20,0	26,6	–	6,7
Грабіжники	57,8	3,8	2,5	1,2	13,8	14,4	0,6	3,1	2,5
Розбійники	49,2	4,9	1,3	1,1	10,4	24,9	3,3	2,2	2,7
Вимагачі	49,6	4,9	2,5	1,6	9,1	24,8	4,9	0,8	3,3
Бандити	28,9	11,7	1,7	3,5	9,6	25,4	13,1	4,4	1,7
Захоплювачі транспорту	35,9	9,4	1,6	3,1	6,2	25,0	11,0	6,2	1,6

Пояснення рецидивної кримінальної активності корисливих насильницьких злочинців слід шукати у площині аналізу певним чином пов'язаних таких кількісних і якісних ознак, як-от: кількість судимостей, вид застосованого покарання та інших кримінально-правових обмежень, характер раніше вчинюваних злочинів, зв'язки між різними видами злочинної практики у процесі поглиблення антисуспільної спрямованості, ставлення засуджених до злочину, інтенсивність відновлення злочинної діяльності (інтервали рецидиву), вплив вікового чинника на можливість рецидиву злочинної поведінки певного виду. Для більшої предметності кримінологічного аналізу та емпіричної обґрунтованості висновків доцільно послідовно дотримуватися запропонованого умовного поділу контингенту корисливих насильницьких злочинців на тих, які здійснюють низькодоходну злочинну діяльність (грабіжники, розбійники, вимагачі, корисливі вбивці), та осіб, які займаються високодоходною злочинною діяльністю (наймані вбивці, викрадачі людей, бандити, захоплювачі транспорту).

Зіставлення показників табл. 21–22 дає чітке розуміння того, що злочинна діяльність корисливих убивць, грабіжників, розбійників, вимагачів більш інтенсивна, містить порівняно вищий відсоток багаторазового рецидиву (три і більше судимостей). Паразитично-споживацька орієнтація на спосіб життя, життєствердна позиція насильницького збагачення заради підтримання усталених у девіантному молодіжному середовищі стандартів проведення дозвілля і розваг, задоволення шкідливих звичок звужують сферу провідних злочинних інтересів до неодноразового вчинення крадіжок, грабежів, розбоїв, вимагань, заволодіння зброєю та автотранспортом, що мають єдину корисливу мотиваційну основу. На фоні значного переважання загального рецидиву привертають увагу показники спеціального рецидиву, оскільки $\frac{1}{4}$ розбійників і вимагачів і майже кожен сьомий корисливий убивця та грабіжник мали судимості за тотожні злочини (грабежі, розбої, вимагання), що є зовнішнім проявом особистої схильності саме до цього виду злочинної діяльності.

За результатами узагальнення судової практики, убивцям, грабіжникам, розбійникам і вимагачам за минулими вироками призначалися покарання у виді позбавлення волі на певний строк: у середньому в межах 35–40 %, натомість $\frac{2}{3}$ засуджених — покарання не пов'язані із позбавленням волі (штраф, виправні роботи, обмеження волі), що цілком закономірно з огляду на переважання крадіжок, наркозлочинів

і хуліганства. Разом з тим на особливу увагу заслуговує практика застосування судами статей 69 та 75 КК України.

За нашими даними, положення ст. 69 КК України за останнім вироком застосовувалися до 26 % грабіжників, 39 % розбійників і 42 % вимагачів. Тобто суд, оцінюючи ступінь тяжкості цих злочинів та відповідно міру суспільної небезпечності осіб, які їх вчинили, дійшов висновку про доцільність призначення основного покарання нижчого від найнижчої межі, встановленої в санкціях даних складів злочинів, з тим щоб за допомогою економії засобів кримінальної репресії досягти кінцевої мети покарання — виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних злочинів. Серед найбільш поширених обставини, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, переважають щире каяття й активне сприяння розкриттю злочинів (до 70 %) та добровільне відшкодування завданого збитку й усунення заподіяної шкоди (до 20 %). Окрім цього, враховувалися позитивні характеристики на підсудних. На наш погляд, вважати щире каяття критерієм дійсного ставлення винних до вчиненого злочину немає вагомих підстав. Під загрозою неминучого покарання годі очікувати іншої реакції винних, ніж «щире каяття». Останнє — типова позиція самозахисту і свідчення психологічного неприйняття нового статусу засудженого. Оцінити істинне особисте ставлення засуджених до вчиненого злочину, осмислення ними антисуспільної сутності протиправного вчинку можна лише на підставі недопущення рецидиву злочинних дій у майбутньому. Проте за цими показниками корисливі насильницькі рецидивісти у 2–3 рази перевищують решту злочинців, а значить, щире каяття як глибоко суб'єктивну категорію навряд чи правильно визнавати надійним індикатором позитивних змін у ціннісних орієнтаціях та дотриманні суспільно прийнятної рольової поведінки.

Звільнення засуджених від відбування покарання з випробуванням згідно із ст. 75 КК України за попереднім вироком застосовувалися до ½ грабіжників і вимагачів, а також ¼ розбійників і вбивць [399]. Причому склалася хибна практика, коли суд спочатку призначав основне покарання нижче від найнижчої межі, застосувавши ст. 69 КК, і на цій же підставі одразу звільняв злочинців від відбування покарання із випробуванням. Залишається лише здогадуватися про істинну мотивацію проявів масштабного судового «гуманізму» при призначенні покаран-

ня корисливим насильницьким злочинцям, бо, за нашими даними, із числа звільнених від відбування покарання за минулими вироками 35 % корисливих убивць, 45 % грабіжників, 32 % розбійників і 35 % вимагачів продовжили злочинну діяльність у період дії випробувального терміну.

Недооцінка ступеня суспільної небезпеки для суспільства, міри виправлення має місце щодо осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання. Сумлінна поведінка і ставлення до праці під час відбування покарання, здавалося б, мають свідчити про позитивні зміни у світогляді та системі ціннісних орієнтацій, засвоєнні суспільно прийнятних ролей і твердих намірах дотримуватися вимог законності і правопорядку після звільнення, принаймні упродовж випробувального строку. Однак так буває далеко не завжди, бо 16 % корисливих убивць, 13 % грабіжників, 22 % розбійників і 23 % вимагачів вчинили нові злочини у період випробування та закріплення результатів виправлення до факту останнього засудження.

У зв'язку із цим становить значний інтерес характеристика даного спецконтингенту під час відбуття покарання у виправних колоніях. Як свідчать результати вибіркового кримінологічних досліджень російських колег, убивці, грабіжники, розбійники і вимагачі сумарно складають близько 35 % усіх засуджених негативної спрямованості, які злісно порушують вимоги режиму та правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарання, що виражається: у вживанні спиртних напоїв (56,3 %), азартних іграх (27,2 %), фактах дрібного хуліганства (19,4 %), виготовленні, зберіганні заборонених предметів (11,3 %), вживанні наркотиків (6,1 %), безпідставних відмовах від роботи (36,0 %) [400, с. 89]. Встановлено, що стосовно 82,8 % цієї категорії засуджених вживали заходів дисциплінарного стягнення у вигляді поміщення до дисциплінарного ізолятора, окрім цього 35,9 % засуджених переводилися до приміщень камерного типу [400, с. 87]. На жаль, конкретизувати вид переведень немає можливості, бо наведена практика стосується Російської Федерації. Проте, як показують деякі узагальнення статистики накладання дисциплінарних стягнень у вітчизняних виправних колоніях, ситуація із показниками цієї діяльності в Україні мало чим відрізняється [401, с. 88–92]. У будь-якому разі застосування вказаних заходів дисциплінарного впливу свідчить про послідовне негативне ставлення понад 1/3 засуджених корисливих насильницьких злочинців до вимог режиму відбування покарання, що

тягне за собою зміну умов їх тримання у бік обмеження прав та законних інтересів із відповідними змінами правового статусу. Вельми вірогідним є продовження цієї частиною засуджених злочинної діяльності після звільнення.

Для повноти загального уявлення щодо причин рецидивної кримінальної активності цієї категорії злочинців укажемо їх середній віковий склад: 14–17 років — 7 %, 18–24 роки — 42 %, 25–29 років — 25 %, 30–40 років — 15 %, 41–50 років — 10 %, старші — 1 %.

Підсумовуючи викладене, зазначаємо таке. Із набуттям статусу судимості особа усвідомлює зміну свого становища у суспільстві, так чи інакше сприймає свою належність до нової соціальної групи раніше судимих громадян. Тобто формальний статус стає передумовою включення до кримінального середовища. Неодноразові засудження переважно молоді віком 18–29 років, з одного боку, свідчать про незмінність ціннісно-нормативної платформи особистості злочинця, якою забезпечується провідна корислива мотивація, задається однопланове мислення, стандартизований насильницький спосіб досягнення цілей, використання сприятливих зовнішніх обставин з метою отримання незаконної вигоди. З другого боку, недовіра застережувального впливу кримінально-правового статусу судимості на свідомість цих осіб більше пов'язана із об'єктивним поверненням до того самого оточення, середовищних умов, у яких відбувалося первинне формування антисуспільної спрямованості. І найголовніше: разом із оточенням незмінним залишається спосіб життя, обтяжений протиріччям між матеріальними домаганнями досягти омріяних високих споживацьких стандартів і реально низьким рівнем матеріальних можливостей, що цілком закономірно для даного вікового етапу соціального становлення. Відверто кажучи, статус судимого гранично погіршує і без того вразливе до кримінальних ризиків становище девіантної молоді, зводить нанівець «шанси» на висхідну соціальну мобільність, бо містить експліцитну бар'єрну складову, що так чи інакше стає на заваді включення цих осіб до просоціально налаштованих малих соціальних груп, члени яких відкрито відторгають суспільно неблагонадійні елементи із статусом судимості чи потаємно ставляться до них із пересторогою. Маємо визнати взаємність подібного відчуження, що значно посилює процеси соціальної стратифікації девіантного молодіжного середовища за статусною ознакою судимості.

Ще один принциповий момент. Багаторазові засудження не варто розцінювати як показник злочинного професіоналізму, як іноді вважають, скоріше навпаки, йдеться про зручний і швидкий спосіб роздобути кошти на повсякденне забезпечення дезаптованого способу життя — і не більш того. Навіть надінтенсивну серійну злочинну діяльність не можна автоматично відносити до професійної, бо для констатації останньої слід встановити її атрибутивні ознаки.

Показовими виглядають інтервали рецидиву, інтенсивність повернення до злочинної діяльності після засудження. Так, за даними нашого дослідження, майже кожен п'ятий корисливий убивця, грабіжник, розбійник та вимагач відновили кримінальну практику упродовж трьох місяців після засудження за минулим вироком чи звільнення від відбування покарання. Ще 9–12 % — у період 3–6 місяців. Тобто понад третина раніше засуджених корисливих насильницьких злочинців відновили кримінальну активність протягом півроку після засудження чи звільнення, що свідчить про їх зневажливе ставлення до статусу судимості. Таке ставлення значною мірою зумовлене браком коштів на ведення звичного паразитичного способу життя та подолання побутової невлаштованості за відсутності стабільних джерел засобів до існування. Безгрошів'я вносить серйозні корективи в життєві плани. Судимі особи більш прагматично ставлять легкі й середньої складності цілі — роздобути кошти на нагальні потреби у найближчу часову перспективу, найчастіше «вуличними» посяганнями. Зважимо також на посилений оперативний контроль органів кримінального переслідування за цією категорією осіб, що приводить до повнішого виявлення усіх фактів їх протиправної діяльності і своєчасного припинення черговим арештом та притягненням до кримінальної відповідальності. Думається, що найбільш переконливе пояснення продовження корисливо вмотивованої злочинної діяльності зробив Б. С. Волков: «Корисливий мотив за силою казуального впливу на особистість, динамічною здатністю викликати активність не має собі рівних і поступається хіба що сексуальному інстинкту» [402, с. 42].

У проміжку від 6 місяців до 1 року продовжили злочинну діяльність понад третина судимих осіб, що може свідчити про зайняття ними позиції вичікування сприятливих умов для реалізації планів протиправних дій. Далі, у міру віддалення від останнього засудження чи дати

звільнення від покарання спостерігається помітне зниження кримінальної активності: 1–3 роки — 28 % рецидиву злочинних дій, 3–5 років — 5 %. У певній частині раніше засуджених осіб віком змінюється світогляд, відбувається переосмислення життєвого шляху, зрештою вони займають соціальне положення, які цілком відповідає їх прагненням та очікуванням. Кримінальна активність іншої частини судимих згасає у зв'язку із елементарною втратою фізичних можливостей, необхідних для силових форм наживи.

Кримінальна активність осіб, які здійснюють високодоходну злочинну діяльність (наймані вбивці, викрадачі людей, бандити, захоплювачі транспорту) порівняно нижча (див. табл. 21–22). Показники багаторазового рецидиву (три і більше судимостей) у найманих вбивць та викрадачів людей взагалі відсутні, а бандити і захоплювачі транспорту мають менший відсоток даного показника (4,9 і 3,2 %), ніж особи, які здійснюють низькодоходну злочинну діяльність. Такі відмінності пов'язані із характером раніше вчинюваних злочинів. Зокрема, наймані вбивці і викрадачі людей у минулому найчастіше засуджувалися за незаконне поводження зі зброєю (33,3 і 26,6 % відповідно), грабежі, розбої, вимагання (по 20 %), хуліганство (по 13,3 %), умисні вбивства й заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості (13,3 і 13,4 % відповідно). Подібне поєднання різних видів корисливих насильницьких злочинів свідчить про ухил кримінальної діяльності у бік тяжких і особливо тяжких посягань, що у свою чергу, вказують на високодоходну кримінальну орієнтацію цих осіб, готовність досягати життєвого успіху і компенсувати згаяний ув'язненням час шляхом довгострокового планування нехай разового, втім доходного посягання. Лише кожен чотирнадцятий із них мав судимість за злочини у сфері незаконного обігу наркотиків, що також показово. Близько 75 % найманим убивць і 67 % викрадачів людей раніше призначалися покарання у виді позбавлення волі на певний строк, причому йшлося про тривалі терміни ув'язнення. У середньому лише до кожного сьомого застосовувалося звільнення від відбування покарання (ст. 75 КК) і тільки кожен десятий звільнився умовно-достроково (ст. 81 КК). За таких обставин у більшості із них, з одного боку, не було об'єктивної можливості відновлювати злочинну діяльність, нарощувати її інтенсивність, а з другого боку, в цьому не існувало нагальної потреби, бо багатоєпізодна злочинна діяльність

лише за наростаючим підсумком може принести значну вигоду, що не відповідає антисуспільним переконанням і кримінальним планам цих осіб. За їх словами, потрібен один вдалий напад, щоб «зірвати великий куш» і «зав'язати». Проте, як свідчать результати нашого дослідження, понад 1/3 найманих убивць та викрадачів людей, маючи статус судимості, продовжили вчиняти злочини у термін дії випробувального строку.

Бандити і викрадачі людей мають близьку характеристику за кількісними та якісними показниками рецидиву, проте у їх кримінальній «біографії» не настільки виразно прослідковується орієнтація саме на високодощодну злочинну діяльність, оскільки серед них понад третина раніше засуджених за злочини загальнокримінальної спрямованості — крадіжки, хуліганство, наркозлочини. Відповідно лише близько половини із них раніше засуджувалися до покарання у виді позбавлення волі на певний строк, у структурі якого понад третина становила звільнених від відбування покарання на підставі ст. 75 КК України. Майже кожен десятий бандит і кожен сьомий захоплювач транспорту раніше умовно-дощодково звільнявся від відбування покарання. Прикметно, що із числа звільнених від відбування покарання близько половини судимих відновили кримінальну активність і вчинили нові злочини.

Водночас спостерігається збільшення інтервалів рецидиву протиправних дій: 1–3 місяці — 16 %, 3–6 місяців — 8 %, 6–12 місяців — 25 %, 1–3 роки — 41 %, 3–5 років — 7 %, понад — 3 %. Пролонгована здатність до відновлення цілеспрямованої кримінальної активності рік потому як судима особа в рамках свого кримінально-правового статусу зобов'язана уникати протиправних дій свідчить про стійку особисту позицію віддавати перевагу незаконному збагаченню, у тому числі насильницькими засобами.

Таким чином, наведена кримінально-правова характеристика особи корисливого насильницького злочинця дає підстави для таких висновків. За формою реалізації корислива спрямованість насильницького прояву носить груповий характер. У 66 % випадків зафіксовано одноразові групові посягання, що вказує на низьку інтенсивність прояву зазначеної спрямованості, її нестійкість. Натомість решта (34 %) групових посягань мали характер злочинної діяльності: підвищено інтенсивної — на організованій основі здійснення і максимально інтенсивної — на професійній основі здійснення, що вказує на укоріненість корисливої спрямованості насильницького прояву.

Розділ 4

Детермінація корисливої насильницької злочинності

4.1. Соціально-психологічна природа детермінації корисливої насильницької злочинності

Кримінологічна проблема детермінації злочинності має дискусійний характер і не знаходить однозначного вирішення науковим співтовариством. Не викликає заперечень, що детермінація злочинності — різновид соціальної детермінації, котра у свою чергу є складовою філософського вчення найвищого рівня абстракції — діалектичного детермінізму — загального закону про універсальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість між предметами, явищами, процесами, подіями природи і суспільства [43, с. 185; 105, с. 83; 35, с. 7–11; 403, с. 46–52; 404, с. 4–5; 405, с. 9–10; 406, с. 99–100; 407, с. 4–5]. Звідси на детермінацію корисливої насильницької злочинності поширюються усі закони і категорії діалектики, а також основоположні принципи причинності, системності, розвитку, взаємодії, самодетермінації, відображення, рівневої організації явищ і процесів суспільного життя [100, с. 21–54; 109, с. 179–182; 408, с. 146–147].

Детермінація явища корисливої насильницької злочинності не піддавалася самостійному вивченню, а тому якихось вагомих наукових напрацювань у цій предметній галузі кримінологічних знань поки що немає. Натомість, існує значна кількість кримінологічних теорій, окремих суджень та ідей, за допомогою яких можна спробувати розкрити ключові аспекти детермінації корисливої насильницької злочинності. Почнемо з окреслення кола проблемних питань, на розв'язання яких спрямовуватиметься подальший науковий пошук, але спочатку висловимо деякі вступні зауваження.

Передусім слід виходити з того, що аналізовий вид злочинності — це явище суспільного життя людей, воно є складовою частиною більш загальної системи — злочинності взагалі, і на найвищому рівні теоретичних узагальнень детермінація цих явищ є взаємопов'язаною та взаємозумовленою. Оскільки корислива насильницька злочинність належить до класу явищ суспільного життя, то можна стверджувати,

що на неї поширюється дія положень соціального детермінізму — вчення про взаємозв'язки людей у процесі предметно-перетворювальної діяльності, міжособової взаємодії, включення у суспільні відносини. Інакше кажучи, корислива насильницька злочинність у її діяльнісних проявах — продукт (наслідок) суспільно-небезпечної діяльності людей, результат вибору насильства як засобу незаконного збагачення. Звідси випливає, що найближчою причиною продукування аналізованого виду злочинності виступає криміногенно орієнтована колективна свідомість і психологія, а не якісь там надлюдські сили природи та суспільства, хоча вплив останніх на суспільну свідомість і волю не відкидається, бо вони знаходяться в інших непричинних детермінаційних зв'язках (статистичних, кореляційних, функціональних, зв'язках станів тощо). Віддаючи належне непричинній детермінації, ми все-таки зосереджуємося на пошуку причин існування і відтворення корисливої насильницької злочинності. Серед найбільш важливих для кримінології положень соціального детермінізму можна назвати такі. Явища і процеси суспільного життя (у тому числі злочинність) виникають, змінюються і розвиваються у результаті активності (цілеспрямованої чи стихійної) та взаємодії людей як членів суспільства, соціальних індивідів. У будь-якому разі ці закони створені сукупною людською силою і вони не можуть діяти поза межами суспільного життя, оскільки походять від буття і діяльності людей, системи суспільних відносин. Така діяльність умотивована потребами й інтересами (груповими чи індивідуальними) і має цілеспрямований характер. Соціальні закони є об'єктивними, становлять внутрішні необхідні зв'язки між явищами і подіями суспільного життя, але водночас виступають як стійкі зв'язки в суспільній діяльності людей і щодо цього суб'єктивними. Людська діяльність динамічна. У ній суперечливо поєднуються раціональні та ірраціональні елементи, усвідомлені та неусвідомлені моменти. У масовій діяльності людей переплітаються й об'єктивізуються потреби, інтереси, мотиваційні лінії, цілепокладальні тенденції, що надають соціальним зв'язкам не жорсткого (лінійного), а ймовірного характеру. Тому закони суспільного життя мають ще назву законів-тенденцій [409, с. 119–136]. Об'єктивність детермінації корисливої насильницької злочинності досить умовна, бо вона є діалектичним протиріччям суб'єктивності, вищим рівнем абстрактного мислення. Функціонування, розвиток, відтворення досліджуваної злочинності передусім залежать від колективної протиправної діяльності людей певного складу спрямованості особистості. Ці люди живуть не відокремлено, вони роз-

чинилися серед усіх верств населення, втім найвища концентрація носіїв корисливої спрямованості насильницької орієнтації зафіксована у девіантному молодіжному середовищі. Останнє розуміємо у значенні соціокультурного простору буття молоді як соціально-демографічної групи населення. Девіантна молодь взаємодіє, обмінюється енергією та інформацією з іншими соціальними групами, структурно входить до загальної системи суспільної організації, формується під впливом різних соціальних інститутів, процесів, соціальних фактів. Означене середовище впливає на свідомість і волю фізичних осіб, представників цієї спільноти, рівно як і останні через спосіб життя, сукупну діяльність, мотиваційні лінії і поведінкові програми визначають якісний зміст і зовнішню форму функціонування даного середовища. Важливо розуміти, що зовнішні впливи лише опосередковано зумовлюють людську активність, оскільки заломлюються через свідомість й упорядковуються мисленням, стримуються вольовими зусиллями, співвідносяться із потребами та інтересами, ціннісними орієнтаціями людей, крізь призму яких можуть помітно викривлятися й модифікуватися у мотивації цілеспрямованої діяльності. Отже, при першому наближенні до вирішення проблеми констатуємо, що причинність корисливої насильницької злочинності як вид соціальної детермінації слід шукати у площині дефектів свідомості і волі девіантної молоді, бо, на наш погляд, безпосередня причинність кримінальної активності молодих людей має соціально-психологічне походження. Останнє твердження зачіпає проблематику детермінації злочинності, її найбільш дискусійне положення.

В узагальненому вигляді суть проблеми полягає у такому. Усі відомі криминологічні підходи до пояснення детермінації злочинності умовно можна згрупувати у два основних: 1) із переважанням об'єктивних детермінант злочинності; 2) із переважанням суб'єктивних детермінант злочинності. Перші відводять спричиняючу роль середовищу, а зумовлюючу — особі, другі — навпаки. Прихильники першого підходу застосовують багатофакторний метод і пов'язують детермінанти злочинності з недосконалістю суспільного устрою, недоліками і прорахунками соціальної політики й управління, нормативно-правового регулювання суспільних відносин і частково — з дефектною правосвідомістю членів суспільства [105, с. 93–96; 176, с. 62–84; 199, с. 110–122; 283, с. 9; 335, с. 58–59; 410, с. 238–240; 411, с. 110–111]. Інакше кажучи, першочергова роль у спричиненні злочинності відводиться об'єктивним

факторам суспільного життя, при цьому зумовлюючи роль виконує свідомість осіб, які вчинили злочини. Подібна універсальність, простота й умовність пояснення походження злочинності приваблює багатьох. За логікою прихильників цієї ідеї виходить, що підґрунтям причинності безпосередньо виступає соціальне середовище (макрота мікро), зовнішнє щодо злочинця, тобто детермінанти людської діяльності лежать у сфері суспільного буття, а не суспільної свідомості, і відповідно запобіжні заходи мають спрямовуватися на усунення суспільних протиріч та недоліків цього середовища, що в остаточному підсумку має призвести якщо не до усунення, то принаймні суттєвого зниження рівня злочинності. Але ж тоді постає питання: як бути у разі, коли за сучасних кризових реалій об'єктивно неможливо покращити матеріальні умови буття середовища, зокрема молодіжного, облаштувати сферу побуту і дозвілля? Та й узагалі, чи можливо в принципі створити досконале законодавство, соціальне управління, правове регулювання, усунути соціальну невлаштованість, зробити рівні можливості задоволення потреб та інтересів широких мас населення за умов становлення ринкової моделі господарювання? Напрошується скептична відповідь: навряд чи. Завжди знайдуться групи людей, невдоволені своїм соціальним станом, матеріальним становищем, наявним статусом, нижчим від об'єктивних можливостей, будуть перекладати відповідальність за негаразди соціального сходження, нереалізовані життєві плани на кого завгодно, окрім себе. І найголовніше: за несприятливого сценарію життя дана категорія людей активно шукатиме альтернативні легальним джерела задоволення своїх потреб та інтересів, протиставлятиме власну індивідуалістичну позицію вимогам моральних і правових норм, базовим цінностям співжиття, утворюватиме мікроосередки і кола однодумців. Уявімо ситуацію, коли все-таки на якомусь етапі розвитку суспільної формації буде досягнуто кардинальних поліпшень умов існування людей в усіх сферах суспільного життя. І що, невже від того кудись подінеться когорта людей, криміногенно орієнтованих щодо збагачення засобами кримінального насильства, якщо їх особистість формувалася роками, задовго до цього, у процесі соціалізації за якісно інших соціальних умов? Думається, що зв'язок станів суспільної свідомості і буття минулого й теперішнього завадить одномоментним змінам особи у кращій бік. Мислення людей інерційне, набутий криміногенний досвід, сформовані негативні риси, спрямованість особистості автоматично

не змінюються лише під впливом зовнішніх об'єктивних чинників середовища. Потрібен час і поєднання системних середовищних змін із психологічною корекцією свідомості і волі носіїв першопричини злочинних проявів — осіб, які мають криміногенну орієнтацію щодо отримання матеріальної вигоди засобами кримінального насильства. Об'єктивні зміни в суспільному житті мають не просто дзеркально відбитися у свідомості мас, потрібно суб'єктивне сприйняття їх позитивного змісту, вироблення сприйнятливої ставлення до них, тобто для них має бути опора, відповідне підґрунтя в мисленні людей [412, с. 107–108].

Використання об'єктивного підходу пояснення причин злочинності та її проявів базується на розгортанні пізнання від причини до наслідку, коли реальні умови суспільного життя, що склалися на даний історичний період часу, визнаються у значенні причини, під впливом якої формується особа, що вчинила злочин. Однак за такого розвитку пізнання у схемі середовище → особа губиться ще одна важлива причинна ланка — особа → злочин (як соціальний факт), перескакувати через яку не варто, бо інакше виходить, що суспільство (середовище) безпосередньо продукує злочинний прояв, з чим не можна погодитись. Причина попередньої причини не є причиною наслідку (події злочину), вона може бути лише її умовою [35, с. 13]. Очевидно продуктивніше шукати безпосередню причину, найближчу ланку до злочинного прояву (наслідку). Як така виступають криміногенні елементи свідомості і психології особи злочинця, а їх формування є не що інше, як необхідна умова, що забезпечує спричинення кримінального акту. Звідси, гносеологічний акцент казуальності зміщується із об'єктивної в суб'єктивну площину.

На відміну від об'єктивного підходу детермінації злочинності суб'єктивний, а точніше соціально-психологічний, полягає в тому, що причинами злочинності визнаються криміногенні елементи суспільної, групової та індивідуальної свідомості і психології, що суперечать суспільним цінностям і моралі, загальнолюдським інтересам, вимогам законності і правопорядку [5, с. 83; 43, с. 193–195; 35, с. 52; 160, с. 30–33; 197, с. 29; 304, с. 92; 404, с. 4–5; 289, с. 58–59; 293, с. 19–21; 314, с. 15, 27; 413, с. 12–13]. Одразу висловимо свою солідарність із цією позицією. Свідомість виконує пізнавальну, оцінкову та регулятивну функції, вона детермінує вольову сферу, а злочинна діяльність чи поведінка, у свою чергу, є проявом вольових зусиль. Зв'язок свідомості і волі (діяльності) забезпечує мотивація, цілепокладання та ці-

ледосягнення. Цілепокладання визначає образ бажаного результату, можливі шляхи і способи його досягнення. Втім найголовніше в контексті кримінологічної детермінації те, що свідомість не просто відбиває оточуючу дійсність, а й формує загальносуспільне, групове та індивідуальне ставлення до умов буття, інших людей, різноманітних видів діяльності, соціальних інститутів, норм і цінностей, правових приписів, на всіх рівнях системи суспільних відносин. Протівники соціально-психологічного підходу до пояснення детермінації злочинності найчастіше докоряють його послідовникам тим, що, мовляв, психологія та її категорії (свідомість, спрямованість, ціннісні орієнтації, мотивація, характерологічні риси та ін.) поширюють свою дію лише на індивідуальному рівні, одиничних поведінкових проявів чи їх сукупності (груповий рівень). У зв'язку з цим вельми проблематично піднятися від конкретного до абстрактного рівня, де власне і відбувається детермінація корисливої насильницької злочинності як явища суспільного життя. Зазначене протиріччя на сьогодні частково знято завдяки зусиллям соціальної психології — галузі знань, що виникла на межі загальної психології і соціології. Цією наукою вивчаються масові психічні явища і процеси, закономірності та механізми взаємозв'язку між особою і суспільством [414, с. 12; 415, с. 5–6]. Соціально-психологічну сферу детермінації злочинних проявів у кримінології прийнято вважати середнім рівнем абстрагування, сферою дії причинності мікросередовища особи, тих малих соціальних груп, у яких протікає життя кожного із нас (сім'я, трудовий колектив, побутове оточення, неформальні дозвільні компанії, коло друзів). Тобто це буденні умови формування особистості у повсякденному потоці життя та діяльності, звичному комунікативному просторі. Вважають, що соціально-психологічні детермінанти злочинності та її проявів формуються зверху вниз, від суспільства до індивіда та його психіки і свідомості, під впливом і навіть деякою мірою завдяки «тиску» загальносуспільних негативних явищ і процесів, що розвиваються у суспільно-політичній, соціально-економічній, соціокультурній, морально-психологічній, побутово-дозвільній, спортивно-оздоровчій та інших сферах суспільного життя. Однак це зовсім не означає, що явища суспільного буття безпосередньо породжують відповідні феномени свідомості і психоформи у горизонтальній площині: явище → психоформа відбиття суспільною свідомістю. Суспільні явища проходять через свідомість і психіку мільйонів індивідів, і вже у трансформованому вигляді знизу вверх утворюють феномени суспільної

(масової) свідомості і психології, які власне і детермінують масові діяльнісні прояви іншого явища — злочинності. Неприпустимо ігнорувати внутрішню рушійну силу, саморозвиток колективної свідомості і психології знизу вверх, інтеграцію у їх якісно новий стан, що в остаточному підсумку причинно детермінує явище корисливої насильницької злочинності. На нашу думку, саме переважання криміногенних елементів над некриміногенними у суспільній свідомості і психології певних кіл молоді, що тягне за собою зміни сприйняття та ставлення у бік масової психологічної готовності отримувати матеріальну вигоду засобами кримінального насильства. Подібне ставлення психологічно налаштовує значну кількість людей на корисливі насильницькі посягання, тому вважається нами детермінантою найвищого рівня абстрагування, що безпосередньо спричиняє вітворення явища корисливої насильницької злочинності у суспільстві.

Стосовно виниклих сумнівів із приводу можливості поширення дії соціально-психологічних чинників на загальносуспільний рівень констатуємо деяку застарілість кримінологічних знань, невідповідність рівню розвитку прогресивної наукової думки. Європейська наукова традиція ще у 70-х рр. минулого століття зробила перший крок у бік розширення дослідницьких кордонів соціальної психології до рівня великих соціальних груп, що дало поштовх до вироблення міждисциплінарних знань [416, с. 235]. Сучасний науковий погляд на співвідношення індивідуальної свідомості й психології з груповою і масовою свідомістю й психологією зводиться до такого. Групова і масова психологія й свідомість становлять те загальне, типове, що властиве усім членам спільноти [417, с. 154–155]. Буття індивідів інтегрується у буття малої соціальної групи, при цьому взаємопроникають та взаємоу залежнюються індивідуальна й групова свідомість і психологія, тобто з'являється якісно інша реальність. Звідси стає зрозумілим, що так звані великі соціальні групи, їх свідомість і психологія утворюються з інтегративних характеристик малих груп. На найвищому рівні абстрагування суспільна свідомість і психологія не з'являється з нічого, на порожньому місці. Буття, свідомість і психологія великих соціальних груп зіткані з матерії інтегрованих малих об'єднань людей, просякнуті духом їх буденної психології, моральності, соціальних уявлень, образу мислення, настроїв і переживань. Проживаючи в однотипних середовищних умовах, представники відносно однорідного соціального прошарку мають більш менш подібний життєвий уклад, ведуть схожий спосіб життя, і їхні думки на

загальнозначущі суспільні проблеми та виклики сьогодення багато в чому збігаються. Чому так? Тому що люди не можуть повноцінно жити поза межами соціальної групи, однак входження до останньої певною мірою зобов'язує: відповідати рольовим очікуванням, поділяти загальнопоширену мораль, дотримуватися способу життя, місцевих традицій, соціальних уявлень, шкали цінностей, унормованих шаблонів поведінки. Під час комунікацій, різного роду діяльностей, спільного вирішення нагальних життєвих проблем люди обмінюються думками, власним досвідом, приходять до загальної позиції, при цьому елементи індивідуальної свідомості і психіки частково сполучаються, інтегруються у колективний розум, спільні уявлення й оцінки оточуючої дійсності, на основі яких виникають масові настрої і почуття, страхи і надії, формується громадська думка. Так, наприклад, ідеться про всезагальну стурбованість проблемою визначення джерел засобів існування у кризовий період, що підлягає масовому осмисленню під кутом зору соціальних очікувань і домагань, оцінок людьми своїх можливостей, визначення допустимої межі альтернативних рішень. Осмислення відбувається на емоційно-чуттєвому та раціональному рівнях, супроводжується повсякденним обговоренням і панівними настроями, опирається на побутуючі суспільні уявлення, моральність, співвіднесення загальносуспільних та індивідуальних інтересів, таким чином формується всезагальна думка, спільна позиція, яка приховано чи відкрито поділяється багатьма. Кожен відшукує спільне для всіх у собі й у такий спосіб відчуває вплив групової і масової свідомості та психології. Тобто задається загальний формат сприйняття та ставлення до явищ, подій, викликів суспільного життя, виробляється готовність великої кількості людей діяти певним чином, у нашому випадку — отримувати матеріальну вигоду засобами кримінального насильства. Суспільні настрої і ставлення відбивають психологію мас, стан їх свідомості [418, с. 20–21]. Ось найважливіше для кримінології положення теорії соціальної психології, котре знімає багато спірних питань. Слід визначитися і з тим, що зумовлює подібну впорядкованість, уніфікує колективну позицію? Досі вважалося, що це виключно схожі умови життя соціальних груп, однакові зовнішні чинники соціального середовища, що реконструюють суспільну свідомість і психологію. Це правильно лише частково, за умови завершеної стратифікації суспільства та стабільної соціально-економічної ситуації в країні. Суспільство епохи ринкових трансформацій не забезпечує ні того, ні іншого. Нині маємо нагоду

спостерігати, як кризові виклики сьогодення сколихнули суспільну свідомість, змінили колективну психологію у бік прихильнішого ставлення до кримінального збагачення, що особливо притаманно молоді. А значить, передчасно і безпідставно ігнорувати внутрішню рушійну силу, надіндивідуальну психологічну єдність, підвладність пануючим настроям і почуттям, взаємне уподібнення, наперед визначену схильність великої кількості людей мислити і здатність діяти, зневажаючи кримінально-правові заборони.

Тепер щодо того, яке прикладне значення мають дискусійні положення кримінологічної теорії детермінації у вивченні проблеми детермінації корисливої насильницької злочинності. Заявлена нами позиція дотримання соціально-психологічного підходу при поясненні детермінації корисливої насильницької злочинності та її проявів є логічним продовженням аргументованих висновків за результатами пізнання особи корисливого насильницького злочинця. Будемо виходити з попередньо доведеного положення про те, що каузальною основою спричинення злочинної поведінки виступає корислива спрямованість насильницького прояву як інтегративна морально-психологічна властивість особистості злочинця. Остання, як правило, реалізується у групових формах, коли поєднуються або принаймні тимчасово збігаються інтереси, наміри, цілі, емоційні настрої певної кількості людей, унаслідок яких виробляється спільна позиція схвалення можливості посягання, яка надалі втілюється у корисливій мотивації та високій готовності застосувати насильство. Найчастіше саме в колі однодумців індивідуальні носії корисливої спрямованості насильницького прояву стверджуються у намірах, стають сміливішими на фоні взаємоемоційного піднесення, часткового злиття енергій та об'єднання вольових зусиль. Наведене дає підстави замислитись: невже корислива спрямованість насильницького прояву поширюється на рівень групової психології та свідомості? Звичайно, ні. Річ у тім, що при груповій чи масовій взаємодії спрямованість індивідів сполучається лише в частині окремих елементів, фрагментарно збігається психологія, які в остаточному підсумку перетворюються в якісно інші елементи колективної психіки, утворення більш загального порядку. На цьому спрямованість особистості вичерпує свою дію. Залишається з'ясувати: що це за новоутворення? Фахівці у галузі соціальної психології сходяться на думці — надіндивідуальний психічний склад та духовно-емоційна єдність, що виражають типове,

властиве усім індивідам [414, с. 239; 415, с. 356]. Висловлюючись простіше, — це деформована групова і масова свідомість та психологія. Сукупність новоутворених криміногенних елементів переважає над суспільно позитивними й у такий спосіб змінює стан групової і масової свідомості, породжуючи нову криміногенно орієнтовану психологію, що зумовлює протиправний вибір цілей і засобів людської діяльності. Унаслідок таких змін і трансформацій на найвищому рівні абстрагування формується загальне, відносно масове, позитивне ставлення окремих молодіжних кіл до отримання матеріальної вигоди засобами кримінального насильства. Таким чином, саме криміногенний стан групової і масової свідомості на загальносуспільному рівні та його вплив на вибір протиправної форми діяльності людей, спричиняє відтворення корисливої насильницької злочинності в суспільстві.

Виходячи з даного посилання, надалі слід розглянути найважливіші детермінанти формування масової та групової свідомості і психології на макро- та мікросоціальному рівнях суспільного життя.

4.2. Макросередовищні детермінанти формування криміногенних елементів суспільної свідомості та їх вплив на формування психології збагачення засобами кримінального насильства

Попередній аналіз засвідчив, що контингент корисливих насильницьких злочинців майже повністю складає молодь 14–35 років. У зв'язку з цим необхідно розглянути комплекс детермінант загальносуспільного порядку, що зумовлюють формування криміногенно орієнтованої психології та свідомості окремих кіл молоді щодо збагачення засобами кримінального насильства. Спробуємо визначити сфери формування і дії соціально-психологічних детермінант корисливої насильницької злочинності. Думаємо, що це суспільно-політична, соціально-економічна, соціокультурна, морально-психологічна, організаційно-управлінська, побутово-дозвільна, спортивно-оздоровча сфери суспільного життя.

Суспільно-політична сфера життя містить низку протиріч, які детермінують поширення негативних явищ та процесів у молодіжному

середовищі, у тому числі тих, що зумовлюють криміногенні деформації психології і свідомості молоді.

За часів незалежності органами влади і громадськими організаціями ведеться активна робота щодо формування державної молодіжної політики з метою вирішення нагальних проблем молоді, посилення соціального захисту і забезпечення соціальних гарантій, створення необхідних умов для результативної соціалізації молодого покоління. Зокрема прийнято низку загальнонаціональних програм: «Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки» [419], «Програма реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки» [420], «Концепція Державної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2007–2011 роки» [421], Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2009–2015 роки» [422] та ін. Ухвалено також низку законів України: «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [423], «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту першим робочим місцем з наданням дотацій роботодавцю» [424], «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [425], «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» [426], «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» [427], «Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [428], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [429], «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» [430]. Окрім цього існує велика кількість нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, Президента України, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, на яке покладено функцію координації щодо впровадження молодіжної політики.

До початку фінансово-економічної кризи органам влади та місцевого самоврядування дещо вдалося зробити для вирішення нагальних проблем молодого покоління. Однак навіть тоді чиновники усіх рангів і рівнів самокритично визнавали, що молодіжна політика держави не ефективно впроваджується на місцях нібито через брак фінансування, хоча, на наш погляд, головна причина такого стану справ засаднича — досі в державі не вдається конституційно закріпити механізм політичної відповідальності влади, налагодити чіткий громадський контроль

за реалізацією державної політики. Справою майбутнього залишаються відставки керівництва профільних міністерств та відомств за провали у реалізації молодіжної політики, що обернулися збільшенням масштабів негативних явищ у молодіжному середовищі, зростанням соціальної напруги та злочинних проявів. Натомість для сьогодення звичними стали фінансові зловживання, корупційні схеми розкрадання значних бюджетних коштів, виділених на реалізацію соціальних програм державної молодіжної політики [431, с. 199–200]. Тому, на превеликий жаль, майже всі перелічені загальнонаціональні програми спіткала доля подібного роду документів — вони перетворилися на загальні декларації, а держава удавала, що піклується про молоде покоління. Одразу після ухвалення відповідних програм та інших нормативно-правових актів на етапі відкриття лінії фінансування відповідальні за впровадження органи центральної і місцевої влади імітували бурхливу діяльність із помпезними піар-акціями (згадаємо хоча б програму молодіжного кредитування житла), а згодом, коли увага громадськості згасала, гроші на ці програми рідко доходили у повному обсязі на місця, а самі програми згорталися і робота по них припинялася взагалі [292, с. 239]. Унаслідок цього жодна програма не була доведена до кінця, залишилися не досягнутими їх цілі. Наведемо вельми показовий факт фінансування програм і заходів державної молодіжної політики. Якщо у 2008 р. виділено бюджетних коштів 25,6 млн гривень, то у 2009 р. було заплановано лише 9,4 млн гривень, а скільки фактично профінансовано, достовірно невідомо [432, с. 12].

Оцінити реальні здобутки політики держави у підтримці соціального становлення і розвитку української молоді можна за результатами вивчення громадської думки самої молоді. Суперечності між задекларованими державою намірами щодо молодого покоління і реальним станом справ із вирішення молодіжних проблем продукують відчуження молоді від держави, недовіру до органів влади та переважно неприйнятне ставлення до діяльності державних установ у сферах реалізації молодіжної політики. За експертними оцінками соціологів частка молоді, яка довіряє органам влади і державним установам, коливається в межах 12–30 % [433, с. 374]. За даними опитувань громадської думки Державного інституту розвитку сім'ї та молоді спільно з організацією «Соціальний моніторинг» (2006 р.), упродовж останніх 10 років політика традиційно посідає останнє місце в ціннісних орієнтирах молоді. Сучасна молодь досить критично оцінює державну молодіжну по-

літику. За даними деяких соціологічних джерел, негативні оцінки діяльності органів влади значно переважають над позитивними у таких важливих галузях, як: праця (81 % опитаних), забезпечення житлом (85 %), виховання і навчання (79 %) [432 с. 162], охорона здоров'я (67 %), профілактика правопорушень (58 %), матеріальна підтримка соціально незахищених груп молоді (51 %), забезпечення культурних потреб (51 %), організація дозвілля (50 %). Лояльніше молодь оцінила зусилля влади у царині фізичної культури і спорту 39 % [434]. Серед найбільш серйозних суспільно-політичних проблем країни, що потребують першочергового вирішення, називаються: байдужість влади до громадян 56,6 %, корупція у вищих ешелонах влади — 47,8 %, нездатність влади забезпечити виконання законів — 38,0 %, відсутність механізмів впливу простих громадян на прийняття рішень — 30,5 % [435]. Як тут не згадати слова В. І. Шакуна, який понад десять років тому зазначив, що сучасне українське суспільство ділиться на дві різнобічні сфери: сфера влади і сфера повсякденного життя людей, і зазвичай ці сфери взаємовідчужені [436, с. 208]. Спливає час, але нічого не змінюється. За даними дослідження громадської організації «Молодіжна альтернатива» 73 % української молоді вважає, що їх права та свободи не дотримуються [437].

Тепер слід окреслити основні недоліки й проблеми державної політики у сфері протидії злочинності (у нашому випадку корисливій насильницькій), що здійснюється кримінально-правовими, кримінально-процесуальними, кримінологічними та кримінально-виконавчими засобами [209, с. 280]. Цей вид державної політики тісно пов'язаний із соціальною політикою, різновидом якої є молодіжна політика, певною мірою зумовлений нею, здійснюється на єдиному загальнодержавному рівні.

У галузі застосування норм кримінального закону політика держави нібито розвивається у напрямі гуманізації покарання, економії засобів кримінальної репресії, частішого застосування альтернативних позбавленню волі покарань, що відповідає загальноєвропейським підходам. Утім насправді невинувато широке застосування норм статей 69 КК і 75 КК України за корисливі насильницькі злочини (як правило, тяжкі й особливо тяжкі) радше свідчить про підміну понять гуманізації корумпованістю судівського корпусу, що, на думку В. В. Голіни та С. Ю. Лукашевича, лише сприяє дискредитації інституту правосуддя як такого [438, с. 39, 43].

Кримінально-процесуальний напрям страждає від застарілої системи кримінальної юстиції, яка у спадок від радянського прототипу отримала низку проблем: відомчу зарегульованість, відсутність чіткого визначення та розмежування компетенції суб'єктів та відповідно скоординованості їх діяльності, застосування невинуватого ускладненості формальних процедур та ін. Унаслідок цих та інших недоліків існуюча система кримінальної юстиції, — пише Ю. М. Грошевий, — не повною мірою відповідає новим суспільним відносинам, що склалися в Україні, не забезпечує реального стану правопорядку, ефективного захисту осіб, суспільства і держави від злочинних посягань [439, с. 90–91]. Стратегічною складовою кримінально-процесуальної політики є руйнування стереотипів мислення оперативного-слідчого працівників, які будь-що намагаються довести провину підозрюваного замість встановлення об'єктивної істини по справі, вдаються до заборонених методів впливу на підслідних, систематично порушують строки розслідування, безпідставно утримують під вартою осіб, щодо яких бракує доказової бази, укладають різного роду незаконні угоди, що не сприяють реалізації принципу невідворотності покарання для усіх причетних до події злочину та ін. Окрім цього, ніяк як не вдається позбутися радянського підходу оцінювання ефективності роботи органів досудового слідства на підставі статистичних показників реєстрації та розкриття злочинів. У гонитві за «дугими» показниками обліково-реєстраційні підрозділи мало не змушені приховувати від обліку корисливі насильницькі злочини, приймати незаконні рішення про відмову в порушенні кримінальних справ щодо злочинів, вчинених в умовах неочевидності, фальсифікувати звітність [410, с. 305–306]. Потурають такому стану справ органи прокуратури, які неналежним чином виконують функцію нагляду за дотриманням законності.

Техніко-криміналістичний напрям діяльності органів досудового слідства вимагає модернізації, алгоритмізації діяльності слідчих, опанування новими знаннями, програмування розслідування, розробку і впровадження сучасних інноваційних технологій, створення інформаційних банків даних, що підвищать ефективність діяльності зазначених органів із протидії злочинності [440, с. 33–34; 441, с. 256–257].

Кримінологічні засоби забезпечення державної політики у сфері протидії злочинності страждають на низку недоліків, серед яких можна виділити два блоки проблем: теоретичні (формування кримінологічної складової політики) і прикладні (реалізація цієї політики).

Насамперед кримінологічному співтовариству поки що не вдалося вирішити стратегічне завдання: довести суспільству й органам влади суспільну значущість кримінологічної науки, її здатність запропонувати дієві важелі впливу на стан злочинності в державі [442, с. 9]. Досі влада і суспільство покладають усі сподівання із протидії злочинності виключно на систему органів кримінальної юстиції, котра поглинає мільйони бюджетних асигнувань, а істотних зрушень у забезпеченні правопорядку не спостерігається. Відчувається недостатність потужностей кримінологічних знань, з одного боку, і відсутність політичної волі — з другого, у залученні кримінологічної науки до законотворчості, впровадження наукових розробок і рекомендацій при вирішенні загальнодержавних управлінських завдань. Дається взнаки брак засадничих розробок кримінологічної складової політики держави у сфері запобігання та протидії злочинності, про що неодноразово заявляли вітчизняні кримінологи [442, с. 9; 443, с. 29; 444, с. 190–191; 445, с. 17; 446, с. 24]. Нагальною залишається проблема якісної кримінологічної інформації про дійсний стан злочинності. Постійні статистичні викривлення у звітності органів кримінальної юстиції не дозволяють точно визначити рівень, структуру, динаміку корисливих насильницьких злочинів, оцінити обсяги латентності, здійснити прогнозування розвитку криміногенної ситуації. Ми є свідками того, як уже понад десять років (з 1996 р.) статистичні дані фіксують удаване криміногенне благополуччя в країні, що частково продовжується навіть у період нинішньої соціально-економічної кризи. Усі розуміють, що це суперечить закономірностям розвитку злочинності, доведеним світовим кримінологічним співтовариством, і заганяє науку в глухий кут при поясненні суто українського «диво-феномену». Однак політики і можновладці не зацікавлені у науковому викритті провалів державної політики у найважливіших сферах суспільного життя, що призводять до нарощування криміногенних чинників вітворення злочинності у суспільстві, тому ігнорують можливості кримінології, не помічають наукових рекомендацій. Таку ж позицію займають керівники органів кримінальної юстиції, бо також не бажають привернення громадської уваги до наукових оцінок вельми скромної ефективності їх діяльності у протидії злочинності.

Серед прикладних проблем реалізації кримінологічної складової державної політики назвемо такі. Серйозно гальмує впровадження загальноєвропейських стандартів боротьби зі злочинністю, де провід-

на роль відводиться соціальній превенції, заходам безпеки, допомозі потерпілим, реінтеграції засуджених та ін., обмеженість фінансових ресурсів держави. Економічно благополучні і соціально розвинені країни давно зрозуміли пріоритетність соціальної превенції над кримінальною репресією (до речі, в Україні занедбана діюча в ОВС у 70–80-х рр. ХХ ст. система профілактики злочинності), економічну рентабельність витрат на соціальний патронаж осіб, схильних до правопорушень і злочинів, допомоги у реінтеграції раніше засуджених, компенсацій жертвам злочинних посягань тощо. У нас поки що це залишається справою майбутнього. Вітчизняна система протидії злочинності працює за принципом реагування на звернення громадян про вже вчинені злочини. До запобігання злочинним проявам справа доходить зрідка. Чого тільки варте пасивне документування, іноді роками, злочинної діяльності орггруповань, або загальнопоширена практика очікування факту злочинного посягання, щоб мати підстави почати встановлювати винних. Скажемо відверто: на випередження система органів кримінальної юстиції сьогодні не працює, їй потрібні докази складу злочину, бажано з установленою особою, а це вже запізніла реакція, констатація факту, здійснення якого можна було б спробувати запобігти.

Успішність реалізації державної політики запобігання та протидії злочинності залежить від ефективності здійснення кадрової політики. Мабуть, не буде перебільшенням констатація провалу кадрової політики в органах кримінальної юстиції. По суті продуману, виважену і системну кадрову політику міністерства і відомства не здійснюють. У силових структурах тривалий час спостерігається явище вимивання професійного ядра, втрачається наступність поколінь, незабаром прийде час, коли молодих спеціалістів не буде кому навчати тонкощів професії. Призначення на найвищі керівні посади здійснюється в угоду певним політичним інтересам, середня і нижчі керівні ланки формуються за принципом особистої відданості, при цьому не обходиться без «грошової винагороди» від вдячних підлеглих, що згодом лише дає черговий виток корупції в системі правоохоронних органів. Ганебною практикою в силових відомствах залишаються кадрові ротації керівної ланки при зміні очільника відомства. З приходом нового керівництва змінюються пріоритети і підходи у роботі, вимоги до підлеглих, кожен керівник намагається «протягти своїх людей», позбутися незручних працівників, що на певний час дезорієнтує особовий склад, вносить зайву нервовість, призводить до погіршення якості діяльності.

Молоді фахівці не бажають роками опановувати секрети професії, поступово і поетапно набувати досвіду та фахової майстерності, проходити усі щаблі кар'єрного росту. На найбільш «грошовиті» посади, які відкривають широкі можливості для хабарництва та незаконного збагачення, у кожному міністерстві і відомстві існує довгий кадровий резерв, натомість «робочі» посади, де потрібно тяжко працювати від зарплати до зарплати, завжди мають вакантні пропозиції і некомплект особового складу. Керівна ланка органів кримінальної юстиції щосили бідкається на гострий брак професіоналів, що насправді є наслідком поспішно зруйнованої радянської системи підготовки кадрів і клопіткого доведення їх до рівня професіоналів. Існують й інші кадрові проблеми.

Кримінально-виконавчий напрям державної політики у сфері запобігання та протидії злочинності проходить етап реформування, приведення у відповідність із міжнародними стандартами поведіння із засудженими, впровадження досвіду постпенітенціарної соціальної адаптації колишніх засуджених. Серед основних недоліків діяльності органів та установ виконання покарань можна назвати такі. Найперше, не вдається змінити репресивний підхід до виконання покарань, який передбачає спричинення неправомірних моральних і фізичних страждань засудженим. Органи виконання покарань продовжують виконувати функцію вершителя людської долі, і ніяк не хочуть зятати, що кара полягає у реалізації властивих покаранням правообмежень і не більше того [447, с. 108]. Вельми складно проходить викорінення ганебної практики принижень, нелюдського ставлення, не передбачених режимом обмежень прав і свобод людини, утисків і відвертих тортур проти засуджених, створення умов для службових зловживань та корупції. Адміністрація і персонал колоній будь-що прагнуть довести засудженим цілковиту підвладність їх волі, фактичну безправність і залежність, потурають нерівним умовам відбування покарання різних категорій засуджених, ініціюють неоднакове ставлення до них. Така недолуга і безперспективна позиція, між іншим, результат «кадрового голоду» кримінально-виконавчої системи, професійної неукомплектованості структурних підрозділів, низької кваліфікації діючого персоналу. Наслідки такої політики добре відомі: супротив вимогам режиму, поглиблення відчуження від суспільства та державних інституцій, занурення у стихію злочинного середовища, ускладнена соціальна адаптація після звільнення. Зрештою страждає міжнародний імідж України як держави, що прагне євроінтеграції.

Проблеми постпенітенціарної соціальної адаптації засуджених корисливих насильницьких злочинців допоки вирішуються фрагментарно, не мають комплексного характеру. Реальна допомога у відновленні документів, працевлаштуванні, побутовому облаштуванні, вирішенні житлових питань, соціальному патронажі, відновленні суспільно корисних зв'язків надається досить обмежено, натомість процвітають бюрократія, показуха, імітація піклування спеціально уповноважених соціальних служб і новостворених закладів соціальної адаптації за долю звільнених осіб від відбування покарання. Унаслідок такої реалізації політики соціальної адаптації колишніх засуджених понад 90 % з них не користуються послугами жодних соціальних закладів [395, с. 475], що помітно ускладнює повернення до законослухняного життя, повторного включення у систему суспільно корисних зв'язків і водночас не сприяє подальшому недопущенню ними рецидивних корисливих насильницьких злочинних проявів.

Ось далеко не повний перелік недоліків і проблем державної політики у сфері запобігання й протидії злочинності загалом та різновиду корисливої насильницької злочинності зокрема.

Протиріччя у *соціально-економічній сфері* відіграють визначальну роль у становленні корисливо орієнтованої психології окремих кіл молоді, схильних до застосування насильства. У сучасних умовах економічної кризи ці протиріччя значно загострилися, помітно збільшився їх криміногенний потенціал. В основі всього суспільно-політичного ладу України насправді лежить власність, як правило, приватна, хоча ця істина рідко визнається публічно. Приватний капітал фактично приватизував владу, зрісся з нею корупційними путями. Вітчизняний ринок ще не має того цивілізованого соціального обличчя європейського зразка, з найвищим у світі відсотком заробітної платні в структурі собівартості продукції, з різницею між оплатою праці керівників і найманих робітників у законодавчо закріпленій пропорції 1:10, високими стандартами захисту прав та свобод людини і громадянина, соціальними гарантіями і державною підтримкою молоді. На теренах України продовжує панувати варварський капіталізм напівкримінального штибу, який розцінює молодь передовсім як дешеву робочу силу, а не соціальний капітал держави, майбутнє нації. Серед найбільш значущих соціально-економічних проблем, які перешкоджають нормальній соціалізації молоді та істотно позначаються на рівні й якості життя, слід назвати: протиріччя у галузях освіти, праці і зайнятості, забезпечення житлом.

Належний рівень освіти й професійної підготовки — запорука успіху на молодіжному ринку праці. Детермінанти елементів криміногенної психології і свідомості молоді у сфері професійно-освітянської підготовки криються у такому.

1. Протиріччя між суспільною необхідністю високого рівня освіти і збереженням системи низького рівня оплати праці, що спонукає значну частину криміногенно орієнтованої молоді завчасно відмовлятися від продовження навчання після закінчення школи, що чітко засвідчило наше дослідження (50–70 % мають базову та повну загальну середню освіту). 2. Ураженість системи освіти корупцією, існування чорного ринку освітянських послуг, у тому числі сприяння отриманню дипломів офіційного зразка, а не освіти та знань. Також сюди належить малоконтрольоване розширення мережі освітянських закладів, які на платній основі формально видають дипломи сумнівної якості. 3. Протиріччя між фінансовими можливостями батьків представників різних соціальних верств населення і бажаннями їх дітей здобути освіту за вподобанням і професійним покликанням. Не секрет, що соціально-майнова поляризація молодіжного середовища фактично означає недоступність навчання бюджетним коштом на престижні професії, які користуються підвищеним попитом на молодіжному ринку праці для вихідців із малозабезпечених і соціально неблагополучних сімей, сільської молоді, вихованців державних спецзакладів. 4. Протиріччя низької адаптованості освітньо-професійної підготовки навчальних закладів до кон'юктури попиту і пропозиції на молодіжному ринку праці, внаслідок чого спеціалісти-випускники поповнюють лави безробітніх, змушені працювати не за фахом. 5. Скорочення мережі професійно-технічних училищ та зменшення державного замовлення на підготовку спеціалістів робітничих професій, до речі, найбільш популярних серед криміногенних кіл молоді (18–27 % мали професійно-технічну освіту). 6. Незабезпечення державою соціальних гарантій отримання першого робочого місця, що породжує скептичне ставлення окремих прошарків молоді до необхідності продовження післяшкільного навчання. 7. Низький інтелектуальний і культурний потенціал значної частини криміногенно орієнтованої молоді, недостатність батьківських настанов, відсутність сімейних традицій здобуття високого рівня освіти тягнуть за собою несформованість інтересу до навчання та набуття фахової майстерності, стереотипну налаштованість влитися до лав вільнонайманої низькокваліфікованої робочої сили, а також самозайнятих веденням особистого підсобного господарства тощо.

У галузі праці та зайнятості слід вирізнити декілька найголовніших детермінант криміногенної психології і свідомості молоді: складність працевлаштування за фахом та місцем проживання, низький рівень оплати праці, загроза втрати робочого місця. Становлення ринкової моделі економіки супроводжується низкою негативних процесів на молодіжному ринку праці. Національна економіка фактично приватизована фінансово-промисловими групами, а тому вплив держави на молодіжний ринок праці вкрай обмежений, по суті мінімальний. Залишає бажати кращого забезпечення соціальних гарантій, ступінь захисту трудових прав, контроль за умовами та рівнем оплати праці. Приватні власники зацікавлені у збільшенні контингенту дешевої робочої сили, зазвичай малокваліфікованої, і, відповідно, низькооплачуваної. Окрім цього, щонайменше половина економіки перебуває поза правовим полем і для її обслуговування також потрібні потужні людські ресурси. Візьмемо до уваги той факт, що основна маса корисливих насильницьких злочинців є вихідцями із малозабезпечених та соціально неблагополучних сімей із невисоким освітнім рівнем, а тому початково орієнтовані на робітничі професії та вільнонайману працю. Найперше, з чим стикаються випускники шкіл, професійно-технічних закладів освіти, дитячих будинків, а також демобілізовані зі строкової військової служби, це неповне забезпечення державних гарантій 5 % бронювання робочих місць на підприємствах, установах, організаціях усіх форм власності за робітничими професіями. Навіть на докризовому етапі лише 50–60 % молоді зазначених категорій працевлаштувалися на гарантовані державою вакансії [448, с. 43]. Квотні місця, як правило, передбачають непрестижну і низькооплачувану роботу, яка не викликає зацікавленості молодих людей. Із числа працевлаштованих у такий спосіб половина отримували мінімально встановлену зарплатню, третина — нижчу від прожиткового мінімуму, чверть — нижчу від середньостатистичної і лише 5 % — у розмірах, еквівалентних до середньої заробітної плати по країні [292, с. 276]. Тобто одразу потрапляли до розряду пауперів. Значна частина через незадоволеність рівнем оплати праці довго не затримуються на подібних робочих місцях, поповнюють лави безробітних, із середовища яких утворюється прошарок люмпенів. Тут треба враховувати, що матеріальні домагання молодих працівників через природний юнацький максималізм і брак життєвого досвіду зазвичай завищені. Більшість початково ставить невідповідні власній кваліфікації вимоги щодо змісту, умов та оплати

праці, рідко погоджуються на виснажливу і низькооплачувану роботу, завчасно розуміючи, що сумлінною працею на пристойний рівень життя у легальному секторі економіки навряд чи заробиш. Державні гарантії першого робочого місця шляхом 5 % бронювання навіть теоретично не забезпечують зайнятість усього контингенту молоді працездатного віку. За підрахунками Держкомстату України, рівень зайнятості 15–24-річних осіб становить близько 37 %, більш старших вікових груп молоді (25–29 і 30–35 років) близько 80 % [449]. Недостатня конкурентоспроможність і низький освітньо-кваліфікаційний рівень детермінують найбільшу соціальну вразливість на молодіжному ринку праці саме наймолодшої вікової групи, представники якої становлять мало не половину грабіжників, розбійників, вимагачів, вбивць із корисливих мотивів. Зважимо на неоднакові можливості працевлаштування міської і сільської молоді. Остання в пошуках бодай якоїсь роботи змушена мігрувати до міст, тим самим збільшувати пропозицію найманої робочої сили і загострювати конкуренцію на ринку праці, посилювати соціальну напругу. Нерівномірно розвинений регіональний ринок праці, оскільки депресивні території значно сильніше потерпають від браку виробництва, скорочення робочих місць, безробіття, вимушеної трудової міграції, що містять загрозу втрати джерела засобів існування.

Суттєво позначається на зростанні обсягів економічної незайнятості молоді незадовільний рівень оплати праці. Низькі стандарти оплати праці найбільше зачіпають молодь найпростіших професій, різноробів, найманих працівників, серед яких помітно вирізняється вікова група 18–24-річних молодих людей. Роботодавці, користуючись їх низькою кваліфікацією, у такий спосіб економлять витрати на фонд заробітної плати, здешевлюють собівартість товарів і послуг. Кризове падіння виробництва в усіх галузях економіки загострило проблеми скорочення чисельності штату, першочергове вимушене звільнення молоді зазначеної професійно-кваліфікаційної спрямованості, борги по остаточних грошових розрахунках, суттєве зниження і без того низьких тарифів матеріальної винагороди за працю. Незадовільний рівень оплати праці породжує невдоволеність роботою, звільнення за власним бажанням, зневіру у можливість чесно заробляти на життя. Зазначимо, що рівень безробіття серед молоді традиційно у понад два рази вищий, ніж серед дорослого населення, причому, за даними Держкомстату, найбільший обсяг безробітних

останніми роками незмінно фіксувався у наймолодшій віковій групі 15–24 роки (понад 13 % до кількості економічно активного населення відповідної вікової групи), тоді як серед дорослого населення цей показник становив понад 6 % [450]. За 2008 р. частка безробітної молоді віком до 35 років зростає на 40 % (327,0 тис. осіб проти 227,7 у 2007 р.) [451, с. 72]. Сталою залишається структура причин безробіття у молодіжному середовищі: майже 40 % — непрацевлаштовані після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I–IV рівня акредитації, понад 30 % — звільнення за власним бажанням (головно через незадовільний рівень оплати праці, заборгованість тощо), близько 13 % — вивільнені з економічних причин (скорочення штату, зміни в організації виробництва), понад 4 % — демобілізовані з військової строкової служби, понад 1% — зневірені знайти підходящу роботу, решта — інші причини [448, с. 22]. За 2009 р. рівень безробіття щодо економічно активного населення віком 15–70 років становив 8,8 %, тоді як у 2008 р. цей показник дорівнював 6,4 %, тобто відбулося зростання на 2,4 % [452]. Враховуючи об'єктивні складнощі працевлаштування молодого покоління в умовах становлення ринкової моделі економіки, одночасно маємо брати до уваги тотальне окорислювання суспільної психології і свідомості, особливо молоді, що формує високу толерантність до незаконних шляхів збагачення. Нині докорінно змінюється ставлення молоді, особливо девіантної її частини, до праці. Криміногенні кола молоді не готові до виснажливої праці за верстатом на виробництві, у сфері житлово-комунального обслуговування, транспорту (де зазвичай існують заброньовані для них вакансії), оскільки у них не вироблені навички трудової дисципліни, знижені адаптаційні можливості співпраці у колективі, немає бажання підвищувати рівень кваліфікації. Вони погано уявляють собі життя від зарплати до зарплати. Такі особи тяжіють до тіньової діяльності (розукомплектування металомісткої продукції на брукт, крадіжки виробів із чорних і кольорових металів та рідкоземельних елементів, кустарні автотайстерні, ремонтно-будівельні, сезонні й разові договірні роботи за наймом, торгівля, посередницький збут наркотичних засобів і психотропних речовин, вигравання коштів у букмекерських конторах, різного роду акціях та розіграшах, кредитні позики у банках тощо), де можна, маючи невисокий освітній ценз та не докладаючи надзусиль, легше і швидше заробити, отримувати стабільні невраховані доходи й «ліві» приро-

бітки. Багато хто з них взагалі орієнтований на позиттєве утримання з боку батьків і родичів, а також розраховує на фінансову допомогу держави. У цьому контексті науковцями відмічаються загальносоціальні зміни сучасного буття людей, які негативно позначаються на масовій психології. Прихід ринкової моделі господарювання супроводжується випереджальним зростанням потреб над можливостями людей. Останні все частіше пов'язуються з нелегальними шляхами задоволення, в основному за рахунок усеосяжності тіньового сектору економіки, де можна більше і швидше заробити. Капіталізм навіює злиденним масам ілюзію легких грошей, шансу розбагатіти. Першими реагують на цей посыл соціально невлаштовані верстви населення, озлоблені на увесь світ за власну недолугість і нездатність адаптуватися до новочасних ринкових реалій. Всесвітньо визнаний іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет з цього приводу зазначав, що те, що раніше вважалося б подарунком долі і викликало безмежну вдячність, зараз розцінюється як законне благо, за яке не дякують, яке вимагають... Епохальною рисою психології людей стало нестримне зростання бажань і принципова невдячність за все, що дозволяє їх повною мірою реалізувати [453, с. 75–76].

Сприяють поширенню корисливої психології у молодіжному середовищі погіршення рівня та якості життя в країні. За умов економічної кризи різко знизилася купівельна спроможність населення, зросли ціни на товари і послуги, збільшився прошарок бідних верств населення. За даними Всеукраїнського моніторингового дослідження матеріального становища населення України, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2009 р., за межею бідності опинилось 22 млн громадян, що перевищує 50 % населення країни. Середньодушові доходи в родинях 85,4 % респондентів були нижчі за офіційно встановлений прожитковий мінімум [454, с. 249]. До цього слід додати понад двомільярдну кредиторську заборгованість населення перед комерційними банками, значна частка якої рахується за молоддю, внаслідок спожитих коштів на придбання предметів побутової обстановки, автомобілів, житла. Кредитний зашморг найвідчутніше позначився на доходах молоді, яка досить часто вдавалася до банківських кредитних запозичень і влаштовувала собі безтурботне життя на європейський зразок, особливо не переймаючись проблемою погашення займу та відсоткових ставок по ньому. Певною мірою цьому сприяла і держава по лінії пільгових довгострокових кредитів молоді на будівництво

(реконструкцію) та придбання житла. На кінець 2009 р. кредиторська заборгованість Державного фонду сприяння молодіжному житловому будівництву склала понад 70 млн гривень. У зв'язку з непередбаченням у держбюджеті на 2009 р. коштів на фінансування цієї програми понад 12 тис. молодих сімей не здійснюється часткова компенсація відсоткової ставки кредитів [432], що створює значну соціальну напругу у молодіжному середовищі, доводить до кримінальної межі певну частину кредитопозичальників. За експертними оцінками, існуючими іпотечними житловими кредитами комерційних банків може скористатися лише 8–10 % осіб від загальної кількості тих, хто має не вирішену житлову проблему [292, с. 263]. Враховуючи незадовільне матеріальне становище понад третини молодих людей та низький рівень матеріального благополуччя більшості, стає очевидним недоступність ринкової вартості житла. Зависока орендна плата за наймане житло поглинає значну частку щомісячних доходів. Все це сприяє посиленню і продовженню у часі повної житлової і значною мірою матеріальної залежності від батьків, що детермінує споживацьку й утриманську психологію, понижує здатність нормально адаптуватися до нових ринкових умов життя.

Не можна оминати увагою ще один важливий соціально-економічний криміногенний чинник. Варто замислитися над питанням: що на іншому полюсі суспільства протистоїть бідності і соціальної невлаштованості переважної частини населення, особливо молоді? Відповідь доволі прозаїчна — багатомільярдне сукупне багатство обраних, яке старанно приховується від стороннього ока, однак про його існування, не без участі засобів масової інформації, відомо всім. Постійне переважання сукупних витрат населення над сукупними прибутками, за статистикою Держкомстату, якраз свідчить про наявність нелегального ринку багатомільярдних обігових готівкових коштів та про приховані заощадження населення. Збільшення масштабів тіньового сектору економіки за роки незалежності сприяло розвитку чорного ринку неврахованої готівки, яка перебуває у нелегальному обігу. Йдеться про: підпільні конвертаційні центри, що раз за разом викриваються правоохоронцями; сотні мільйонів доларів, які спеціально виділяються бізнес-структурами та підприємцями усіх ланок для сплати хабарів чиновникам усіх рівнів за можливість працювати в обхід законодавства; так звані нелегальні каси криміналітету; приховані доходи корумпованих держслужбовців (банківські рахунки, придбані

земельні ділянки на підставних осіб, нерухомість, дороговартісні марки автомобілів тощо). Обізнаність злочинних кіл про існування тінювого готівкового обігу, нелегально накопиченого капіталу підштовхує багатьох до «полювання» за статками багатіїв. З цією метою найчастіше створюються банди й організовані злочинні групи корисливого насильницького спрямування. Нападники добре розуміють, м'яко кажучи, незацікавленість таких структур й окремих осіб зайвий раз звертатися до правоохоронних органів та, особливо, надавати розголошу сумам спричинених збитків. Також зважимо на таку рису менталітету українства, як заощадливість. Так повелось, що наші люди дбають про лиху годину, скрутні часи, які рано чи пізно настають у житті кожного. Робити заощадження з цією метою — риса національного характеру і стереотип мислення простого люду, причому більшість громадян, особливо старшого покоління, зберігає ці кошти вдома, наражаючись на небезпеку бути пограбованим. Непрацююча криміногенна молодь, як кажуть, родом із народу, виховувалась у дусі цих традицій, тому знає, що в кожній середньостатистичній родині завжди можна заволодіти певною сумою, відкладеною про всяк випадок, золотими виробами тощо. Держава привчила людей розраховувати виключно на власні сили і не довіряти банківським установам. Водночас мало помітними зусиллями влади зі створення безпечного середовища проживання громадян поки що не вдалось підняти цінність людського життя й здоров'я пересічної людини на найвищий щабель суспільних ідеалів, щоб у це свято повірили всі: від можновладця до простого обивателя. Досі не сформовано культури особистої безпеки, адже нас ніхто не вчить, як захиститися від злочинних посягань, належно дбати про збереження свого майна, зробити неприступним для стороннього вторгнення житло, люди продовжують економити на власній безпеці, в надії, що все і так минеться, біда обійде стороною. Саме цим зараз сповна користаються корисливі насильницькі злочинці.

Отже, соціально-економічні негаразди нинішнього кризового періоду ускладнюють соціалізацію молодого покоління, сприяють формуванню корисливої психології та поведінкової орієнтації (із числа схильних до насильства) на силові засоби отримання матеріальної вигоди.

Соціокультурна сфера. Сучасна молодіжна генерація активно залучається до загальноєвропейської та американської культурних традицій, сповідуючи ідеали демократії, свободи, соціальної справедливості, рівності можливостей, безпеки, прагматичного світосприйняття.

Водночас запозичуються негативні елементи психології й свідомості європейського та американського суспільства, світоглядні уявлення, спосіб життя, норми поведінки, життєві цілі, котрі морально незріле молоде покоління прихильніше сприймає і краще розуміє, ніж абстрактні суспільні ідеали. Вітчизняний соціокультурний простір проходить драматичний етап становлення під пресингом глобалізації, новочасних ринкових реалій, гострих морально-засадничих протиріч, за пасивно-споглядацької політики держави, яка не може запропонувати суспільству чітку ідеологію, об'єднавчу національну ідею. Вагомий внесок у формування деформованої ціннісної картини світосприйняття, хибних моральних пріоритетів молоді здійснюють засоби масової інформації, найчастіше телебачення, радіо, преса, Інтернет. Фахівці в галузі журналістики відмічають, що сучасні засоби масової інформації (ЗМІ) втрачають національне обличчя. За гранти і без них вітчизняні ЗМІ експортують міфічну ідею повної свободи як вишуканий маніпулятивний засіб впливу на масову свідомість, що програмує наших людей на глибшу відокремленість один від одного, плюндрування колишніх цінностей і моральних ідеалів. Усе подається під гаслом «загально-людських цінностей», дійсний зміст яких мало хто розуміє [455, с. 18–19]. Вільнолюбивому українству ідея свободи припадає до снаги, от тільки молодь тлумачить її по-своєму, іноді співзвучно зі сваволею. Сучасні технології маніпуляції свідомістю здатні позбавити сенсу, принизити, облили брудом усе світле і високе — корисну для суспільства працю, добropорядність, законслухняність, чесність, альтруїзм — і виправдати та возвеличити будь-яке зло, безкультур'я, дикість, жагу наживи [456, с. 93]. Послаблена до критичного сприйняття інформації свідомість молоді безперервно піддається масованому впливу з боку мас-медіа, які на комерційній основі реалізують продукцію, що з-поміж іншого культивує насильство і зневагу до чужої власності, потурання людської гідності, духовну спустошеність, ідеї екстремізму, прийнятність алкоголізованого і наркотизованого дозвілля, кримінальної романтики, споживацької психології. Бажання молоді жити по-європейськи не запезпечуються наявними можливостями українського суспільства, умовами буття й особистого розвитку. Нинішні трансформації суспільних цінностей і моральних засад соціуму, передовсім молодіжної його частини, мають вульгарно прагматичний ухил, що виражається у посиленні орієнтацій речовизму й утилітаризму, задрощів та агресивності, зневіри і ворожого сприйняття середовища, само-

закоханості та споживацького ставлення до інших людей, знецінення їх життя й здоров'я. Метою особистісного розвитку стає досягнення сумнівного життєвого успіху взамін самореалізації. Останній все частіше асоціюється із багатством, необмеженим споживанням товарів і послуг, уседозволеністю за умови вдалого входження до впливових кримінальних кіл, наближення до бізнес-еліт та можновладців.

Сьогодні немає сенсу заперечувати існування кримінальної субкультури в суспільстві. С. Г. Кара-Мурза беззаставно зазначає, що ринкове реформування економіки супроводжувалося вторгненням у суспільну свідомість елементів злочинної моралі. Молоді люди прагнуть членства у злочинних угрупованнях, вважаючи це цілком нормальною, престижною роботою, яка дозволяє гідно жити. У загальнонародній уяві бізнес духовно споріднився з криміналітетом, живе за єдиними законами-поняттями [457, с. 642–643]. Нині злочинність не просто вплетена у трансформовані суспільні відносини: іде активний процес інституціалізації окремих видів кримінальних практик, що набувають ознак норми суспільного життя для певних кіл населення [413, с. 227]. У цьому контексті зазначимо хоча б сучасні розбійні напади на фінансові установи, викрадення впливових бізнесменів з метою викупу, вбивства на замовлення, бандитські напади на помешкання заможних громадян, вимагання у підприємницькому середовищі, не говорячи вже про традиційні вуличні пограбування і розбої. В. М. Дрьомін пов'язує інституалізацію кримінальних практик з маргіналізацією значних прошарків населення, невизначеним соціальним статусом, змушеною неучастю у суспільному виробництві, відчуженням від соціальних груп, до яких раніше належали, наближенням до кримінальної межі. Подібний соціальний стан обертається моральним занепадом, духовною спустошеністю, стимулює пошук кримінальних джерел засобів існування [413, с. 243–244]. Якщо говорити про масовий бік проявів корисливої насильницької злочинності, то наведені міркування близькі до істинних. Однак, якщо візьмемо до уваги кваліфікованість і прибутковість злочинних посягань, то виникають певні сумніви, чи дійсно варто приписувати провідну роль у відтворенні корисливої насильницької злочинності виключно соціально невлаштованим верствам населення? На наш погляд, свідомість громадян, які мають стабільні легальні джерела доходів, не менше підвладна спокусі насильницького збагачення, примноження багатства, ніж у звичайних люмпенів та декласованих елементів. Раніше було показано,

що найбільш дохідні посягання якраз-таки організуються саме зрілою частиною злочинного контингенту, більшість з яких мали і відповідний соціальний стан, і легальні прибутки. Ідея наживи однаково вражає мислення людей, схильних до незаконного порядку набуття власності, примноження статків. Будемо відверті, коли визнаємо, що у нинішніх реаліях для цього існує сприятливе підґрунтя — цілковита соціальна аномія, моральний вакуум, бездіяльність, панування фальшивих цінностей збагачення понад усе. О. М. Костенко прямо називає безкультур'я причиною приведення свідомості і волі у криміногенний стан, що продукує злочинні прояви [458, с. 76].

Раніше відзначалася прагматична спрямованість ціннісних переваг сучасної молоді, за якої найнижчі рейтингові позиції займають моральність, культура, патріотизм, релігія, політика [459, с. 63–64]. У ціннісній сфері суспільної свідомості панує релятивізм. Моральні і соціокультурні цінності безсторонньо визнаються всіма, однак функцію регуляторів людських стосунків у повсякденному житті виконують дуже послаблено. Як тільки-но загально визнані ідеали моральності, справедливості, гуманізму, людиномірності стають на заваді досягнення персонального життєвого успіху і покращення матеріального становища нелегальними методами, одразу ними зневажають, наділяють ярликом умовностей. Прикметною рисою свідомості криміногенних кіл молодіжного середовища стало протиставлення індивідуалістичного інтересу загальносуспільному. Серед соціально невлаштованих прошарків молодіжного середовища більше поцінуються інструментальні цінності, такі як: рішучість, непоступливість, ризикованість, агресивність, розрахунок на брутальну фізичну перевагу, споживацьке ставлення до оточуючих, користолобство, бо саме вони дозволяють краще адаптуватися до суворих реалій середовища проживання. Переважання блоку матеріальних цінностей над духовними значною мірою залежить від черговості задоволення суспільних потреб та інтересів. Цілком очевидно, що без першочергового задоволення елементарних вітальних потреб у достатньому харчуванні, житлі, одязі, найнеобхідніших предметах побуту, повноцінному відпочинку вийти на більш високий щабель задоволення культурних і моральних потреб вельми проблематично, якщо можливо взагалі. Складно уявити ситуацію морального благополуччя у молодіжному середовищі в умовах, коли майже $\frac{2}{3}$ населення дозволяє собі задовольняти хіба що найелементарніші фізіологічні потреби життєзабезпечення.

Морально-психологічна сфера. Негативні ціннісні деформації свідомості тягнуть за собою моральний занепад та духовне спустошення молоді. Соціологічні опитування свідчать, що нинішнє покоління спокійно і толерантно ставиться до випадкових або комерційних сексуальних стосунків (50 % респондентів) [460, с. 24], вживання психоактивних речовин, зокрема алкоголю (65 %) [461, с. 142–143], наркотиків групи канабіоїдів (35 %), вважаючи їх атрибутами стильного і престижного способу життя [461, с. 152–153]. Окремі представники молоді прихильно ставляться і виправдовують крадіжки (15 %), ухиляння від сплати податків і хабарництво (24 %), майже кожен десятий виявляє готовність за грошову винагороду вчинити злочин [462, с. 171–173]. Слід враховувати, що ці показники можуть виявитися суттєво вищими серед молоді, яка не працює і не навчається, має низький соціальний статус, відчуває брак можливостей для досягнення життєвого успіху і самореалізації. Сильний вплив моралі на поведінку у повсякденному житті визнає лише 44 %, натомість кожна десята молода людина взагалі не сприймає еталони моральності [463]. Вивчення рівня правосвідомості сучасної молоді засвідчило готовність лише 31 % опитаних беззаперечно дотримуватися правових норм у повсякденному житті, майже половина (49 %) воліє робити це вибірково, залежно від життєвих обставин, кожна п'ята молода людина висловила позицію ігнорування правових вимог. Серйозні матеріальні труднощі детермінують прагнення $\frac{2}{3}$ молодих людей добитися підвищення рівня власного добробуту будь-якою ціною [459, с. 91]. Приблизно третина із них готова це робити кримінальним шляхом. Як бачимо, у молодіжному середовищі спостерігається серйозне протиріччя між догматикою і прагматикою суспільних цінностей та моральних уявлень. Останнім часом окреслилася тенденція до погіршення соціального самопочуття молоді, шириться апатія і негативізм. Понад 70 % молодих людей не відчувають себе господарями власної держави, приблизно стільки ж незадоволені своїм соціальним статусом, а отже, не бачать соціальної перспективи в Україні [292, с. 147]. Тільки близько 7 % молодих людей почуваються щасливими [463]. Демонструють негативну тенденцію показники упевненості у завтрашньому дні: у 2006 р. 57,1 % опитаних висловили занепокоєння щодо погіршення ситуації, 2007 р. — 62,0 %, 2008 р. — 89,1 % [464]. Кризові негаразди дали поштовх до нового витку аномії, сприяли зростанню емоційної напруги й агресії в суспільстві, обумовили девальвацію людської чес-

ті й гідності, здоров'я та життя. Українське суспільство повсякденно демонструє молоді приклади цілковитої беззахисності простої людини у відстоюванні своїх прав і законних інтересів, різочу нерівність можливостей і доленосних перспектив залежно від соціального походження, матеріального становища батьків, наближення до влади тощо. Конфлікт між матеріальними домаганнями молоді та реальними умовами буття позначається на погіршенні морально-психологічного мікроклімату в молодіжному середовищі, призводить до стрімкого поширення корисливої психології, масової готовності здобувати засоби існування корисливими насильницькими посяганнями.

Організаційно-управлінська сфера містить низку недоліків-умов, що сприяють поширенню проявів корисливої насильницької злочинності. Про недоліки й упущення державного управління, котрі не дозволяють ефективно впроваджувати державну соціальну й молодіжну політику, а також політику у сфері запобігання й протидії злочинності, у тому числі корисливій насильницькій, йшлося раніше. Зараз спробуємо означити комплекс організаційно-управлінських чинників, що сприяють проявам корисливої насильницької злочинності у суспільстві.

Основні негаразди в організації соціальної інфраструктури, що полегшують вчинення корисливих насильницьких злочинних посягань, полягають у такому. На сьогодні накопичилася критична маса проблем архітектурного планування, розвитку містобудування, приватного сектору, житлово-комунальної і транспортної інфраструктури, громадського обслуговування й надання фінансових послуг, що містять підвищені можливості для вчинення корисливих насильницьких посягань, понижують громадський контроль, перешкоджають органам кримінальної юстиції забезпечувати правопорядок, громадську безпеку, охорону та захист власності і загалом негативно впливають на стан захищеності середовища проживання людей та ускладнюють криміногенну ситуацію. Пам'ятаючи про емпірично встановлені тенденції територіального поширення корисливих насильницьких злочинних проявів, згідно з якими, поряд із традиційними криміногенно небезпечними громадськими місцями і транспортною мережею, намітилася тенденція до переміщення злочинних устремлінь у житловий сектор, сферу громадського обслуговування та фінансових послуг, можемо окреслити найбільш важливі чинники, що стимулюють зацікавленість злочинців реалізувати протиправний намір, в умовах пониженого ризику кримінального переслідування.

На превеликий жаль, досі при розробці стратегії регіонального розвитку на загальнодержавному рівні, а також при прийнятті управлінських рішень на місцях з архітектурного планування розбудови міст, інфраструктурного забезпечення органам влади і місцевого самоврядування ще не прийшло розуміння важливості врахування антикриміногенних чинників, пониження можливостей для злочинних посягань. Містобудування здійснюється хаотично, спостерігається дисбаланс розвитку територій, коли основні кошти місцевих бюджетів спрямовуються на розвиток інфраструктури центральних районів міста, де працює і проживає новоявлена бізнес-еліта та місцеві можновладці. На такій території належним чином облаштовується прибудинкова територія, освітлюються вулиці, встановлюються технічні засоби відеоспостереження, укладаються угоди з державною службою охорони, приватними охоронними структурами, цілодобово охороняються під'їзди багатоповерхівок, стоянки транспорту, першочергово вживають заходів щодо забезпечення громадського правопорядку підрозділи ОВС, і це позитивно відбивається на криміногенній обстановці. Натомість уся інша територія населених пунктів, частка якої є непомірно більшою, погано асоціюється з безпечним середовищем перебування і проживання, особливо у вечірньо-нічний час. Колишні робітничі квартали і віддалені міські околиці вирізняються житлово-побутовою занедбаністю, рясніють віктимогенними зонами. Тут поширеним явищем є неосвітлені чи погано освітлені вулиці, майдани, парки, сквери, зруйновані й покинуті об'єкти інфраструктури, зупинки транспорту, дороги, підземні переходи, прибудинкова територія, затемнені алеї, прохідні двори, що погано проглядаються і неналежно патрулюються нарядами міліції [465, с. 6]. Прорахунки у плануванні прибудинкової території обернулися наявністю тупикових провулків, пішохідних доріжок, численних закутків у під'їздах, біля ліфтів, на сходових площадках, де можна схватись і підстерігати жертву з метою нападу. У віддалених від центру житлових масивах розвинені стихійні базари і численні торгові точки, мережа роздрібних магазинів, розважальних закладів, необлаштовані стоянки транспорту, місця базування нелегальних таксомоторів, автозаправки, що першочергово стають об'єктами нападів. Привабливими для злочинців є розташовані на околицях поодинокі філії банків, ювелірні крамниці, пункти обміну валют, котрі зазвичай неналежно охороняються, якщо взагалі охороняються. Сьогочасна хвиля розбійних нападів на об'єкти фінансової

системи засвідчила недоліки захисту оборотних готівкових коштів цих установ. Злочинці виявили вразливу ланку таких об'єктів — ненадійність системи безпеки, а то й відсутність останньої як такої, неготовність персоналу діяти у позаштатних ситуаціях, чим сповна масово користаються нападники. Разом з тим в органів кримінального переслідування відсутні методики розкриття подібного роду злочинів, не напрацьований досвід оперативно-розшукової роботи, і відверто бракує фахівців, які могли б дієво протидіяти новітньому виду корисливих насильницьких посягань.

Не набагато кращою є криміногенна ситуація у сільській місцевості, особливо у передмісті. За останні роки істотно змінився демографічний склад сільського населення. Вимушене безробіття, відсутність елементарних побутових умов сприяли відтоку продуктивної частини населення у пошуках нового місця проживання. У селах переважно залишилися пенсіонери похилого віку, поодинокі фермери, самозайняті у підсобному господарстві із одного боку, і девіантна частина молоді, яка зросла на крадіжках залишків майна колишніх сільськогосподарських підприємств, демонтажі покинутих будівель, розукомплектуванні на брухт виробів з чорних і кольорових металів, вирощуванні наркотичних речовин та ін. — з другого боку. Перелічені джерела доходів вичерпуються, тому устремління криміногенно орієнтованої молоді все частіше спрямовуються у бік приватної власності односельчан, заощаджень пенсіонерів. Одинокі пенсіонери найчастіше стають жертвами убивств із корисливих мотивів, грабежів і розбоїв з проникненням до житла. Беззахисність людей похилого віку стає кричущою загальнонаціональною проблемою, яку поки що ніхто не вирішує. Страждають від розбійних і бандитських нападів, вимагань та інших корисливих насильницьких злочинів фермери, заготівники худоби, скупники металу, дрібні підприємці, керівники сільськогосподарських підприємств. У сільській місцевості є всі достатні умови для реалізації намірів про корисливі насильницькі посягання. Йдеться про: неосвітлені населені пункти, безліч покинутих нежилых будинків, де можна переховувати майно, здобуде злочинним шляхом, знищувати сліди злочину; нерівномірне територіальне розселення мешканців, наявність відокремлених помешкань, самозаселених приїжджаними з міст нелегалами, безпритульними, раніше судимими; втрачені традиції добросусідської взаємовиручки, колективної безпеки; самоліквідовані добровільні загони сприяння міліції, роз-

пушений штат громадських помічників міліції, закриті опорні пункти охорони правопорядку та ін.

Сьомий конгрес ООН із запобігання злочинності і поведження з правопорушниками (Мілан, Італія 26 серпня — 6 вересня 1985 р.) серед низки важливих питань детермінації злочинності серед молоді звернув окрему увагу на взаємозв'язок між процесами урбанізації, міграції та якістю соціального середовища, поширенням наркоманії, різного роду правопорушень і злочинних проявів [466, с. 19–21]. Виходячи з цього, стисло розглянемо вищеозначені чинники.

Проблема урбанізації явно недооцінюється і відверто замовчується владою. Проте всі ми є свідками штучного зростання кількості міського населення за рахунок міграції жителів депресивних територій. Наслідки перенаселення міст полягають не тільки у перевантаженні транспортних магістралей, міських інженерних мереж, погіршенні ситуації на ринку зайнятості, у житлово-побутовій сфері та ін., вони особливо відчутно позначаються на способі та якості життя переважної частини пересічних громадян, розриві соціокультурних зв'язків, втраті згуртованості громади, зростанні соціальної напруги, агресії, загостренні соціальних протиріч, що сприяють ускладненню криміногенної ситуації. У колишніх промислових районах міст і робітничих містечках втрачено виробництво, робочі місця, а разом з цим стрімко руйнуються залишки житлово-побутової інфраструктури, кардинально змінюється життєвий уклад мешканців, складаються несприятливі умови для соціалізації молодого покоління. Соціально-економічна руїна тягне за собою морально-психологічний занепад населення, особливо його молодіжної частини, яка толерантно ставиться до незаконних джерел засобів існування, що призводить до збільшення прошарку деліквентів і злочинців. У таких населених пунктах панують життєва безперспективність, озлобленість на соціальну несправедливість, заздрощі скільки-небудь можливим співвітчизникам і недоброзичливе ставлення до них. Постійне балансування на межі фізичного виживання продукує масову готовність здобувати засоби існування шляхом застосування корисливого насильства. В таких умовах доволі непросто забезпечити правопорядок, бо для цього не сформовано відповідної соціальної бази, відсутня належна підтримка серед населення.

Тісно пов'язане з проблемою урбанізації питання трудової міграції. Принадливість великих і надвеликих міст у плані заробітків для мешканців депресивних територій, головним чином приміських зон і селищ-

них околиць, спровокувала неконтрольовану трудову міграцію, що суттєво загострила антропогенне, а разом із ним і криміногенне навантаження у даній місцевості. Приїжджі на заробітки громадяни налаштовані у будь-який спосіб покращити своє матеріальне становище, не приховують заздрість до матеріальних статків роботодавців, звичайних городян, принципово невдячні за матеріальну винагороду праці, якої все одно не вистачає, щоб виправдати матеріальні очікування вимушеної міграції до чужини. Більшість приїжджих з числа молоді вкрай складно адаптуються до нового життєвого укладу, довго не затримуються на одному робочому місці, ведуть кочовий спосіб життя, постійно відчують брак коштів на прожиття, шукають додаткові доходи. Серед них перебувають і ті, хто потенційно готові до корисливих насильницьких злочинних посягань. Територіальним органам внутрішніх справ далеко не завжди вдається належним чином контролювати нелегальних чи напівлегальних мігрантів, особливо в умовах великого або надвеликого міста. Річ у тім, що у районі за місцем проживання ці люди не часто вчиняють корисливі насильницькі злочини. Знаючи, що першочергово потраплять у коло підозрюваних, вони їдуть у сусідні райони міста, здійснюють напади і, повернувшись, перечікують за основним місцем проживання. Аналогічно діють провінційні жителі, які час від часу «гастролюють» у містах, на вокзалах, транспортних розв'язках, там же на стихійних ринках збувають майно, здобуте злочинним шляхом. Недостатня територіальна взаємодія органів кримінального переслідування сприяє такому стану справ, додає впевненості реалізувати злочинний намір й уникнути викриття та кримінального покарання.

На розвиток дослідження організаційно-управлінських чинників сприяння поширенню корисливих насильницьких злочинів зазначимо недоліки функціонування побутово-дозвільної і спортивно-оздоровчої сфери суспільного життя.

Побутово-дозвільна сфера визначає типові форми проведення вільного часу молоддю, коло захоплень та інтересів, поглиблює уявлення про моральний образ, повсякденну психологію, поведінкові орієнтації, спосіб адаптації до нових ринкових умов буття, усталені засоби самовираження. Немає потреби зайвий раз наголошувати на вагомості криміногенного потенціалу даної сфери, бо вона стосується тієї неформальної сторони способу життя молоді, котра багаторазово підсилює дію інших перелічених чинників, а також ізсередина сприяє формуванню кримінальної психології корисливого насильницького спрямування.

Почнемо із констатації цілковитої занедбаності побутово-дозвільної інфраструктури країни, багаторічного фінансування за залишковим принципом закладів культури і центрів дозвілля, переходу у приватну власність належних територіальній громаді місць масового відпочинку та рекреаційних зон, на яких з'являються будівельні майданчики елітних котеджних містечок, приватні мисливські угіддя, рибальські товариства, автостоянки, заправки, торговельні точки, пункти швидкого харчування, численні комерційні розважальні заклади (кафе, бари, ресторани, нічні і комп'ютерні клуби). Вкажемо на бездіяльність влади та місцевого самоврядування щодо збереження й оновлення мережі спортивних та гральних майданчиків на прибудинковій території, сумнівної приватизації території дитячих таборів санаторно-курортного відпочинку й оздоровлення, продажу приміщень колишніх дитячо-юнацьких спортивних шкіл, приватизацію кінотеатрів, закриття сільських будинків культури, бібліотек, музичних та мистецьких шкіл, ліквідації гуртків за інтересами, знищення мережі закладів підготовки молоді до дорослого життя, центрів військово-патріотичного виховання та ін. Одним словом, держава тривалий час створювала умови для послідовного витіснення соціально вразливої молоді на вулицю та в інші громадські місця, а потім суспільство констатувало стрімке і масове поширення у молодіжному середовищі наркоманії, ВІЛ/СНІДу, пияцтва, проституції, безпритульності, бродяжництва, створених на їх основі субкультур, що заражають свідомість соціально уразливої частини молоді ідеєю прийнятності збагачення засобами кримінального насильства.

За результатами соціологічних досліджень Державного інституту розвитку сім'ї та молоді ще на докризовому етапі (2005 р.) більшій частині (60 %) молодих людей не вистачало коштів для задоволення своїх культурних потреб, що ускладнювало доступ до культурної продукції [292, с. 150]. У 2005 р. зменшилась на 9 одиниць (8,2 %) кількість парків системи Міністерства культури і туризму порівняно з 2001 р. (109 парків), а кількість об'єктів дозвілля в парках України у 2001–2005 рр. скоротилася на 394 одиниці, тобто більш ніж у 5 разів [292, с. 162]. Ця негативна тенденція продовжується і дотепер. Куди поділися гектари дороговартісної міської землі і що з'явилося на місці колишніх загальнодоступних культурно-дозвільних об'єктів, було сказано раніше. Про цілковиту руїну на селі годі говорити. Окремо зазначимо недостатню матеріально-ресурсну забезпеченість роботи по соціальній адаптації й ресоціалізації осіб, звільнених із місць позбав-

лення волі (за нашими даними, понад третина корисливих насильницьких злочинців мали судимість). Існуюча мережа установ та обсяг послуг, які там надаються, не відповідає наявним суспільним потребам. За даними Міністерства праці та соціальної політики України, нині функціонує 42 подібні установи, із них: 29 центрів соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, 13 спеціальних будинків-інтернатів, спеціальних відділень, відділень для громадян похилого віку та інвалідів колишніх засуджених. У 2008 р. звільнилося з установ виконання покарань майже 42 тис. осіб, у цей же час звернулося до вищевказаних установ по допомогу понад 15 тис. осіб, або близько 36 %. Водночас зазначається, що 9 185 осіб (близько 22 %) звернулися до спостережних комісій, які надали допомогу у: відновленні документів 3 497 осіб (38 %), працевлаштуванні — 2 520 осіб (27 %), забезпеченні житлом — 744 особи (8 %), направленні на навчання — 218 осіб (2 %), лікування — 1030 осіб (11,2 %), влаштуванні до будинків-інтернатів — 117 осіб [467].

Останнім часом молодь віддає перевагу пасивним формам проведення дозвілля, що з-поміж інших включають марнування часу на вулиці з приятелями (33 %), алкоголізоване спілкування у кафе, барах (21 %), відпочинок на дискотеках, у нічних клубах (16 %), ігри у комп'ютерних клубах (6 %) тощо [292, с. 153]. Вибір молоддю форми проведення дозвілля залежить від декількох чинників: рід занять і рівень матеріального забезпечення, коло інтересів та спрямованість життєвих домагань. За нашими спостереженнями, незайняті трудовою і навчальною діяльністю (представництво серед корисливих насильницьких злочинців 62–75 %) тяжіють до марнування вільного часу у неформальних групах, відвідування недорогих пивбарів і кафе, дискотек (у селах єдина розвага), футбольних матчів, безкоштовних культурно-видовищних заходів (концертів), інтернет-клубів, зрідка спортивних секцій, що залишилися у муніципальній власності. Надлишок вільного часу спрямовується на перманентний пошук матеріальних засобів для незмістовного проведення дозвілля. Окрім незначних коштів, які виділяються батьками, найчастіше це: розукомплектування на брукт залишків покинутого виробничого обладнання й устаткування, вузлів та агрегатів Укрзалізниці, шахтно-ліфтового обладнання, руйнація на будівельні матеріали нежилих помешкань і закладених будівель (у селах), викрадення огорож на цвинтарях, дротів електромереж, крадіжки виробів із металу із приватних домогосподарств, дачних поселень, промотування викраденого домашнього

майна широкого господарського вжитку, здирницькі рейди до студмістечок, вечірні вистежування клієнтів розважальних закладів, пошук одиноких перехожих із метою насильницького заволодіння їх грошима та іншими цінностями. Молодь із приміських околиць періодично виїжджає на пригодницько-кримінальні «гастролі» до обласних центрів. Подібні заняття можуть чергуватися з цілком легальними періодичними заробітками та разовими оплатними послугами у раніше вказаних сферах економіки. Побутово-дозвільні уподобання такої молоді мають примітивний гедоністично-розважальний характер: розпиття дешевих спиртних напоїв, вживання наркотиків та психотропних речовин (подекуди ін'єкційним шляхом), сексуальні розваги, різноманітні ігри «під інтерес», кулачне з'ясування стосунків із чужаками та між собою тощо. У даному середовищі панують уявлення про можливість швидко і легко розбагатіти лише кримінальним шляхом, віра у щасливий випадок, фартовість, шанс «зірвати великий куш», «виставити на гроші мажора». Одночасно побутує думка про нереальність досягнути життєвого успіху власними силами, безвихідність і несправедливість життя, ворожі наміри оточуючих, підлість і підступність людей. Досить популярними є ідея бурлацького життя за обставинами, вільного сексу, відстоювання чоловічої гідності силою і надмірною жорстокістю, заперечення будь-яких авторитетів, висміювання і неприйняття суспільної моралі. Типовим виправдовуванням антисуспільного способу є нарікання на складні життєві обставини, низький соціальний стан, скрутне матеріальне становище, постійне невезіння, незаслужену стигматизацію суспільством тощо. Популярним способом самовираження та утвердження у молодіжній спільноті виступає агресивна вулично-дворова субкультура, свавільна свобода від будь-яких моральних обмежень, груповий глум і знущання над фізично слабкішими, приниження власників майна під час нападів.

Спортивно-оздоровча сфера містить низку чинників, які побічно сприяють формуванню та дії корисливої психології насильницького спрямування. Соціологічний моніторинг рівня охоплення населення масовим спортом засвідчив про таке. Інтерес до спорту посідає значне місце в структурі суспільних інтересів (73 % респондентів цікавляться спортивними подіями), однак існує протиріччя між декларативним і реальним ставленням молоді до занять спортом. Досвід регулярних занять фізкультурою й спортом має 5 % опитаних, 29 % — періодично відвідує тренажерні зали і спортивні секції, натомість переважна більшість молодих людей навіть не планує занять спортом у години до-

звілля. Зі слів опитаних, заважає займатися спортом у вільний час висока вартість спортивних послуг (77 %), і, що важливіше, недостатньо розвинена культура здорового способу життя. Рівень забезпечення населення спортивними спорудами у три-чотири рази нижчий, ніж необхідно, а за кількістю басейнів маємо двадцятиразове відставання [468, с. 93–96]. Дворові спортмайданчики із відповідним інвентарем зводяться переважно в обласних центрах і столиці. Критична ситуація склалася у сільській місцевості, де заняттями у дитячо-юнацьких спортивних школах охоплено 3 % молоді [292, с. 180]. Системи масового спорту як такої у країні досі не створено, немає масованої пропаганди здорового способу життя, є лише розрізнені спроби ентузіастів прибрати молодь з вулиці, залучивши до спорту. Традиційно відчувається брак фінансування державної політики у цій галузі. Ледь помітні зусилля держави у запровадженні соціальної антиреклами шкідливих для здоров'я звичок, націленої на молодіжну аудиторію. Залишаються недоступними для широкого загалу послуги санаторно-курортного оздоровлення молоді, низька якість загальної медичної профілактики так званих соціальних хвороб. Існуюча радянська система організації змістовного дозвілля молоді вичерпала ресурс міцності, а взамін нової дієвої альтернативи не створено. Досі в суспільстві не прийшло розуміння того, що молодь — головний капітал майбутнього соціального розвитку держави, його демократичних змін, цивілізаційного поступу. Дослідження Всесвітньої організації охорони здоров'я свідчать, що українська молодь займає одне з перших місць у світі в рейтингу споживання алкоголю серед дітей і молоді, 40 % із яких вживають спиртні напої принаймні раз на місяць [469]. Близько ½ учнів 10–11 класів і першокурсників ПТУ щотижнево вживають слабоалкогольні напої, до складу яких входить етиловий спирт [470]. Міжнародні опитування молоді в Україні констатують, що 34 % першокурсників ПТУ мають досвід вживання наркотиків групи канабіоїдів [471]. Нагадаємо, що 18–27 % корисливих насильницьких злочинців мали професійно-технічну освіту. За даними Міністерства охорони здоров'я України, загальна кількість осіб, які зловживають спиртними напоями, становить понад 650 тис. осіб, із них значна частина — молодь віком від 25 років [470]. За сумісними оцінками Міністерства охорони здоров'я України, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародного альянсу ВІЛ/СНІДу в Україні, UNAIDS, число споживачів ін'єкційних наркотиків лежить у межах 325–425 тис. осіб, основну масу з яких становить молодь до 35 років [292, с. 172]. Міжнародні експерти вва-

жають, що найближчим часом кількість усіх наркозалежних в Україні може сягнути 1 млн осіб [470]. Ось далеко не повний перелік негативних наслідків відчуження молоді від фізичної культури і спорту, дотримання здорового способу життя. Слід брати до уваги, що наркотизоване та алкоголізоване дозвілля, комерційний чи напівкомерційний секс потребують чималих грошових витрат, а матеріальні можливості малозабезпечених верств молоді дуже скромні.

Підсумовуючи вищевикладене, доходимо таких висновків. Молодіжне середовище надчутливе до проявів та загострення соціальних протиріч, негативних впливів, зміни умов буття. Свідомість сучасної молоді формувалася на зламі двох суспільно-економічних формацій — соціалістичної та ринкової, більшою мірою у новітню епоху бурхливого становлення ринкових відносин, ломки суспільних цінностей та моральних еталонів, різкої поляризації суспільства за рівнем матеріальних доходів і соціальних можливостей, руйнації усталеного десятиліттями життєвого укладу, триваючого роками байдужого ставлення держави і суспільства до кричущих проблем становлення молодого покоління в усіх сферах суспільного життя. Психологія нинішнього покоління загартувалася в горнилі первинного накопичення капіталу, різкого зубожіння населення, девальвації суспільної моралі, корисливізації людських стосунків. Цінності прозахідної та американської культурної традиції неоднозначно сприймаються морально незрілою свідомістю молодих українців. Нові суспільні ідеали доби становлення ринкової економіки висунули на передній план особистісного розвитку стратегічну мету — досягнення життєвого успіху понад усе, символами якого дедалі масовіше визнаються багатство, необмежене споживання товарів і послуг, уседозволеність, за умови привілейовано-статусної належності. Однак стартові можливості соціального сходження, вертикальна мобільність основної частини молодіжного середовища виявилися недостатніми для реалізації мети ринкового штибу. Опинившись на роздоріжжі соціального вибору шляхів особистісного розвитку, молодь розподілилася на умовні табори. Переважна частина молоді генерации стійко виносить тягар проблем особистісного становлення, не піддається спокусі швидкого і необтяжливого досягнення новочасного суспільного ідеалу незаконними методами, переорієнтувалася на доступне облаштування свого буття, утверджується у загальноприйнятному ставленні до правових форм набуття власності. Водночас виокремився прошарок молоді, яка не вбачає соціальних перспектив власного розвитку, занепала духом, не вірить у свої сили,

не готова докладати надзусиль для суспільно прийнятної моделі особистісного розвитку, набуття належного для реалізації своїх життєвих домагань освітньо-професійного статусу, трудомісткої праці над поступовим покращенням матеріального становища. Така молодь відчужена від суспільства, озлоблена, безжаліслива, надмірно агресивна, схильна до корисливого насильства. Свідомість цих кіл молоді найбільш сприйнятлива до деформацій суспільної моралі, прихильного ставлення до можливості злочинних методів подолання матеріальних складнощів. Байдуже ставлення держави і суспільства до нагальних проблем соціального становлення передовсім малозабезпеченої молоді у минулому зараз обертається дефектами соціалізованості, несприйняттям суспільної моралі, цінностей, правових приписів, залученням окремих кіл безпідставно економічно неактивної спільноти до спроби реалізації індивідуалістичних інтересів та досягнення корисливих цілей кримінальними засобами. По суті, вихідці із люмпенізованих молодіжних кіл становлять основний масив контингенту корисливих насильницьких злочинців, тому варто звернути увагу на мікросередовищні умови визрівання їх корисливої спрямованості насильницького діяльнісного прояву.

4.3. Мікросередовищні чинники та їх вплив на формування спрямованості корисливого насильницького злочинця

Наступний етап ретроспективного аналізу полягає у пізнанні та оцінці мікросередовищних чинників формування корисливої спрямованості насильницького прояву шляхом визначення системи значущих зв'язків із мікрооточенням, що мають детермінаційне значення. Насамперед звернімося до першовитоків формування зазначеної спрямованості особистості, спробуємо показати у ретроспективі зв'язок дефектів первинного інституту соціалізації — батьківської сім'ї з викривленнями ціннісної картини світосприйняття, суспільної моралі, уявленнями про норму поведінки, які відіграли роль передумови становлення криміногенної складової психології та свідомості майбутніх корисливих насильницьких злочинців.

Можливості соціальної адаптації людини у різних сферах суспільних відносин та вибору шляху соціального становлення значною

мірою залежать не тільки від настанов батьків, їх педагогічної позиції та прикладів соціальної поведінки, а й від соціального стану, рівня матеріальних доходів, ступеня культури й моральності. Як не прикро визнавати, але на сьогодні із числа малозабезпечених та бідних родин у першу чергу формується прошарок дисфункційних сімей, вихованці яких опиняються у складних життєвих обставинах. Останні проявляються у сукупності несприятливих умов особистого розвитку. Найчастіше це матеріальна скрута, сімейне неблагополуччя і насильство, структурно неповні сім'ї, наркотична або алкогольна залежність і судимості членів сім'ї, приклади заняття протиправною діяльністю тощо. Вихованці таких сімей мають великі ризики ранньої алкоголізації і наркотизації, потрапляння до сфери вуличного впливу, залучення до неформальних криміногенних груп із наступним втягненням у вчинення корисливих насильницьких злочинів. За нашими даними, лише трохи більше половини корисливих насильницьких злочинців (51,6 %) проживали у повних сім'ях. Частка осіб, які зростали у структурно неповних сім'ях, становить 40,2 %. Майже кожен дванадцятий (8,2 %) злочинець — вихованець інтернатів, дитячих будинків, шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації. Однозначного криміногенного впливу структурно неповної сім'ї на її вихованця не доведено. Кримінологами більше звертається увага на мікроклімат у родині, характер взаємин між старшим і молодшим поколінням, модель виховання. Однак у нинішніх умовах структурно неповна батьківська сім'я (як правило, відсутність батька) фактично означає фінансову неспроможність по утриманню дітей, неналежну увагу з боку матері (яка виконує роль годувальниці) вихованню, втрату контролю над характером дозвільних занять, колом приятелів тощо. Відверто кажучи, вагома частка структурно повних сімей є такими суто формально, бо нерідко батьки мігрують у пошуках заробітків, залишаючи дітей на родичів, без належного нагляду і піклування. Врахуємо тип поселення і середовище проживання більшості таких сімей: це, як правило, депресивні території, занедбані колишні робітничі містечка, люмпенізовані міські нетрі, криміногенні квартали у великих містах та соціально неблагополучні райони міського та обласного підпорядкування, де панує цілковита інфраструктурна розруха, соціальна безперспективність, вулично-дворова субкультура. Необхідно відмітити, що в середньому 15 % батьків [9, с. 85] і 13 % близьких родичів корисливих насильницьких злочинців мали судимість [12, с. 73], приносили додому викрадені речі, чим подавали

особистий приклад неповнолітнім [4, с. 94]. Кримінологи виявили, що у понад третині випадків батькам неповнолітніх злочинців були відомі факти корисливо вмотивованих протиправних дій своїх дітей, однак жодних заходів щодо їх припинення не вживалося [136, с. 222], що вказує на антипедагогічну позицію родини, відверте потурання становленню на злочинний шлях. За деякими оцінками, від 40 до 70 % неповнолітніх правопорушників мали спадкову схильність до алкоголізму, переважно за батьківською лінією [472, с. 133]. Свого часу ще К. Краснушкін доводив зв'язок між схильністю до зловживання спиртними напоями корисливими насильницькими злочинцями й алкогольно обтяженою спадковістю, отриманою по лінії батьків [473, с. 29]. За його даними, останню мали 65,8 % уперше засуджених убивць і 74,6 % убивць-рецидивістів, а також 71,4 і 79,0 % — грабіжників відповідно [473, с. 18].

Наведене створює уявлення про те, що переважна частина корисливих насильницьких злочинців свого часу зростали у несприятливих умовах особистого розвитку, їх вихованню не приділялася належна увага з боку батьків, а приклади аморальності та протиправної поведінки сприймалися як норма, тим самим закладалися підвалини криміналізації свідомості вихідців із цих сімей. За результатами опитування корисливих насильницьких злочинців, 73,6 % вважають, що на становлення їх особистості вирішально вплинула вулиця і неформальні компанії приятелів [4, с. 95]. Остання обставина становить підвищений кримінологічний інтерес і заслуговує на докладний розгляд.

Предметом аналізу у даному підрозділі виступатиме взаємозв'язок особи з малою групою у площині співвідношення впливу антисуспільного колективного способу життя, субкультурних цінностей і норм поведінки криміногенних у корисливому насильницькому відношенні із початково сформованою на попередніх етапах соціалізації особистою схильністю орієнтуватися на незаконні шляхи задоволення матеріальних потреб та інтересів насильницькими засобами, індіферентно ставитися до загальнолюдських цінностей і кримінально-правових заборон, допускати поведінкові відхилення від унормованих стандартів життєдіяльності. Отже, прикладне завдання цього підрозділу полягає у встановленні взаємозв'язку між включенням до малої групи криміногенної у корисливому насильницькому відношенні й особистою схильністю (готовністю) відтворювати унормовані середовищні стандарти саме насильницького збагачення як найбільш пріоритетного варіанта індивідуального вибору.

Критеріями аналізу стануть *домагання й очікування щодо членства у криміногенних групах, колективний спосіб життя, факти допущення правопорушень, субкультурні цінності і норми поведінки.*

Типовими носіями корисливої психології насильницького спрямування виступає девіантна молодь, котру ми розглядаємо у значенні відносно уособленої малої соціальної групи, що є структурною частиною молодіжного середовища. Досить важливо з'ясувати орієнтаційну роль криміногенних молодіжних об'єднань у формування корисливої спрямованості насильницького прояву. Причому йтиметься саме про криміногенні групи, а не кримінальні, котрі розглядалися раніше. Криміногенні дозвільні групи стануть предметом аналізу ще й тому, що 66 % кримінальних груп проіснували одну добу і не могли істотно вплинути на становлення чи то ствердження зазначеної спрямованості.

Вважається доведеним факт трансформації неформальних підлітково-молодіжних об'єднань різної криміногенної орієнтації у злочинні групи, у тому числі й корисливого насильницького спрямування [136, с. 201–213; 474, с. 41–52; 475, с. 161–192; 476, с. 59–61; 477, с. 88–103; 375, с. 42–43]. Наводилися різні показники належності у минулому контингенту злочинців (включаючи корисливих насильницьких) до подібних об'єднань. Зокрема, В. І. Рибаків (1977 р.) відзначав, що 37–44 % грабіжників і розбійників були вихідцями саме із неформальних дозвільних груп [375, с. 69]. За даними А. П. Тузова (1982 р.), щодо неповнолітніх цей показник становив понад 60 % [478, с. 42]. Науковим доробком кримінологічних досліджень стали наступні ключові компоненти знань про соціометричний статус членів неформальних молодіжних груп. Останні утворюються із числа неповнолітніх (14–17 років) та молоді раннього юнацького віку (18–24 роки) за місцем проживання на основі спільних дозвільних інтересів, шкідливих звичок, псевдоромантичних ідей протистояння «великому суспільству», характерного для вікового періоду агресивно-протестного ставлення до суспільних цінностей та соціальних норм, прагнення необмеженої свободи дій, бажання утвердитися у колі ровесників із аналогічними поглядами та моральними переконаннями. До їх складу входять низькостатусні особи із шкільного середовища, професійно-технічних навчальних закладів, а також соціально безпорадні молоді робітники, прошарок дезадаптованих без певного роду занять і місця проживання, правопорушники та судимі громадяни. Типовою властивістю таких осіб є схильність до порушення

вимог вікових соціальних ролей, а також норм моралі та кримінально-правових заборон.

У кримінологічній теорії існують різні класифікації неформальних підлітково-молодіжних груп, що негативно впливають на формування особистості і сприяють становленню на шлях вчинення злочинів, хоча всіх їх об'єднує загальний підхід поділу на дві типологічні моделі: криміногенні і злочинні групи [293, с. 59; 475, с. 103–105; 476, с. 59–60]. У межах цих типологічних моделей пропонувався розподіл на окремі об'єднання виходячи із певних класифікаційних критеріїв. Так, наприклад, найбільшого визнання здобула класифікація Ю. М. Антоняна (залежно від ступеня згуртованості і суспільної небезпечності груп), за якою вирізнялися групи із антисуспільною орієнтацією, нестійкі і стійкі злочинні групи [476, с. 59–60]. З певними модифікаціями ця класифікація відтворювалася В. Ф. Пирожковим: межові дозвільні групи, члени яких гранично наблизилися до вчинення правопорушень, асоціальні групи, діяльність яких поряд із соціальними відхиленнями включає випадкові злочинні дії, групи, орієнтовані на ситуативне порушення правових заборон (у тому числі кримінально-правових) і групи, спеціально створені з метою вчинення злочинів, що мають різний ступінь структурної організації [477, с. 103–106]. Схожу диференціацію запропонував І. П. Башкатов: соціально-нейтральні (бешкетницькі) групи спілкування, передкримінальні або асоціальні групи наслідування, нестійкі злочинні або антисуспільні групи, стійкі злочинні групи [475, с. 162–192]. За змістом антисуспільної спрямованості А. І. Долгова виокремлює групи вузької насильницької, головним чином хуліганської орієнтації та групи із широкою антисуспільною спрямованістю, при цьому відмічалось, що групи виключного корисливого типу майже не зустрічаються [293, с. 64–65]. Натомість сучасні дослідження свідчать про зворотне: підлітково-молодіжні криміногенні та злочинні групи в основному мають корисливу спрямованість [136, с. 208].

Наведені класифікації досить повно і різнобічно відображають соціальну сутність та міру суспільної небезпечності криміногенних і злочинних підлітково-молодіжних груп. Однак це не заважає поглибити й збагатити багаж соціометричних і кримінологічних знань за рахунок ретроспективного пізнання специфіки формування чи подальшого розвитку корисливої спрямованості насильницького прояву.

Отже, будемо виходити з того, що переважна більшість корисливих насильницьких злочинців свого часу пройшли етап становлення осо-

бистості у складі неформальних криміногенних підлітково-молодіжних груп. Останні за соціологічними і кримінологічними канонами — різновид малих соціальних груп. Належність таких осіб до криміногенних об'єднань є не випадковою. Вочевидь на передкримінальних стадіях взаємодії особи із мікросередовищем відбувалося пробне включення до різних за соціальним змістом неформальних і формальних колективів, а далі особа самовизначилася і зупинила свій вибір на антисоціальному оточенні, котре компенсує наростаюче відчуження від засвоєння позитивних соціальних ролей, і, безсумнівно, відповідає вузькоогоїстичним інтересам. Окрім суто раціональних підстав включення до криміногенних груп, в осіб молодших вікових категорій та особливо неповнолітніх існують додаткові емоційно-інфантильні міркування подібного членства. Нібито неосмислене тяжіння до таких груп насправді свідчить про особистий вибір, бо людина завжди прагне потрапити до середовища, в якому поділяються її погляди, схвалюється спосіб життя, заохочується негативне ставлення до головних умов життєдіяльності суспільства. Постає питання: що лежить в основі такого вибору? Пошук відповіді на поставлене запитання варто здійснювати у площині взаємодії особи і малої соціальної групи, причому першочергово слід розглядати суб'єктивну ініціативу членства, пріоритетний вибір особою бажаного найближчого оточення, виходячи із світоглядних переконань, провідних інтересів, домагань, очікувань, інтегрованих в особистій схильності думати та здатності діяти певним чином. Зворотний зв'язок полягає в оцінці колективом претендента на членство відповідно до санкціонованих групою нормативних вимог, правил поведінки із наступним включенням до своїх лав чи неприйняттям.

Думається, що передумовою інтеграції до криміногенних груп корисливої насильницької орієнтації служить *особиста схильність*, котру ми розуміємо як індивідуальне ціннісне нормоутворення, що зумовлює прихильне ставлення до конкретної форми поведінки, налаштовує устремління. Подібна схильність викликана не тільки можливістю досягти бажаного результату (виконавчою спроможністю), а й захопленням самим процесом досягнення такого. Характер загальнокриміногенних схильностей дослідив П. Б. Лазоренко: до вживання алкоголю — 19 %, до тютюнопаління — 15 %, до вживання наркотичних речовин — 10 %, до участі у випадковому сексі — 21 %. Решта — схильність до ризикованої поведінки й агресії, що опосередковано зумовлюють схильність до правопорушень та злочинів [460, с. 20–25]. Припускаємо досить схожу структуру схильностей потенційних ко-

рисливих насильницьких злочинців. Утім провідною схильністю все-таки буде орієнтованість на корисливе насильство. Решта — підпорядковані саме їй.

Не менш важливу роль у групуванні осіб із девіантною поведінкою відіграють *життєві домагання та очікування особи* щодо членства в криміногенних групах. Хоча зазначені елементи свідомості тісно пов'язані, проте мають і відмінності. Спільним у них є виконання інтенціональної функції свідомості. Методологічне значення життєвих домагань полягає у репрезентації свідомістю певних запитів, вимог до оточення з приводу задоволення провідних особистих потреб та інтересів. Домагання завжди стійкі й конкретні, прив'язані до результатів, які давали би змогу підтримувати належну самооцінку, виявляти задоволеність статусом, тому вони детермінують вибір шляху особистого розвитку і реалізації життєвих планів у складі того чи іншого мікросередовища. Особисті домагання членства у криміногенній групі зумовлені наполегливим прагненням досягти індивідуально важкодосяжних результатів через розширення можливостей, пов'язаних із використанням колективних вольових зусиль. Очікування, більш пасивні елементи свідомості, плинні і залежні від умов розвитку особи. Це сподівання дбати про свої інтереси, виходячи із власних уявлень про норму і відхилення, ставлення до оточення. У кримінологічному контексті очікування опосередковані розрахунком отримати особисті вигоди і переваги шляхом групових експектацій, без докладання індивідуальних надзусиль. У осіб, схильних до корисливих насильницьких посягань, домінують гедоністичні очікування, прагнення отримати матеріальну вигоду, необмежену свободу дій, бажання самоствердитися насильством над іншими, набути визнання своєї значущості, відчувати захист і схвальні оцінки людей свого кола. Середовище носіїв криміногенної орієнтації корисливого насильницького змісту умовно можна поділити на ядро і периферію. Характерною рисою життєвих домагань ядра є розсудливе прагнення отримати максимально можливе задоволення від життя через споживання матеріальних благ, а також матеріальний зиск від стосунків із оточуючими у співвідношенні із мінімальним докладанням власних зусиль, неготовністю чекати особистих звершень і долати перешкоди соціального становлення. Життєствердна позиція цієї частини деліквентів «тут і зараз за будь-яку ціну» досить зручна, бо звільняє від необхідності самовдосконалення, дотримання унормованого і регламентованого набору соціально прийнятних ролей, усвідомлення відповідальності за вибір життєвого

шляху, свої вчинки. Життєві домагання периферії криміногенного середовища (утвореної особами з адиктивною поведінкою), розмиті і позбавлені реалістичності, у цілому втілюються у життєствердному принципі «дожити до завтра». Особи з алкогольною, наркотичною та азартною залежністю вирізняються беззмістовністю світогляду, невідзначеністю буття, порушеннями цілепокладання, відсутністю життєвих перспектив, завченою із особистого досвіду безпорадністю, налаштованістю на самовиключення і розрив позитивних стосунків із унормованим мікросередовищем, низхідною мобільністю.

Криміногенна група вабить альтернативним суспільно прийнятним способом життя, субкультурними цінностями і нормами, примітивними й зручними для засвоєння та відтворення у буденній практиці.

Спосіб життя криміногенної групи — типова форма повсякденної діяльності, провідного роду дозвільних занять членів об'єднання, унормована колективними цінностями, рольовими функціями, правилами поведінки, що детермінують стандартизований спосіб задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів. Спосіб життя малої групи, з одного боку, похідний від пануючого способу життя суспільства або окремих верств населення, а з другого боку — це інтегративний продукт способу життя членів групи. Елементами способу життя виступають рівень та умови життя [359, с. 44].

У цілому спосіб життя груп корисливої насильницької орієнтації можна охарактеризувати двома ознаками: гедоністично-розважальний і престижно-споживацький. Семантика слова «гедонізм» (від грец. *hedone*) означає задоволення, відчуття насолоди, радощів. Етичне вчення про гедонізм має утилітарну течію (М. Шлик, Д. Дрейк та ін.), представники якої трактують гедоністичний утилітаризм (від лат. *utilitas* — користь) як принцип поведінки, що полягає у підкоренні усіх вчинків егоїстичному розрахунку отримати зиск, задоволення від споживання матеріальних благ, уникаючи необхідного докладання зусиль та негативних емоційних станів і реакцій [479, с. 54, 362–363].

Раніше відмічалось, що до 75 % корисливих насильницьких злочинців належали до категорії незайнятих трудовою і навчальною діяльністю, а отже, мали розширені межі бездіяльного періоду, котрий заповнювався вживанням спиртних напоїв і наркотиків, азартними іграми та сексуальними розвагами. Результати інтерв'ювання засуджених корисливих насильницьких злочинців засвідчують таке передкримінальне ставлення до вживання спиртних напоїв та наркотиків: спиртні напої вживали — 68,3 % респондентів (із них 62,4 % періодично, 5,9 % сис-

тематично) і 31,7 % — не вживали; наркотичні засоби вживали — 39,7 % (із них 35,6 % періодично і 4,1 % — систематично), не вживали — 60,3 %. Йдеться про алкоголізоване й наркотизоване дозвілля членів криміногенних груп, згуртовуючий чинник марнування часу, більш-менш стійкий елемент способу життя. Класифікація мотивів захоплення алкогольними напоями та наркотиками включає таку градацію: компенсаторні (зняти напругу, забути про проблеми, підняти самооцінку), гедоністичні (отримати відчуття ейфорії, підняти настрій, цінувати безтурботність і розважальні форми спілкування), статусні (бажання утвердитися в колі еталонної групи, підняти свій статус і зайняти належне місце в груповій ієрархії, вирізнитися із натовпу тощо). Наведені види мотивації взаємопов'язані і взаємозалежні, тому їх поділ значною мірою є умовним [459, с. 35–36; 480, с. 73; 481, с. 43].

У будь-якому разі при об'єднанні у криміногенні групи найпершою постає проблема здобування коштів, для проведення алкоголізованого і наркотизованого дозвілля. Тому ведення способу життя, пов'язаного із зловживанням спиртними напоями і наркотиками, слід розцінювати як чинник формування корисливої спрямованості насильницького прояву, на що вказують наведені вище дані опитування злочинців. Найвиразнішим показником криміногенності свідомості і діяльності членів аналізованого мікросередовища є *допущення фактів правопорушень* на дозлочинних етапах становлення особистості корисливих насильницьких злочинців. За даними інтерв'ювання засуджених, 54,4 % із них мали приводи до міліції за вчинення правопорушень і більшість, у зв'язку з цим, притягувалися до адміністративної відповідальності. Переважно йшлося про крадіжки, хуліганство та вживання наркотичних засобів. Вельми вірогідно, що частка осіб, які пройшли латентну фазу передкримінального становлення суспільної небезпечності особи, дещо вища. У цьому сенсі показовою виглядає питома вага осіб, які мали судимість на момент входження до складу криміногенних груп (40–49 %). Ці особи здійснювали визначальний вплив про доцільність і вигідність корисливого насильницького посягання на осіб, схильних до такого роду дій.

Субкультурні норми криміногенних груп. Термін «субкультура» (subculture) означає систему переконань, цінностей і норм, які сповідаються й активно використовуються меншістю людей у рамках певної культури [482, с. 308]. Проблема криміногенної субкультури розроблялася представниками Чиказької соціологічної школи (Дж. Мідом, Г. Маккейном, Р. Парком, Є. Берджесом, К. Шоу та ін.), які пов'язували досягнення молоддю життєвого успіху незаконними засобами із іс-

нуванням відповідних стійких стереотипів у середовищі сімейного неблагополуччя і цілковитої дезорганізації життєвого укладу, традиційного занепаду моралі й масового поширення різного роду поведінкових відхилень від суспільної норми, що найбільш притаманні окремим міським кварталам бідноти, поселенням трудових мігрантів, зонам концентрації дезадаптованого елемента тощо. Причинами виникнення і відтворення криміногенної субкультури називалися різюча соціальна нерівність, життєва безперспективність, місцеві традиції і звичаї девіантної поведінки, комформний вплив найближчого оточення, внутрішня переконаність у необхідності насильницького протесту проти принизливо низького соціального становища й несправедливого суспільного розподілу матеріальних благ [483, с. 89–101; 484, с. 334–346]. У такому середовищі не доводиться довго чекати, допоки молоді люди дійдуть висновку, що для покращення матеріального становища згодяться будь-які засоби, у тому числі злочинні. Представники нижчих соціальних класів живуть за принципом «ціль виправдовує засоби» [483, с. 97]. Положення теорії субкультури не втратили актуальності дотепер, проте окремі твердження потребують уточнення. Дійсно, нині спостерігається утворення локальних криміногенних осередків на території міських агломерацій, а також у межах депресивних міст обласного і районного значення. Правильно й те, що ці райони найбільш уражені бідністю, безробіттям, наркоманією, алкоголізмом, проституцією, сімейним неблагополуччям і побутовою невлаштованістю, вуличною злочинністю. Однак задля об'єктивності маємо визнати, що подібні поселення не ізольовані від місць проживання законослухняних жителів, котрих прийнято відносити до прогресивної частини суспільства, а значить, їх мешканці зазнають і позитивних інформаційних впливів середовища, не повністю уникають соціального контролю. Насправді криміногенність окремих мікросередків у цілому просоціального середовища зумовлюється протиріччями між рівнем та якістю життя різних соціальних груп у межах однієї місцевості, концентрацією бідності й багатства, наростаючим дисонансом між матеріальними запитами і реальними доходами, і найголовніше, спричиняється колективною позицією знецінення легальних шляхів досягнення життєвого успіху й забезпечення широких споживацьких можливостей при одночасному поцінуванні (через вигідність) незаконних джерел засобів існування. Слід визнати, що поширена у робітничих містечках і промислових районах, шахтарських селищах і комунально-гуртожицьких поселеннях мегаполісів практика розбійних

нападів і грабежів у дні грошових виплат і видовищних заходів, вимагання коштів у студентської молоді, покупців і продавців базарів, комерційних туристів, напади на відвідувачів розважальних й ігрових закладів набула ознак кримінальних субкультурних традицій молодіжного середовища, що передаються за наступністю поколінь. Передача кримінальних традицій і навичок корисливої насильницької злочинної поведінки головно здійснюється раніше засудженими особами, котрі переважно є місцевими жителями. З їх числа найчастіше формується лідерський склад криміногенних угруповань. Лідерство здобувається на засадах грубої фізичної переваги, проявів надмірної жорстокості до слабкіших і відступників, виходячи із досвіду правопорушень та наявних зв'язків із злочинним середовищем, використовуючи особисті вміння підкорювати своїй волі інших, налагоджувати вигідні стосунки, згуртовувати колектив заняттями, прийнятними для всіх чи більшості. Ідеологічним підґрунтям подібних об'єднань виступає сповідування принципу «псевдоробінгудства» відновлення матеріальної справедливості силою, примушування багатших поділитися «нечесно нажитим майном», віддати тому, кому це необхідніше, покарати за успішність тощо. Слід назвати основні способи втягнення осіб, схильних до порушення норм правопорядку, до складу криміногенних груп корисливої насильницької орієнтації: це розпалювання жадібності та інших низьких пристрастей, дріб'язкові подачки, надання особистих незаконних послуг із штучним створенням відносин залежності і підлеглості, затягування у боргову кабалу, обіцянки фізичного захисту і протегування «своїх» членів від утисків і насильства з боку інших неформальних груп за місцем проживання, демонстрація сили колективу через насильницьке володарювання на підконтрольній території, пропозиція швидкого дармового заробітку, окреслення перспектив виділення частки при розподілі спільного майна об'єднання тощо. У кожній криміногенній групі існують свої норми-вимоги до кандидатів на членство. Перевага надається особам, схильним до ризику заради вигоди, насильницьких форм домінування, бравади життєвою безперспективністю та цілковитою свободою дій, а також особам, які виявляють нестримне прагнення отримувати задоволення та відчуття ейфорії. Основна маса бажаючих входить до групи на умовах підлеглості, рядового членства, намагаючись «бути як всі». Через дотичність до криміналу вони хочуть підняти свій авторитет, змусити соціально успішніших ровесників їх боятися і поважати, прагнуть довести оточуючим значущість власної персони у неформальних колах. Об'єднуючим

чинником групоутворення виступає спільна позиція неприйнятного ставлення до непорушності права чужої власності і прийнятного ставлення до можливості насильницьким шляхом заволодіти чужим майном, отримати матеріальну вигоду. Норми-правила поведінки криміногенних об'єднань включають: обов'язок новачків пригостання спиртними напоями, наркотичними й одурманюючими речовинами усієї компанії, забезпечення «гідного» дозвілля і розваг лідерам та їх оточенню за рахунок платоспроможніших членів угруповання, планування злочинних посягань на основі достовірної інформації «навідників», солідарне виконання ролей і чітке слідування плану, про який домовилися разом, надання переваги злочинним посяганням не у населеному пункті (мікрорайоні) проживання учасників, необхідність «іти до кінця», виконуючи умови попередньої угоди, дотримання кругової поруки, завчасно узгоджений рівний чи пропорційний поділ майна, здобутого злочинним шляхом, утаємничення злочинної діяльності від ненадійних членів об'єднання та ін. Широко використовуються такі прийоми впливу на свідомість обраних із кола претендентів на злочинні справи, як переконування у «безпечності» грабежів, розбоїв та інших корисливих насильницьких злочинів, поступове залучення в ролі «спостерігачів» тих, хто вагається, більш рішучих — у ролі безпосередніх виконавців нападів із метою дати «відчути кров жертви», утвердитися в статусі бувалого і надійного, а згодом пов'язати таємницею протиправних дій.

Незважаючи на все сказане, характерною рисою криміногенних груп все-таки залишається нестабільний особовий склад та нетривале існування. Причиною цьому є характер міжособистісних зв'язків і стосунків, в основі яких лежать підозра в ненадійності, і, що головніше, переслідування вузькоогоїстичних інтересів, власної вигоди та набуття статусних переваг. Звідси походить вибірковий і короткочасний характер міжособових зв'язків та емоційно-поверховий і фальшивий у загальнолюдському розумінні зміст стосунків.

На завершення підрозділу запропонуємо своє вирішення ключового питання щодо ролі групового впливу на формування корисливої спрямованості насильницького прояву на дозлочинних етапах взаємодії з мікросередовищем. Від самого початку засновниками й активними учасниками подібних криміногенних груп виступають особи із початковими деформаціями свідомості і психології, поведінковими відхиленнями від норми. Відтак можна з упевненістю говорити, скоріше, про подальше поглиблення їх десоціалізації та набуття нової якості особи —

суспільної небезпечності в умовах взаємодії з подібними до себе людьми. Десоціалізація криміногенного штабу зовні виявлялась у корисливих і насильницьких правопорушеннях, що, акумулювавшись, згодом втілювались у змістовно нові, вже злочинні форми. Активно долучаються до складу криміногенних груп й особи, які не змогли чи відверто не захотіли проходити усталений шлях соціального становлення, сповідували аморальний спосіб життя, були потенційно готовими в умовах колективного схвалення та підтримки реалізувати нестійкі наміри і загальну особисту схильність до корисливого насильства. Для цієї частини делікventів групові ціннісні орієнтації та кримінальна схильність могли виконувати функцію дороговказу та сприяти пришвидшеному формуванню суспільно небезпечної спрямованості корисливого насильницького змісту. Звідси висновок: криміногенну неформальну групу слід розцінювати як сприятливе середовище, в умовах якого найчастіше проявляється та набуває суспільно-небезпечної якості корислива спрямованість насильницького прояву особистості, що визначає злочинну мотивацію. Саме зі складу криміногенних груп переважно виділяються учасники-носії остаточно сформованої корисливої спрямованості насильницької орієнтації, котрі, об'єднавшись, утворюють злочинні групи. Стійкість та укоріненість означеної спрямованості залежить від того, наскільки глибоко вражена свідомість і деформована воля її носія. Вважається, що спрямованість визначається якістю соціалізованості особистості, похідними від неї статусом, соціальними ролями, зв'язками з мікрооточенням на певному етапі життєвого шляху [485, с. 6]. Це положення містить надважливу кримінологічну ідею: принципову можливість через зміни макро- та мікросередовищних умов та шляхом безпосереднього інформаційного впливу переорієнтувати спрямованість особистості, скорегувати сприйняття й ставлення до оточуючої дійсності й самого себе, що утримає певну частину її носіїв від корисливих насильницьких злочинних посягань.

Таким чином, абстрагуючись від індивідуальних носіїв означеної спрямованості, вкажемо на двосторонній детермінаційний зв'язок: з одного боку, між протиріччями і недоліками у різних сферах суспільного життя, що зумовлюють дефекти соціалізації і похідні від них викривлення свідомості та психології девіантних кіл молоді, а з другого боку, сукупна дія криміногенних елементів індивідуальної свідомості і психології у найбільш загальних, типових рисах у зворотному порядку впливає на якісний склад соціально-психологічних детермінант та визначає їх вплив на відтворення корисливої насильницької злочинності в суспільстві.

4.4. Роль віктимологічних та ситуаційних чинників у механізмі корисливого насильницького злочинного прояву

Корислива спрямованість насильницького прояву втілюється в мотивацію й злочинне рішення за певних ситуативних умов (обставин) при обов'язковій участі потерпілих. У зв'язку з цим виникає необхідність дослідити роль віктимологічних та ситуаційних чинників у механізмі злочинного прояву.

Передзлочинна поведінка потерпілих має розглядатись як неодмінний елемент ситуації вчинення злочину [344, с. 126]. Підлягає встановленню зв'язок між особистими рисами та психічними станами потерпілих на момент посягання і процесом створення умов, сприятливих для реалізації злочинного наміру [43, с. 313]. Дослідження змісту та ролі віктимності потерпілих у виникненні й розвитку ситуації посягання дозволить визначити й оцінити вплив віктимологічних і ситуативних чинників на остаточне рішення злочинців та його діяльнісну реалізацію. Почнемо з критичного осмислення ключового поняття «віктимність», оскільки від його змісту багато в чому залежить дослідницький підхід до вирішення поставленого завдання.

Л. В. Франк першим на пострадянському науковому просторі дав визначення віктимності, під якою розумів підвищену здатність особи в силу духовних і фізичних властивостей ставати за певних обставин «мішенню» для злочинних посягань. Інакше кажучи, йдеться про нездатність уникнути злочинного посягання там, де це було об'єктивно можливо [486, с. 108–109]. Із незначними критичними зауваженнями й уточненнями дане визначення набуло загального визнання серед кримінологів і широко використовується у науковій літературі [487, с. 32–33; 488, с. 25–26; 489, с. 68; 490, с. 42; 491, с. 13; 492, с. 30–32; 493, с. 59–60]. Дещо відмінну позицію щодо віктимності зайняв В. О. Туляков, який під останньою розуміє девіацію від норми безпечної поведінки, котра призводить до підвищеної уразливості, доступності і привабливості особи в ролі жертви злочинного посягання [229, с. 149]. З наведеного презюмується існування норм майнової й особистої безпеки, яких в ідеалі мають дотримуватись усі члени суспільства у повсякденній життєдіяльності, а відхилення від неї становлять сутність віктимності. Такий підхід вартий уваги і подальшої наукової розробки.

Думається, що каузальною основою спричинення злочинної поведінки є корислива спрямованість насильницького прояву, а значить, віктим-

ність і віктимна поведінка потерпілих є лише сприяючою умовою (додадковою можливістю), що полегшує реалізацію мотиву й рішення про доцільність насильницького заволодіння майном. Нагадаємо: в остаточному підсумку зазначена спрямованість втілюється у мотивації протиправної поведінки, зокрема, таких її елементах, як мотив злочину, мета й рішення діяти протиправно. Виходячи з цього, спробуємо розібратись із поняттям особистої (індивідуальної) віктимності при корисливих насильницьких злочинних посяганнях. Передусім слід вказати на діалектичний зв'язок індивідуальної віктимності з масовою (груповою) віктимністю [494, с. 192]. Масова (групова) віктимність, що проявляється в об'єктивній здатності всіх і кожного ставати потерпілим від злочинів, розглядається нами як така, що сприяє проявам корисливої насильницької злочинності, умова. Наприклад, нещодавня криза довіри до банківської системи обернулася відтоком багатомільярдних готівкових коштів у приватний сектор на зберігання у домашніх умовах, що детермінувало масову віктимізацію населення та окремих соціальних груп населення. Відбиття даного феномену у колективній свідомості осіб, схильних до насильницького збагачення, помітно активізувало їх кримінальну активність. Злочинний світ миттєво зорієнтувався на фоні тимчасово втраченого контролю владою і суспільством над розвитком соціально-економічної ситуації. А як відомо, масова віктимність — не що інше, як сукупний результат найбільш типових проявів індивідуальної віктимності, на якій необхідно зупинитися докладніше.

Насамперед слід визнати, що віктимність не є тотожною передзлочинній поведінці потерпілих як такої. У цьому сенсі видається правильним твердження В. І. Полубинського, який зазначає: «У зародженні і розвитку більшості злочинів ані особисті якості, ані поведінка потерпілих не відігравали ніякої ролі, жодним чином не впливали на генезис протиправного вчинку, і відповідно, вести мову про віктимність таких потерпілих немає підстав». І далі: «Теоретично кожен член суспільства може стати жертвою злочинної агресії, проте це ще зовсім не означає, що кожен постраждалий мав віктимність, і саме в силу цього став потерпілим» [487, с. 33]. Із наведених суджень убачається глибокий зміст, який дещо по-іншому, ніж загальноприйнято, розкриває сутність віктимності. Останню В. І. Полубинський тлумачить як особисту властивість, обумовлену соціальними, психологічними, біофізичними якостями (чи їх сукупністю), які за конкретної життєвої ситуації сприяють формуванню умов заподіяння протиправними діями шкоди їх носію [487, с. 34]. Ми у цілому підтримуємо таке розуміння віктимності, при цьому робимо деякі уточнення.

Стосовно корисливо зумовленої віктимності одразу відмітимо, що далеко не кожен пересічний громадянин нею наділений. Даний різновид віктимності притаманний більше особам, у віданні чи розпорядженні яких є власність чи матеріальні блага. Саме з цим чинником пов'язуються вигодонабувальний інтерес і мотивація зловмисників, на підставі яких приймається попереднє рішення про доцільність заволодіння даним майном. Тобто корисливо зумовлена віктимність, поза сумнівом, обов'язково включає майнову складову. Окрім цього, остання має доповнюватись особистою складовою, адже далеко не кожен власник майна стає реальним потерпілим від корисливих насильницьких злочинних посягань. Іншими словами, майнову складову віктимності доповнює особиста складову (стать, вік, соціальний стан і рід занять, психічний стан потерпілих), простіше кажучи, вибір особи потерпілого. Відзначимо, що добре відома *підвищена загроза* зазнати нападу саме і визначається поєднанням майнової та особистої складової віктимності в конкретних умовах простору і часу. Напевно ще на етапі мотивації і згодом при плануванні нападу зловмисники зупиняють вибір на тих потерпілих, від яких виходить порівняно менша загроза рішучого опору. Однак і цього ще замало для констатації корисливо зумовленої віктимності і віктимної поведінки потерпілого, бо останні мають призвести у дію мотив і намір вчинення злочину, створити сприятливі умови для реалізації рішення про напад, активізувати волю зусилля на виконання запланованого посягання. На нашу думку, корисливо зумовлена віктимність і віктимна поведінка в умовах конкретної життєвої ситуації проявляються у двосторонньому зв'язку: з одного боку, з даною властивістю пов'язується стан підвищеної уразливості її носія щодо корисливих насильницьких посягань, а з другого — віктимність створює сприятливі умови для остаточної конкретизації злочинної мотивації і прийняття рішення про доцільність реалізувати намір саме за таких обставин проти даної особи. Видається безпідставним широке тлумачення віктимності, принаймні корисливо зумовленої. Намагання кримінологами приписувати всім потерпілим бодай якийсь прояв передзлочинної віктимної поведінки (особливо нейтральної) — данина традиції, не завжди критично осмисленої. Судіть самі: якщо властивості та якості особи або її передзлочинна поведінка нейтральні для зародження й розвитку мотивації і прийняття рішення злочинцями, то про яку віктимність тоді йдеться? Особиста (індивідуальна) віктимність має місце у разі, коли особа переважно з власної ініціативи, рідше в силу вимушених причин (професії, стану здоров'я)

ставить себе в уразливе становище, розуміючи цілком реальну можливість уникнути небезпеки, вдавшись до заходів перестороги. І найголовніше: такі дії мають привернути увагу зловмисника, сприяти утвердженню наміру і прийняттю остаточного рішення про напад. Належить емпіричним шляхом встановити: чи дійсно мала місце саме віктимна поведінка потерпілих при корисливих насильницьких злочинних посяганнях в умовах конкретної життєвої ситуації? Поки що, керуючись власними спостереженнями та досвідом спілкування із засудженими злочинцями, можемо лише висловити попередні міркування з цього приводу. Як видається, головними умовами реалізації намірів для корисливих насильницьких злочинців виступають наявність співучасників, відсутність свідків у момент нападу й незахищеність потерпілого. Розрахунок злочинців робиться на раптовість нападу, чисельну і фізичну перевагу, зброю та предмети, що використовуються як така. Скажемо більше: в основі прийняття групового рішення лежить понижений ризик небажаних наслідків, взаємовплив на осіб, які вагаються, попередня домовленість про спільне застосування насильства та пропорційний поділ вилученого майна. Віктимна поведінка потерпілого розцінюється більшістю нападників як сприятлива умова, свого роду вдача, фарт і не більше того. Мотивацію визначає корислива спрямованість насильницького прояву, рішучість і нерідко безкомпромісна готовність реалізувати намір за будь-яких обставин, навіть несприятливих, щоб досягти запланованого результату. З метою спрощеного ставлення до ризику кримінальної відповідальності нападники перед посяганням вживають спиртні напої і наркотики, більш досвідчені переконують новачків у безпечності задуманого, у тому числі тиснуть на психіку, обставляють усе як «бойове хрещення», перевірку «реальною справою». У зв'язку з цим виникають сумніви щодо правильності відведення передзлочинній поведінці потерпілих як такої детермінуючої ролі у механізмі злочинного прояву. Як відомо, віктимність і віктимна поведінка потерпілих мають значення умов, що сприяють формуванню мотиву злочину і рішення про його вчинення. Однак констатувати їх наявність можна лише за результатами емпіричного дослідження.

Досить непросто обрати показники ретроспективного оцінювання дійсної віктимності, об'єктивованої у поведінці потерпілих від корисливих насильницьких злочинних проявів. Спочатку маємо визначити: *хто наші потерпілі, до яких соціальних груп населення вони належать?* Далі дослідженню підлягає *характер дозлочинних зв'язків із винними,*

психічний стан у момент посягання, а також низка важливих питань, які безпосередньо належать до особливостей злочинної мотивації: критерії вибору злочинцями осіб у ролі потерпілих, особливості прийняття й виконання рішення про корисливе насильницьке посягання, сприйняття та ставлення до конкретної життєвої ситуації, оцінювання поведінки потерпілих під час посягання. У такий спосіб ми зможемо подивитися на подію злочину під кутом зору самих корисливих насильницьких злочинців, чого раніше не робилося. Поєднання результатів вибіркового узагальнення кримінальних справ із матеріалами інтерв'ювання засуджених, як видається, дозволить осмислити проблему віктимності і віктимної поведінки у детерміністичному аспекті, що вкрай важливо для подальшої розробки заходів віктимологічної профілактики досліджуваних злочинних проявів.

Отже, відповіді на питання: хто є потерпілими від аналізованої категорії злочинів, спробуємо за матеріалами узагальнення судової практики, результати якої викладені у табл. 23–24.

Таблиця 23

Статеві-віковий розподіл потерпілих від корисливих насильницьких злочинів

Стать, вік	Потерпілі від корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Чоловіки	66,4	92,3	64,7	53,7	62,8	74,5	66,7	95,5
Жінки	33,6	7,7	35,3	46,3	37,2	25,5	33,3	4,5
До 18 років	1,6	–	23,5	19,0	15,4	15,2	4,7	–
18–24 роки	7,0	–	5,9	29,2	26,3	18,8	14,2	17,9
25–29 років	11,2	7,7	11,8	14,3	12,5	13,2	11,1	8,9
30–39 років	14,4	15,5	23,5	17,0	17,6	16,0	23,8	20,8
40–49 років	23,6	41,0	17,6	11,6	16,1	28,3	31,7	31,4
50–59 років	8,1	28,1	11,8	6,1	9,1	7,6	7,9	14,9
60 років і старші	34,1	7,7	5,9	2,9	3,0	0,9	6,3	6,1

Таблиця 24

Соціальний стан і рід занять потерпілих
від корисливих насильницьких злочинів

Соціальне становище і рід занять	Потерпілі від корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п.6	115 п.11	146	186	187	189	257	289
Робітники	1,5	–	–	11,5	12,3	1,8	1,6	–
Службовці і керівники	3,8	7,7	–	2,0	4,6	9,4	4,8	–
Учні і студенти	1,6	–	23,5	30,6	20,7	15,1	–	–
Незайняті трудовою (навчальною) діяльністю	8,7	–	11,8	23,8	17,6	15,1	6,3	–
Пенсіонери	34,1	2,6	–	3,4	3,1	2,8	1,6	–
Підприємці	16,6	48,7	29,5	6,8	9,9	28,5	38,1	13,4
Власники і працівники фінансових установ	4,9	30,8	35,2	2,0	2,6	3,8	15,9	4,5
Працівники сфери торгівлі і послуг	19,5	5,1	–	12,2	20,1	18,8	19,0	20,8
Власники та водії автомобілів	4,5	–	–	6,1	5,5	0,9	9,5	61,3
Інші (сфера незаконних послуг)	4,8	5,1	–	1,6	3,6	3,8	3,2	–

Отримані результати прокоментуємо так. Спільною тенденцією для всіх видів посягань є переважання серед потерпілих чоловіків над жінками, що зумовлено трьома головними причинами: 1) чоловіки мають порівняно ширший діапазон рольової віктимності, пов'язаної з ризиконебезпечними професіями (працівники охоронних структур, таксисти, водії цінних вантажоперевезень, інкасатори, оператори автозаправних станцій та ін.); 2) вони ширше представлені у сфері комер-

ційної і фінансової діяльності як у легальному, так і нелегальному секторах економіки (власники, керівники та бізнес-партнери фінансових установ, торговельних закладів, а також підприємці, фермери, заготівники худоби, скупники виробів із чорних і кольорових металів, ювеліри, антикварники, а також нелегальні валютні мініяйли, торговці наркотиками, учасники і лідери злочинних угруповань та ін.); 3) чоловіки традиційно менше приділяють уваги особистій та майновій безпеці (більш схильні до випадкових знайомств під час алкоголізованого чи наркотизованого дозвілля, частіше перебувають у пізній час у потенційно віктимогенних місцях, користуються нелегальними послугами, поведуться необачливо, нехтують елементарними правилами безпеки).

Розподіл потерпілих за *соціальним станом та родом занять* засвідчив нерівномірну представленість різних соціальних груп населення. Це можна пояснити тим, що злочинці при плануванні нападів, швидше за все, орієнтуються на рівень вірогідних матеріальних доходів потерпілих. Так, за раніше виділеною нами умовною групою низькодоходних посягань (грабежі, розбої, вимагання та вбивства з корисливих мотивів) 15–30 % потерпілих були учнями і студентами навчальних закладів різних ступенів акредитації. Враховуючи це, говорити про прибутковість до третини грабежів, розбоїв та вимагань не доводиться. Такий стан справ пояснюється тим, що злочинці приблизно одного віку з потерпілими, нерідко є вихідцями з єдиного середовища, мають схожі матеріальні домагання, уявлення про престижні речі. По вбивствах із корисливих мотивів, навпаки, виділилася категорія пенсіонерів (34,1 %), яких позбавляють життя заради заволодіння грошовими заощадженнями, пенсіями, іконами, предметами домашнього господарства, худобою, що вельми актуально у сільській місцевості, а також у межах депресивних територій.

Другу позицію в структурі потерпілих від низькодоходних посягань посідають працівники сфери торгівлі і послуг — 12–20 %, що зумовлено обізнаністю злочинців про постійну наявність у них готівкових коштів, добової виручки, товарно-матеріальних цінностей споживчого призначення та недостатньою технічною й особистою захищеністю.

Третє рейтингове місце посідають незайняті трудовою (навчальною) діяльністю, які стають жертвами ситуаційних вуличних посягань за умов неочевидності. Сюди ж належать домогосподарки, безробітні, а також відверті маргінали, у яких відбирають будь-яке майно, що має певний вартісний вираз.

За ними йдуть робітники, на яких найчастіше вчиняються напади у день виплати заробітної плати та традиційного після цього відвідування закладів відпочинку. Чинне місце серед потерпілих посідають підприємці, що цілком зрозуміло з огляду на їх матеріальні статки. Інші соціальні групи населення становлять решту потерпілих.

Таким чином, аналіз соціального становища потерпілих від найбільш масових корисливих насильницьких злочинів (грабежів, розбоїв, вимагань, убивств із корисливих мотивів) не дає однозначної відповіді про очікувану потенційно вищу віктимність, пов'язану з рівнем матеріальних доходів і платоспроможністю окремих економічно активних та матеріально самодостатніх верств населення. Говорити про підвищену корисливо зумовлену віктимність учнів і студентів, осіб, не зайнятих трудовою і навчальною діяльністю, навряд чи правильно. Напевно, тут дається взнаки елемент спонтанності вибору потерпілих. Разом з тим відповідна представленість суб'єктів торговельної сфери і соціального обслуговування, фінансової сфери, підприємництва, які працюють з готівкою та товарами споживчої групи, саме і вказує на рольову віктимність зазначених суб'єктів ринкового господарювання.

Структурний розподіл потерпілих за ознакою соціального стану і родом занять в умовній групі високодоходних посягань (убивств на замовлення, викрадення людей, бандитизм, незаконне заволодіння транспортними засобами) виглядає якісно іншим. Судячи зі значень показників табл. 24, тут помітно переважають підприємці, частка яких коливається у межах 29–49 %. Цей факт пояснюється низкою чинників. У багатьох випадках підприємці економлять на власній безпеці; намагаючись здешевити робочу силу — свідомо набирають криміногенно неблагонадійний контингент найманих працівників; залишають без належної охорони товарно-матеріальні цінності; ведуть тіньовий бізнес, що передбачає контакти з представниками криміногенних і відверто кримінальних кіл. Другу рейтингову позицію займають власники і працівники фінансових установ (за винятком незаконного заволодіння транспортними засобами) — 16–35 %. Хвиля новочасних розбоїв і грабежів проти фінансових установ відкрила несподівану істину — їх власники і працівники мало переймаються системою безпеки й охорони, особливо в умовах кризи, чим сповна користаються охочі до наживи у великих та особливо великих розмірах. Третє місце закріпилося за працівниками сфери торгівлі і послуг, що пояснюється раніше вказаними причинами. Окрім цього, вирізнялася така соціальна група, як власники та водії автомобілів, які страждають від зазіхань

на транспортні засоби, а також діти (учні, вихованці навчальних закладів) підприємців, банкірів, власників великих капіталів, котрих викрадають із метою викупу чи примушення до вчинення певних дій в інтересах викрадачів.

Отже, на відміну від потерпілих умовної групи низькодоходних корисливих насильницьких посягань, вищевказана категорія потерпілих вирізняється підвищеною віктимністю і становить потенційну групу ризику щодо корисливих насильницьких посягань.

Прояснити ситуацію, завдяки чому корисливим насильницьким злочинцям вдається захопити потерпілих зненацька, неготовими уникнути небезпеки, допоможе аналіз даних щодо наявності та характеру дозлочинних зв'язків між ними та психічний стан потерпілих у момент посягання. Результати узагальнення судової практики свідчать про таке.

Таблиця 25

Характеристика дозлочинних зв'язків потерпілих із злочинцями

Дозлочинні зв'язки потерпілих із злочинцями	Потерпілі від корисливих насильницьких злочинів (за статтями КК України), %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Не встановлені	32,9	25,6	52,9	82,3	73,0	42,5	63,5	85,1
Встановлені	67,1	74,4	47,1	17,7	27,0	57,5	36,5	14,9
Із них:								
Родичі	8,1	6,7	12,5	3,8	2,1	3,3	4,3	10,0
Знайомі	62,3	–	25,0	77,0	80,3	59,0	52,3	40,0
Трудові, ділові (бізнес-стосунки)	4,8	76,0	37,5	7,7	4,9	24,5	21,7	20,0
Сусіди	13,8	–	–	3,8	0,7	1,6	4,3	–
Минулі зв'язки, пов'язані з наданням послуг, позик тощо	11,0	17,3	25,0	7,7	12,0	11,6	17,4	30,0

Аналізуючи наведені у табл. 25 дані, не можна однозначно стверджувати про віктимологічне значення дозлочинних зв'язків між потерпілими і злочинцями, тим паче, що розподіл цих зв'язків досить нерівномірний за наведеними різновидами посягань. Найменше останні встановлено при грабежах, розбоях, насильницькому заволодінні транспортними засобами та бандитизмі. Пояснень цьому декілька: 1) злочинці володіли достовірною інформацією щодо наявності у потерпілих майна, простіше кажучи їх «навели» на даних осіб; 2) вибір здійснювався безпосередньо на місці нападу, виходячи з візуальної оцінки об'єкта чи суб'єкта нападу та припущень про орієнтований розмір майбутньої вигоди; 3) відсутність попередніх контактів нівелює ризик впізнання злочинців, допускає можливість невикористання засобів маскування, сприяє миттєвому «розчиненню» у натовпі.

Більш поширеними дозлочинні зв'язки були при вбивствах із корисливих мотивів, вбивствах на замовлення, вимаганнях та викраденні людей. Такі результати слід розглядати у прив'язці до місця вчинення даних злочинів. Раніше доводилося тяжіння цих посягань (за винятком замовних вбивств) до проникнення у житло, а значить, злочинці підступно використовували особисте знайомство з потерпілими і завдяки цьому полегшували доступ до їх помешкання. До речі, по вбивствах із корисливих мотивів факт особистого знайомства у понад третині випадків був вирішальним аргументом на користь спричинення смерті потерпілим, які могли викрити нападників. На підтвердження цієї думки наведемо відповіді корисливих убивць на питання: «Чому не можна було обрати нелетальний спосіб заволодіння майном потерпілих?» — через впізнання — 37 %, через надмірний опір та небажання потерпілого вказати місце схову грошей і цінностей — 21,2 %, смерть наставала в результаті групового побиття у нетверезому стані — 16,8 % (неочікувано?), вбивство планувалося наперед, інакше не вдалось би заволодіти майном — 15,4 %, щоб не втратити «авторитет» серед інших співучасників — 8,6 % (відомий спосіб кругової поруки через «пов'язування на крові» жертви), інше — 1,0 %.

При вимаганнях та викраденні людей особисте знайомство вказує на не випадковість вибору потерпілих. Сумарно понад третину вимагачів і більшу половину викрадачів людей з їх жертвами пов'язували трудові, бізнесові та інші минулі зв'язки, можливо, не зовсім законні спільні справи, з огляду на які злочинці були добре обізнані про матеріальне становище та рівень доходів (не завжди легальних) потенційних потерпілих. При замовних убивствах замовників поєднували з

потерпілими бізнес-стосунки, єдиний конкурентний простір, на тлі чого виникали конфлікти інтересів, що породжували корисливі мотиви (перерозподіл сфер впливу, заволодіння часткою спільного майна, правом на нерухомість, контрольним пакетом акцій, небажання ділитися прибутками із бізнес-партнерами, ліквідація конкурентів тощо). Досить часто перед замовним убивством потерпілим через посередників висловлювалися погрози і різного роду пропозиції, на які вони не приставали. Навіть такі передвісники лиха не сприяли відверненню смертельної небезпеки. Подекуди ці особи продовжували лінію віктимної поведінки аж до вбивства. Виконавці цих злочинів, як правило, не мають особистих стосунків із потерпілими. Необхідно зважити, що йдеться про розкриті злочини, ситуація по нерозкритих залишається недослідженою.

Прийнято вважати, що посилюють віктимність особливості ситуаційного стану потерпілих в момент нападу, що заважає адекватній оцінці потенційної небезпеки. Результати дослідження цього показника викладено у табл. 26.

Таблиця 26

Психічний стан потерпілих у момент посягання

Психічний стан потерпілих у момент нападу	Потерпілі від корисливих насильницьких злочинів за статтями КК України, %							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Задовільний	88,6	92,3	94,9	76,8	81,4	91,5	92,1	95,5
Алкогольне сп'яніння	8,6	7,7	5,1	21,8	17,1	8,4	7,9	4,5
Наркотичне збудження	0,6	–	–	1,4	0,9	–	–	–
Безпорадний стан (сон, хвороба)	2,2	–	–	–	0,6	–	–	–

Отже, потерпілі від усіх видів корисливих насильницьких злочинів, як правило, перебували у задовільному стані, могли адекватно оцінювати в обстановку, реагувати на небезпеку (за умови очікування такої). Значить, розрахунок більшості нападників не був пов'язаний із ситуаційно ослабленою пильністю та пониженою здатністю чинити опір.

Порівняно вищий відсоток перебування потерпілих у стані алкогольного сп'яніння та наркотичного збудження від грабежів і розбоїв пояснюється ситуаційним характером цих злочинів. Злочинці вистежували самотніх перехожих напідпитку і нападали у неосвітлених та малолюдних місцях. Також поширеними є посягання з використанням злочинної хитрості і слабкості чоловіків до прекрасної статі. Ось типовий приклад судової практики. 23-річна Л. вступила до складу злочинної групи, що спеціалізувалася на розбоях проти відвідувачів розважальних закладів. Згідно з розробленим планом Ю. з одним із співучасників (С.) проходили до банкетної зали престижного ресторану чи кафе і як закохана пара непомітно спостерігали за присутніми у пошуках самотніх чоловіків напідпитку, які надмірно витрачали гроші. Намітивши жертву, С. поспішно йшов геть, а Ю. ненав'язливо знайомилась, фліртувала, входила у довіру, натякала на можливе продовження стосунків в інтимній обстановці. Коли нетямуща жертва йшла на контакт, Ю. подавала умовний сигнал співучасникам-чоловікам і хитрістю виводила нового «залицяльника» в умовлене місце, де на нього здійснювався розбійний напад. Іноді Ю. вдавалося потрапити до житла довірливої жертви, куди вона впускала інших нападників [495].

Краще зрозуміти *критерії вибору* певних осіб у ролі потерпілих допоможуть результати інтерв'ювання засуджених корисливих насильницьких злочинців. На питання: «З чого Ви виходили при виборі потерпілого?» — отримано такі відповіді: з достовірної інформації «навідників» — 26,8 %, вибір здійснювався спонтанно за візуальною оцінкою зовнішності та враховуючи відсутність свідків — 24,0 %, потерпілий виставляв напоказ своє багатство або «смітив грошима» — 15,2 %, припущення про матеріальні статки, виходячи з характеру роботи — 14,9 %, особистої упевненості про наявність значних коштів — 8,0 %, за чутками про наявність грошей — 7,5 %, переконаності у неспроможності потерпілого чинити опір (одиноке проживання, похилий чи неповнолітній вік) — 3,6 %.

Із наведеного можна зробити загальний висновок: злочинці передусім ведуть пошук грошовитих потерпілих, які, до речі, до останнього не здогадуються, що потрапили у поле зору корисливо вмотивованих осіб. Завдання нападників — якомога ближче підібратися до наміченої жертви і захопити її зненацька, зломати волю до супротиву насильницькими засобами. Буває, що жертва своєю необачною чи навіть провокаційною поведінкою спрощує зловмисникам досягнення злочинного результату. За нашими даними, 15,2 % нападників розцінювали передзлочинну по-

ведінку потерпілих як провокаційну, коли останні ніби експонували себе злочинцям, які були поряд. Зазвичай ідеться про нетверезе позерство у розважальних закладах, надмірне витрачання грошей на пригощання нових знайомих, у тому числі жінок легкої поведінки, демонстрація фінансових можливостей, запрошення додому для продовження застілля тощо. Як видається, саме провокаційна поведінка здатна дійсно продукувати або викликати до дії раніше виношовані мотив і намір збагатитися за рахунок легкодоступної жертви.

Досвід інтерв'ювання злочинців доводить, що поряд із розрахунком істотно збагатитися внаслідок продуманого вибору осіб у ролі потерпілих майже кожен четвертий посягач покладався на спонтанну візуальну оцінку жертви безпосередню на місці нападу. Сюди ж віднесемо інтуїтивну складову вибору потерпілих на підставі домислів, припущень, чуток. І куди після цього дівається підвищена віктимність мало не половини потерпілих, яка (за визначенням) актуалізує мотив, сприяє цілеутворенню, викликає рішення здійснити намір? Отримані результати у більшості випадків свідчать про нестійкість намірів злочинців, ставлення вчинення злочину у залежність від сприятливих зовнішніх обставин, ніж про «вицілювання» заможних і безпечних громадян, хоча й таке, звичайно, має місце.

Тепер щодо особливостей *прийняття та виконання рішення* про вчинення корисливих насильницьких злочинів. Проведене інтерв'ювання засуджених корисливих насильницьких злочинців із цього питання свідчить про завчасність і продуманість прийняття рішень про злочинне посягання, однак при цьому можливість їх реалізації більшістю винних ставиться у залежність від наявності надійних співучасників та сприятливих зовнішніх обставин. Так, 40 % опитаних визнали завчасність прийнятого рішення, його безумовність, цілеспрямований пошук під його виконання матеріально привабливих потерпілих. Утім більшість (60 %) злочинців вказали на умови, за яких вони остаточно наважилися на виконання рішення: коли заручились підтримкою інших співучасників, які їх переконали у мінімальному ризику негативних наслідків, та коли безпосередньо на місці події особисто переконались у сприятливій обстановці. Причина цьому досить проста: попереднє рішення приймається в умовах остаточної невизначеності і ризику. Наперед достеменно невідомо, наскільки сприятливо складуться зовнішні обставини в момент посягання, як відбуватиметься ситуація щодо розкриття уразливості потенційного потерпілого, чи поталанить захопити його зненацька, щоб забезпечити самих нападни-

ків від ризику рішучого опору, який піддає загрозі не тільки кінцевий результат (успішність заволодіння чужим майном), і, що головніше, містить потенційну небезпеку для їх життя й здоров'я.

У цьому контексті немаловажно було з'ясувати, яким чином корисливі насильницькі злочинці оцінювали ситуацію вчинення посягання. Інтерв'юювані засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, на це питання відповіли так: як таку, що сприяла реалізації запланованого посягання (все складалося так, як і прогнозувалося) — 29,3 %, спочатку складалося сприятливо, але в останню мить виникли непередбачувані труднощі — 30,1 %, від самого початку все пішло не так, як прогнозувалось — 19,1 %, ситуація не мала особливого значення і не впливала на кінцевий результат — 16,3 %, перешкождала виконанню плану — 5,2 %.

Як бачимо, до 60 % злочинців поклалися на сприятливу ситуацію вчинення нападу, що за раніше встановленими даними передбачає вечірньо-нічний час, безлюдне (малолюдне) місце, розрахунок на невтручання третіх осіб та неготовність потерпілих чинити опір, захищатися. Разом з тим близько 40 % злочинців відверто зневажали несприятливими умовами, навіть діяли наперекір ситуаційним обставинам, що свідчить про стійкість наміру і цілеспрямованість, яка зазвичай виникає у стані алкогольного сп'яніння чи наркотичного збудження, за наявності зброї, коли у складі групи є досвідчені рецидивісти. Усе це разом породжує особливе почуття колективної сили і рішучість будь-що довести намір до кінця.

Насамкінець звернімося до аналізу поведінки потерпілих від корисливих насильницьких злочинів безпосередньо під час посягання, оскільки від неї залежить міра заподіяної фізичної і матеріальної шкоди. На це питання отримано такі відповіді засуджених злочинців: активний опір — 35,6 %, істеричне благання пощади — 24,6 %, крики про допомогу і погрози — 12,9 %, реакція жаху, заціпеніння — 20,4 %, хитрість, спроба втекти — 6,5 %. Визначити оптимальний варіант поведінки під час нападу непросто. Отримані результати свідчать, що більшість потерпілих виявилися неготовими до посягання проти них, тому в екстремальній ситуації діяли цілком природно. З неформальних бесід із засудженими ми дізналися, що найбільше екзалтує агресію нападників активний опір, крики про допомогу і погрози, оскільки злочинці психологічно готові до такої реакції потерпілих. Подібні дії можуть лише спровокувати незаплановане спричинення більш тяжкої шкоди здоров'ю, явно неспіврозмірної вартості вилученого майна, іноді навіть вбивство. Некваліфікований самозахист, як правило, проти групи нападників, скоріше, зло,

ніж благо. Початково нападники і потерпілі перебувають у нерівних умовах. Це далеко не звичайна бійка, де переможець — більш вправний і сильніший. Ідеться про раптовий напад групи агресивно налаштованої молоді, яка здійснює побиття завчасно заготовленими предметами, відбирає майно і цінності й одразу втікає з місця події, а потерпілий ще довго приходить до тями, не второпавши, що сталося.

Також очікують від потерпілих, хоча і поблажливіше ставляться до блугань пощади, і реакції жаху. У цьому разі, якщо дозволяє час, у злочинців часто-густо виникає бажання принизити і познущатися, з метою позерного самоствердження над поваленою жертвою перед іншими співучасниками. Чого не очікують від жертв корисливого насильства, так це спокійної реакції, віддавання грошей і цінностей без демонстрації страху, із почуттям власної гідності. Саме така поведінка може спантеличити нападників, викликати повагу і навіть псевдоблагородство — не відбирати усе без залишку майно.

Отже, насамперед треба відмітити специфіку індивідуальної віктимності потерпілих від корисливих насильницьких злочинних посягань. Ідеться про рольову віктимність, більше пов'язану з родом занять та рівнем матеріальних доходів, менше — з поведінкою в умовах конкретної життєвої ситуації. Вважаємо неправильним ототожнення передзлочинної поведінки потерпілих як такої з віктимною поведінкою. Остання має актуалізувати мотивацію, цілепокладання й рішення про їх реалізацію в умовах конкретної життєвої ситуації. Емпірично доведено, що на етапі мотивації й прийняття рішення винні передусім виходять із достеменно відомого чи вірогідного рівня матеріальних доходів потенційних потерпілих або наявних значних сум грошей, тому підвищеною віктимністю володіють платоспроможні верстви населення та особи, чия професійна діяльність пов'язана з готівковими коштами. Разом з тим констатовано й таку особливість прийняття рішення переважною більшістю корисливих насильницьких злочинців, як ставлення у залежність від наявності надійних співучасників та сприятливого перебігу ситуації злочинного посягання, що свідчить про покладання на віктимну поведінку потерпілих, що полегшить реалізацію злочинного наміру і не перешкоджатиме досягненню злочинного результату. І насамкінець. Охарактеризовані зміст та прояви індивідуальної віктимності створюють уявлення про масову корисливо зумовлену віктимність, яка сприяє проявам корисливої насильницької злочинності у загальносуспільних масштабах.

Розділ 5

Запобігання корисливій насильницькій злочинності в Україні

5.1. Засади положення запобігання корисливій насильницькій злочинності

Попередньо здобуті знання про соціальне буття явища корисливої насильницької злочинності, його прояви, структуру, закономірності існування, розвитку і детермінації, особу злочинця підпорядковані кінцевій дослідницькій меті — розробці комплексу заходів запобігання. Останній не доведеться будувати на порожньому місці, оскільки вже існують деякі теоретичні і практичні напрацювання у сфері протидії окремим проявам корисливої насильницької злочинності. Водночас не усунуті суперечливі судження, безсистемні уявлення, прогалини знань про відносно цілісне явище корисливої насильницької злочинності не сприяли формуванню самостійного, науково обґрунтованого концептуального підходу до окреслення стратегічних напрямів і засобів розв'язання проблеми запобігання зазначеному феномену та його проявам.

Будемо виходити з того, що запобігання корисливій насильницькій злочинності є структурним елементом діяльності у сфері протидії злочинності взагалі. Найбільш узагальнений погляд на надбання теорії і практики протидії злочинності дозволяє виділити щонайменше три концепції протистояння держави і суспільства злочинності: 1) концепція правоохорони — дія кримінально-правового законодавства та забезпечення його системою правоохоронних органів; 2) концепція превенції — запобігання виникненню та перешкоджання дії детермінант злочинності, недопущення формування й реалізації кримінальної мотивації на різних стадіях злочинної поведінки; 3) концепція реагування на злочинні прояви шляхом кримінального переслідування винних та встановлення постпенітенціарного контролю. Безпосередньо до предмета кримінологічної теорії запобігання злочинності належить концепція превенції, всі інші, за термінологією А. Є. Жалінського, лише справляють запобіжний ефект на злочинність [285, с. 45–46]. Методологічна функція кримінологічної

теорії запобігання злочинності має превентивну, а не каральну предметну сутність, тому вважаємо за доцільне зосередити свою увагу на розробленні заходів саме запобігання як складової загальнодержавної діяльності у сфері протидії злочинності, оскільки кримінальне переслідування, відправлення правосуддя, виконання покарання, здійснення адміністративного нагляду все-таки належать до засобів реагування органів кримінальної юстиції на злочинні прояви, і є другорядними або такими, що справляють превентивний ефект антирецидивної і значно менше загальностримуючої дії.

Розробка теоретико-прикладного комплексу запобіжних заходів передбачає дотримання вимоги термінологічної визначеності. Для позначення родового поняття діяльності у сфері впливу на злочинність у кримінології використовуються такі терміни, як «боротьба» [99; 201; 496, с. 41; 497, с. 4; 498, с. 6; 499, с. 6; 500, с. 3], «контроль» [501; 502; 22], «профілактика» [33; 503], «протидія» [43; 105; 499; 505]. У значенні споріднених частіше вживаються боротьба і протидія та соціальний контроль й соціальна профілактика. Поняття «боротьба зі злочинністю» широко використовується у національному та міжнародному законодавстві, теорії і практиці. У Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» боротьба зі злочинністю шляхом поліпшення координації роботи правоохоронних органів, оптимізації їх структури, належного забезпечення їх діяльності, належить до засад політики у сфері розбудови державності [506].

У цілому йдеться про реалізацію правоохоронної функції держави у сфері протистояння злочинності та її проявам, що забезпечується системою важелів впливу (спротиву злочинності), управлінською й виконавчою діяльністю владних інституцій й громадськості щодо забезпечення її функціонування. Критика доктрини боротьби зі злочинністю будується на засудженні войовничої риторики, відсутності прямого зіткнення ворогуючих сторін й одвічності протиборства, неможливості досягнення кінцевого результату — подолання явища, визначення переможців і переможених. Висловлюються аргументи і на користь продовження використання термінології «боротьба зі злочинністю», зміст яких головним чином полягає у розумінні цієї діяльності як зіткнення суспільства і держави зі злочинністю задля забезпечення верховенства закону, панування суспільних цінностей та інтересів над антисуспільними, активну наступальну дію проти кримінального середовища, обмеження, а по можливості й усунення

дії детермінант злочинності. Зміст боротьби зі злочинністю розкривається єдністю трьох напрямів: загальна організація боротьби, запобігання злочинності, правоохоронна діяльність органів кримінальної юстиції [389, с. 320–321, 324]. Мало чим відрізняється тлумачення «протидії» злочинності: як дії наперекір, супротив, вплив на злочинність і чинники, що її породжують та сприяють відтворенню. Зрештою визнається тотожність протидії і боротьби зі злочинністю [504, с. 11]. Система протидії злочинності включає такі підсистеми: 1) правостановлюючу (криміналізацію суспільно небезпечних діянь); 2) правоохоронну, що забезпечує державний примус за порушення кримінально-правових заборон; 3) систему правосуддя; 4) виконання покарань; 5) систему запобігання вчиненню злочинів [209, с. 282–283].

У схожому контексті відбувається узгодження термінів «соціальна профілактика і соціальний контроль» [501, с. 18–19]. Соціальний контроль розуміється як утримання ситуації поширення злочинності на мінімальному рівні, спостереження за криміногенно неблагонадійним середовищем та особами групи ризику, профілактика різного роду девіацій від правових і моральних норм, обмеження дії причин злочинності та умов, що їй сприяють, втручання у кризові ситуації, які містять небезпеку протиправного розв'язання. Забезпечується соціальний контроль діяльністю офіційних державних структур у межах загальної і спеціальної компетенції та системою розгалуженого неформального контролю, здійснюваного з боку громадськості. Вагоме значення відводиться запобіжній діяльності. На перший погляд, за цією термінологією вбачається більш поміркований підхід до впливу на злочинність, відчувається деяке пасування держави і суспільства перед кримінальною стихією, визнання нормальності існування злочинності як побічного продукту суспільного розвитку. Однак структурно система соціального контролю, за незначними розходженнями, фактично дублює систему боротьби і протидії, оскільки включає всі вищеперелічені види діяльності [507, с. 10].

Соціальна профілактика є складовою державного будівництва, своєрідною консолідацією зусиль органів влади і громадськості доволі усунення недоліків суспільного устрою та управління. Забезпечується соціальна профілактика діяльністю громадськості, владних структур та правоохоронних органів щодо недопущення й викорінення проявів поведінки, яка відхиляється від будь-яких суспільно прий-

нятих норм і правил (культурологічних, моральних, адміністративно-правових, кримінально-правових, податкових, митних, надкористування, санітарно-епідеміологічних, техніки безпеки, правил дорожнього руху, антипожежних і т. д.) [33, с. 398–402; 501, с. 22].

У галузі правоохоронної діяльності профілактика — улюблений термін працівників системи ОВС та інших силових структур, котрий «прижився» ще за радянської доби більшою мірою як завчений словесний штамп, з яким пов'язуються, з одного боку, повсякденне виконання службових обов'язків, а з другого — загальнодержавні операції з оперативно-профілактичного відпрацюванні підзвітної території під умовними назвами «трал», «мігрант», «зброя», «побут» тощо, у ході яких провадяться масштабні перевірки (планові і позапланові), виявлення фактів правопорушень, здійснюється профілактичний облік і проводяться бесіди із правопорушниками, виносяться попередження про неприпустимість неправомірної поведінки у майбутньому, приписи про усунення порушень і недоліків, причин та умов, що їм сприяли, відбувається вилучення знарядь неправомірної діяльності, накладення стягнень і притягнення до відповідальності тощо. Яскравим прикладом використання терміна «профілактика» є розроблені Міністерством внутрішніх справ України «Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки» [508] та проект концепції аналогічного програмного документа на 2010–2015 роки [509]. Останнім часом підготовлено законопроект «Про основи державної політики щодо протидії злочинності» [510]. Очевидно, що профілактика правопорушень і протидія злочинності — поняття, які не збігаються, перше більш широке, охоплює діяльність усіх органів влади і громадськості із недопущення порушень правових норм у різних сферах суспільного життя, друге передбачає вузькоспрямовану діяльність із перешкоджання вчиненню саме злочинів.

Можна продовжити полеміку про зміст, обсяг і семантичну коректність термінології, якою позначається діяльність у сфері впливу на злочинність та її детермінанти. Втім законодавчо визначена (нехай навіть у законопроекті) дефініція «протидія злочинності» видається цілком обґрунтованою для використання, тим паче, що це словосполучення вже встигло увійти у науковий обіг [504; 510].

Протидія злочинності співвідноситься із системою більш високого рівня абстракції — політики держави у справі протидії правопорушенням, як рід і клас понять. З-поміж напрямів протидії злочинності ви-

окремлюється *запобігання злочинності*. Саме останнє становить предмет розроблюваної нами превентивної моделі. Запобіжна діяльність ієрархічно організована відповідно до рівнів функціонування детермінант злочинності у суспільстві, цілеспрямована щодо об'єктів впливу та досягнення кінцевого результату, диференційована за суб'єктами провадження, підпорядкована досягненню певних цілей на окремих етапах здійснення, що забезпечується функціонально різними видами діяльності, заходами і методами їх реалізації. Запобігання злочинності має двоєдину діалектичну природу: з одного боку, це руйнація дії причин злочинності, а з другого — творення причин добродійності, як справедливо зазначив О. М. Костенко [458, с. 70].

Перше, з чого слід розпочати творення моделі запобігання корисливій насильницькій злочинності, це визначення її *мети*. Радянська доктрина боротьби ставила за мету викорінення причин та ліквідацію злочинності як пережитку минулого [496, с. 57]. За сучасних умов пропонуємо такий комплекс цілей запобігання корисливій насильницькій злочинності та її проявам.

По-перше, досягнення стану захищеності суспільства і громадян від корисливої насильницької злочинності, відвернення загрози її проявів. Ця мета кореспондує обов'язку держави забезпечити конституційні гарантії недоторканності і безпеки людини, передусім у сфері реалізації основоположних прав на життя та здоров'я, власність, громадську безпеку та ін.

По-друге, перешкоджання формуванню детермінант корисливої насильницької злочинності, передусім причин, що її породжують, та умов, що їй сприяють. Необхідно обмежити дію пов'язаних з корисливою насильницькою злочинністю негативних явищ і процесів, що продукують криміногенні деформації суспільної свідомості і психології збагачення насильницьким шляхом, негативно впливають на молодіжне середовище.

По-третє, послаблення протистояння молоді існуючому правопорядку, системі суспільних цінностей, подолання зневажливого ставлення до кримінально-правових заборон, що призведе до уповільнення темпів криміналізації молодіжного середовища і дозволить утримати молодих людей із нестійкою криміногенною спрямованістю особистості від вчинення корисливих насильницьких злочинів. Сюди належить перешкоджання впливу злочинної спільноти на молодіжне середовище, недопущення втягнення нових кіл молоді у протиправну

діяльність, вкорінення ідеї у правосвідомості про невикідність збагачення засобами кримінального насильства, зменшення можливостей і засобів учинення корисливих насильницьких злочинів.

По-четверте, зниження рівня корисливої насильницької злочинності при одночасному збільшенні кількості відвернених посягань, а також утримання розмірів корисливої насильницької злочинності на мінімально допустимому рівні, що не загрожує безпеці населення. Якщо населення відносить проблему злочинності до першої десятки суспільних проблем, які викликають загальносуспільне занепокоєння, то говорити про досягнення гранично допустимої межі зниження злочинності передчасно. Те саме стосується оцінки громадянами ступеня особистої безпеки від злочинних посягань у громадських місцях, за місцем проживання, у країні загалом, а також рівня довіри правоохоронним органам щодо спроможності останніх забезпечити гарантії дотримання основоположних конституційних прав і свобод людини і громадянина.

По-п'яте, скорочення проявів групової, організованої, професійної і рецидивної корисливої насильницької злочинної діяльності.

По-шосте, утримання від вчинення корисливих насильницьких злочинів, осіб, схильних до такої поведінки.

По-сьоме, захист потенційних потерпілих від зазначених злочинних посягань.

Тепер щодо визначення поняття запобігання корисливій насильницькій злочинності. Останнє пропонуємо розуміти як *діяльність по забезпеченню безпеки від корисливої насильницької злочинності, відвернення загрози її проявів шляхом обмеження дії детермінант, превентивного впливу на осіб групи криміногенного ризику та захисту потенційних потерпілих*. За функціональним призначенням вирізняють два основоположні *різновиди* запобіжної діяльності: загальносоціальна, спрямована на розвиток антикриміногенних чинників суспільного життя і спеціально-кримінологічна, спрямована на руйнацію детермінаційних зв'язків формування корисливої спрямованості насильницького прояву, недопущення її мотиваційного розгортання та діяльнісної реалізації. Забезпечення гарантій особистої та майнової безпеки здійснюється як супутній результат дієвого загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання, а також засобами спеціально організованих заходів захисту. Запобігання диференціюється відповідно до *рівнів* дії детермінант злочинності та її проявів

(загальносуспільний, соціально-груповий та індивідуальний рівень), за *масштабами* проведення запобіжної роботи (загальнодержавний, адміністративно-територіальний рівень, або на конкретному об'єкті управління), за *суб'єктами* (загальноуправлінські, спеціально уповноважені, інші учасники суспільних відносин). Зміст названих різновидів запобіжної діяльності стосовно корисливої насильницької злочинності та її проявів буде докладніше розглянуто у наступних підрозділах цієї роботи. Зараз лише відзначимо етапність запобіжної діяльності, оскільки йдеться про різну функціональну спрямованість превентивного впливу та спробуємо визначити об'єкт останнього, зважаючи на нерозробленість цього питання.

Проблема об'єкта запобіжного впливу неодноразово обговорювалася та по-різному вирішувалася кримінологами. Докладний аналіз стану розробленості цієї проблеми здійснив В. В. Голіна. Згрупувавши існуючі погляди науковців, він указує на основні підходи до розуміння об'єкта запобігання, яким зазвичай визнаються: детермінанти злочинності; криміногенне середовище формування особи злочинця; обставини, котрі сприяють досягненню злочинного результату; окремі негативні риси людей [497, с. 13–16]. Доробком В. В. Голіни стало визначення властивостей об'єкта запобіжного впливу (криміногенність, потенційність, динамічність, латентність) [511, с. 10]. Зі змісту його суджень випливає, що об'єктом запобіжного впливу необхідно визнавати не самі причини й умови злочинності, а криміногенні явища і процеси, криміногенні ознаки середовища і риси особи, які перебувають у тісному зв'язку з ними, здатні породжувати причини та умови злочинності та її проявів [511, с. 10]. Така позиція заслуговує на підтримку та подальшу розробку. Висловлювалися й інші думки з цього приводу. Зокрема, А. П. Закалюк об'єктом запобіжного впливу називав детермінанти злочинності та її проявів, передусім причини й умови останніх [43, с. 332]. О. М. Литвак пішов шляхом переліку об'єктів запобіжної діяльності: «сімейне виховання дітей, субкультура малих соціальних груп, девіантна поведінка малих соціальних груп і молодіжних об'єднань, неналежна ефективність правоохоронної системи, явища соціальної аномії, а також агресивність людей, психічні розлади, шкідливі звички, потенційні жертви злочинних посягань» [22, с. 81].

На наш погляд, об'єкт запобіжного впливу доцільно класифікувати на *макросередовищний*, *мікросередовищний* та *індивідуальний*.

Макросередовищний об'єкт утворює сукупність криміногенних явищ і процесів, зв'язків між ними та детермінантами корисливої насильницької злочинності. Впливати слід на явища і процеси, які типово зумовлюють виникнення дефектів суспільної правосвідомості, формування криміногенної у корисливому насильницькому відношенні психології, соціального інтересу до вигідності збагачення силовим шляхом. Передусім треба завадити накопиченню критичної маси криміногенних елементів (культурологічних, ціннісних, моральних) у суспільній свідомості, котрі здатні змінити на прийнятне ставлення значного прошарку членів суспільства до можливості отримання незаконної вигоди засобами кримінального насильства, викликати відносно масову орієнтованість на кримінальне збагачення насильницьким шляхом. Якщо це не вдалося зробити, і детермінанти сформовані і вже діють, тоді необхідно обмежити їхню дію. Поряд з цим маємо перервати дію зв'язку трансформації негативних явищ і процесів суспільного життя у дефекти правосвідомості та психології, зруйнувати живильне підґрунтя детермінант корисливої насильницької злочинності, у тому числі зв'язок із фоновими явищами. Отже, елементами макросередовищного об'єкта превентивного впливу (на найвищому рівні абстракції) виступають: 1) діючий комплекс детермінант корисливої насильницької злочинності у різних сферах суспільного життя; 2) зв'язок між детермінантами і корисливою насильницькою злочинністю в її проявах.

Мікросередовищний об'єкт запобіжного впливу охоплює відносно однорідне криміногенне мікросередовище, в якому головним чином відбувається становлення особи злочинця. Криміногенне мікросередовище розуміється як однотипні несприятливі умови особистого розвитку й одночасно місце зосередження антисуспільного елемента. Воно включає деформовані інститути соціалізації особи (неблагополучну родину, неформальну групу, найближче позасімейне оточення). Найчастіше між криміногенним середовищем та спільнотою злочинців існує тісний зв'язок, оскільки, образно кажучи, діючі злочинці залучають до своїх лав і втягують у злочинну діяльність вихідців із криміногенного мікросередовища. Останнє найбільш сприятливе до прояву детермінант корисливої насильницької злочинності, його члени налаштовані на засвоєння існуючих антисуспільних цінностей, норм поведінки, підвладні субкультурам традиціям злочинного світу, вда-

ються до правопорушень, виявляють схильність спробувати кримінальні форми насильницького збагачення, прагнуть членства у складі злочинних груп. Вхідження до складу криміногенного у корисливому насильницькому відношенні середовища певною мірою зобов'язує відповідати рольовим очікуванням, поділяти колективні уявлення, мораль, систему ціннісних переваг, дотримуватися способу життя, стандартів поведінки. Отже, елементами родового об'єкта запобіжного впливу визнаємо: 1) криміногенне мікросередовище; 2) умови життя, групові інтереси і домагання, передзлочинні форми поведінки членів мікросередовища; 3) зв'язок між криміногенним мікросередовищем і становленням особи злочинця.

Індивідуальним об'єктом превентивного впливу є особа, схильна до вчинення корисливих насильницьких злочинів, її морально-психологічна сфера, спрямованість і мотивація, особа потенційного потерпілого та зовнішні сприятливі умови для реалізації рішення про злочинне посягання. Безпосередньо корекції підлягають ціннісно-нормативна, емоційно-вольова, біопсихологічна складові спрямованості особистості і мотивація злочинної поведінки. Також потребують усунення необхідні та достатні умови для реалізації злочинного наміру. Необхідно перервати дію зв'язку між криміногенними елементами психічного складу свідомості особи та діяльнісним волевиявленням, відвернути можливість реалізації сформованого мотиву та виконання попереднього рішення, усунути сприятливі для цього зовнішні умови. Окремої уваги потребує робота із соціальними групами типових жертв корисливих насильницьких злочинів. Отже, до елементів безпосереднього об'єкта превентивного впливу необхідно відносити ціннісні орієнтації, спрямованість особистості, яка виявляє схильність до вчинення корисливих насильницьких злочинів, її психологічні риси, мотивацію і рішення, а також зовнішні сприятливі умови для реалізації наміру, так само як і дії із виконання цього рішення на стадіях готування й замаху.

Стану сформованості та етапам розвитку об'єкта превентивного впливу відповідають різні форми *запобіжної діяльності*: профілактика, відвернення, припинення. Профілактика має упереджувальну спрямованість, здійснюється з метою завчасного виявлення й усунення явищ і процесів, які потенційно можуть трансформуватись у детермінанти корисливої насильницької злочинності, дати поштовх для розвитку корисливої спрямованості особистості насильницького прояву. Профілактична діяльність обмежує вплив криміногенного сере-

довища на осіб із нестійкою системою цінностей, стримує формування та розвиток корисливої спрямованості насильницького прояву, усуває недоліки захисту матеріальних цінностей, удосконалює навички особистої безпеки громадян.

У разі суттєвого погіршення криміногенної ситуації (наприклад, почастишали розбійні напади на фінансові установи), чи коли достеменно відомо про планування злочину окремими особами, одним словом, якщо розвиток кримінальної мотивації призвів до формування мотиву і рішення про його реалізацію, вживають заходів застережливого змісту щодо відпрацювання підоблікового контингенту, встановлення кола ймовірно причетних до злочинної діяльності, відвернення можливості реалізації наміру, переконання у необхідності відмови від вчинення злочину осіб, схильних до злочинної поведінки. Якщо все ж таки не вдалося запобігти посяганням чи злочинній діяльності групи, розпочато напад (серію нападів), тоді проводиться оперативне реагування з припинення посягання (злочинної діяльності групи), недопущення (мінімізації) наслідків, викриття та затримання винних.

Отже, запропонований категоріально-понятійний апарат майбутньої концепції запобігання корисливій насильницькій злочинності буде покладено в основу розробки її засадничих положень.

5.2. Наукове обґрунтування державної політики у сфері протидії корисливій насильницькій злочинності та її проявам

Державна політика розуміється як зміст і спрямованість діяльності держави та її владного апарату. Вона виражає функції держави щодо управління зовнішніми і внутрішніми сферами і напрямками суспільного життя [512, с. 305]. Державна політика заснована на єдиній ідеологічній основі, виражає інтереси держави, суспільства і громадян, формується відповідно до основоположних принципів, правових засад, підпорядкована досягненню конкретних цілей і завдань (курсу), має пріоритетні напрями здійснення, коло суб'єктів реалізації. Перелічені елементи становлять зміст будь-якого різновиду державної політики: соціальної, економічної, правової тощо. Політика у сфері протидії зло-

чинності, на наш погляд, належить до правової політики держави, бо виражає правоохоронну функцію держави, зокрема такий її аспект, як протидія правопорушенням і злочинам. Ця політика найтісніше пов'язана із соціальною політикою. У сучасній кримінологічній літературі приділяється багато уваги політиці протидії злочинності, яку досить часто називають кримінологічною політикою [446, с. 24; 513, с. 126–129; 514, с. 267; 515; 516, с. 85; 517, с. 27]. Протидія корисливій насильницькій злочинності — складова політики протидії усій злочинності. Політика протидії злочинності виражає ставлення держави до цього суспільно небезпечного явища, політичну волю апарату влади по реагуванню на прояви злочинності, визначає пріоритетні напрями боротьби, засвідчує зусилля щодо створення безпечних умов життя для народу. На часі поставити запитання: а яку політику протидії злочинності проводить влада незалежної Україна та чи приділяється в ній увага корисливій насильницькій злочинності?

Почнемо з останнього. В єдиній політиці протидії злочинності не виокремлюється самостійний напрямок запобігання корисливій насильницькій злочинності. Аналіз усіх чотирьох Державних програм боротьби зі злочинністю (1993–1996 рр., 1996–2000 рр., 2001–2005 рр., 2007–2009 рр.) та концепції Державної програми профілактики правопорушень на 2010–2015 рр.) [518, 519, 520, 521, 508], у яких відбивається антикримінальна політика держави за часи незалежності, показує доволі парадоксальну ситуацію: постійна констатація несприятливих тенденцій розвитку окремих корисливих насильницьких злочинів (ознака складності протидії та неефективності заходів впливу), визнання їх резонансності, коливань динаміки, підвищеної суспільної небезпечності не завершувалося вирізненням самостійного напрямку запобіжної роботи з усунення причин та недопущення виникнення умов, що сприяють зростанню рівня саме корисливої насильницької злочинності. Інакше кажучи, за окремими проявами грабежів, розбоїв, вимагань, убивств на замовлення та з корисливих мотивів, бандитизму, викрадення людей, насильницького заволодіння транспортними засобами не убачалось явище кримінальної реальності, що у своїй цілісності завдає не меншої шкоди суспільству, ніж, скажімо, рецидивна злочинність, організована, злочини проти громадського порядку, протидія яким постійно належить до пріоритетних напрямів запобігання. Заходи, спрямовані на запобігання корисливим насильницьким злочинам, розпорозувалися по всіх розділах стратегічних програмних

документів: «зміцнення громадського порядку і безпеки», «протидія організованій злочинності», «боротьба з наркоманією та алкоголізмом», «мінімізація злочинного впливу на неповнолітніх та молодіжне середовище», «протидія рецидивній злочинності» [508; 518; 519; 520; 521], відтак втрачали предметність, цілеспрямованість, постійність впливу на детермінанти і не забезпечували досягнення позитивного результату із зниження рівня корисливої насильницької злочинності.

Більш узагальнений погляд на рівень розвитку єдиної антикримінальної політики держави дає підставити для невтішних висновків. Доводиться констатувати недостатню увагу вищого політичного керівництва до цієї сфери управління державними справами, віддавання ініціативи і перекладання відповідальності на правоохоронні органи, що призвело до фактичної невизначеності державної політики протидії злочинності, підміни її карально-репресивним реагуванням (значною мірою вибірковим) силових відомств на злочинні прояви. У рішенні Ради Національної безпеки і оборони України «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції» від 05.11.2009 р. прямо зазначається: «У державі відсутня єдина скоординована політика запобігання та протидії злочинності, а стан злочинності становить серйозну загрозу національній безпеці» [522]. За нинішньої ситуації основні суб'єкти реалізації політики протидії злочинності (органи кримінальної юстиції) насправді виступають у ролі її творців, а потім ще й самі перед собою звітують за результати виконання, дотримуючись корпоративних інтересів непусання позитивних показників роботи. Мабуть, звідси беруть початок непрогресивність вітчизняної політики протидії злочинності, підлаштованість під існуючу практику реагування, ортодоксальність репресивних ідей, недостатнє прогностичне спрямування, невідповідність загальноєвропейським і світовим стандартам, суто декларативна узгодженість із конституційними закладами розбудови правової, демократичної держави.

Реформування політики протидії корисливій насильницькій злочинності слід розпочати зі зміни *пріоритетів від каральних на запобіжні (превентивні)*, від реагування на подію злочину до упередження формування мотивації, усунення можливостей і засобів вчинення корисливих насильницьких злочинів та перешкоджання реалізації злочинного наміру на стадіях готування й замаху. Перехід від реагування до запобігання (превенції) повністю відповідає між-

народним стандартам політики протидії злочинності, зокрема, положенням Віденської декларації «Про злочинність і правосуддя: відповіді на виклики XXI століття», прийнятої на десятому конгресі Організації Об'єднаних Націй по запобіганню злочинності і поведженню з правопорушниками (Відень, 10–17 квітня 2000 р.) [523], Європейській стратегії безпеки «Безпечна Європа у світі, який має змінитися на краще» (2003 р.) [524]. Жодній країні світу поки що не вдалося відмовитися від кримінальної репресії і ніхто такого завдання не ставить. Утім епохальні зміни у глобалізованому світі привели до модернізації міжнародної доктрини протидії злочинності. Є очевидним: від злочинності захиститися лише покаранням не вдасться, потрібні упереджувальні заходи. Основний зміст запроваджуваних реформ полягає в усвідомленні кризи інституту покарання як засобу протидії злочинності та розумінні необхідності надання пріоритету превентивному підходу. Іноваційність ідеї примату запобігання перед карою — відносна, оскільки бере початок ще у працях мислителів XVIII ст. (Ш. Монтеск'є, Ж-Ж. Руссо) і лежить в основі постулатів класичної школи кримінального права та криминології (Ч. Беккарія, Ф. фон Лист). У міжнародних програмних документах (Резолюція ООН «Елементи відповідального попередження злочинності: стандарти і норми») протидія злочинності визначається як діяльність за допомогою засобів, *не пов'язаних* (курсив наш. — Б. Г.) із застосуванням покарання. Як пише О. М. Литвак, це законна реакція держави і суспільства на загрозу безпеці громадян, що створюється злочинною діяльністю [22, с. 79]. Згідно з визначенням Ради ЄС від 28 травня 2001 р., запобігання злочинності — це діяльність, яка охоплює всі заходи, що так чи інакше сприяють скороченню злочинів, а також зменшенню відчуття небезпеки у громадян як кількісно, так і якісно, безпосередньо за допомогою утримання від злочинних дій або через політику і втручання, спрямовані на зменшення можливостей вчинення злочинів, а також через впливи на причини злочинності [505, с. 158].

З наведеного вбачається новітнє бачення суспільного призначення запобігання злочинності, засноване на *ідеї забезпечення безпеки від злочинності та її проявів*. Такий підхід — вимога часу. Він зумовлений сучасним усвідомленням суспільної значущості відвернення кримінальних загроз суспільному прогресу, забезпечення законності та правопорядку. Безпека стала глобальною цінністю людства і Україна

на шляху до євроінтеграції зобов'язана враховувати міжнародні стандарти сучасної концепції протидії злочинності. Конституційні підстави для цього існують давно, адже недоторканність і безпека людини поставлені в один ряд із її життям і здоров'ям, честю і гідністю та визнаються найвищою соціальною цінністю в Україні (ст. 3). Водночас за часи розбудови демократичної, правової держави належної уваги гарантуванню безпеки людини у суспільстві не приділялося. Влада намагається не помічати свій обов'язок створити безпечні умови життя в Україні, а суспільство поки що мовчить, не до кінця усвідомивши необхідність вимагати гарантії безпеки від держави. Зважаючи на об'ємність і багатогранність проблеми соціальної безпеки та керуючись предметними інтересами власного дослідження, свідомо обмежимося лише розробкою проблеми кримінологічного забезпечення безпеки від корисливої насильницької злочинності та її проявів.

Слід виходити з посилення, що вся запобіжна діяльність підпорядкована кінцевому результату — забезпеченню безпеки суспільства і громадян від корисливої насильницької злочинності та її проявів. Авторська концептуальна визначеність з ідеєю безпеки як мети політики протидії корисливій насильницькій злочинності та системи заходів її забезпечення спонукає звернутися до розробки теоретичних засад цього творчого задуму.

Формування поняття «безпеки від злочинності та її проявів» почнемо з визначення його місця в системі класу понять. Безпека від злочинності походить від соціальної і правової безпеки, перебуває з ними у взаємозв'язку і взаємозалежності. На думку В. П. Тихого, М. І. Панова, категорія «безпека людини» — це об'єктивний стан і суб'єктивне відчуття фізичної, майнової, соціальної (матеріальної), психологічної і моральної захищеності людини, її прав і свобод [525, с. 57]. А право людини на безпеку є комплексним, узагальнюючим, інтегративним правом, це право на такий правопорядок, за умов якого забезпечується (гарантується, охороняється, захищається) увесь комплекс прав і свобод людини [525, с. 58]. Соціальна безпека як родове поняття має широке і вузьке тлумачення. Згідно з першим «соціальна безпека» тлумачиться як безпека соціуму взагалі: стабільність і визначеність найважливіших суспільних відносин, побудова суспільства, вільного від небезпек його буттєвим засадам. Вузький підхід тлумачить соціальну безпеку як гарантування і реалізацію державою низки соціальних прав своїх громадян. Обидва підходи знайшли втілення в

основних тенденціях конституційного законодавства: 1) через законодавче закріплення переліку низки соціальних прав громадян, котрі є обов'язками державної влади; 2) у визначенні основних соціальних пріоритетів та цілей діяльності владних інституцій. Підсумково пропонується таке визначення соціальної безпеки: «позитивно врегульований правовими нормами і реалізований на практиці стан, коли держава забезпечує наявними в її розпорядженні демократичними методами підтримання гідного рівня життя громадян та гарантує можливість задоволення основних потреб їх розвитку [526, с. 44–45].

Безпека від злочинності означає захищеність життєво важливих інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних посягань та зниження ризику стати жертвою злочину. Зміст цього поняття розкривається як запобігання порушенню об'єктивного права людини на захист від небезпеки протиправних посягань, свобода від страху перед злочинністю. Безпека від злочинних посягань — провідний напрям підтримання режиму законності і правопорядку, мета антикримінальної політики. Забезпечення безпеки від злочинності та її проявів виступає засобом реалізації запобіжної функції правової, демократичної держави. Її різновидом є безпека від корисливої насильницької злочинності та її проявів. Структурно вона включає особисту та майнову складові, здійснюється у формі загальносоціальної та спеціально-кримінологічної діяльності щодо її забезпечення. Формулювання поняття «безпека від корисливої насильницької злочинності» зумовлює пошук найбільш чіткої термінології, що відбиває її сутність. У літературі широкої підтримки набуло розуміння безпеки як стану захищеності особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [527, с. 8–9; 528, с. 13; 529, с. 60; 530, с. 18]. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. тлумачить «національну безпеку» як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам [531].

Якщо йти від протилежного, то безпека — випереджальна і захисна реакція на небезпеку, протидія її розвитку, недопущення шкідливих наслідків. Правова регламентація суспільного життя здійснюється в інтересах спільної життєдіяльності всіх, а добровільне обмеження індивідуальної свободи дій — в інтересах перестороги від

можливості порушення кимось існуючої системи правових приписів і кримінально-правових заборон. Найважливіші цінності суспільства перебувають в уразливому стані, містять небезпеку кримінального впливу, заподіяння шкоди. Отже, *сутність безпеки від злочинності становить захищеність прав, свобод, життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави від протиправних посягань*. Істотною ознакою, через яку визначається зазначене поняття, є «загроза (небезпека) злочинних посягань» як можливість протиправного порушення режиму законності і правопорядку. Кримінальні загрози пропонуємо класифікувати за джерелом виникнення на дві умовні групи: *об'єктивні* і *суб'єктивні*. Об'єктивні джерела небезпеки зумовлені існуючим станом детермінант, наявними ситуативними можливостями вчинення корисливих насильницьких злочинів. Загалом це зовнішні умови, що сприяють злочинним проявам. Суб'єктивні джерела небезпеки — це рушійна сила, причина злочинного прояву, простіше кажучи, корислива спрямованість насильницького прояву осіб, від яких виходить загроза заподіяння шкоди особистій та майновій безпеці невизначеного кола людей. Докладнішу класифікацію загроз запропонував В. А. Ліпкан: за повторюваністю, рівнем детермінізму, сферами походження, структурою впливу, характером протікання та ін. [529, с. 96–102].

Політика забезпечення безпеки від корисливої насильницької злочинності та її проявів базується на низці принципів. Традиційно серед вимог до запобігання злочинності називають принципи законності, гуманізму, економічної доцільності, прогресивності, комплексності і диференціації, реальності і конкретності [510, с. 29]. Усі вони чинні і для аналізованого різновиду державної політики. Разом з тим вважаємо за доцільне сформулювати набір керівних ідей, котрі найточніше відбивають зміст забезпечення безпеки саме від корисливої насильницької злочинності та її проявів. Ідеться про такі принципи, як: кримінологічний безпекоцентризм, відповідність запобіжних заходів характеру детермінант, своєчасність і достатність превентивного впливу, дискредитація вигідності корисливих насильницьких злочинних посягань, доповнення безпеки самообороною.

Кримінологічний безпекоцентризм. Необхідність упровадження цього принципу зумовлена суспільним запитом на убезпечення від злочинності. Так, за даними соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України (1800 респондентів), лише 12 %

громадян вважає достатнім рівень захисту від злочинності. Водночас 65 % опитаних зазначили про незмінно низький рівень особистої безпеки (на вулиці, у громадських місцях), ще 30 % заявили про його погіршення [221, с. 493, 559]. Авторське віктимологічне опитування населення (1104 респонденти) переконливо доводить існування у суспільстві проблеми страху перед корисливою насильницькою злочинністю, оскільки 74,5 % громадян, які взяли участь у дослідженні, вважають себе незахищеними від корисливих насильницьких посягань. Довідково: вважається доведеним, що людина почувається в абсолютній небезпеці, якщо ступінь ризику від фатального наслідку оцінюється величиною порядку 10^6 на рік, тобто прийнятним є один випадок з мільйона. Якщо ризик досягає значення 10^5 , людина починає відчувати занепокоєння, рівень безпеки стає неприйнятним [525, с. 58]. У міру зростання показників ризику виникає страх.

Спроби маніпулювати суспільною свідомістю шляхом штучного протиставлення найвищих суспільних цінностей і драматизації вибору: або права людини, або особиста безпека — виглядають недоречними. Новітня світова доктрина протидії злочинності проголошує: «безпека людини — понад усе!», нехай навіть частково за рахунок обмеження демократії та свободи. Ідея безпеки від злочинності та її проявів є гуманістичною за своєю природою, бо застерігає людей від порушення кримінально-правових заборон, тим самим уберігає від покарання. Безпека від злочинності — складова соціальної і правової безпеки, перебуває з ними у зв'язках стану та розвитку. Вона забезпечується загальносоціальними і спеціально-превентивними заходами. Без забезпечення соціальної безпеки у цілому неможливо забезпечити безпеку від корисливої насильницької злочинності та її проявів. Хочемо ослабити криміногенний потенціал молодіжного середовища, знизити рівень протистояння молоді кримінально-правовим заборонам — берімося за вирішення кричущих загальносуспільних проблем бідності, безробіття, відсутності житла, занедбаной інфраструктури сфери дозвілля і відпочинку, алкоголізму і наркоманії. Інакше кажучи, реалізація соціальної політики держави, зокрема положень державної молодіжної політики, спрямованої на створення необхідних умов для повноцінного соціального становлення та розвитку молодого покоління, соціального захисту, забезпечення необхідних стартових можливостей для самореалізації [532] — закладає основу політики безпеки від корисливої насильницької злочинності, є формою

загальносоціальних заходів її забезпечення. Візьмемо до уваги той факт, що контингент корисливих насильницьких злочинців на 90 % складається з 14–35-річних молодих людей, 60–78 % з яких уперше притягувалися до кримінальної відповідальності, мали нестійкі наміри і вчинили злочин у складі групи, значною мірою під впливом осіб із кримінальним досвідом. Більшість із них виховувались у несприятливих умовах особистого розвитку, без належної турботи і допомоги з боку держави й суспільства у вирішенні доленосних проблем, незадоволених повсякденних потреб та інтересів, критична маса яких припадає саме на молодіжний етап соціалізації. Як наслідок маємо протестну налаштованість до вимог законності й правопорядку і психологічну готовність порушувати кримінально-правові заборони з корисливими цілями.

Забезпечення безпеки від корисливих насильницьких злочинів є гарантією діяльності держави щодо дотримання прав (на життя, здоров'я, особисту недоторканність, недоторканність житла, власність, громадську безпеку та ін.) і свободу від страху перед корисливою насильницькою злочинністю. Держава зобов'язана створити необхідні умови для реалізації цих прав і свобод, зокрема і шляхом усунення небезпеки заподіяння їм шкоди. Із методологічних позицій політика безпеки від корисливої насильницької злочинності відповідає людиноцентристській гуманістично орієнтованій ідеології, що лежить в основі єдиної соціальної політики розбудови демократичної, правової держави, а забезпечення цієї безпеки — суспільно значущий засіб (інструмент) утвердження і захисту прав та свобод людини і громадянина. Тимчасове обмеження конституційно гарантованих прав і свобод окремих осіб допускається із запобіжними цілями на законних підставах, в інтересах відвернення загрози заподіяння шкоди правам та свободам усіх членів суспільства. Укорінення у правосвідомості населення ідеї узгодженості (поєднання) публічних та приватних інтересів безпеки та її втілення у запобіжній діяльності створить підстави для якісно іншого сприйняття громадянами суспільної значущості і корисності антикримінальної політики держави, що позитивно позначиться на вирішенні проблеми недовіри правоохоронним органам, сприятиме налагодженню довгоочікуваних партнерських стосунків. Одним із перших кроків на цьому шляху має стати політична воля щодо руйнації стереотипів, передусім зміни ставлення до людей, названих від імені держави злочинцями. Маємо раз і назавжди позбутися звич-

ки чіплення ярликів, розцінювання осіб, які вчинили злочин, особистих ворогів (як це часто трапляється на практиці), формувати ненависне ставлення до них з боку оточуючих, а держава не повинна «мовчазно освячувати» приховану помсту працівників силових відомств у повсякденній практиці.

Відповідність запобіжних заходів характеру детермінант. Система заходів запобіжного впливу будується не довільно, вона має відповідати детермінантам корисливої насильницької злочинності, класифікованих за видом (причини, умови), змістом, рівнем розвитку, сферою прояву, ступенем криміногенності. Запобіжна діяльність здійснюється цілеспрямовано щодо об'єкта впливу та забезпечення кінцевого результату.

Свочасність і достатність превентивного впливу означає випереджальний ухил запобіжної діяльності, завчасне виявлення й усунення криміногенних чинників, перешкоджання їх розвитку і прояву, зведення нанівець можливостей (сприятливих умов) вчинення корисливих насильницьких злочинів. Втручання у кризову ситуацію, вплив на осіб, схильних до вчинення злочинів, має бути достатнім, щоб утримати від реалізації протиправного наміру. Слід виходити з того, що більшість молодих людей цілком прогнозовано стають злочинцями. Формування їх корисливої спрямованості насильницького прояву відбувається поступово, на очах у всіх, за наростаючим підсумком: починаючи з ослаблення суспільно корисних зв'язків і далі від незначних відхилень у поведінці до правопорушень, від ненасильницьких способів протиправного збагачення до застосування насильства. За умови своєчасного втручання у кризову ситуацію з боку сім'ї, владних інституцій і громадськості, надання необхідної допомоги і підтримки, відповідного впливу на свідомість і волю, вельми вірогідно вдалося б утримати лівову частку з них від вчинення корисливих насильницьких злочинів, тим самим уберегти від покарання і набуття статусу судимості. Байдуже ставлення сім'ї, влади, громадськості до очевидних вад соціалізації молоді, відвертого становлення на шлях протиправного збагачення силовими способами не в останню чергу зумовлене існуючою в органах кримінального переслідування хибною практикою вичікування формальних підстав (події злочину) для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, поведінка яких свідчила про високу вірогідність протиправного посягання. Державі поки що легше карати, ніж виховувати та вирішувати гострі проблеми становлення особистості.

Принцип дискредитації вигідності корисливих насильницьких посягань базується на антитезі мотивації корисливих насильницьких посягань. Що можна протиставити вигідності насильницькому збагаченню? Тільки одне — зробити їх невідгідними! Доки ідея невідгідності цих злочинів не укоріниться у правосвідомості девіантної молоді, досягти помітного запобіжного ефекту навряд чи можливо. Назвемо ключові важелі впливу на суспільну свідомість задля формування стереотипу невідгідності збагачення засобами кримінального насильства: 1) наявність альтернативних джерел здобування коштів на нагальні потреби; 2) вартісна непривабливість майна, котрим можна легко заволодіти і надійна охорона дороговартісного майна; 3) «обороноздатний» потерпілий; 4) наявність технічних перешкод, що підвищують ризик невдалого нападу і викриття; 5) загроза невідвратної кримінальної відповідальності; 6) загроза втрати свого майна через конфіскацію; 7) безальтернативне довготривале позбавлення волі за організовану, професійну та рецидивну злочинну діяльність. Будемо свідомі в тому, що все-таки 22–40 % корисливих насильницьких злочинців — рецидивісти, які не заради молодецького протесту та демонстрації лихого вдачі продовжили протиправну діяльність після покарання, а напевно, за переконаннями в її вигідності та прийнятності альтернативи здобування засобів до існування. Тому гуманізм політики протидії злочинності повинен знати межі, бути виваженим і збалансованим, відповідати принципу диференціації кари не тільки за ступенем тяжкості вчиненого злочину, а й за ступенем суспільної небезпечності особи злочинця.

Доповнення безпеки самообороною. Можливості держави щодо забезпечення безпеки від корисливої насильницької злочинності — безмежні, особливо за сучасних умов стрімкої криміналізації суспільства. Для прикладу, зусиллями основного суб'єкта запобігання корисливій насильницькій злочинності у громадських місцях патрульно-постовою службою ОВС України перекривається 9–13 % території міст, про села й селища не йдеться взагалі [22, с. 109]. Без залучення громадян до охорони правопорядку, самоорганізації на рівні територіальних громад системи колективної безпеки і стимулювання самозахисту людей запобіжна діяльність приречена на неуспіх. Посилення оборонних можливостей населення від корисливих насильницьких злочинних посягань — досить вагомий стримуючий чинник, що підвищує ризик небажаних наслідків для осіб, які виношують злочинні

наміри, робить невідгідним збагачення насильницьким шляхом. Злочинці відверто розраховують на відсутність громадянської взаємовиручки у надзвичайних ситуаціях, байдужість оточуючих до участі тих, кому довелося опинитися у ролі жертви.

Визначившись із принципами, слід вказати пріоритетні *напрями* забезпечення безпеки від корисливої насильницької злочинності та її проявів кримінологічними засобами. Пропонуємо чотири основних напрямки: 1) покращення адаптованості молоді до суспільних трансформацій ринкового типу; 2) запобігання негативним мікросередовищним впливам; 3) упередження формування та зміна корисливої спрямованості насильницької орієнтації; 4) відвернення і припинення замислених, підготовлюваних і вчинюваних корисливих насильницьких злочинних посягань.

Зміст заходів, коло суб'єктів і характеристика запобіжної діяльності за вказаними напрямками кримінологічного забезпечення безпеки від корисливої насильницької злочинності будуть докладно розглянуті у підрозділах 5.3–5.6 цієї роботи.

5.3. Покращення адаптованості молоді до суспільних трансформацій ринкового типу

Корислива насильницька злочинність, «вмонтована» у суспільне життя, є однією із форм деструктивної активності людей. Детермінанти цього явища лежать у площині об'єктивних суспільних протиріч та суб'єктивних недоліків соціального управління на найвищому рівні абстрагування. Протидіяти корисливій насильницькій злочинності слід через вплив на явища і процеси, що перебувають з нею у детермінаційних зв'язках. Виходячи з цього пропонуємо комплекс *загальносоціальних заходів* перешкоджання формуванню та обмеження дії детермінант корисливої насильницької злочинності, передусім її причин та умов, що їй сприяють.

На рівні суспільства детермінанти корисливої насильницької злочинності мало чим відрізняються від детермінант усієї злочинності, принаймні її загальнокримінальної частини. Разом з тим пам'ятаємо, що провідна роль у відтворенні корисливої насильницької злочинності належить молоді як особливій категорії населення, потужній соці-

альній силі. Звідси впливає деяка специфіка *макросередовищного об'єкта* запобіжного впливу. Йдеться про першочергову зосередженість на сукупності типових криміногенних явищ і процесів, котрі найвагоміше впливають на буття і свідомість молоді, визначають ціннісні орієнтації, соціальне самопочуття і вибір життєвого шляху, місце в системі суспільних відносин, перешкоджають нормальній адаптації до суспільних трансформацій ринкового типу. Інакше кажучи, впливу підлягають детермінанти, що зумовлюють формування криміногенно орієнтованої психології та свідомості окремих кіл молоді стосовно збагачення засобами кримінального насильства та зв'язок між детермінантами і корисливою насильницькою злочинністю у її проявах. Звідси загальносоціальне запобігання корисливій насильницькій злочинності передбачає соціальну роботу з молоддю, подолання негативних явищ і процесів у молодіжному середовищі, які сприяють відтворенню корисливої насильницької злочинності. Загалом ідеться про морально-психологічне оздоровлення молодіжного середовища, створення сприятливих умов для повноцінної соціальної адаптації і розвитку молодого покоління в інтересах суспільства.

Заходи загальносоціального запобігання корисливій насильницькій злочинності можна умовно поділити на два взаємопов'язаних напрями: 1) створення умов та забезпечення гарантій для соціального становлення і розвитку молоді; 2) нейтралізація й обмеження дії негативних явищ і процесів у молодіжному середовищі, що детермінують корисливу насильницьку злочинність.

Молодь через нестійку систему ціннісних переваг, моральну і психічну незрілість, брак життєвого досвіду завжди підвладна впливам: конструктивним просоціальним чи деструктивним антисоціальним. Молода генерація — це той резерв, за залучення якого на свій бік точиться неофіційна боротьба між державою й антисоціальними силами та кримінальними структурами. За умови ефективної соціальної політики держави, консолідованого суспільства, соціально-економічної стабільності лєвова частка молоді виявляє суспільно корисну орієнтацію, прагне різнобічного включення у систему суспільних зв'язків. Коли важелі позитивного державницького і суспільного впливу на молодь послаблені або тимчасово втрачені, ініціатива миттєво переходить до деструктивних сил і кримінальних структур, посилюється їхній вплив, відбувається відносно масове втягнення у злочинну діяльність. Отже, соціальне становлення молоді відбувається у подвійній

системі координат: з одного боку, легальна система інститутів, норм і цінностей суспільного устрою, задекларовані гарантії держави по дотриманню прав та законних інтересів, нібито рівні можливості для самореалізації, а з другого боку, нелегальна система жорстоких реалій облаштування життя в ринкових умовах, заснована на конкуренції і корупції, нещирості у людських стосунках, виправдовуванні ризику заради вигоди, надмірної агресії у виборюванні переваг і відстоюванні власної позиції, буденності кримінальних способів вирішення поточних життєвих проблем. Впливи обох систем по-різному сприймаються свідомістю молоді від цілковитого заперечення до прийнятного ставлення. Частина молоді із пониженими адаптивними можливостями не бачить власних доленосних перспектив, не сприймає належним чином загрозу покарання і обирає шлях насильницької наживи як більш швидкий та вигідний. Справою державної ваги є створення умов і вироблення механізмів покращення адаптованості молодого покоління до суспільних трансформацій ринкового типу, утримання від становлення на шлях правопорушень і злочинів, у тому числі корисливих насильницьких. Висловимо пропозиції удосконалення цієї роботи.

Створення умов та гарантій для соціального становлення і розвитку молоді. Цілеспрямований позитивний вплив на молодіжне середовище здійснюється системною діяльністю держави зі сприяння соціальному становленню молоді, створення для цього необхідних умов та гарантій, що закріплено в законах України: «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді України» [423], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [427], Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» [532], Державній цільовій соціальній програмі «Молодь України» на 2009–2015 роки [422]. Зі змісту перелічених нормативних документів випливає, що саме держава виступає головним суб'єктом творення та реалізації державної молодіжної політики і бере на себе увесь тягар відповідальності за повноцінну соціалізацію підростаючого покоління. Насправді органи державної влади самокритично визнають складне становище молоді в Україні [463], що свідчить не на користь ефективності діяльності державних і громадських інституцій. Подолати відчуження молоді від держави і суспільства можна за рахунок переходу від політики намірів до політики дій, своєчасного виявлення і вирішення нагальних проблем соціальної адаптації молодого покоління до нових, ринкових умов суспільного життя. Для цього пропонуємо такі шляхи реалізації

вищезазначеного напрямку загальносоціального запобігання корисливій насильницькій злочинності: а) правовий та соціальний захист з метою забезпечення необхідних стартових можливостей для повноцінного соціального становлення і розвитку; б) гарантування доступної для усіх освіти, професійної підготовки і перепідготовки; в) забезпечення зайнятості молоді, підвищення рівня життя, сприяння у вирішенні житлової проблеми; г) просвітницько-виховна робота з оволодіння культурними і духовними цінностями, формування гуманістичного світогляду і правосвідомості; д) пропаганда та утвердження здорового способу життя, відновлення інфраструктури, організація відпочинку і змістовного дозвілля. Діяльність органів державної влади і громадськості по кожному із перелічених піднапрямів спрямовується на подолання протиріч і прорахунків рішень у суспільно-політичній, соціально-економічній, соціокультурній, морально-психологічній, організаційно-управлінській, побутово-дозвільній, спортивно-оздоровчих сферах суспільно життя, що сприяють формуванню детермінант корисливої насильницької злочинності. У 1995 р. ООН прийняла Світову програму діяльності заради молоді, яка стосується вирішення десяти найбільш вагомих проблем, з якими стикається молодь на шляху до соціальної інтеграції: освіта, зайнятість, забезпечення нормальним харчуванням, бідність, навколишнє середовище, вживання наркотиків, злочинність серед неповнолітніх, дозвілля, проблеми дівчат та молодих жінок, повна і ефективна участь молоді у житті суспільства та прийнятті рішень [533, с. 54]. Розробляючи комплекс загальносоціальних запобіжних заходів, ми враховували міжнародний досвід у визначенні криміногенних ризиків нормальної соціальної адаптації молоді до суспільних трансформацій ринкового типу.

У *суспільно-політичній сфері* зусилля органів влади і посадових осіб мають бути спрямовані на подолання протиріччя між конституційним закріпленням широкого кола прав та свобод громадян і відсутністю дієвого механізму їх забезпечення. Інакше кажучи, формально права та свободи громадян проголошені, але юридично не гарантовані діяльністю держави, внаслідок чого вони недотримуються. Свідомість і психіка молодих співвітчизників є украй уразливою і чутливою до проявів соціальної несправедливості. Зіштовхнувшись на початку життєвого шляху із нерівними можливостями у набутті, реалізації та захисті особистих прав і свобод, численними прикладами фактичного безправ'я у повсякденному житті, молодь цілком природно виявляє невдоволення своїм становищем, протестує проти такого

стану справ, шукає альтернативні законним шляхи забезпечення добробуту і пристойного рівня життя. Ю. С. Шемшученко наголошує на відсутності чіткого розуміння необхідності забезпечення прав і свобод громадян у правозастосовній діяльності органів влади. Державою мають бути створені необхідні умови для перетворення конституційно закріплених прав і свобод із потенційних можливостей у реальну практику суспільних відносин. При цьому рівень гарантованості прав і свобод залежить не тільки від політичних чинників, а й від економічних, культурологічних, соціальних тощо [534, с. 14–15]. Суспільний інтерес молодого покоління саме і полягає у використуванні системи правових можливостей особистого розвитку, задоволення нагальних потреб життєдіяльності. Головним обов'язком держави є забезпечення необхідних стартових можливостей для повноцінного соціального становлення і розвитку молоді. Мається на увазі створення гуманітарних, економічних та соціальних передумов для самовизначення і самореалізації молоді в інтересах суспільства. Розбудова громадянського суспільства включає такі стратегічні напрями, як забезпечення свободи інформації; розробка правових механізмів широкого залучення громадян до управління державними і суспільними справами, вдосконалення контролю за діяльністю апарату державної влади, вдосконалення системи судового захисту прав і свобод людини [535, с. 13]. Позитивним сигналом істотних зрушень на цьому шляху буде подолання відчуження і недовіри громадян до влади. Тут багато що залежить і від самої молоді, а саме: реалізації молодіжної ініціативи, розвитку громадянської та політичної активності, молодіжного руху, консолідації молодіжного співтовариства, організації у потужну суспільну силу, здатну відстоювати права та інтереси молоді генерачії, впливати на формування і реалізацію державної політики. Одним словом, ідеться про залучення молоді до розбудови держави і громадянського суспільства. Передбачається більш широке представництво молодіжних об'єднань у роботі дорадчих органів, у складі політичних громадських організацій, поглиблення співпраці Українського молодіжного форуму з Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту задля спільного розв'язання проблем, що виникають на шляху соціального становлення і розвитку молодого покоління, налагодження громадського контролю за діяльністю влади у сфері молодіжної політики та ін.

У *соціально-економічній сфері* необхідно послабити негативні наслідки напівкримінальної капіталізації суспільних відносин, змусити бізнес «розвернутися обличчям» до соціальних потреб людей, переду-

сім молоді. Президент України у щорічному посланні до народу заявляє про закінчення часів дикого капіталізму [536]. У зв'язку з цим повинно змінитися ставлення до молоді. Маємо дійти розуміння того, що економічна віддача від високоінтелектуальної освіченої молоді є незрівняно більшою для держави і суспільства, ніж від її використання дешевої робочої сили. Держава зобов'язана інвестувати значні асигнування в освіту, професійну підготовку, розвиток молодіжного ринку праці, житлові та соціальні програми підтримки молодого покоління, залучати для цього приватний капітал.

У галузі професійно-освітньої підготовки молоді пропонуємо такий комплекс заходів загальносоціального запобігання.

1. Привести у відповідність рівень освіти із рівнем оплати праці. Доки зберігатиметься дисбаланс у грошовій винагороді за низькоінтелектуальну і високоінтелектуальну працю, за якого зарплатня некваліфікованих робітників і технічного персоналу в окремих сферах економіки перевищує доходи молодих спеціалістів з вищою і середньо-спеціальною освітою, сформувані суспільний попит на високоосвіченість молоді навряд чи можливо. Широке охоплення молоді післяшкільним навчанням забезпечує зайнятість у найбільш складний період становлення особистості. Водночас реалізується фундаментальний принцип ринкової економіки «освіта упродовж життя».

2. Слід здійснити реформування системи освіти відповідно до міжнародних стандартів і кон'юнктури вітчизняного ринку праці, а також посилити роль роботодавця у визначенні пріоритетів підготовки молодих спеціалістів. Загальнопрофілактичний ефект модернізації системи освіти справлять такі заходи, як: подолання проявів корупції у навчальних закладах усіх рівнів акредитації; суворий контроль держави над розширенням ринку освітянських послуг за рахунок приватних структур, випускники яких масово залишаються безробітними; ревізія мережі навчальних закладів за рейтинговим принципом, реорганізація неконкурентоспроможних; практичне спрямування знань, упровадження інноваційних методик навчання.

3. Пріоритетним завданням для влади має стати забезпечення гарантій доступності освіти для всіх верств населення незалежно від соціального стану і рівня доходів. Сьогодні молодь відкрито заявляє про неможливість отримати освіту за вподобанням і професійним покликанням, особливо вищу, тому завчасно відмовляється від продовження післяшкільного навчання. У зв'язку з цим пропонуємо: розширення державного замовлення на найбільш пре-

стижні професії; створити сприятливі умови для кредитування навчання; зберегти пільги під час вступу до навчальних закладів для найбільш соціально незахищених категорій молоді; розробити заходи заохочення для талановитої молоді, утворити відповідні фонди фінансової підтримки.

4. Надважливо для нормальної соціальної адаптації молоді, яка орієнтована на здобуття робітничих професій, зберегти і модернізувати систему професійно-технічної освіти, школи набуття фахової майстерності, перекваліфікації у разі неможливості працевлаштування. Для молоді, яка планує заробляти на прожиття найманою працею, а такої вистачає, це чи не єдиний шанс здобути освіту і кваліфікацію. Позбавивши його, ми виштовхуємо сотні тисяч українців на вулицю без засобів до існування, посилюємо соціальну напругу та загострюємо криміногенну ситуацію. Превентивний ефект усіх перелічених заходів може зійти нанівець, якщо вони не знайдуть продовження у сфері зайнятості та соціального захисту молоді.

Державна політика у сфері сприяння зайнятості та соціального захисту молоді спрямована на створення умов для отримання першого робочого місця, стабільного джерела засобів існування, можливостей додаткових заробітків, підвищення рівня добробуту, подолання бідності, поліпшення якості життя, тому має вагоме загальнопревентивне значення, враховуючи трудову незайнятість та нестійке матеріальне становище більшості корисливих насильницьких злочинців. Видається, що розпочинати вирішувати проблему зайнятості слід із вибудовування зв'язків між навчальним закладом, державною службою зайнятості і роботодавцем. Державна служба зайнятості має виступити гарантом дотримання прав і законних інтересів молодих спеціалістів при входженні на ринок праці. Зокрема, у тісній співпраці з профспілковими комітетами, Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, за підтримки Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту втілити у життя виконання вимог Закону України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» [424]. Держава взяла на себе зобов'язання забезпечення випускників навчальних закладів, осіб, звільнених зі строкової військової служби, першим робочим місцем і повинна гарантувати його виконання. Слід шукати взаємовигідні умови для співпраці з підприємницькими структурами, промисловим виробництвом, сільським господарством, з тим щоб заохотити їх створювати додатко-

ві робочі місця. Сьогодні на регіональному рівні створено понад 130 молодіжних центрів праці, які моніторять попит і пропозицію, навчають молодих людей «презентувати себе» потенційному роботодавцю, проводять інформаційно-просвітницьку роботу, ярмарки вакансій, створюють бізнес-центри, реалізують міжнародні молодіжні програми зайнятості молоді. Започатковано рух молодіжних трудових загонів, які забезпечують додатковий заробіток у вільний від навчання час [292, с. 277–278]. Найгостріше питання працевлаштування молоді стоїть у депресивних регіонах і сільській місцевості, де є надлишок робочої сили і дефіцит робочих місць. Без інвестиційних і бюджетних вливань у економіку регіонів, розбудови інфраструктури створити нові робочі місця неможливо. Сприяти економічній активності молоді, яка бажає займатися підприємницькою діяльністю і фермерством, зможе запровадження програм пільгового довгострокового кредитування. В Указі Президента «Про невідкладні заходи з подолання бідності» від 26.02.2010 р. зазначається необхідність реалізації у кризових умовах короткострокових заходів із надання невідкладної допомоги найбільш вразливим верствам населення [537]. Назвемо пріоритетні напрями вирішення проблеми молодіжного працевлаштування на тимчасовій та постійній основі.

1. Організація та проведення оплачуваних громадських робіт у пріоритетних секторах економіки та географічних площинах як випробуваного міжнародним досвідом дієвого заходу створення нових робочих місць. Обов'язок організації та проведення оплачуваних громадських робіт покладається на місцеві держадміністрації, органи місцевого самоврядування, державну службу зайнятості та роботодавців незалежно від форм власності. Згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» [538] передбачається проведення загальнодержавних оплачуваних громадських робіт на будівництві і реконструкції спортивної, транспортної, медичної, туристичної і телекомунікаційної інфраструктури, з підготовки до Євро-2012. На відміну від допомоги з безробіття, кошти від громадських робіт є не безвідплатними, а заробленими. У 2008 р. у громадських роботах взяло участь 400 тис. осіб, серед яких майже половина молодь, яка належить до неконкурентоспроможної робочої сили, працевлаштування якої у державному чи приватному секторах є досить проблематичним [539, с. 264–265].

2. Чималі можливості зайнятості молоді та джерел доходів існують у використанні глобальної мережі Інтернет, що створює умови для здійснення електронної економічної діяльності (надання ділових послуг, купівля-продаж, обмін товарами, участь у міжнародних грандах тощо).

3. Розвиток самозайнятості непрацюючої молоді шляхом залучення до ведення підсобного домашнього господарства і дрібного ремесла, найманої праці у сфері торгівлі та обслуговування, розвитку підприємницької ініціативи у повсякденному житті.

4. Перспективним виглядає міжнародне співробітництво із виходом на закордонні ринки праці. Неконтрольовану кількомільйонну зовнішню трудову міграцію молоді до інших країн варто легалізувати і поставити у правові рамки, де провідну роль буде відігравати держава, забезпечувати права та законні інтереси співвітчизників. Треба працювати над укладенням міждержавних угод із країнами пострадянського простору та ЄС, започаткувати міжнародний молодіжний ринок праці. Головне — змінити психологію утриманства молоді, патерналістські настанови, стимулювати пошукову активність джерела доходів у межах правового поля.

На розвиток діяльності з підвищення платоспроможності і рівня життя, звернімося до заходів подолання бідності у молодіжному середовищі, зазначимо основні напрями соціальної підтримки та захисту молоді. Сучасна українська молодь за рівнем матеріальної забезпеченості поступається середнім по країні показникам, 65 % — незадоволені своїм матеріальним становищем. За найоптимістичнішими даними у докризовий період до 40 % молоді перебувало за межею бідності, тоді як серед дорослого населення цей показник становив близько 30 % [292, с. 123, 126]. До цього додамо труднощі працевлаштування, традиційно вищий у понад два рази рівень безробіття, ніж серед дорослого населення, підвищені ризики вимушеного вивільнення з економічних причин, непогашеної заборгованості по заробітній платі, дискримінацію в оплаті праці, різке розшарування у молодіжному середовищі за рівнем добробуту, і отримаємо загальне уявлення про рівень матеріальної скрути переважної більшості молоді. Президент України у посланні до народу чітко зазначив: «Питанням першочергової уваги в ході реформ буде ліквідація проблеми бідності та зменшення соціальної нерівності. Заробіток працюючої людини має гарантувати їй гідний рівень життя» [536]. Загальнодержавний програмний документ «Стратегія подолання бідності» чітко визначає головні при-

чини виникнення і поширення бідності у суспільстві (включаючи молодіжне середовище): зменшення рівня зайнятості населення, зростання рівня безробіття, низький рівень оплати праці, заборгованість із заробітної плати і соціальних виплат, відсутність системи страхування життєвих ризиків та адресної соціальної допомоги [540]. Серед низки заходів «Комплексної програми забезпечення реалізації стратегії подолання бідності» назвемо ті, що мають загальнопревентивне значення для запобігання корисливій насильницькій злочинності: приведення у відповідність мінімальної заробітної плати і прожиткового мінімуму; забезпечення випереджаючого зростання заробітної плати порівняно зі збільшенням споживчих цін; погашення заборгованості з виплати заробітної плати; працевлаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, молоді з обмеженими фізичними можливостями та інших осіб, які потребують соціального захисту і нездатні на рівних конкурувати на ринку праці; запровадження консолідованої системи адресної соціальної допомоги та соціальних послуг найбільш вразливим верствам населення; створення банку даних щодо малозабезпечених сімей; сприяння соціальному становленню сімей, які опинилися у скрутних життєвих обставинах; формування житлового фонду соціального призначення шляхом будівництва нових, реконструкції існуючих гуртожитків та житлових будинків та ін. [541]. Комплекс заходів загальнопревентивного значення також передбачено законами України: «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [542], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [427], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [429], «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» [430]. Якщо говорити узагальнено, то йдеться про соціальну безпеку населення, забезпечення визначених Конституцією України соціальних прав та державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного. Зокрема це: нормативи споживання (продуктів і послуг), нормативи забезпечення (товарами довгострокового користування, сферою обслуговування), нормативи доходу (розмір особистого доходу громадянина або сім'ї, який гарантує достатній рівень задоволення потреб), а також: мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, інших соціальних виплат [542]. Поряд з цим слід нарощувати обсяги роботи соціальних служб з підтримки сімей, дітей і молоді, розширювати мережу закладів соціального спрямування. Нині функціонують

центри соціально-психологічної допомоги, соціальні гуртожитки, дитячі будинки сімейного типу, центри матері та дитини, школи волонтерів, інформаційно-ресурсні центри, студентські соціальні служби та ін. [292, с. 250–252]. Діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді здійснюється за двома основними напрямками: соціальна підтримка й обслуговування найбільш вразливих категорій молоді (надання різноманітних соціальних послуг і допомоги), котрі опинилися у складних життєвих обставинах, та проведення соціально-профілактичної роботи із запобігання і подолання негативних явищ у молодіжному середовищі [427]. Відверто визнаємо, що в кризових умовах соціальні служби не спроможні охопити роботою нужденну частину молодіжного середовища. Має бути консолідація зусиль органів влади, місцевого самоврядування, громадських організацій у напрямі підготовки молоді до самостійного життя в нових ринкових умовах. Молоді складно адаптуватися до реалій життя через брак знань і досвіду, недостатню турботу держави і суспільства на етапі включення у систему суспільних відносин. Держава намагається врятувати молодь від бідності соціальними виплатами, мінімальним грошовим забезпеченням, замість того, щоб навчати, як легально заробляти, розвивати підприємницьку ініціативу і брати відповідальність за власний добробут.

Для покращення соціальної адаптації молоді треба усунути або принаймні ослабити протиріччя у *соціокультурній та морально-психологічній сферах суспільного життя*. Духовне і моральне благополуччя молодіжного середовища значною мірою залежить від благополуччя матеріального, однак повністю ним не визначається. Підвищення рівня життя, матеріального добробуту не гарантує і не забезпечує подолання бездуховності, деформацій правосвідомості, викривленої системи цінностей, а створює лише для цього сприятливий ґрунт. Змінити на краще молодь як цілісну продуктивну силу суспільного прогресу не вдасться без зміни колективного мислення, опори на культурні, моральні, правові цінності, світоглядні уявлення. Поки що ми є свідками стихійного становлення нової системи суспільних цінностей та ідеалів у душі загальноєвропейської та американської культурних традицій, викривлених капіталізацією суспільних відносин по-українськи. Роль публічної влади у формуванні гуманістичного світогляду, людиноцентристської ідеології, нової системи цінностей в інтересах держави, суспільства і людей недостатня. Від-

верто визнаємо занедбаність на державному рівні просвітницько-виховної та інформаційно-пропагандистської роботи з молоддю. Втрачено контроль над соціокультурним та інформаційним простором, утворений вакуум заповнює низькоякісний комерційний медіа-продукт антигуманного змісту. Духовний світ значної частини українства ціннісно дезорієнтований і морально спустошений. Традиційна культура і ментальність (сукупність цінностей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується народ) зазнають руйнівного впливу з боку масової культури, що виробляється і транспортується до споживача засобами масової інформації. Постає питання: що можна протиставити породженими ринком утилітаризму і речовизму, споживацтву, набуттю багатства у будь-який спосіб як мірилу життєвого успіху та високого соціального статусу? Для початку, політичну волю держави по цілеспрямованому, послідовному формуванню ідеологічних засад сучасного суспільства, чітких орієнтирів духовного розвитку, критеріїв соціальної справедливості, еталонів моральності і правової культури, що запобігатиме дефектам правосвідомості, сприятиме підвищенню її рівня. Правова ідеологія демократичної, правової держави повинна формуватися на гуманістичних засадах, пріоритеті цивілізаційних загальнолюдських цінностей, поєднанні інтересів людини, суспільства і держави, спрямовуватися на створення умов для гармонійного розвитку, самовираження і самореалізації людини, непорушності її прав та свобод. Необхідно здійснювати цілеспрямований вплив на формування правової свідомості і психології, підвищення правової культури. Держава через політику розвитку, правотворчу і правозастосовну діяльність, інформаційні канали, культуру, освіту зобов'язана переконливо довести членам громадянського суспільства необхідність жити за законом, визнати у значенні найвищої соціальної цінності — життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпеку людини. У суспільній свідомості має відбутись осмислення цінності права як регулятора суспільних відносин, сформуватися стійкий інтерес правомірної поведінки. Для цього необхідно вжити такий комплекс культурологічних та морально-психологічних заходів.

1. Зупинити маргіналізацію еліти, яка переважно вже складається з кланово-олігархічних груп, богеми шоу-бізнесу, «зірок» комерційного спорту, корумпованих чиновників та адаптованих у бізнесі кримінальних кіл. Влада на всіх рівнях і ланках лобює інтереси великого капіталу, цинічно порушуючи права мільйонів людей.

2. Зберегти і примножити культурну спадщину, виробляти національний культурний продукт — усе те, із чого складається сутність та особливості ментальності народу, підвалини національної ідентичності. Вимогою часу є піднесення ролі культури у державотворчих процесах, розбудові громадянського суспільства, етичному вихованні молодого покоління, утвердженні гуманістичних цінностей, високої моралі, духовних ідеалів. Підлягає перегляду принцип залишкового фінансування галузі культури і мистецтва. У ринкових умовах доцільно активізувати пошук додаткових джерел фінансування цієї галузі, сприяти розвитку благодійництва і меценатства. Серед нагальних назвемо запобігання витісненню культурно-мистецького продукту низькопробним споживацьким товаром шоу-бізнесу, що підриває моральні устої суспільства. Надприбутковий ринок шоу-бізнесу потребує правової урегульованості і державного контролю.

3. Захистити інформаційний простір від культу насильства, сексуальної розпусти, кримінальної контркультури, пропаганди пияцтва, наркоманії та інших девіацій, що згубно впливають на суспільну свідомість, розтлівають суспільну мораль. На жаль, Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення не забезпечують виконання Закону України «Про захист суспільної моралі» [543]. Необхідно посилити вимоги до результатів їх роботи, за необхідності розширити коло повноважень.

4. На сьогодні конче потрібно відновити віру людей у соціальну справедливість і рівність усіх перед законом. На цьому наголошує Президент України: «Верховенство права та реальна рівність усіх перед законом, незалежно від статусу і майнового стану — це головний аргумент демократії та передумова демократичного порядку в країні [536]. З цією метою надважливим є запобігання всездозволеності і безкарності, у першу чергу з боку представників квазі-еліт та наближених до них кіл, забезпечення втілення принципів рівності всіх перед законом і невідворотності покарання у повсякденному житті. Перспективним вважаємо розробку законопроектів «Про моральні засади суспільного устрою», «Про національний культурний продукт», «Про патріотичне виховання молоді», а також кодексу професійної етики держслужбовців. Представники публічної влади, громадські діячі, політичні лідери мають бути взірцем моральності й законослухняності.

5. Упередження деформацій суспільної правосвідомості — один із пріоритетних напрямів загальносоціального запобігання корисливій насильницькій злочинності. Правова свідомість молоді відбиває стан громадської моралі, рівня законності і правопорядку, правової культури суспільства, виражає оцінку правотворчої і правозастосовної діяльності держави, ставлення до права та готовність до правомірної поведінки як способу життя і засобу досягнення цілей життєдіяльності. Раніше доводилося переважання правового нігілізму в структурі деформацій правосвідомості деякої частини молоді, демонструвалися його прояви. Підкреслимо суперечливість праворозуміння (як хибного вияву свободи від обмежень), несприйняття ціннісної та регулятивної функції права, зневіру у справедливе правосуддя, байдужість до беззаконня, переважання негативізму в оцінках діяльності правоохоронних органів, романтизацію злочинного світу. Внаслідок цього поширюється ціннісний релятивізм, виробляється індиферентне ставлення до дотримання вимог законності, залежно від обставин і ступеня вигідності порушення кримінально-правових заборон. Основними шляхами недопущення деформацій суспільної правосвідомості та подолання існуючих відхилень вважаємо: організацію системи правового виховання і освіти; проведення широкомасштабної правової пропаганди через ЗМІ; удосконалення законодавства, приведення його у відповідність до загальнолюдських стандартів і цінностей; реформування системи правоохоронних органів, подолання корупції, бюрократизму і формалізму; підвищення рівня законності й правопорядку; забезпечення непорушності прав і свобод громадян; перешкоджання інституціоналізації збагачення засобами кримінального насильства. Правова свідомість — це відбиття правової дійсності, не змінивши якісно останню — неможливо досягти більш високого рівня правової культури суспільства.

В організаційно-управлінській сфері пропонуємо такі заходи загальносоціального запобігання. Забезпечення збалансованого регіонального розвитку, що дасть змогу зменшити розміри депресивних територій, сприятливих для поширення корисливої насильницької злочинності. Урядова політика постійних дотацій депресивним регіонам виснажує ресурси держбюджету і не вирішує питання соціального захисту населення. Вихід бачиться у розробці інвестиційних програм, створенні сприятливих умов для залучення приватного вітчизняного і міжнародного капіталу до відбудови найбільш перспективних об'єктів народного господарства депресивних регіонів при обов'язковому по-

кладанні соціальних зобов'язань на інвестора вкладати кошти у розвиток інфраструктури адміністративно-територіальної одиниці. Поступ до цивілізованих форм відносин між бізнесом і громадянським суспільством передбачає фінансову участь бізнесу у вирішенні проблем соціальної сфери, реалізації проектів розвитку. Важливою умовою регіонального розвитку є децентралізація державного управління, забезпечення організаційної та фінансової самостійності місцевого самоврядування, зокрема залишати основну частку зібраних коштів на місцях й одночасно посилити громадський та державний контроль за їх ефективним використанням. Загальнопревентивне значення мають заходи щодо оптимізації організаційно-управлінської діяльності у сфері архітектурного планування, містобудування, спорудження транспортних мереж та інженерних комунікацій задля посилення безпеки середовища проживання людей, усунення віктимогенних зон. За кордоном при складанні генерального плану розвитку населеного пункту, забудові території органи влади звертаються за рекомендаціями до кримінологів. Нічого подібного в Україні не існує. Як наслідок маємо хаотичну забудову міст, підлаштовані під офіси, філії банків, пункти обміну валют квартири нижніх поверхів багатоповерхівок, перебудовані цокольні приміщення під розважальні заклади і торговельні точки, а також стихійні стоянки транспорту, базари, тупикові провулки, прохідні двори, що не проглядаються, численні закутки у під'їздах, біля ліфтів, на сходових площадках, котрі злочинці постійно використовують як зручні місця для вчинення корисливих насильницьких злочинів.

На засадах партнерства і поділу соціальної відповідальності слід розбудовувати відносини між органами влади і місцевого самоврядування. В. Я. Тацій зазначає, що основний зміст запроваджуваних реформ полягає у подальшому зміцненні місцевого самоврядування, посиленні його самостійності у вирішенні дедалі ширшого кола питань і якомога повнішому використанні його демократичного потенціалу для забезпечення прав, свобод та законних інтересів членів територіальних громад [544, с. 8]. Важливим напрямом роботи органів і посадових осіб місцевого самоврядування є забезпечення комплексного соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Місцеве самоврядування здійснюється для загального блага, сприяння створенню умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток кожного члена територіальної громади. Визнання, дотримання і захист прав і свобод грома-

дян — обов'язок усіх суб'єктів місцевого самоврядування [545, с. 314]. Вимагає посилення громадський контроль над діяльністю представницьких органів місцевого самоврядування з боку територіальних громад. Передусім слід переглянути практику розподілу бюджетних коштів, коли лівова частка грошей спрямовується на потреби управлінського апарату, а на розвиток адміністративно-територіальної одиниці — залишки. Подоланню підлягає кошторисна дискримінація на підставі негласного внутрішньомуніципального поділу на центральні (соціально благополучні) райони, в яких живуть багатії та чиновництво, і віддалені (соціально неблагополучні, розумій — криміногенні) райони, де живе міська біднота і маргінали. З кримінологічних позицій має бути навпаки, оскільки найбільший приріст корисливої насильницької злочинності спостерігається саме у соціально неблагополучних районах. На розбудову інфраструктури та поліпшення соціального обслуговування останніх потрібно спрямувати значні фінансові ресурси. Органи представницької влади повинні звітувати перед територіальною громадою за якість громадського обслуговування, виконувати зобов'язання із благоустрою території адміністративної одиниці, розбудови соціальної інфраструктури. За неосвітлені вулиці і двори, занедбану прибудинкову територію, невпорядковані парки і сквери, зруйновані і покинуті об'єкти інфраструктури, переобладнані місця загального користування, стихійні базари і стоянки службові особи мусять нести персональну відповідальність. Позитивний ефект матимуть громадські слухання і публічні звіти керівників комунальних та інших служб за якість наданих соціальних послуг, де за вимогою громади передбачається дострокове припинення повноважень неефективних управлінців. Особливої уваги органів влади вимагає контроль над погашенням заборгованості із заробітної плати працівникам підприємств, установ, організацій усіх форм власності. Заробітна плата на сьогодні є основним джерелом доходів для більшості людей, тому її невивплата позбавляє засобів до існування, ставить на межу фізичного виживання, породжує масову готовність до протиправних способів задоволення матеріальних потреб та інтересів. Тому слід забезпечити невідворотне кримінальне переслідування керівників, які не забезпечують своєчасної ї у повному обсязі виплати заробітної плати. Органи місцевого самоврядування при розробці та реалізації регіональних соціально-економічних та культурно-виховних програм мають опікуватися забезпеченням додаткових соціальних гарантій найбільш уразливим верствам населення за рахунок коштів місцевих бюджетів, благодійних

фондів і спонсорської допомоги. Зокрема, це можуть бути муніципальні стипендії або доплати учням професійно-технічних та студентам вищих навчальних закладів; індексація доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін; надання гарантованих обсягів соціально-культурного, житлово-комунального, транспортного, побутового обслуговування, громадського харчування; забезпечення пільгових умов задоволення потреб у товарах та послугах окремим категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки, відповідно до ст. 18 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [540]. Органи державної влади, місцевого самоврядування у співпраці з громадськими об'єднаннями зобов'язані забезпечити виконання державних цільових програм, спрямованих на створення сприятливого середовища для соціального становлення і розвитку молоді.

У побутово-дозвільній та спортивно-оздоровчій сферах необхідно створити сприятливі умови для стимулювання суспільно корисних занять у вільний час, творчих форм самореалізації і самовираження, популяризації й упровадження здорового способу життя. Нагадаємо, що на сьогодні основна маса молоді не має можливості задовольняти культурно-дозвільні потреби на достатньому рівні у зв'язку з низьким рівнем матеріального становища і тотальною комерціалізацією раніше загальнодоступних сфер дозвілля. Стрімкий розвиток індустрії розваг у ринкових умовах змінив уподобання та психологію сучасної молоді у бік безініціативності та споживацтва. Існуюча мережа державних культурно-дозвільних закладів не користується популярністю у зв'язку з орієнтацією молоді на беззмістовно розважальні форми дозвілля замість інтелектуально-розвиваючих і творчих. Правда й те, що у молоді із низьким соціальним статусом та мешканців депресивних територій фактично немає вибору у проведенні вільного часу через тотальну руїну та побутову невлаштованість, що посилює ризики вуличної сегрегації, пошуку кримінальних пригод.

Для того щоб запропонувати альтернативу вуличному дозвіллю і пошуку кримінальних пригод, спочатку потрібно вивчити уподобання, інтереси та запити сучасної молоді з урахуванням диференціації за соціальним становищем, місцем проживання, віковим розподілом. Будь-який примус і нав'язування потрібних для держави та суспільства роду занять молоді у вільний час викличе реакцію спротиву та несприйняття. Слід враховувати, що дозвілля молоді — це невід'ємна

складова соціального становлення та розвитку особистості, спосіб самовираження і самореалізації. Сучасний менеджмент у сфері дозвільних послуг повинен не тільки виходити із запитів й інтересів молоді та можливостей місцевої інфраструктури, необхідно ініціювати креативність, поєднувати творче самовдосконалення з найповнішим розкриттям нахилів і здібностей у персоніфікованій сфері особистих захоплень. Це дуже клопітка справа, яка не може триматися на зусиллях розрізнених ентузіастів і поодиноких меценатів. Потрібна загальнодержавна програма організації дозвілля молоді, розвитку фізичної культури і спорту, формування здорового способу життя із відповідним фінансовим та матеріально-технічним забезпеченням. Перевіреними часом і позитивно зарекомендованими способами переключення уваги молоді з безцільного блукання вулицями, марнування часу, вживання спиртних напоїв та наркотиків були і залишаються: залучення їх до занять масовим і професійним спортом, участі у військово-патріотичних заходах, громадських справах, роботі самодіяльних творчих колективів, клубів за інтересами, дозвільно-розважальних центрів, молодіжних рухів.

Назвемо основні напрями залучення молоді до занять масовим і професійним спортом як найбільш пріоритетним напрямом утвердження здорового способу життя. Насамперед це відновлення спортивної інфраструктури країни та мережі сучасних спортивних клубів, які надаватимуть доступні за вартістю послуги. З цього приводу в Указі Президента України «Про пріоритети розвитку фізичної культури і спорту в Україні» зазначається: передбачати в щорічних державних бюджетах окремим рядком видатки на забезпечення діяльності всеукраїнського центру фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх», а також субвенцій на придбання спортивного обладнання та інвентарю для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, на розвиток матеріально-технічної бази центрів фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх». Органам місцевого самоврядування доручено створити протягом 2009–2011 рр. у містах обласного значення центрів фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх», а в районних центрах — фізкультурно-оздоровчих комплексів із плавальними басейнами; забезпечити створення в населених пунктах велосипедних і бігових доріжок, місць для активного відпочинку населення [546]. Надати масовості фізичній культурі і спорту можна за рахунок широкомасштабної інформаційної кампанії з популяризації здорового способу життя. Йдеться про культивування останнього в рекламних акціях із залученням видатних і

популярних спортсменів сучасності — національної гордості українського спорту, створення циклу тематичних телерадіопрограм, організації щорічних спортивних фестивалів молоді, спортивно-видовищних заходів, обласних і районних першостей з ігрових видів спорту, відкритих тренувань улюблених команд, олімпійської збірної, самоорганізації спортивного дозвілля за місцем проживання громадян. Слід скористатись історичною нагодою популяризації фізичної культури і спорту, пов'язаною з проведенням футбольної першості Євро-2012, де на хвилі національної гордості та емоційного піднесення можна і потрібно відродити дитячо-юнацький спорт, запровадити спортивний волонтерський рух, а також всеукраїнський молодіжний рух за здоровий спосіб життя. У програму підготовки до Євро-2012 треба закласти кошти на будівництво та модернізацію спортивних майданчиків, оновлення матеріально-технічної бази дитячо-юнацьких спортивних шкіл, завчасно підготуватися до розширення набору охочих зайнятися спортом на любительській та професійній основі, який неодмінно відбудеться. Наблизити владу до вирішення проблем занедбаної спортивно-оздоровчої роботи з молоддю можна через дієвішу співпрацю і встановлення партнерських стосунків із молодіжними та дитячими громадськими організаціями. Останні розробляють програми (проекти, заходи) удосконалення і розвитку спортивно-оздоровчої роботи з молоддю, утвердження здорового способу життя і отримують на їх реалізацію відповідне бюджетне та позабюджетне (членські внески і добровільні пожертвування) фінансування й матеріальну підтримку із відповідною пільговою системою оподаткування, що передбачено положеннями Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [425]. Ініціатива молодіжних об'єднань спортивно-оздоровчого спрямування може проявлятися в таких напрямках: запровадження механізму громадського контролю за збереженням та модернізацією існуючих об'єктів інфраструктури, недопущення їх приватизації і перепрофілювання; клопотання про отримання будівель і споруд державної форми власності для занять спортом та проведення активних форм відпочинку; лобювання інтересів молоді щодо утвердження здорового способу життя у складі політичних сил; співпраця з міжнародними молодіжними організаціями, участь у проектах оздоровлення нації тощо.

Загальнопревентивне значення має відродження закладів військово-патріотичного спрямування та розвиток скаутського молодіжного руху. Зайняти бездіяльний період молоді, особливо мешканців депресивних територій, можна шляхом утворення мережі таборів,

загонів, команд, громадських організацій скаутського спрямування на чолі з учасниками бойових дій, ветеранами спецслужб, відставними офіцерами. Останні авторитетно і переконливо у просвітницько-навчальних та пригодницько-ігрових формах здійснюватимуть військово-патріотичне виховання, сприятимуть розвитку суспільно корисних особистих рис, навичок адаптації до складних життєвих обставин, виживання в екстремальних ситуаціях та конструктивного розв'язання життєвих проблем.

Треба відзначити певні досягнення у цьому напрямі. Так, існувала Національна програма розвитку Українського козацтва у 2000–2005 рр., на виконання якої проводилися дитячо-юнацькі військово-спортивні патріотичні ігри «Сокіл»; зусиллями трьох відомств: Міністерства освіти і науки, Міністерства оборони, Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту впроваджується в системі освіти Всеукраїнська військово-патріотична гра «Патріот», у рамках реалізації державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 роки фінансувалася діяльність молодіжних організацій національно-патріотичного спрямування, зокрема, національної скаутської організації «Пласт», Дитячо-юнацького товариства «Січ», асоціації гайдів України та ін., котрі провели значну кількість заходів («Я можу», «Вперед і вгору» тощо) [547]. Цьому напрямку роботи слід і надалі приділяти значну увагу.

Змістовне проведення дозвілля, творчий розвиток здібностей, організацію відпочинку забезпечать клуби за інтересами, дозвільно-розважальні центри, самодіяльні колективи, профілактично-оздоровчі заклади, мережу яких необхідно суттєво розширювати задля найповнішого охоплення молодіжного середовища. На державному рівні поки що недостатньо здійснюється сприяння розвитку молодіжного туризму, підтримка трудових та волонтерських загонів, громадських організацій, що займаються відновленням пам'яток історії, культури та архітектури, меморіальних комплексів, пам'ятників військової і трудової слави, допомогою соціально незахищеним верствам населення, беруть участь у підтриманні громадського порядку та інших суспільно корисних справах загальнонаціонального та регіонального значення.

Отже, реалізація перелічених заходів забезпечить створення необхідних умов та дотримання гарантій повноцінного соціального становлення і розвитку молодого покоління в інтересах суспільства. Поряд з цим необхідно вживати заходів із нейтралізації й обмеження дії не-

гативних явищ у житті та діяльності молоді, що детермінують корисливу насильницьку злочинність. Серед останніх зупинимось лише на найбільш криміногенних: алкоголізації і наркотизації, а також урбанізації і стихійній трудовій міграції.

Нинішня політика держави у сфері протидії алкоголізації і наркотизації населення не охоплює усього кола проблем, які належать до відтворення й поширення цих негативних явищ і процесів у суспільстві та молодіжному середовищі. Основна увага приділяється протидії незаконному наркообігу, що впливає із положень «Програми реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки» [420], тоді як протиалкогольна діяльність на державному рівні позбавлена програмного забезпечення, здійснюється несистемно і не сприяє позитивним зрушенням у протидії цим явищам. Утім у літературних джерелах зазначається, що поширеність наркоманії й алкогольної залежності в Україні набули характеру епідемії. Щороку в закладах охорони здоров'я перебуває близько 900 тис. осіб із розладами психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю. З урахуванням «поправочного коефіцієнта» ВООЗ латентна кількість осіб з алкогольними проблемами становить близько 6,5 млн осіб. У майже 100 тис. осіб зареєстровано немедичне вживання психотропних речовин [516, с. 9, 25]. На обліку в наркологічних установах МОЗ України перебуває понад 154 тис. чоловік, у $\frac{2}{3}$ із них діагностовано наркоманію. За деякими оцінками експертів, реальна кількість осіб із немедичним споживанням наркотиків може сягати 1 млн чоловік [20, с. 435]. Назвемо основні напрями загальносоціального запобігання відтворенню й поширенню алкоголізації й наркотизації населення взагалі і молоді зокрема: 1) зменшення ризиків залучення молоді до вживання психоактивних речовин; 2) зниження рівня вживання психоактивних речовин; 3) запобігання залежності молоді від вживання психоактивних речовин; 4) ресоціалізація алкоголе- та наркозалежної молоді.

Зменшення ризиків залучення молоді до вживання психоактивних речовин (спиртних напоїв та наркотичних засобів) передбачає такі заходи, як: а) забезпечення благополуччя і морально-психологічної безпеки молодіжного середовища, відвернення загрози подолання кризових етапів соціалізації, депресивних станів за допомогою психоактивних речовин; б) проведення антирекламної кампанії щодо дискредитації вживання спиртних напоїв і наркотиків як форми про-

ведення дозвілля та розваг; в) обмеження спонсорства компаніями-виробниками спиртних напоїв програм культурно-видовищного і спортивно-оздоровчого спрямування; г) упровадження у загально-освітню програму навчання профілактичних знань про шкоду здоров'ю від вживання спиртних напоїв і наркотиків; д) скорочення розмірів нелегального ринку алкогольної і наркотичної продукції, обмеження її пропозиції у сфері проведення дозвілля й індустрії розваг; е) перешкоджання доступності психоактивних речовин; ж) сприяння соціальній адаптації молоді, яка перебуває у складних життєвих обставинах і наражається на небезпеку втягнення у вживання психоактивних речовин.

Зниження рівня вживання психоактивних речовин бачиться у такому: 1) формування антиалкогольної та антинаркотичної культури, неприйнятного ставлення молоді до алкоголізму та наркоманії; 2) подолання негативних станів суспільної свідомості і психології, пов'язаних із відчуттям відчуженості, безвиході і життєвої безперспективності; 3) скорочення незаконного наркообігу та масштабів контрафактної алкогольної продукції; 4) посилення контролю над заборонною вживання спиртних напоїв у громадських місцях, припинення діяльності мережі збуту наркотиків і спиртних напоїв у навчальних та розважальних закладах, заборона на продаж спиртних напоїв у місцях масового відпочинку; 5) розширення асортименту безалкогольних напоїв та із низьким вмістом спирту, розробка нових нешкідливих для здоров'я фармпрепаратів антидепресантної дії як альтернативу наркотикам та їх замінювачам.

Запобігання залежності молоді від вживання психоактивних речовин здійснюється засобами соціально-профілактичної роботи центрів соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді, а також діяльністю закладів охорони здоров'я наркологічного профілю. Нині в Україні працює 24 обласних і 1 республіканський наркодиспансер, 4 міських наркологічних заклади, 6 релігійних реабілітаційних підрозділів для надання допомоги наркологічно хворим та їх родичам, 218 шкіл волонтерів, анонімні клуби для наркоманів та інші спеціалізовані заклади [472, с. 21]. З метою недопущення розвитку залежності від вживання психоактивних речовин серед осіб, які становлять групу ризику адиктивної поведінки, пропонуємо такі загальнопревентивні заходи: а) упровадження державної програми загальнообов'язкових медичних обстежень учнівської і студентської молоді на предмет виявлення споживачів психоактивних речовин, надання

їм своєчасної наркологічної, психолого-педагогічної та іншої допомоги, здійснення соціально-профілактичної роботи з цим контингентом; б) створення у системі навчальних закладів кабінетів психоемоційного розвантаження та надання консультативних послуг наркологічного профілю; в) розвиток мережі та забезпечення діяльності служб соціально-профілактичної роботи зі споживачами психоактивних речовин (нині діє понад 220 одиниць [548]), мобільних консультативних пунктів, які на засадах анонімності нададуть поради і переконають звернутися за кваліфікованою медичною допомогою; г) розробка новітніх методик профілактики захворювань на алкоголізм і наркоманію (наприклад, замісної терапії), імплементація зарубіжного досвіду, приведення вітчизняної практики до міжнародних стандартів соціально-профілактичної роботи серед споживачів психоактивних речовин тощо.

Програми ресоціалізації наркозалежної молоді в Україні здійснюються мережею центрів ресоціалізації наркозалежної молоді «Твоя перемога», створених при центрах соціальних служб Мінсім'я-молодьспорт (нині працює 46 центрів), соціальними службами по роботі з ін'єкційними споживачами наркотиків (діючих понад 200), консультативними пунктами для споживачів наркотиків «Довіра» (близько 60) тощо [292, с. 288–289]. Більшість із них діють у рамках міжнародних проектів, за фінансової підтримки й у співпраці з Дитячим Фондом ООН (ЮНІСЕФ), фондом «Відродження», Міжнародною програмою «SMART», Британською Радою, Християнським дитячим фондом та ін. [292, с. 286]. Діяльність перелічених структур спрямована на подолання епідемії ВІЛ/СНІДу та профілактику наркоманії. Відзначається доволі широке охоплення молоді профілактичними програмами, значні зусилля щодо соціальної адаптації молоді, залежної від психоактивних речовин, повернення її до повноцінного життя [292, с. 288–289].

Резюмуючи, зазначимо, що певна робота у цьому напрямі ведеться, хоча вона більше стосується боротьби з наркоманією, ніж з алкоголізмом. Однак сподіватися, що проблему ресоціалізації алкоголе- та наркозалежної молоді можна подолати, розраховуючи на міжнародні гранди, мабуть, не варто. Враховуючи масштаби, проблеми алкоголізації і наркотизації молодіжного середовища, зупинити рецидив наркотизму й алкоголізму з боку осіб, які пройшли курс добровільного лікування й реабілітації, у цілому по країні поодинокими заходами

неможливо. Потрібен системний підхід й особлива увага держави до вирішення цієї соціальної проблеми.

Запобігання урбанізації і стихійній внутрішній трудовій міграції — це фактично реалізація усіх раніше перелічених заходів у найважливіших сферах суспільного життя. Разом з тим назвемо окремі заходи упередження корисливої насильницької злочинності з боку саме приїжджих: 1) обмеження відтоку молоді із передмістя до великих і надвеликих міст шляхом запровадження програм антидепресивного розвитку адміністративно-територіальних одиниць; 2) збалансування містоутворюючого і містообслуговуючого комплексів великих міст, які б ураховували підвищений потік приїжджих (В. І. Шакун) [236, с. 216]; 3) легалізація тіньового ринку праці міст, що створює ризики соціальної незахищеності і нестабільності джерела доходів, підштовхує до пошуку незаконних заробітків як засобу виживання; 4) запровадження державної програми розвитку зайнятості населення, в якій треба передбачити заходи сприяння адаптації трудових мігрантів; 5) використання міжнародного досвіду запобігання злочинності в міському середовищі, зокрема рекомендацій восьмого Конгресу ООН по запобіганню злочинності і поводженню з правопорушниками (Гавана, Куба, 27 серпня — 7 вересня 1990 р.) та дев'ятого Конгресу ООН по запобіганню злочинності і поводженню з правопорушниками (Каїр, 29 квітня — 8 травня 1995 р.), якими пропонуються такі заходи посилення безпеки від злочинності, як: поєднання розвитку інфраструктури та соціального обслуговування із підвищенням рівня та якості життя мешканців найбільш небезпечних міських районів і кварталів; зменшення розмірів бездоглядності і безпритульності серед дітей та молоді; налагоджування партнерських стосунків та співпраці в охороні громадського порядку між населенням і правоохоронцями; посилення ролі громади у забезпеченні колективної безпеки за місцем проживання; інтенсифікація патрулювання поліцією найбільш криміногенних територій міста; розвиток системи відеонагляду у громадських місцях тощо [549, с. 21–27; 550, с. 3–13].

Підсумовуючи наведене, зазначимо, що реалізація комплексу запропонованих загальносоціальних заходів перешкоджання формуванню та обмеження дії детермінант корисливої насильницької злочинності забезпечить правомірні форми адаптації молоді до суспільних трансформацій ринкового типу й убезпечить від становлення криміногенно орієнтованої психології й свідомості щодо збагачення засобами кримінального насильства.

5.4. Запобігання негативним мікросередовищним впливам

Запобігання мікросередовищному формуванню особи корисливого насильницького злочинця спрямоване на мікросередовищний об'єкт запобіжного впливу — антисуспільне оточення (родинне, позасімейне, криміногенну групу). Йдеться про встановлення контролю над мікросередовищем з метою упередження десоціалізації особи під негативним впливом неблагополучної родини, позасімейного близького оточення, а також неформальної групи, що містять ризик формування чи поглиблення розвитку криміногенної орієнтації та мотивації до збагачення засобами кримінального насильства.

Скорочення кількості кризових сімей, які негативно впливають на життя і поведінку своїх вихованців, можна досягти, вдаючись до таких превентивних заходів. Насамперед це повне виявлення та облік таких родин. За даними Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді, у 2008 р. на відомчому обліку перебувало 90 790 сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, у яких виховувалася 176 471 дитина (законодавчо термін «діти» вживається замість терміна «неповнолітні») [551, с. 34]. Оскільки зазначений облік започатковано не так давно (2006 р.), то про повноту охоплення кризових сімей говорити ще зарано. Нагадаємо, що за нашими даними, близько 40 % неповнолітніх корисливих насильницьких злочинців на момент притягнення до кримінальної відповідальності ніде не працювали і не навчалися, допускали правопорушення, фактично були бездоглядними, тим не менше, робота з надання їм допомоги та утримання від злочинних дій компетентними органами та службами не проводилася на належному рівні. Основними способами виявлення молоді (включаючи неповнолітніх), яка опинилась у складних життєвих обставинах, проживаючи у кризових сім'ях, є: отримання інформації від закладів освіти, охорони здоров'я, органів місцевого самоврядування за місцем проживання, від громадян, вуличних та домових комітетів, також це може бути проведення профілактичних рейдів по місцях дозвілля і заробляння коштів на прожиття (розважальні заклади, комп'ютерні клуби, вокзали, базари, стоянки транспорту, двори, дитсадки у неробочий час тощо), вибіркове обстеження умов проживання та виховання осіб, які самовільно покинули навчання, розшук осіб, які втекли з сімей і спецзакладів через спеціально створену службу розшуку дітей.

Ця робота здійснюється працівниками служби у справах дітей, фахівцями органу праці та соціального захисту, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кримінальною міліцією у справах дітей, управліннями (відділами) у справах сім'ї та молоді державних адміністрацій, райміськвиконкомів, громадськими організаціями. На жаль, виявлення проблемного контингенту відбувається запізно, на етапі, коли необхідно терміново вживати заходів щодо реабілітації, а не проводити профілактичну роботу [551, с. 35].

Установивши сім'ю, яка опинилась у складних життєвих обставинах, унаслідок чого вона не спроможна або не бажає займатися вихованням дітей, не здатна створити нормальні умови для повноцінного розвитку особистості, суб'єкти здійснення соціальної роботи надають комплексну соціально-психологічну допомогу і забезпечують соціальний захист. Залежно від ступеня сімейного неблагополуччя, характеру проблем, наявності негативних впливів на підростаюче покоління превентивна діяльність здійснюється у формі соціального інспектування, соціального обслуговування, соціальної профілактики, соціальної реабілітації, соціального супроводу. Соціальне інспектування проводиться фахівцями центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей на предмет контролю за умовами життєдіяльності, моральним, фізичним та психічним станом дітей, а також виявлення й порушення питання про притягнення до відповідальності дорослих, які втягують дітей у протиправні дії, вживання психоактивних речовин, змушують бродяжити, жебракувати. У 2008 р. обстежено понад 57 тис. кризових сімей, вилучено з несприятливого побутового оточення 6,8 тис. дітей, ініційовано притягнення до відповідальності 15,2 тис. батьків та 582 посадові особи, які порушували права дітей [551, с. 36]. З метою надання невідкладної допомоги сім'ям з дітьми та громадянам, які опинились у складних життєвих обставинах, сприяння їх соціальній адаптації діє мережа центрів соціально-психологічної допомоги (22 одиниці). Допомога надається в умовах цілодобового та денного стаціонарів. Максимальний строк перебування особи становить 90 днів. Характер наданої соціально-психологічної допомоги полягає в отриманні практичних навичок безконфліктного спілкування, проведенні психодіагностики і психокорекції, наданні методичних порад, відновленні втрачених соціальних зв'язків та налагодженні стосунків з родичами, організації медичного обстеження, поліпшенні житлових умов, влаштуванні на роботу/навчання тощо. Окрім зазначених центрів соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю, які

опинились у складних життєвих обставинах, здійснюють 777 служб соціальної підтримки сім'ї, 81 служба «Телефон довіри», 550 мобільних консультативних пунктів соціальної роботи та ін. [552, с. 31]. Понад чверть (27 %) кризових сімей, які перебувають на обліку, охоплено соціальним супроводом, що передбачає соціальну опіку і патронаж, допомогу у подоланні життєвих труднощів, сприяння соціальній адаптації [551, с. 34].

Вихованцям кризових сімей, постраждалим від сімейного насильства, а також особам, які мають залежність від психоактивних речовин, розлади психіки, розумову відсталість, виявляють схильність до вчинення правопорушень і злочинів та мають інші прояви девіацій, надається допомога із соціально-психологічної реабілітації у тимчасових притулках (90 одиниць) і центрах соціально-психологічної реабілітації (30 одиниць). У центрах соціально-психологічної реабілітації в умовах денного (до 12 місяців) та стаціонарного перебування (до 9 місяців) вони проходять курси психолого-педагогічної корекції, навчально-виховної, соціально-лікувальної, соціально-освітньої, медико-соціальної реабілітації з метою відновлення основних соціальних функцій, морального, фізичного і психічного здоров'я, підвищення соціального статусу і повернення до нормального життя. У 2008 р. майже 4 тис. дітей отримали допомогу у центрах соціально-психологічної реабілітації [551, с. 37]. Після проведення психолого-педагогічної корекції вихованців притулків і центрів соціально-психологічної реабілітації вирішується питання щодо їх повернення до батьківських сімей (за умови нейтралізації причин сімейного неблагополуччя) або влаштування до прийомної сім'ї чи дитячого будинка сімейного типу, інтернатних закладів, передачу під опіку і піклування [552, с. 30]. Слід зазначити, що вилучення дітей із сімей та несприятливого побутового оточення — крайній захід. Соціальні служби змушені до нього вдаватися через запізніле виявлення неблагополучної сім'ї, несвоєчасне втручання у кризову ситуацію, що нівелює профілактику виникнення складних життєвих обставин, упередження негативних впливів на життєдіяльність та розвиток дітей, недопущення серед них асоціальної і протиправної поведінки. Разом з тим, враховуючи глибокий ступінь соціально-педагогічної занедбаності більшості кризових сімей за фактом їх виявлення, незрідка неможливість усунути негативний вплив з боку алкоголе- та наркозалежних батьків, раніше судимих членів родини, цілком виправданим виглядає вилучення дітей у ранньому віці з таких сімей. Кількість дітей, відібраних у бать-

ків з позбавленням та без позбавлення батьківських прав, поступово зростає. Якщо у 2005 р. їх нараховувалось 9837 (8565 і 1272 відповідно), то у 2008 р. — 10 553 (9420 і 1133 відповідно) [551, с. 27].

Тісно пов'язаними з проблемою сімейного неблагополуччя є проблеми дитячої бездоглядності, безпритульності, підліткової злочинності. Не секрет, що діти, позбавлені батьківського піклування, та діти-сироти (чисельність яких поступово зростає: 2005 р. — 97 829, 2008 р. — 103 542 [551, с. 26]) становлять групу ризику щодо аморальних і протиправних проявів, різного роду девіацій, залучення до напівкримінального вуличного середовища. Частка таких осіб серед корисливих насильницьких злочинців становить 8,2 %. Своєчасне вилучення дітей з вулиці і влаштування до закладів соціального захисту відверне їх подальшу дезадаптацію й утримає від вчинення правопорушень та протиправних дій (включаючи корисливі насильницькі злочини). Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту звітує про зниження чисельності бездоглядних та безпритульних дітей, вилучених з вулиці: 2007 р. — 37 211 проти 31 089 у 2008 р. [551, с. 35]. Подібні досягнення в умовах економічної кризи, що поглибила кризу інституту сім'ї, загострила проблему соціального сирітства, насторожують. Поліпшити показники роботи можна було за рахунок неповного виявлення і вибіркового надання соціальної допомоги «дітям вулиці», а також у зв'язку з наслідками демографічного спаду чисельності дітей певної вікової групи. На користь такого припущення свідчать відверті заяви фахівців із соціальної роботи, які самокритично визнають недосконалість системи виявлення та соціальної підтримки безпритульних дітей, що не сприяє подоланню дитячої бездоглядності і «вуличної злочинності». Вельми вірогідно, що з аналогічних причин відбувається скорочення підоблікового контингенту, оскільки за інформацією кримінальної міліції у справах дітей, кількість осіб, які перебувають на профілактичному обліку, зменшується: 2008 р. — 30,4 тис., 2009 р. — 28,9 тис. [551, с. 39].

Викладена інформація свідчить про недостатню роботу з обмеження та нейтралізації негативного впливу з боку родини і найближчого оточення на дітей і молодь, які опинились у складних життєвих обставинах. Якщо цю роботу не активізувати і не посилити контроль за її результатами, то збережеться масова участь цього контингенту у відтворенні корисливої насильницької злочинності. Позитивною практикою запобігання бездоглядності і «вуличній злочинності» серед дітей

та молоді вважаємо зміну пріоритетів щодо форм влаштування вилучених з вулиці та кризових сімей осіб. Нині перевага віддається сімейним формам влаштування (під опіку/підклування, до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу) перед влаштуванням до закладів інтернатської системи. Дієвість такого кроку очевидна, оскільки це сприятиме подоланню відчуження від суспільства, відновленню соціального статусу, підтримці близьких людей у подоланні життєвих труднощів і, сподіваємось, забезпечить від становлення на шлях правопорушень та злочинів.

Скорочення сфери антисуспільних впливів з боку сім'ї та найближчого побутового оточення, нейтралізація й обмеження прояву негативних явищ у молодіжному середовищі у кінцевому підсумку призупинять відтік молоді до неформальних об'єднань криміногенного (передзлочинного) типу, що за зізнаннями самих корисливих насильницьких злочинців (так вважає понад 70 % опитаних [4, с. 95]), відіграють вирішальну роль у становленні на злочинний шлях. Запобігання формуванню та збільшенню чисельності криміногенних у корисливому насильницькому відношенні груп може здійснюватись у двох напрямках: 1) *упередження виникнення таких груп*; 2) *недопущення їх трансформації у злочинні групи*.

Для відповіді на запитання: яким чином краще упередити виникнення криміногенних груп корисливої насильницької орієнтації, треба виходити з причин їх утворення та складу учасників. До таких причин відносимо: дефекти соціалізації на ранніх етапах становлення особистості, трудову незайнятість й існування великого бездіяльного періоду, наростаюче відчуження від засвоєння позитивних соціальних ролей, невдачі у набутті бажаного статусу, наявність шкідливих звичок, прагнення до необмеженої свободи дій, схильність до самовираження через показове нехтування нормами моралі, готовність порушувати кримінально-правові заборони з корисливими цілями. До складу таких груп рідко входять випадкові люди. Кандидати на членство вирізняються серед натовпу агресивною налаштованістю та участю у вуличних бійках, ненормативним стилем спілкування, визивними манерами, зокрема бравадою життєвою безперспективністю та лихою вдачею, захопленням кримінальною романтикою, демонстративним невизнанням авторитетів, схильністю до ризику заради вигоди, вживанням психоактивних речовин та орієнтованістю на здобування коштів для проведення дозвілля і розваг. Показово й те, що утворення криміногенних груп відбувається за місцем проживання більшості її членів, тому це

не є несподіванкою для оточуючих і суб'єктів запобігання. З наведеного вбачається три можливих варіанти упередження виникнення криміногенних груп: а) усунення причин їх формування; б) робота з потенційними кандидатами щодо направлення їх на пошук інших способів самовираження та заробляння грошей; в) постійний контроль над криміногенним мікросередовищем. Перший варіант включає увесь раніше запропонований комплекс заходів загальносоціального та групового рівня з покращення адаптованості молоді, особливо представників соціально незахищених верств населення до суспільних трансформацій ринкового типу, надання своєчасної соціальної підтримки у вирішенні доленосних проблем, супроводу у кризовий період становлення особистості, соціальної реабілітації з метою зміни життєвого укладу, відновлення суспільно корисних зв'язків. Низькостатусні представники молодіжного середовища з юних літ озлоблюються на суспільство і людей через образу за дійсну чи уявну соціальну несправедливість, власну безпорадність і розгубленість, постійну боротьбу за фізичне виживання та неубачання життєвих перспектив. Першовитоки юнацької агресії мають фрустраційний характер — це реакція на особисті невдачі, невміння самовиражатись у конструктивний спосіб, руйнацію райдужних планів безмежного споживання, перешкоди на шляху самоутвердження і зайняття гідного становища. Звідси — негативізм, протест та агресивна налаштованість довести оточуючим власну значущість і фізичну перевагу. Передзлочинні об'єднання стихійно виникають на піку кризових періодів становлення особистості 14–17 років та 18–24 років, коли загострюються внутрішні конфлікти, виростає юнацький максималізм. Саме у цей час члени сім'ї, педагоги, авторитетні наставники, соціальні працівники мають активізувати роботу з прищеплення навичок правомірної адаптації до викликів і вимог транзитивного суспільства, сприяти формуванню цілісної картини світобачення, системи цінностей, навчати будувати реалістичні плани на майбутнє, співвідносити домагання з можливостями, заробляти працю на прожиття, мати легальні джерела приробітку.

Прагнення молоді до неформального спілкування у колі однодумців — цілком природний віковий феномен, і з цим нічого не вдієш. Сферою докладання запобіжних зусиль убачається ненав'язлива зорієнтованість девіантних кіл молоді на вибір альтернативних криміногенним об'єднань і пошук легальних способів приробітку. Нині існує багато неформальних молодіжних рухів, які не стикаються з криміналом. Суспільство має толерантно ставитися до прагнення молоді само-

виражатись і самореалізовуватись у будь-який не протизаконний спосіб, а держава повинна забезпечити реалізацію принципу поваги до поглядів та переконань молоді, якщо вони не суперечать загальносуспільним інтересам і не порушують прав інших громадян. Не треба надмірно драматизувати ситуацію, намагатися засуджувати і забороняти неформальний молодіжний рух, бо, окрім спротиву і відчуження від суспільства, його цінностей і норм, це ні до чого не призведе. Увесь цивілізований світ іде шляхом легалізації неформальних об'єднань та їх субкультур, що дає змогу контролювати внутрішні процеси і впливати на форми поведінки учасників таких утворень. Для кращої організації контролю за неформальним молодіжним середовищем, у якому, з-поміж іншого, можуть стихійно виникати окремі криміногенні осередки, значну увагу слід приділити організації дозвілля, облаштуванню улюблених місць збору молоді, щоб мати можливість на постійній основі моніторити внутрішньогрупові процеси, спостерігати за колективним способом життя, родом занять, своєчасно отримувати кримінологічно значущу інформацію про зародження центрів негативного впливу та стосовно намірів становлення на злочинний шлях окремими учасниками спільноти. У процесі такого безперервного спостереження підлягають викриттю джерела надходження й поширення наркотичних засобів і психотропних речовин, спроби установити зв'язки з кримінальними колами, нелегальні способи заробляння коштів, відстежується процес висунення лідерів та формування їх оточення, котрі намагаються об'єднати осіб, схильних до вчинення правопорушень і злочинних дій. Систематизована та проаналізована інформація повинна передаватися зацікавленим суб'єктам запобігання з метою оптимізації превентивного впливу, своєчасного втручання і переорієнтації осіб із початковими відхиленнями у поведінці, зміни їх роду занять і способу життя, вибору кола спілкування, що скоротить «кадровий резерв» охочих влитися до лав криміногенних груп, перешкоджатиме зростанню їх чисельності. Однак заради об'єктивності треба визнати, що у більшості випадків об'єктом запобіжного впливу стають уже сформовані криміногенні групи, учасники яких ведуть антисупільний спосіб життя, вчиняють правопорушення і гранично наблизилися до кримінальної межі. Враховуючи спонтанність і ситуативність певної частини корисливих насильницьких посягань, досить складно відстежити момент трансформації криміногенної групи у переважно нестійку злочинну групу, коли учасники передзлочинної групи (у повному чи неповному складі) наважилися спробувати роздобути кошти засобами

кримінального насильства. Відвернення можливості реалізації невідзначеного умислу — справа не з простих. Починати слід з подолання хибної практики вичікування суб'єктами запобігання факту злочинного посягання, щоб мати докази складу злочину, підстави притягнути до кримінальної відповідальності винних й у такий спосіб вирішити проблему можливого загострення криміногенної обстановки на території обслуговування.

З метою недопущення трансформації криміногенних об'єднань у злочинні групи пропонуємо такі заходи: а) встановлення цільової групи та забезпечення контролю за її діяльністю; б) превентивний вплив на учасників групи; в) своєчасна ізоляція лідера-підбурювача до протиправних дій; г) припинення діяльності групи у разі становлення її членів на шлях правопорушень, набуття членства раніше судимими особами, налагодження стосунків із кримінальними колами.

Насамперед треба встановити цільову групу, утворену із осіб, які не займаються трудовою і навчальною діяльністю, марнують час вживанням спиртних напоїв (констатовано у 68,3 % корисливих насильницьких злочинців), наркотиків (39,7 %), виявляють агресію до оточуючих, вчиняють правопорушення (відносно 54,4 % корисливих насильницьких злочинців до вчинення протиправних посягань накладались адміністративні стягнення), мають схильність до здобування коштів у незаконний спосіб, зав'язування контактів із кримінальними елементами. З великою вірогідністю окремі члени таких об'єднань (або у повному складі) можуть перейти до вчинення корисливих насильницьких злочинів. Не менш важливо встановити постійне місце збору (концентрації) криміногенного елемента, особовий склад, рід занять, джерела доходів учасників групи. Як правило, криміногенні групи збираються неподалік від місця проживання (внутрішні двори і під'їзди багатоповерхівок, розважальні центри у мікрорайонах, недорогі кафе і пивбари, комп'ютерні клуби, підземні переходи, територія дитсадків, паркова зона (затемнені алеї), зупинки транспорту, торговельні точки, автомайстерні і гаражі, недобудови й занедбані споруди тощо), а також у приміщеннях, наданих кимось із учасників об'єднання.

Запобіжний вплив на учасників криміногенних груп доволі різноманеврий. Уже самим фактом виявлення суб'єктами запобіжної діяльності криміногенного об'єднання, встановленням причетних до нього осіб, організацією контролю за родом занять (нарядами патрульно-постової служби міліції, дільничними інспекторами міліції, працівниками підрозділів БНОНу, карним розшуком, кримінальною міліцією у

справах дітей) здійснюється ризикопонижуюча превенція стосовно залучення членів групи до кримінальних дій. За наявності підстав та в порядку, передбаченому законодавством, окремі деліквенти ставляться на профілактичний облік і підлягають запобіжному впливу. Нерідко до криміногенних груп входять неповнолітні правопорушники, що дає підстави притягнути батьків та осіб, які їх замінюють, до відповідальності за неналежне виховання дітей. Враховуючи алкоголізоване й наркотизоване дозвілля членів криміногенних груп як згуртовуючий чинник марнування часу, більш-менш стійкий елемент способу життя треба перевірити найближчі пункти продажу спиртних напоїв на предмет виконання законодавства щодо заборони продажу спиртних напоїв особам до 18 років. У разі виявлення порушень, окрім накладення штрафних санкцій, варто порушити питання про відзвиг ліцензії на продаж спиртних напоїв. Як уже відзначалось, оперативно-профілактичному відпрацюванню підлягає встановлення джерел надходження наркотиків до групи з наступною ліквідацією пунктів продажу й кримінальним переслідуванням причетних до цього осіб. Також слід встановити і притягти до відповідальності власників приміщень, які надаються для групового вживання наркотичних засобів, розпиття спиртних напоїв і розпусти, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Учасників криміногенних груп, стосовно яких є підозра у залежності від вживання психоактивних речовин, доцільно направити на обстеження та проходження курсу лікування до медико-реабілітаційних центрів. Беручи до уваги вуличний характер безцільного проведення часу, порушення громадського порядку і спокою населення криміногенними групами, позитивний ефект матимуть рішення органів місцевого самоврядування про обмеження перебування молоді у громадських місцях після 22 години, які можуть мати тимчасовий характер, скажімо, у разі погіршення криміногенної обстановки. Приклади таких заходів уже існують в окремих населених пунктах держави, де завдяки співпраці органів влади, правоохоронців і громадськості вдалося істотно покращити криміногенну ситуацію. Є сенс поширити цей досвід і на інші адміністративно-територіальні одиниці, де виникають аналогічні проблеми з криміногенною активністю нецивілізованих молодіжних об'єднань. Загальновідомо, що криміногенні групи рано чи пізно потрапляють у сферу впливу злочинного середовища, а їх члени втягуються у кримінальну діяльність. У зв'язку з цим дуже важливо своєчасно нейтралізувати спроби криміналітету встановити контакти з криміногенною групою. Разом з тим суб'єктам запо-

бігання доцільно організувати позитивний вплив з боку просоціально орієнтованих молодіжних груп у межах міжгрупової взаємодії, які на власному прикладі можуть переорієнтувати характер інтересів і рід занять криміногенної групи, принаймні їм під силу залучити до своїх лав окремих учасників, не задоволених своїм статусом у криміногенній групі, та розвернути інформаційну кампанію щодо дискредитації лідерів криміногенних груп, підірвати їх авторитет серед місцевої молоді.

Робота з нейтралізації лідера-підбурювача до кримінальних дій вимагає прискіпливої уваги, бо саме від нього виходить загроза ініціювання колективного рішення про корисливі насильницькі посягання. На певному етапі розвитку групи неформальний лідер на засадах ситуативної співучасті неодмінно запропонує найбільш брутальним і зухвалим деліквентам спробувати роздобути кошти нападами на громадян. Як правило, саме лідер дбає про забезпечення групи наркотиками і спиртними напоями, коштами для проведення розваг, організовує силові акції, згуртовує колектив, що дає підстави для його оперативного розроблювання, документування діяльності, постановки на профілактичний облік, винесення попередження про недопущення правопорушень, тимчасового затримання на встановлений законом термін, притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності з метою ізоляції від групи. Окрім цього, з метою поглиблення конфліктності міжособових стосунків і роз'єднання колективу слід використовувати існуючі в кожній неформальній групі боротьбу за лідерство та протиріччя інтересів. Перевіреним методом зміни лідера є вплив на його найближче оточення, втративши підтримку якого, досить складно утримувати владу і керувати колективом. Існують й інші способи нейтралізації лідерів.

Через нетривалий проміжок часу раніше зазначені форми повсякденних занять членів криміногенних груп починають чергуватись із крадіжками виробів із чорних та кольорових металів, завуальованими під хуліганські витівки, і з'ясування стосунків вимаганнями грошей і цінностей в учнівської/студентської молоді, що супроводжується показовим побиттям непокірних, відбиранням дріб'язкового майна у випадкових перехожих напідпитку, спровокованими під надуманим приводом бійками з мешканцями інших територій (насправді задля пограбування останніх), залякуванням і примушуванням ровесників та інших беззахисних осіб до сплати надуманих боргів із відсотками, «замовними» побиттями за винагороду, участю у масових бійках фут-

больних вболівальників, пошуком серед найближчого оточення грошовитих «спонсорів», які на умовах рядового членства у групі нібито «добровільно» профінансують алкоголізоване/наркотизоване дозвілля, розваги і відпочинок. У процесі подібного роду спільної діяльності виробляється колективна орієнтованість на насильницьке заволодіння чужим майном. Критичним моментом наближення до кримінальної межі є входження до складу передзлочинної групи раніше судимих осіб (присутність у складі груп корисливого спрямування становить 40–49 %) та осіб, які мають первинний кримінальний досвід і зуміли уникнути викриття та притягнення до кримінальної відповідальності. За такого розвитку подій необхідно вжити термінових заходів із відвернення загрози вчинення корисливого насильницького посягання та припинення діяльності групи. Зробити це буде нескладно, оскільки, за нашими даними, характерною рисою криміногенних груп корисливої насильницької орієнтації все-таки залишається нестабільний особовий склад та нетривале існування, у зв'язку з конфліктним характером міжособових стосунків, взаємною підозрою у ненадійності, нестійкими намірами щодо вчинення злочинів та ставленням їх реалізації у залежність від зовнішніх сприятливих умов, які мінімізують ризик викриття і кримінального переслідування.

5.5. Упередження формування та зміна корисливої спрямованості насильницького прояву

В. М. Кудрявцев в одній зі своїх останніх праць так висловився стосовно призначення індивідуального запобігання злочинній поведінці: «Тільки глибинне проникнення у психічні процеси, що передують злочину, може насправді називатися запобіганням (профілактикою)» [498, с. 258].

Формування особи корисливого насильницького злочинця відбувається у міру визрівання криміногенної домінанти свідомості і волі — корисливої спрямованості насильницького прояву, що є каузальною основою злочинної поведінки. Раніше запропоновані превентивні заходи загальносуспільного та соціально-групового порядку знаходять своє логічне продовження і розгортання в заходах індивідуального запобіжного впливу, безпосередньо спрямованого на недопущення формуван-

ня та зміну (сформованої) корисливої спрямованості насильницького прояву, оскільки від останньої залежать мотивація і поведінка особи. Концептуально слід виходити з того, що змінити спрямованість особистості можна двома шляхами: опосередкованим та безпосереднім. Перший передбачає обмеження дії негативних зовнішніх впливів (макро- і мікросередовищних) при одночасному створенні сприятливих умов для нормальної соціальної адаптації особи (про що йшлося раніше). Другий доповнює перший і передбачає створення внутрішніх антикриміногенних бар'єрів у процесі соціалізації, упередження формування корисливої спрямованості насильницького прояву та зміну вже існуючої спрямованості особистості, щоб не допустити її мотиваційного розгортання і поведінкового втілення. Вирішенню саме цього прикладного завдання присвячується даний підрозділ.

На наш погляд, безпосередній корекції підлягають криміногенні елементи ціннісно-нормативної, емоційно-вольової, біопсихологічної сфер як складові спрямованості особистості, оскільки остання визначає мотивацію злочинної поведінки. Необхідно перервати дію зв'язку між криміногенними елементами психічного складу свідомості особистості та діяльнісним волевиявленням.

Ціннісно-нормативна сфера психіки особистості є визначальною для формування світогляду, ціннісних орієнтацій, правосвідомості, життєвих смислів, норм і стандартів поведінки. Ця сфера є відповідальною за морально-психологічний зміст особистості, виступає показником її соціально-правової зрілості. Втім головніше, що ціннісно-нормативна сфера особистості виконує пізнавальну, ціннісну і регулятивну (мотиваційну) функції свідомості, виражає внутрішнє ставлення особи до суспільства (його норм і цінностей), інших людей, самої себе, суб'єктивно детермінує вибір форми поведінки та способу дій. Найбільш вагоме превентивне значення для упередження становлення корисливої спрямованості насильницького прояву має формування *правосвідомості особи* та корекція існуючих у ній деформацій. Наше дослідження засвідчило незрілий і структурно незавершений правовий світогляд у корисливих насильницьких злочинців, а також перенасичену негативними стереотипами й ускладнену деструктивними репрезентаціями правову психологію. Констатовано деформованість зв'язку між обізнаністю зі змістом кримінально-правових заборон у сфері відносин власності та інших суспільно важливих сферах, солідаризацією з ними та готовністю керуватись у повсякденному житті. У корисливих насильницьких злочинців солідаризація з кримінально-правовими

нормами досить формальна і поверхова, позбавлена внутрішнього смислу, а готовність їх дотримуватись має незрілий та нестійкий характер, значною мірою залежить від співвідношення особистої вигоди із ризиком бути покараним. Враховуючи викладене, вважаємо, що значна увага повинна приділятися правовій соціалізації особи, у ході якої цілеспрямовано формуються правовий світогляд (ідеологія) та права психологія, осмислюється цінність моральних і правових норм як регуляторів життєдіяльності та керівних принципів поведінки, виробляється надситуативна переконаність (настанова) дотримуватись правових приписів і не допускати порушень кримінально-правових заборон за будь-яких обставин. Засобами формування правової свідомості є права культура, права освіта та правове виховання, засновані на демократичних ідеалах та гуманістичних цінностях.

Проблемність правового становлення особистості зумовлена деформаціями усіх найбільш значущих елементів правосвідомості, як-от: уявлень та знань про право і закон, внутрішнього ставлення до права й вимог закону, законслухняності. Приймемо твердження Л. І. Божович, згідно з яким становлення достатньо визначеної, відносно стійкої спрямованості особистості спостерігається у віці 12–15 років, бо на цей час основні цінності суспільства, моральні норми і правові заборони вже засвоєні, сформовані домінуючі мотиви [361, с. 168–169]. Звідси випливає доцільність правового виховання й освіченості на більш ранніх етапах соціалізації. Головний тягар профілактично-виховної роботи лягає на родину, навчальний заклад, а також державні і громадські інституції у галузі правознавства й моральності, відповідної просвіти, пропаганди, правозастосування. Прищеплюючи особі повагу до права і закону, слід дбати про істинність уявлень щодо них, не допускати однобічного розуміння права як міри необмеженої свободи, прагматичного засобу задоволення індивідуалістичних потреб та інтересів, переважно інструменту реалізації й захисту власних прав та свобод, вироблення формального ставлення до юридичних обов'язків і неналежного усвідомлення невідворотності кримінальної відповідальності, що спостерігалось у корисливих насильницьких злочинців. Сучасні дослідження констатують сприйняття правових норм деякими молодими людьми як утилітизму з боку держави, суворої регламентації усіх сторін життя, що викликає протестну налаштованість і неготовність ними керуватись у повсякденній практиці. Дотримання вимог закону скоріш пов'язується зі страхом перед юридичною відповідальністю, ніж внутрішнім переконанням жити за законом [553, с. 71–72].

Зокрема знання законів пов'язується з прагненням не дати себе обдурити, отримати блага, відстояти власні інтереси, обійти заборони й уникнути відповідальності. Примітивно-прагматичне бачення можливостей права представниками девіантної молоді зумовлене низкою супутніх дефектів соціалізації, як-от: вузький кругозір, невисокий інтелект, збіднений духовний світ, низька моральність і культура, неубачання життєвих перспектив, погана осмисленість життя, завищена самооцінка як засіб компенсації низькостатусності, інструментальна зорієнтованість на грубу фізичну силу, що забезпечує реалізацію поточних цілей і здійснення найближчих планів. Якщо ми дійсно хочемо підвищити рівень правосвідомості таких осіб, доведеться одночасно виправляти названі вади соціалізації, прищеплювати навички виконання соціальних ролей, дбати про узгодження домагань із можливостями, навчати будувати плани на майбутнє і замислюватися над сенсом життя тощо. Вкрай важливо усунути таку перешкоду на шляху усвідомлення особистої значущості права, становлення потреби законслухняності, як непереконаність у справедливості правових норм, обов'язковості дотримання вимог закону, рівності усіх перед законом, недоцільності обмежувати індивідуальну свободу в умовах «влади капіталу» і незабезпечення потреб та інтересів кожного громадянина. Без віри у справедливість права і закону, розуміння їх суспільного призначення та сприйняття як цінності домогтися підвищення рівня правосвідомості і законслухняності вкрай проблематично. Методами переконання слід спонукати до суб'єктивного переосмислення цінності права, що приведе до його представленості у смислових структурах свідомості особистості, позитивно вплине на вироблення суспільно прийнятної правової позиції.

Полегшити утворення смислової константи правомірності як норми світосприйняття і принципу життєздійснення допоможе подолання *смислодефектності свідомості*. Незайве нагадати, що, за нашими даними, у більшості корисливих насильницьких злочинців не зафіксовано якихось чітких ідейних засад життєздійснення, окреслених перспектив майбутнього. Духовний вакуум, помножений на моральну занедбаність, для переважної більшості молодих злочинців знімає внутрішнє протиріччя між бажаннями і правовими заборонами, відкриває шлях до будь-яких правопорушень та злочинів, у тому числі корисливих насильницьких. На необхідність уведення методологічних новацій у дослідженні злочинної поведінки, що, наприклад, може виражатись у запровадженні онтологічного (буттєвого) виміру внутріш-

нього світу особи злочинця у зв'язку з його поведінковими проявами, вказує В. І. Шаkun [554, с. 139].

З метою недопущення становлення смислодефектності своєчасно треба приділяти належну увагу етичному, естетичному, релігійному вихованню, засвоєнню моральних і духовних цінностей, розширенню кругозору, збагаченню внутрішнього світу, що сприятиме усвідомленню цілісного Я-образу, розумінню стратегічних життєвих цілей, розвитку здатності відчувати персональну відповідальність за вибір життєвого шляху, свої вчинки. Коли ми маємо справу з уже наявною смислодефектністю, її можна відкоригувати *методами смислотехніки, логотерапії, психосинтезу, психодрами та ін.*

Засновник методу смислотехніки (похідного від психотехніки) Д. О. Леонтьєв трактує його як психологічний прийом впливу на процеси смислової динаміки: смислоутворення, смислоусвідомлення і смислобудівництва. Трансформація смислових структур відбувається у контексті вольової регуляції [316, с. 350]. З метою реконструктування смислоутворення пропонується надати сенсу справі, факту чи події, які не були об'єктом уваги і прагнень особи, і в такий спосіб посилити мотивацію досягнення раніше непривабливої мети. У нашому випадку це може бути вмотивованість на післяшкільну освіту, здобуття престижної професії, пошук роботи як основного джерела легальних доходів, що не входило у сферу життєвих пріоритетів корисливих насильницьких злочинців. Закріпити позитивний ефект впливу на внутрішні переконання особи рекомендується шляхом уведення смислових диспозицій наслідування прикладу відомих і знаменитих людей, творчої візуалізації (уяви про нібито вже досягнутий успіх, що наближує його реальність), зміни структури альтернатив — подолання ілюзії безвиході та розширення кола можливостей [316, с. 363–365; 555, с. 137]. Зміна смислоусвідомлення досягається як прийомами самопереконання, так і скерованого впливу на свідомість, унаслідок чого відбувається розвиток критичного мислення, випрацьовується здатність прогнозувати перебіг подій, розширюється варіативність поведінки, що дозволяє уникати небажаних наслідків, формуються внутрішні стримуючі чинники: не йти на компроміс із сумлінням, не дозволяти собі переступати межу дозволеного. Сприяють розвитку внутрішнього неприйняття аморальності й криміналу релігійні переконання, котрі змінюють світоглядні уявлення і поведінкові настанови. Перегляд смислобудівництва пов'язується із створенням позитивних ідеалів, моделей правомірної поведінки, форму-

ванням нових життєвих принципів, утвердженням гуманістичних цінностей тощо.

Логотерапія (В. Франкл) полягає у сприянні пошуку людиною сенсу свого життя, осмисленні його значення, що узгоджується з вузловою проблемою логотерапії — відповідальністю за власний життєвий шлях та вчинки, свободою вибору життєвої стратегії. Логотерапія здійснюється прийомом парадоксальної інтенції, що дозволяє позбутися страху небуття, розкрити творчий потенціал, побачити життєву перспективу, будувати стратегічні плани на майбутнє [556, с. 45–50].

Поряд із зазначеними можуть застосовуватись й інші методи психотерапії: психосинтезу, психодрами тощо. *Психосинтез* (засновник Р. Ассаджіолі) спрямовується на встановлення причини психічної дисгармонії (неврозу) з метою усвідомлення свого істинного Я, гармонізації стосунків із зовнішнім світом та оточуючими людьми [556, с. 62]. Превентивна складова застосування даного психотерапевтичного методу полягає в ослабленні відчуження корисливого насильницького злочинця від суспільства, його цінностей та норм, що сприяє оптимізації адаптивних можливостей і налагодженню суспільно корисних зв'язків. *Метод психодрами* (засновник Я. Морено) базується на рольовій грі і передбачає моделювання життєво важливих проблемних ситуацій та безконфліктних способів їх розв'язання з метою засвоєння їх смислової установки. У ході психодрами створюються умови для переосмислення особистістю життєвих принципів, подолання неконструктивних поведінкових стереотипів, вироблення навичок позитивного світосприйняття [557, с. 260].

Таким чином, відкориговані та набуті в результаті психотерапевтичного впливу смислові структури закладуть підвалини формування внутрішнього антикримінального бар'єра (стримуючого чинника), що зменшить ризик становлення особи на шлях правопорушень і злочинних посягань. Для набуття ваги і підняття порога стримування антикримінального морально-психологічного бар'єра слід виправити деформації ціннісних орієнтацій і перейти до корекції вад емоційно-вольової та біопсихологічної сфер, відповідальних за зміст спрямованості особистості і мотивацію поведінки.

Ціннісні орієнтації нами розуміються як сукупність уявлень про цілі життєдіяльності (термінальні цінності) та засоби їх досягнення (інструментальні цінності). Встановлено, що група термінальних цінностей, які відповідають за життєву стратегію, у своєму наборі пріоритетів (сім'я, здоров'я, друзі, свобода, ділова активність) не надто

принципово відрізняються від уявлень законослухняної молоді, що говорить про взагалі-то правильну орієнтованість корисливих насильницьких злочинців щодо загальноприйнятих у молодіжному середовищі цінностей-цілей. Утім поглиблений аналіз виявив невідповідність між задекларованими ідеалами й особистими досягненнями. Проголошені стратегічні життєві цілі залишилися нереалізованими, що породжує озлобленість на оточуючих за власні невдачі соціалізації, неприйняття провини за нездійснення життєвих задумів, прагнення компенсувати погану соціальну адаптованість фізичною перевагою. Покращення соціальної адаптованості особистості за допомогою раніше запропонованого комплексу заходів загальносоціального, соціально-групового та індивідуального порядку зніме гостроту особистої кризи десоціалізованості, сприятиме оптимізації адаптаційних можливостей людини і налаштує більш відповідально ставитися до вибору життєвих пріоритетів, стійко долати перешкоди на шляху самореалізації. Позитивний ефект дасть застосування *методу рейфреймінгу*, що входить до такого наукового напрямку психотерапії, як нейролінгвістичне програмування (наука про дію слова на психіку людини). За допомогою слова людина програмує сама себе, або ж необхідне програмування здійснюється зовнішнім впливом. Базове положення нейролінгвістичного програмування — твердження, що кожна людина містить у собі приховані, невикористані психічні ресурси, а отже, завдання психотерапевта — забезпечити доступ особи до цих ресурсів, витягнути їх з підсвідомості, довести до рівня свідомості, а потім навчити ними користуватися [557, с. 73]. Досягається це за допомогою рейфреймінгу, що реорганізує внутрішні психічні процеси людини і змінює суб'єктивне сприйняття, особистий досвід і як результат — суб'єктивну модель світу. В остаточному підсумку відбувається перепрограмування суб'єктивного ставлення до проблеми, активізується пошук конструктивних шляхів її вирішення.

Серйозної корекції потребує група інструментальних цінностей-засобів, які відповідають за орієнтованість на поведінкові стандарти. За нашими даними, у корисливих насильницьких злочинців найвищі рангові позиції посідають тверда воля, самоконтроль, відповідальність, акуратність й освіченість. Із поєднанням саме цих рис поведінкової активності корисливі насильницькі злочинці в ідеалі пов'язують життєвий успіх, реалізацію задумів, завоювання життєвого простору. Як бачимо, розрахунок робиться на брутальну фізичну перевагу, зухвалість і безкомпромісність, упевненість взяти силою всі ті блага, які станов-

лять життєвий інтерес. Переорієнтація особи на інші засоби досягнення цілей життя і діяльності лежить як у площині зміни ставлення до загальноновизнаних засобів і правових форм цілереалізації, засвоєння стандартів правомірної поведінки, так і в площині виправлення домінантних рис характеру, психічних розладів, які відіграють вагому роль у визначенні інструментальної складової спрямованості особистості. Стосовно першого напрямку доцільно реалізувати комплекс раніше вказаних пропозицій і методик психокорегуючого впливу. Доповнити його можна методикою *імаготерапії* (від лат. *imago* — образ, засновник Є. Вольперт), призначенням якої є тренування здібностей до адекватного реагування на несприятливі ситуації, розвиток саморегуляції і керованості поведінкою, зміна стилю поведінки. Використовуючи такі техніки впливу на свідомість, як переконання, відвернення, роз'яснення, навіювання, імітаційну поведінку, емоційну підтримку, навчання конструктивним способам дії, закріплюється образ ненасильницької поведінки у різних життєвих ситуаціях [556, с. 104]. Другий напрямок передбачає усунення деформацій *емоційно-вольової сфери* особистості корисливого насильницького злочинця, профілактику і лікування *психічних і поведінкових розладів біопсихологічного походження*.

Деформації емоційно-вольової сфери досить різноманітні, однак ми зосередимося на виправленні домінантних рис характеру, які мають певне криміногенне навантаження у поєднанні з іншими психологічними особливостями. Загалом вади емоційно-вольової сфери корисливих насильницьких злочинців зводяться до емоційної неврівноваженості та низького самоконтролю, що пов'язані із агресивністю, схильністю до ризику, підозрілістю (у розумінні заздрості і ненависті), брутальною самовпевненістю і радикалізмом у виборі насильницьких засобів корисливого ціледосягнення. З метою своєчасного виявлення і недопущення розвитку зазначених негативних рис характеру до рівня домінантних пропонується використовувати соціально-педагогічні методи (до осіб відповідного віку), а також надання кримінологічно-консультативної і психотерапевтичної допомоги. У рамках проведення соціально-психологічної реабілітації з неповнолітніми групами ризику практикуються виховні заходи і психотерапевтичні заняття, на яких особлива увага приділяється розвитку позитивних рис особистості та її інтересів, корекції негативних звичок і проявів поведінки. Найбільш відомими та ефективними соціально-педагогічними методами впливу вважаються *перенавчання і реконструкція* (А. С. Макаренко). Метод перенавчання спирається на пере-

конання і закріплює його результати. Головна мета цього методу — усунути негативні звички та відхилення у поведінці, привчити особу до дисципліни і самодисципліни. Метод реконструкції спрямований на зміну характеру особистості, виправлення негативних рис, стимулювання позитивної поведінки, формування необхідних життєвих навичок [552, с. 156–157]. Своєчасне консультування повнолітніх осіб, які мають психологічні проблеми, негативні риси характеру і виявляють схильність до вчинення правопорушень та злочинів, дозволить зробити своєчасну діагностику, запобігти розвитку небажаних ускладнень та відхилень у психіці і поведінці. Арсенал методів психокорекції дефектів емоційно-вольової сфери доволі широкий. Це може бути психогігієна, психоаналіз, різноманітні тренінги, методи корекції агресії та агресивної поведінки тощо.

Психогігієна передбачає профілактичну охорону психічного здоров'я людини шляхом створення оптимальних умов для функціонування мозку і нормального розвитку психічних властивостей через усунення негативних впливів, психотравмуючих подразників, підвищення опірності психіки до дії несприятливих чинників оточуючого середовища [558, с. 133]

Психоаналіз (З. Фрейд) спрямовується на подолання внутрішнього конфлікту між свідомим і несвідомим, що з-поміж іншого може породжувати тривожність і невмотивовану агресію. Психоаналітична техніка дозволяє проникнути у глибини несвідомого, встановити психотравмуючі чинники, розуміти причини своїх негативних емоційних станів і знати оптимальні способи виходу з них, допомогти опанувати внутрішні страхи, потяги, тривогу, навчитися звільнитися від минулого через перенесення невротичних реакцій та агресії на неживі об'єкти розрядки напруги тощо [556, с. 53–62].

Тренінгові методики (засновник К. Левін) загалом спрямовані на особистісне зростання. Вони досить різноманітні. Найбільш вагоме превентивне значення для виправлення дефектів емоційно-вольової сфери корисливих насильницьких злочинців мають тренінги емоційної грамотності, що ставлять за мету навчити людину не тільки усвідомлювати свої емоції, а й керувати ними, розвивати емпатію. Емоційна грамотність за К. Штайнером охоплює таку систему умінь і навичок: 1) знання про власні почуття, уміння визначати їх силу; 2) розвинену емпатію, уміння розпізнавати почуття інших людей; 3) володіння своїми емоціями; 4) уміння відновлювати емоційні втрати; 5) поєднання усіх цих знань і умінь їх інтеграції [456, с. 464]. Як видається, форму-

вання здібностей до емпатії та вироблення навичок контролю над негативними емоціями позитивно вплине на підвищення порога агресивних реакцій, сприятиме подоланню негативізму і ворожості у ставленні до інших людей, що розширить можливості вибору ненасильницьких моделей поведінки, покращить соціальну адаптованість до вимог законності і правопорядку.

Методики корекції агресії й схильності до насильницької поведінки також досить різні. Історія кримінології знає клінічні методи корекції схильності до агресії і кримінального насильства засобами електрошоку, лоботомії, таламотомії, хірургічного втручання. На сьогодні висловлюються дві протилежні точки зору щодо можливості управління агресією та запобігання проявам насильницької поведінки. Науковці, які вважають агресивність уродженою властивістю особи (генетичні програми, домінуючі інстинкти, несвідомі потяги), скептично ставляться до корекції агресивних нахилів і проявів насильства, хоча й пропонують методики когнітивного та біхевіорального впливу, трансформації ворожої агресії у більш безпечні форми (наприклад, вербальну), спрямовування на менш вразливі цілі, медикаментозне лікування психічних розладів, що дають тимчасовий позитивний ефект [559, с. 431–434; 560, с. 140; 561, с. 128–129]. Прихильники пояснення етіології агресії як соціально набутої властивості людини визнають можливість управління агресивністю і запобігання насильницьким проявам. Серед превентивних методик, технік і прийомів рекомендуються моделювання, рольові ігри, встановлення зворотного зв'язку, перенесення навичок із навчальної ситуації на реальні життєві обставини, що передбачають вироблення навичок керування своїми почуттями й емоціями, безконфліктного спілкування, а також розвиток інтелекту і тренування волі. Особливе місце серед формування стримуючих чинників відводиться страху покарання та забезпеченню умов, за яких підсилюється його превентивна дія: а) відсутність сильного провокування; б) незначна вигода, що може бути отримана в результаті застосування насильства; в) суворість та усвідомлення справедливості можливого покарання; г) високий ступінь імовірності покарання [83, с. 296]. Добре зарекомендували себе методики, побудовані на врахуванні основ фізіологічного механізму про нездатність людини здійснювати дві несуміжні реакції одночасно. Рівень агресивності знизиться, якщо у людини паралельно культивувати почуття емпатії, гумору, доброзичливості, що несумісні з гнівом та агресивністю. До прогресивних належать методики, що базуються на техніках когнітивного регулювання емоційного

збудження у процесі спілкування через сублімацію гніву, вербалізацію агресії тощо [562, с. 193–194], а також прийоми навчання контролювати прояви агресії у групі, наслідуючи приклад урівноваженої поведінки і стриманих реакцій в умовах провокування, коли лідер не відповідає на грубість насильством [83, с. 303].

Медикаментозне корегування агресії і схильності до насильницьких дій практикується у комплексі із психотерапевтичною допомогою стосовно осіб, у яких діагностовано розлади психіки і поведінки. Йдеться про медичне введення в організм психотропних речовин (транквілізаторів, нейролептиків, антидепресантів та психостимуляторів) залежно від виду психічного та поведінкового розладу та клініки перебігу хвороби. Клінічна дія названих препаратів є різною: транквілізатори і нейролептики понижують емоційну збудливість, роздратованість, нормалізують діяльність гальмівних центрів психіки, підвищують керованість поведінкових реакцій, а антидепресанти і психостимулятори знімають втому і депресію, підвищують настрій і загальний психічний фон, стабілізують емоційний стан. На сьогодні активно розвивається патогенетична психофармакологічна терапія, в основу якої покладено фармакологічний вплив на біохімічні механізми регуляції психіки, що дозволяє досягти стану компенсації пацієнта. Найчастіше біологічні детермінанти агресивної поведінки називають зміни рівня серотоніну і дофаміну (нейромедіаторів) у головному мозку. Для нормалізації рівня і співвідношення нейромедіаторів вводяться препарати солей літію (які впливають на обмін серотоніну) та інші препарати (тріоридазин, галоперидол, рисперідон тощо). Названі препарати блокують діяльність рецепторів кори головного мозку, нормалізують гормональний фон і тим самим знижують агресивність [337, с. 413–415]. Отримані експериментальні дані стосовно можливості корегування людських емоцій за допомогою пептидів — білкових утворень із низькою молекулярною масою, що виникають у тканинах мозку і передаються у кров. Виокремлення пептидів із крові донора та введення їх в організм пацієнта забезпечить емоційно стійкий настрій та почуття доброзичливості до оточуючих [22, с. 116]. Існують й інші препарати заспокійливої дії для корекції агресивності, однак наявність серйозних побічних ефектів, а при тривалому застосуванні виникнення залежності обмежують превентивні можливості фармакології.

Кримінологічний підхід до корекції психічних розладів і пов'язаних із ними відхилень у поведінці заснований на комплексному вирішенні завдання превентивного впливу. Висловимо пропозиції щодо основних

напрямок організації і здійснення *психіатричних заходів запобігання психічним розладам і розладам поведінки*, пов'язаним із вживанням психоактивних речовин (синдром залежності), оскільки таке відхилення найчастіше (54–75 %) діагностується у корисливих насильницьких злочинців. Йдеться про приблизно рівне співвідношення захворювань на алкоголізм (52–53 %) і наркоманію/токсикоманію (47–48 %). На думку А. П. Закалюка, психіатричний напрям запобігання злочинним проявам, окрім загальної запобіжної мети щодо усунення (нейтралізації) причин і умов вчинення злочину, має ще й додаткову мету — запобігти подальшому розвитку та ускладненню психічного розладу особи, насамперед прояву пов'язаних із ним психофізіологічних та психічних якостей індивіда, що підвищують небезпеку як самої особи для оточення, так і вірогідність вчинення протиправних посягань з її боку [20, с. 641]. Будемо виходити з того, що психічні і поведінкові розлади — це наслідок зловживання і розвитку залежності від алкоголю, наркотиків та психотропних речовин. Отже, протидія психічним і поведінковим розладам включає як антиалкогольні, антинаркотичні заходи загальнозапобіжного характеру (набір яких наводився раніше), так і заходи кримінологічного-психіатричного спрямування, у структурі яких умовно можна виділити два взаємопов'язаних напрями: а) *заходи щодо забезпечення психічного здоров'я населення і надання психіатричної допомоги*; б) *заходи, спеціально призначені для запобігання злочинних проявів серед осіб, які мають психічні і поведінкові розлади* [20, с. 642]. Запобіжна діяльність у межах обох напрямів регламентована Законом України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 р. [563]. Перший напрям передбачає гарантоване державою забезпечення психіатричною допомогою та соціальний захист осіб, які страждають на психічні розлади, що включає: надання у комунальних та психіатричних закладах безоплатної діагностичної, консультативної, лікувальної та реабілітаційної допомоги в амбулаторних і стаціонарних умовах; захист прав і законних інтересів таких осіб; соціально-побутове влаштування інвалідів та осіб похилого віку, а також догляд за ними; сприяння у здобуванні безоплатної освіти та професійно-технічного навчання; встановлення обов'язкових квот робочих місць та організація працевлаштування осіб, які страждають на психічні розлади; направлення до реабілітаційно-лікувальних установ; забезпечення тимчасовим житлом та ін. Скорочення мережі психіатричних закладів, а разом з цим штату спеціалістів, наявного ліжкового фонду та хронічне недофінансування галузі істотно обмежують можливості реалізації

законодавчих гарантій щодо надання своєчасної психіатричної допомоги усім, хто її потребує. Зменшення ризику розвитку й ускладнення психічних та поведінкових розладів на ґрунті алкоголізму і наркоманії багато в чому залежить від своєчасності і повноти виявлення та надання кваліфікованої допомоги особам, які мають психічні аномалії, що не досягли форми тяжкого психічного захворювання. Зазвичай останні діагностуються під час психіатричних оглядів, законодавча процедура проведення яких недосконала, а самі огляди спрямовані на виявлення тяжких психічних розладів. На практиці виходить, доки в особи не буде діагностовано тяжке психічне захворювання, що з правових позицій фактично свідчить про її неосудність, вона не буде поставлена на психоневрологічний облік з подальшим лікуванням, превентивну доцільність якого важко збагнути. За такого підходу запобіганням виникнення та розвитку психічних аномалій на ґрунті зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами та психотропними речовинами, що містять ризик протиправної поведінки, у державі ніхто системно не займається. Удосконалення цієї роботи бачиться у покращенні міжвідомчої взаємодії серед закладів наркологічного і психіатричного профілів та створення стандартів надання комплексної нарколого-психіатричної допомоги особам, у яких діагностовано хронічний алкоголізм і наркоманію. Було б доцільно ввести норму про обов'язковість проходження психіатричного огляду особам, які перебувають на обліку в наркодиспансерах, а також тим, хто проходить відповідне лікування. Це дозволило б запобігти розвитку та ускладненню психічних і поведінкових розладів та виникненню на їх ґрунті схильності до вчинення корисливих насильницьких злочинів, як правило, з метою здобуття коштів для задоволення наростаючої потреби у вживанні психоактивних речовин.

Другий напрям передбачає діяльність, спрямовану на запобігання злочинних проявів серед осіб, які мають психічні і поведінкові розлади. На виконання Закону України «Про психіатричну допомогу» міністерствами охорони здоров'я та внутрішніх справ України видано спільний наказ № 346/877 від 19 грудня 2000 р., яким на органи внутрішніх справ покладається обов'язок своєчасно реагувати на факти агресивної поведінки та інформувати психіатричні заклади про неадекватну поведінку осіб, які страждають на психічні розлади, що становлять небезпеку для зазначених осіб чи оточуючих [20, с. 647]. Разом з тим кримінологи відзначають, що системна індивідуально-запобіжна робота щодо недопущення вчинення злочинів особами з психічними

та поведінковими розладами сьогодні не проводиться, у тому числі через низький рівень її організації, непродуктивну міжвідомчу співпрацю правоохоронних структур із медичними закладами, неналежне матеріально-технічне забезпечення та відсутність контролю за результативністю [20, с. 653]. За наявності медичних підстав і в передбаченому законом порядку з превентивними цілями важливо забезпечити вживання заходів щодо схиляння до добровільного поміщення осіб з психічними та поведінковими розладами до психоневрологічних закладів для соціального захисту або спеціального навчання, надання амбулаторної психіатричної допомоги на добровільних засадах чи примусово, госпіталізації до психіатричного закладу добровільно чи примусово, продовження примусового утримання в останніх, виконання рішення суду про примусове лікування. Водночас треба вживати й суто кримінологічних заходів індивідуально-запобіжного впливу задля зменшення ймовірності вчинення корисливих насильницьких злочинів з боку осіб, які мають психічні і поведінкові розлади. Лише такий комплексний кримінологічно-психіатричний підхід забезпечить успішність цієї діяльності.

Таким чином, реалізація запропонованого комплексу заходів корегуючого впливу на криміногенні елементи ціннісно-нормативної, емоційно-вольової, біопсихологічної сфер свідомості приведе до позитивних трансформацій спрямованості особистості і мотивації поведінки, що запобігатиме формуванню наміру та прийняття рішення про вчинення корисливого насильницького посягання.

5.6. Відвернення і припинення замислених, підготовлюваних і вчинюваних корисливих насильницьких злочинних посягань

Слід визнати, що на практиці запобіжний вплив далеко не завжди здійснюється на етапі передзлочинного становлення особи злочинця до формування його корисливої спрямованості насильницького прояву, втіленої у відповідну мотивацію й намір вчинити протиправне посягання. У кращому випадку до поля зору суб'єктів запобіжної діяльності потенційні злочинці потрапляють лише на стадії замислення вчинення злочину, планування чи підготовки нападу або навіть під час уже розпочатого корисливого насильницького посягання. Звідси досить

важливо розробити комплекс заходів щодо відвернення і припинення корисливих насильницьких злочинних посягань, серед яких пропонуємо три основних напрями запобіжної діяльності: 1) *превентивний вплив стосовно осіб, які замислюють вчинення корисливих насильницьких злочинів, займаються їх плануванням і підготовкою*; 2) *усунення сприятливих ситуаційних чинників реалізації злочинного наміру*; 3) *забезпечення особистої і майнової безпеки*; 4) *припинення розпочатого посягання чи злочинної діяльності*.

Здійснення превентивного впливу стосовно осіб, які замислюють вчинення корисливих насильницьких злочинів, займаються їх плануванням і підготовкою, передбачає декілька етапів: а) виявлення осіб, від яких високоюмовірно слід очікувати вчинення корисливих насильницьких злочинних посягань, та постановка їх на профілактичний облік; б) збирання, перевірка, фіксація, накопичення й аналіз інформації на предмет підтвердження намірів цих осіб вчинити злочинне посягання і забезпечення оперативного контролю за ними; в) проведення з підобліковим контингентом заходів, спрямованих на відмову від реалізації намірів, планування та підготовки вчинення корисливих насильницьких злочинів.

А. Виявлення осіб, від яких високоюмовірно слід очікувати вчинення корисливих насильницьких злочинних посягань, здійснюється цілеспрямовано і нецілеспрямовано. Цілеспрямованим пошуком осіб, спосіб життя, поведінка, оточення, зв'язки у кримінальних колах яких дозволяють передбачати становлення їх на шлях вчинення корисливих насильницьких посягань, займаються спеціальні суб'єкти запобігання в межах їх компетенції у ході повсякденної профілактичної, адміністративної, оперативно-розшукової, контрольно-наглядової, кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої діяльності, а також під час загальнодержавних спеціальних операцій. Враховуючи різноспрямованість корисливих насильницьких посягань, у виявленні осіб, схильних до їх вчинення, зобов'язані брати участь практично всі структурні підрозділи ОВС, а також спеціальні підрозділи СБУ (стосовно протидії організованим угрупованням) й оперативні служби установ виконання покарань (щодо запобігання рецидиву). На практиці системно ця робота не проводиться. Як зазначає О. М. Джужа, головною обставиною, що сприяє вчиненню злочинів особами, схильними до такого роду дій, є неповнота та неточність, а подекуди і відсутність оперативної інформації щодо їх протиправних намірів, неналагодженість міжвідомчого обміну нею, недостатність банку даних, незабез-

печення оперативного супроводу лідерів організованих злочинних угруповань та злочинних авторитетів після звільнення від відбування покарання. Як наслідок, на профілактичному обліку перебуває 3–4 % осіб, які йому підлягають [564, с. 288–290]. Нецілеспрямоване виявлення осіб зазначеної категорії здійснюється неспеціальними суб'єктами запобігання: органами місцевого самоуправління, соціальними службами, навчальними закладами, медичними установами, громадськими організаціями, окремими громадянами.

Згідно з Положенням про службу дільничних інспекторів міліції в системі МВС України на профілактичний облік ставляться такі категорії громадян: звільнені з місць позбавлення волі, які відбували покарання за умисний злочин і з яких судимість не знято і не погашено в установленому порядку; засуджені за вчинення злочинів, виконання вироку щодо яких не пов'язано із позбавленням волі; які визнані в установленому порядку хронічними алкоголіками або зловживають спиртними напоями і на ґрунті пияцтва систематично допускають порушення громадського порядку; які вчиняють насильство в сім'ї після винесення їм офіційного застереження про неприпустимість протиправної поведінки; які були визнані в установленому порядку наркоманами, токсикоманами або вживають наркотичні засоби чи психотропні речовини без призначення лікаря; психічно хворі, які є суспільно небезпечними і перебувають на спеціальному обліку в закладах охорони здоров'я; неповнолітні правопорушники, стосовно яких здійснюється профілактична робота підрозділами кримінальної міліції у справах дітей [565, с. 16]. Як бачимо, для взяття громадянина на профілактичний облік необхідні законні підстави, а сама особа повинна мати правовий чи інший офіційний статус, який вказує на те, що вона є носієм суспільної небезпеки (судимість, правопорушення, психічні і поведінкові розлади, залежність від психоактивних речовин). Однак коло потенційно небезпечних у корисливому насильницькому діяльнісному відношенні осіб значно ширше, ніж перелік громадян, які підлягають профілактичному обліку. Раніше відмічалася мізерна представленість підоблікового контингенту серед так званої групи ризику, яка потребує підвищеної уваги суб'єктів запобігання. Поліпшити роботу із виявлення й постановки на профілактичний облік можна шляхом визначення так званої групи ризику відносно вчинення корисливих насильницьких злочинних посягань, що додасть цілеспрямованості запобіжній діяльності. Одинадцятий конгрес ООН по запобіганню злочинності і кримінальному правосуддю (Бангкок, 18–25 квітня 2005 р.)

вживає термінологію «запобігання злочинності серед молоді, яка належить до групи ризику». До такої молоді рекомендовано відносити осіб, які живуть в умовах злиднів, втратили зв'язок із суспільством і базовими цінностями, зловживають і торгують психоактивними речовинами, перебувають у конфлікті із законом [566, с. 19].

Беручи за основу такий підхід, спробуємо конкретизувати набір ознак, за якими визначається група ризику та розпізнаються особи, які до неї належать. У кримінології пропонувалося багато варіантів розв'язання цього питання. Однак із незначними відмінностями всі вони зводилися до встановлення трьох блоків відомостей. Зокрема стосовно: а) особистості (умов її формування, характеризуючих ознак); б) її поведінки; в) найближчого оточення (мікросередовища) [498, с. 272; 209, с. 164]. Спираючись на результати нашого дослідження, доходимо висновку, що найвірогідніше вчинення корисливих насильницьких злочинів слід очікувати: від молодих людей віком 14–35 років, становлення особистості яких відбувалось у несприятливих умовах особистого розвитку (матеріальної скрути родини, сімейного неблагополуччя і насильства, алкогольної або наркотичної залежності одного чи декількох членів сім'ї, бездоглядності і соціально-педагогічної закладності, впливу з боку судимих батьків та родичів). Ці особи мають порівняно нижчий від своїх ровесників освітянський рівень, переважно не зайняті трудовою чи навчальною діяльністю, не мають постійних джерел доходу. У міжособових стосунках та при спілкуванні виявляють такі риси характеру, як радикалізм, домінантність, егоцентризм, практицизм, агресивність й емоційну неврівноваженість, схильність до ризику заради вигоди. За поведінковими характеристиками зовні вирізняються із натовпу ненормативним стилем спілкування, визивними манерами, бравадою життєвою безперспективністю та лихою вдачею, забіякуватістю й агресивною налаштованістю до оточуючих, вчиненням правопорушень, орієнтованістю на здобування коштів у незаконний спосіб для проведення дозвілля і розваг. Переважно ведуть анти-суспільний спосіб життя, зловживають спиртними напоями і наркотиками. Характер особистих зв'язків свідчить про несприятливе оточення, належність до криміногенних груп і наближеність до кримінальних кіл. У середньому кожен третій-четвертий має злочинний досвід і судимість. Першочергова спрямованість суб'єктів запобігання на пошук підоблікового контингенту серед окресленої групи ризику сприятиме найбільш повному охопленню і своєчасному виявленню намірів на вчинення корисливих насильницьких посягань.

Деякі особливості має діяльність із виявлення осіб, які під час відбування покарання у виді позбавлення волі виношують наміри рецидивної корисливої насильницької злочинної діяльності, підшукують серед засуджених потенційних співучасників, що підтверджено нашим дослідженням. Збиранням інформації, яка становить оперативний інтерес, так чи інакше займаються всі служби установ виконання покарань (УВП), хоча безпосередньо ця робота належить до компетенції відомчого оперативно-розшукового апарату. Для цього широко використовуються аналіз і оцінка даних про особу засудженого, його поведінку і найближче оточення, результати пенітенціарно-психологічних досліджень і прогнозів, оперативні відомості та ін. Втім ця прогностично значуща інформація переважно залишається доступною для внутрішньовідомчого службового користування і повною мірою використовується для запобігання вчиненню злочинів засудженими під час відбування покарання. Міжвідомчий інформаційний обмін з іншими суб'єктами запобігання здійснюється на неналежному рівні, не в останню чергу через безініціативність останніх та законодавчу неврегульованість цього питання [564, с. 288–289].

Б. Після виявлення окремих осіб та груп, стосовно яких є достатньо інформації, що вказує на замислення, планування, підготовку корисливих насильницьких посягань чи свідчить про ймовірно розпочату протиправну діяльність, виникають законні підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності — системи гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів, відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [567]. Інакше кажучи, починається клопітка робота із збирання, перевірки, фіксації, накопичення матеріалів процесуально-доказового значення, викриття всіх причетних до підготовки та здійснення протиправної діяльності, вживаються заходи щодо її недопущення і припинення. За результатами нашого дослідження, 60–79 % корисливих насильницьких посягань вчиняються у складі групи (за бандитизмом і замовними вбивствами цей показник дорівнює 100 %). При цьому у 66 % випадків зафіксовано одноразові групові посягання, що вказує на низьку інтенсивність прояву спрямованості особистості злочинця, її нестійкість, зумовлену низькодохідністю результатів. Водночас 34 % групових посягань мали характер злочинної діяльності: підвищено інтенсивної на організованій основі здійснення і надінтенсивної — на професійній основі здійснення, що забезпечують найвищі

злочинні доходи. Відповідно до цього диференціюються стійкість умислу, планування і підготовка злочинних посягань, чисельність групи, заходи конспірації. Формування злочинного наміру учасників нестійких злочинних груп нескладно передбачити за умовами і способом життя, колом зв'язків, проявами дозлочинної поведінки, витоками інформації про замислені ними злочини з елементарним плануванням і примітивною підготовкою. Натомість розпізнати злочинні наміри, дізнатися про планування і підготовку нападів осіб, які замислюють здійснення злочинної діяльності на організованій чи професійній основі з метою отримання стабільних високих доходів, — досить складно. Ця обставина має враховуватися при організації і проведенні інформаційно-аналітичної, оперативно-розшукової та запобіжної діяльності суб'єктів протидії корисливій насильницькій злочинності.

Відносно першої категорії потенційних корисливих насильницьких злочинців проводяться традиційні заходи щодо збирання, перевірки, фіксації, накопичення, опрацювання і використання оперативної інформації для забезпечення дієвості відвернення і припинення корисливих насильницьких злочинних посягань. Передусім ідеться про організацію спостереження за місцем проживання, навчання (роботи), проведення дозвілля, спрямованого на виявлення «незвичайних» змін у способі життя і поведінці підозрілих осіб, встановлення серед найближчого оточення осіб, які здійснюють негативний вплив, схиляють до протиправних дій з метою отримання відомостей, що підтверджують наміри вчинити корисливе насильницьке посягання. Спостереження можуть здійснювати як спеціальні, так і неспеціальні суб'єкти запобігання (серед останніх виокремлюються працівники соціальних служб, представники адміністрації за місцем навчання (роботи), родичі, сусіди, наближені до підозрюваних особи, позаштатні помічники міліції, члени громадських організацій з охорони громадського порядку та ін. [210, с. 151]. На особу, яка підозрюється у підготовці або вчиненні корисливого насильницького злочину, заводиться оперативно-розшукова справа, в якій документально відображаються хід і результати оперативно-розшукової діяльності (ОРД) щодо підтвердження чи непідтвердження причетності до такого роду дій. У оперативно-розшукових справах зосереджуються матеріали ОРД, зокрема: нові виявлені фактичні дані, що підтверджують або спростовують початкові підозри; механізми і причини вчинення злочинів та умови, що сприяють їх вчиненню; злочинні зв'язки особи, яка розробляється; коло осіб, яким відомо про факт злочину або підготовку його вчинення; об-

ставини вчинення злочину, прикмети злочинців; місцезнаходження майна, цінностей, коштів, здобутих злочинним шляхом; дані про злочинні плани і наміри організованих злочинних угруповань, їх структуру, склад і керівні ланки, корумповані зв'язки в органах державної влади і управління, способи втягнення у протиправну діяльність їх працівників, тактику і способи злочинної діяльності [568, с. 273–274]. У ході перевірки інформації щодо намірів підозрюваної особи використовуються спеціалізовані інформаційно-пошукові системи, картотеки оперативно-розшукового, профілактичного та довідкового призначення, робляться різноманітні запити з метою отримання матеріалів що характеризують підозрюваного, даних про причетність до протиправних дій у минулому та за нинішніх обставин, проводиться агентурна робота, у разі потреби здійснюється стеження із застосуванням спеціальних технічних засобів, встановлюється тимчасовий оперативний контроль, що сукупно забезпечують своєчасне реагування на замислені і підготовлювані злочини з метою недопущення їх вчинення.

Відносно осіб, які підозрюються у виношуванні намірів чи здійсненні злочинної діяльності корисливого насильницького спрямування на організованій чи професійній основі, якщо реалізації оперативно-розшукових заходів недостатньо, додатково вживають й інших, більш спеціалізованих заходів, передбачених Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [569]. На етапі організації злочинного угруповання (у тому числі банди), вчинення злочинів, спрямованих на підготовку основного виду злочинної діяльності (незаконне заволодіння зброєю, транспортними засобами, підrobка документів, придбання наркотичних засобів та ін.) чи в ході розпочатої корисливої насильницької злочинної діяльності практикується введення під легендою прикриття негласних співробітників спеціальних підрозділів МВС та СБУ України, а також позаштатних агентів. Проводиться оперативна робота щодо вербування членів орггруповання до співпраці з працівниками спецпідрозділів по боротьбі з організованою злочинністю. Зазначені особи виконують спеціальні завдання із викриття всіх причетних до злочинної діяльності осіб, збирання доказової бази, завчасного інформування про заплановані і підготовлювані більш тяжкі злочини посягання, завдяки чому органи кримінального переслідування контролюють орггруповання й вживають заходів з відвернення та припинення його протиправної діяльності. Для своєчасного забезпечення оперативною інформацією щодо намірів учасників орггруповань більш широко і планомірно

використовуються спеціальні технічні засоби: контроль, фіксація і документування розмов та інших дій, зняття інформації з каналів зв'язку; негласне проникнення до житла, контроль за поштово-телеграфною кореспонденцією, стеження із застосуванням фото- і відеозйомки, оптичних радіоприладів та інших технічних пристроїв відповідно до положень Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [567] та Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [569]. Використовуються й інші методи оперативно-розшукової роботи. Отримана інформація підлягає перевірці, фіксації, систематизації, накопиченню, інформаційно-аналітичній обробці і використанню при організації запобіжної роботи. Зокрема систематизована інформація використовується для поновлення бази даних інтегрованої інформаційно-пошукової системи (ІПС) МВС України та розроблених на її основі інших відомчих автоматизованих інформаційних систем (АІС) «Найманець», «Пізнання» тощо [22, с. 108] як підстава для постановки особи на профілактичний облік, встановлення за нею контролю та проведення комплексу заходів превентивного впливу, що відзначає В. В. Василевич [564, с. 348].

В. Проведення з підобліковим контингентом заходів, спрямованих на відмову від реалізації намірів, планування та підготовки вчинення корисливих насильницьких злочинів, передбачає застосування різних заходів: *допомоги, обмеження, заохочення.*

Заходи допомоги полягають у сприянні підобліковій особі подолати складні життєві обставини, позбутися шкідливих звичок і залежностей, вийти з-під негативного впливу оточення, змінити спосіб життя і форму поведінки, що призводять до становлення на шлях вчинення правопорушень і злочинів. Безпосереднє надання різного роду допомоги здійснюється неспеціалізованими суб'єктами запобігання у тісній співпраці з правоохоронними органами. Йдеться про надання соціальних послуг (перелік яких раніше наводився), забезпечення соціального захисту, створення чи поліпшення житлово-побутових умов, сприяння у здобутті освіти, професійній переорієнтації і перепідготовці, допомогу у працевлаштуванні й отриманні стабільних джерел легальних доходів, надання різнопрофільної медичної допомоги тощо. Взірцем комплексного державницького підходу у вирішенні питання надання соціальної допомоги з метою покращення пристосування підоблікового елемента до умов соціального середовища, захисту прав і законних інтересів та запобігання впливу на них криміногенних чинників може служити Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які

відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [428]. У ньому нормативно закріплюються умови і порядок надання соціальної підтримки і допомоги особам, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Комплекс заходів державної допомоги і підтримки зазначеним особам надається у формі соціального патронажу, що здійснюється місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, центрами соціальної адаптації, службами у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спостережними комісіями, органами соціального захисту населення, органами охорони здоров'я, органами внутрішніх справ, центрами зайнятості населення, кризовими центрами, службами психологічної допомоги тощо [428]. Перелік законодавчо передбачених заходів допомоги зазначеним особам доволі різноплановий. Він охоплює як основні заходи соціального захисту, що наводились вище, так і додаткові, пов'язані із забезпеченням тимчасового проживання одразу після звільнення у спеціальних гуртожитках або центрах соціальної адаптації, вирішення питання у відновленні документів, що засвідчують особу колишніх в'язнів, надання тимчасового притулку (для бездомних) у будинках нічного або тимчасового перебування, центрах реінтеграції, направлення осіб похилого віку, інвалідів, звільнених із місць позбавлення волі, які втратили суспільнокорисні зв'язки і потребують стороннього догляду та медичного обслуговування, до спеціалізованих будинків-інтернатів тощо. Зазначеними заходами допомога підобліковим особам не обмежується і, серед іншого, може включати й такі заходи, як: залучення до участі у громадському житті, сприяння в організації змістовного дозвілля, переконання добровільно пройти лікування від психічних і поведінкових розладів і курс постмедичної реабілітації, змінити коло спілкування, найближче побутове оточення, за необхідності місце проживання, вийти зі складу криміногенних груп тощо.

Заходи обмеження передбачають тимчасове обмеження прав і свобод підоблікової особи, а також громадян, які підозрюються у вчиненні правопорушень та злочинів, накладення на них додаткових обов'язків, контролювання дотримання встановлених заборон з метою відвернення наміру вчинити корисливий насильницький злочин, припинення його підготовки чи виконання. З цього приводу В. В. Голіна відмічає, що метою вживання заходів обмеження є застережливий вплив на особу [182, с. 188], який, на нашу думку, перешкоджає розвитку мотивації злочинної поведінки, плануванню посягання та його

підготовці. Стосовно особи, яка перебуває на профілактичному чи оперативному обліку, вживають таких заходів обмеження. Насамперед ідеться про застережливий вплив на свідомість особи загрози кримінальної відповідальності, її невідворотності. Думка, що існує серед правоохоронців і в наукових колах про недовіру до стримуючого впливу загрози (страху) покарання як на більшість законотрушних громадян, так і на осіб, схильних до протиправних дій, не зовсім відповідає дійсності. Проведене автором спільно з В. В. Голіною дослідження питання запобіжної ролі загрози (страху) кримінального покарання та його впливу на утримання громадян від вчинення злочинів, у тому числі корисливих насильницьких, спростовує існуючі стереотипи щодо цього. Дослідження проводилось у 2009–2010 рр. методом опитування законотрушних громадян (1993 респонденти) і злочинців, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, — 678 респондентів (серед яких чимало корисливих насильницьких злочинців). Серед низки питань, поставлених респондентам, було й визначення їх ставлення до стримуючої ролі загрози кримінального покарання. Переважна більшість (74 %) опитаних законотрушних громадян вважає, що кримінальне покарання утримує людей від вчинення злочинів [570, с. 22–23]. Схожої думки дотримуються і засуджені, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі. На питання: «Назвіть причину, з якої кримінальне покарання не утримало вас від вчинення злочину» — засуджені відповіли так: «не боявся кримінального покарання» — 9,1 %, «боявся покарання, але спідівався на безкарність» — 54,0 %, «зробив все, щоб уникнути покарання» — 22,8 %. Решта опитаних (14,3 %) намагалися виправдатися обмовками на зразок: «не усвідомлював ступінь відповідальності», «був у стані алкогольного сп'яніння», «через матеріальну скруту». Як бачимо, більшість злочинців прямо чи опосередковано, але визнають дію стримуючого чинника загрози покарання на мотивацію і рішення вчинити злочин, однак його вплив нейтралізується різного роду об'єктивними та суб'єктивними обставинами, серед яких, за нашими спостереженнями, першу позицію посідає поєднання алкогольного/наркотичного сп'яніння із психологічним тиском співучасників, що додають упевненості, створюють ілюзію пониження ризику викриття та невідворотності персонального покарання кожного учасника групи. Другу позицію посідає підготовка до злочину, забезпечення від кримінального переслідування, арешту та покарання. На третьому місці фігурує удавана відсутність страху перед кримінальним покаранням, хоча наш досвід спілкування із засуджени-

ми в колоніях підказує, що це далеко не завжди відповідає дійсності, бо проживати життя в ув'язненні не готові навіть рецидивісти. Браварда життєвою безперспективністю і байдужістю до власної долі, швидше за все, — захисна реакція на відчай про змарноване життя. На наш погляд, загроза кримінального покарання буде дівіше виконувати свою превентивну функцію й утримувати громадян від вчинення корисливих насильницьких посягань за таких умов (чи їх сукупності): а) незначна вигода замисленого злочину; б) неможливість утаємничення намірів і підготовки посягання; в) незначний вплив групи (із числа найближчого оточення); г) адекватний психічний стан при прийнятті рішення про напад; д) несприятливий розвиток передзлочинної ситуації, наявність непереборних перешкод; е) великий ризик викриття і кримінального покарання; ж) передбачувана загроза життю і здоров'ю нападників від очікуваного опору потенційних потерпілих.

Звідси першочерговим завданням суб'єктів запобіжної діяльності є створення хоча б деяких із перелічених умов, що забезпечується заходами відвернення і припинення замислюваних, підготовлюваних чи вчинюваних корисливих насильницьких посягань. Щодо цього позитивний результат дасть вживання заходів обмеження, передбачених Законом України «Про міліцію»: перевірка у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документів, що посвідчують їх особу, проведення особистого огляду, огляду речей, які знаходяться при них, транспортних засобів із вилученням предметів і речей, заборонених або обмежених у обороті, а також предметів і речей, що вказують на причетність до протиправних дій і можуть бути речовими доказами; огляд зброї та боєприпасів, що знаходяться у громадян, місць їх зберігання; анулювання дозволів на придбання, зберігання і носіння зброї та боєприпасів, виданих громадянам, які зловживають спиртними напоями, вживають наркотичні засоби, інші одурманюючі речовини, хворіють на психічні захворювання, і вилучення у них зброї та боєприпасів [571]. Враховуючи особливості способу життя й поведінки осіб, від яких слід очікувати корисливих насильницьких посягань (пристрасть до наркотиків і спиртних напоїв, звичка влаштовувати у громадських місцях хуліганські витівки і бійки, схильність носити при собі заборонені предмети (ножі, кастети, інші знаряддя, спеціально пристосовані для ураження живої сили, зброю різного призначення, у тому числі бойову)), ефективність перелічених заходів не викликає жодного сумніву. Позитивний ефект дадуть й інші заходи обмеження: виклик підоблікової особи до відповідного підрозділу міліції і винес-

сення офіційного застереження про неприпустимість протиправної поведінки; повідомлення органам влади і місцевого самоврядування, громадськості за місцем проживання про факти правопорушень з метою громадсько-виховного впливу; відібрання письмових пояснень із приводу вчинених правопорушень, ведення антисуспільного способу життя, відомостей про входження до складу криміногенних об'єднань, члени яких підозрюються у незаконних способах здобування коштів; контроль поведінки за місцем проживання і роботи (здійснюється службою дільничних інспекторів міліції, п. 10.2 Положення [565]); тимчасове обмеження або заборона доступу на окремі ділянки місцевості чи об'єкти з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, охорони життя і здоров'я людей; внесення відповідним органам або службовим особам подання про необхідність усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень [571] та ін. Серед інноваційних заходів обмеження слід вказати на запровадження зарубіжного досвіду щодо встановлення за рішенням суду на тілі підоблікової особи засобів електронного стеження (браслети, мікрочіпи тощо), які в режимі он-лайн передають на централізований пульти інформацію про місцезнаходження цієї особи та деякі інші дані, що забезпечує цілодобовий контроль за нею. Ці заходи мають застосовуватися не до всіх осіб, які ставляться на профілактичний, оперативний чи адміністративний облік, однак доцільність забезпечення цілодобового контролю, створення банку антропометричних даних стосовно членів організованих угруповань, професійних корисливих насильницьких злочинців очевидна. Позитивно себе зарекомендували місячники добровільної здачі зброї, боєприпасів і вибухових речовин, що сприяють роззброєнню населення. Підлягають виявленню та за наявності законних підстав припиненню діяльності закриті стрілецькі клуби, нелегальні центри підготовки охоронців, бійців приватних служб охорони, спортсменів для комерційних боїв без правил із обов'язковою перевіркою усіх цих осіб на причетність до занять протиправною діяльністю, входження до складу орггруповань.

Заходи обмеження стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, встановлені Законом України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», а саме: заборона виходу з будинку (квартири) у визначений час; заборона перебування у визначених місцях району (міста); заборона виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі населеного пункту; реєстрація в міліції від одного до чотирьох разів на місяць [572]. Із

запобіжними цілями антропометричні дані рецидивістів необхідно вносити до дактилоскопічної уніфікованої пошукової системи «Калина», інших довідково-інформаційних та оперативно-пошукових автоматизованих систем.

Заходи переконання полягають в обґрунтуванні недоцільності реалізації наміру про вчинення корисливих насильницьких злочинів, а також у спонуканні до добровільної відмови від доведення злочину до кінця. Вони спрямовуються на стимулювання вибору правомірного варіанта поведінки і відвернення суспільно небезпечних наслідків. Переконання здійснюється суб'єктами запобігання у ході зустрічей, бесід, контролювання поведінки підоблікової особи. Їх мета зводиться до зміни мотивації і попередньо прийнятого рішення взагалі реалізувати злочинний намір. Головне завдання — довести не вигідність як замисленого злочину, так і у цілому переконати у хибності шляху незаконного збагачення засобами кримінального насильства. Аргументування варто будувати на незрівнянності очікуваного доходу з високим ризиком довготривалого ув'язнення. Раціональне начало корисливої мотивації додає впевненості у можливості дієво впливати на свідомість і волю її носія, довести очевидну провальність замислу, натомість реальність загрози небажаних наслідків у вигляді невідворотного покарання. Мало хто наважиться після викриття намірів і спростування вигідності запланованого злочину реалізувати попереднє рішення вчинити злочин, принаймні його буде відкладено на невизначений час, що дасть додаткову можливість вжити інших заходів відвернення. Через переконання здійснюється схиляння підоблікових осіб до співпраці з органами кримінальної юстиції, інформування (у тому числі і за винагороду) про протиправні наміри представників кримінального середовища, розглядається питання про введення негласного агента під легендою прикриття до організованих злочинних груп.

Стимулювання добровільної відмови здійснюється шляхом обіцянки держави не притягувати особу до кримінальної відповідальності у разі остаточного припинення за своєю волею вчинення злочину на стадії готування або замаху [573, с. 108]. Заохочення припинити розпочату злочинну діяльність і відвернути заподіяння шкоди передбачено багатьма нормами кримінального законодавства, однак вони прямо не стосуються спеціального звільнення від кримінальної відповідальності за готування та замах на вчинення корисливих насильницьких злочинів, окрім загальних підстав (статтею 17, 31 КК України). Такий підхід обмежує можливості заохочення при-

пинення особою розпочатої злочинної діяльності у складі організованої групи, банди, навіть якщо вона виконує другорядні ролі і не бере безпосередньо участь у застосуванні насильства з корисливими цілями. Зважимо на те, що майже в кожній злочинній групі знайдуться люди, які у різний спосіб були втягнені у протиправну діяльність, мають нестійкі наміри щодо її продовження. Однак діючі норми кримінального законодавства нівелюють їх бажання звертатися до правоохоронних органів і допомагати у викритті злочинної групи та затриманні її членів. У кримінологічній літературі пропонується компромісний метод боротьби з бандитизмом шляхом уведення норми про спеціальне звільнення від кримінального покарання особи, яка добровільно повідомила правоохоронний орган про організацію банди, участь у такій банді або у вчинюваному нею нападі (нападах) та активно сприяла розкриттю цих злочинів [182, с. 186]. Автор поділяє таку позицію і вважає за доцільне передбачити подібну норму щодо незаконного заволодіння транспортним засобом із застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя та здоров'я потерпілого або з погрозою застосування такого насильства, за умови незаподіяння шкоди його життю та здоров'ю, повернення транспортного засобу власнику та відшкодування завданих збитків у повному обсязі. Даючи злочинцям надію на звільнення від покарання у разі незаподіяння фізичної шкоди потерпілому, законодавець врятує багато людських життів, збереже здоров'я співвітчизників, сприятиме підвищенню показників розкриття зазвичай зухвалих нападів на власників і користувачів транспортних засобів. Можна розцінювати як такі, що сприяють для добровільній відмові від корисливої насильницької злочинної діяльності на організованій чи професійній основі, роз'яснення підобліковим особам змісту таких кримінально-правових норм, як добровільна здача зброї, боєприпасів і вибухових пристроїв (ч. 3 ст. 263 КК), добровільне звернення до лікувального закладу і розпочате лікування від наркоманії (ч. 4 ст. 309 КК), добровільне повідомлення про створення злочинної організації та участь у ній (ч. 2 ст. 255 КК).

Усунення сприятливих ситуаційних чинників реалізації злочинного наміру передбачає комплекс заходів, що ускладнюють ціледосягнення і зумовлюють недоцільність виконання рішення про напад. Авторське дослідження засвідчило завчасність і прагматичність прийняття рішення злочинцями про корисливе насильницьке посягання, однак при цьому можливість його реалізації більшістю винних ста-

вється у залежність від певних умов, що знижують ризик небажаних наслідків і підвищують шанси отримання очікуваної вигоди. Передусім злочинці розраховують вчинити посягання в умовах неочевидності: за відсутності свідків та осіб, які можуть втрутитись у хід подій і завадити досягненню злочинного результату. Неабияке значення має успішне наближення до наміченої жертви, не викликаючи підозри у злих намірах, що дозволяє застати її зненацька, неготовою чинити опір. Ідеться про вистежування жертв у громадських місцях, вдале проникнення до житла чи іншого приміщення, безперешкодне потрапляння до транспортного засобу, що в разі підвищують шанси отримання очікуваної вигоди, додають упевненості у подоланні ймовірного опору. Поєднання ситуативних і віктимологічних чинників (додаткових можливостей) полегшують виконання задуму та сприяють досягненню злочинного результату. Виходячи з цього, заходи запобігання мають спрямовуватися на зменшення ситуативних можливостей для корисливих насильницьких посягань та забезпечення особистої і майнової безпеки громадян. Для кращого сприйняття матеріалу розглянемо ці заходи окремо.

Отже, що можна протиставити умовам неочевидності при вчиненні нападів на відкритій місцевості? По-перше, обмежити дію і по можливості усунути несприятливі ситуативні чинники для охорони громадського порядку. Органам місцевого самоврядування разом із територіальною громадою слід навести лад в інфраструктурі населеного пункту, особливо в його криміногенно неблагополучних зонах: забезпечити освітлення місць громадського користування і масового відпочинку, упорядкувати прибудинкові території, провести роботи з благоустрою занедбаних об'єктів інфраструктури, прибрати на шляху пересування громадян природні і штучні перешкоди, що обмежують видимість навколишньої місцевості, зменшують можливість на порятунок у разі небезпеки і дозволяють зловмисникам легко зникнути з місця події непоміченими. По-друге, слід активніше поширювати досвід оснащення громадських місць, а також традиційно криміногенних територій системами відеоспостереження за оперативною обстановкою. Вважаємо перспективним встановлення біля торговельних точок, під'їздів багатоповерхівок, у прохідних дворах, на зупинках і стоянках транспорту, на території домоволодінь та в інших місцях пристроїв автоматичного увімкнення світла, що реагують на рух людини. Це забезпечить енергоощадний режим цілодобового освітлювання найбільш вірогідних місць корисливих насильницьких посягань та створить

ефект викриття, що відстрашить нападників. Серед зарубіжних нау-хау можна запозичити технологію прихованого інформаційно-застережливого сигналу, який передається засобами музичних творів. Японські фахівці записали незвичайні компакт-диски інструментальних мелодій. Секрет цих компакт-дисків полягає в тому, що на музику на частоті 20 тис. герц (верхня межа, яку сприймає людський слух) накладені звуки поліцейських сирен і погроз про кримінальне покарання за вчинення злочину. Ці сигнали фіксуються у свідомості і підсвідомості та виконують мотиваційну роль утримання від злочинних посягань. Програвання таких мелодій у місцях високої ймовірності злочинних посягань приводило до різкого скорочення вчинених злочинів [574, с. 275].

Органам місцевого самоврядування на місцях слід подбати про централізовану доставку молоді транспортом вихідними днями до центрів дозвілля та розваг і в зворотному напрямку. На рівні муніципалітетів необхідно вирішити питання подовження часу руху громадського транспорту у вихідні і святкові дні, а також зобов'язати власників та керівників підприємств, установ, організацій забезпечити доставку по домівках працівників нічних змін. По-третє, важливе значення має продумана розстановка на території обслуговування опорних пунктів охорони громадського порядку, підвідділів міліції, охоронних постів, також визначення маршрутів патрульно-постових нарядів, громадських формувань з охорони громадського порядку, дорожньо-постових екіпажів. Ефект присутності правоохоронців у громадських місцях — запорука громадського спокою і стримуючий чинник для осіб, які замислили корисливе насильницьке посягання. По-четверте, патрулювання місць імовірних корисливих насильницьких посягань повинно поєднуватись із превентивними рейдами по місцях концентрації (точках збору) криміногенного елемента з метою виявлення і вилучення предметів, які можуть використовуватись як зброя, інші знаряддя вчинення корисливих насильницьких злочинів, що вказують на підготовку нападів. Такі особи повинні затримуватись до вирішення питання про притягнення їх до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Забезпечення особистої і майнової безпеки полягає в захисті життя, здоров'я, свободи, недоторканності, власності від загрози (небезпеки) корисливих насильницьких посягань. Джерело загрози таких посягань залишається невизначеним, тому заходи безпеки забезпечу-

ють захищеність об'єкта чи суб'єкта охорони, що зменшує або усуває його уразливість, загрозу зазнати нападу.

Заходи особистої і майнової безпеки від корисливих насильницьких посягань взаємопов'язані: поєднання надійного захисту майна з дотриманням правил особистої безпеки відвертають загрозу нападів і зменшують ризик опинитися жертвою цих злочинів. Розрізне дотримання норм особистої чи майнової безпеки не гарантує захисту від можливих корисливих насильницьких посягань. Як правильно, зазначив О. М. Джужа, заходи особистої й майнової безпеки належать до віктимологічної профілактики, головною метою якої є зниження ризику стати жертвою корисливого насильницького злочину [493, с. 106]. Нашим дослідженням встановлено дві основні тенденції щодо вибору корисливими насильницькими злочинцями претендентів на роль потерпілих. За умовною групою низькодоходних посягань потерпілі обираються шляхом візуальної оцінки жертви в умовах сприятливого розвитку ситуації (відсутність свідків, загрози викриття і затримання, чисельна перевага тощо). Дані посягання вчиняються ситуативно на відкритій місцевості. Натомість за умовною групою високодоходних посягань вибір жертв здійснюється на основі достовірної інформації про високий рівень доходів або шляхом припущень про матеріальні статки, судячи з характеру роботи, атрибутів розкоші (нерухомість, дорогі автомобілі, спосіб життя). Подібні злочини ретельно плануються і готуються, зазвичай пов'язуються із нападами на житло та інші приміщення, де власне і зберігаються грошові кошти, цінності, дорогартісне майно. Виходячи з цього пропонуємо рекомендації щодо захисту від корисливих насильницьких посягань на відкритій місцевості і захисту від нападів на житло та інші приміщення.

Перший напрям у міжнародній практиці запобігання злочинності належить до так званого ситуаційного запобігання злочинним проявам або забезпечення ситуативної безпеки громадян, тому його доцільно розглядати як доповнення заходів із усунення сприятливих ситуаційних чинників реалізації злочинного наміру. Знизити ризик опинитися у ролі жертви на відкритій місцевості можна шляхом дотримання громадянами таких правил безпечної поведінки.

Перешкоджання визначенню матеріальної привабливості жертви:

1) не привертати увагу своїм зовнішнім виглядом у громадських місцях (дорогий одяг, прикраси, носильні речі), за яким злочинці досить точно визначають суму кишенькових грошей, підраховують імовірну

вигоду; 2) не демонструвати свою платоспроможність у місцях дозвілля і розваг, не доводити себе до стану сп'яніння, не заводити випадкових знайомств, особливо з жінками легкої поведінки; 3) не носити при собі зайвої готівки (бажано перейти на карткову систему безготівкових розрахунків), виробів із дорогоцінних металів, престижних марок засобів стільникового зв'язку, іншого малогабаритного і високоліквідного майна, особливо у вечірньо-нічний час.

Завбачлива поведінка: 1) не наражатися на небезпеку, перебуваючи у темний час доби у найбільш криміногенних місцях. Слід продумати найбільш безпечний маршрут та спосіб повернення додому, викликати таксі, подбати про супровід у вечірньо-нічний час, бо, як показує практика, злочинці передусім нападають на самотніх перехожих у малолюдних і погано освітлюваних місцях; 2) оминати молодіжні компанії напідпитку, уникати конфліктних ситуацій із найбільш агресивними її членами, не робити зауважень і повчань; 3) носити при собі і вміти користатися дозволеними засобами індивідуального захисту, приладами освітлення, пристроями подачі звукових сигналів. Спонтані напади можна спалахом світла, шумовим ефектом, а от некваліфікований самозахист, як правило, проти групи нападників, скоріше зло, ніж благо. Захиститись прийомом рукопашного бою, електрошокерами, сльозогінним газом, зброєю травматичної чи газової дії та іншими пристроями самооборони зможе далеко не кожен, для цього потрібна спеціальна підготовка і відповідні навички.

Відвернення загрози заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю під час нападу: 1) не втрачати самовладання при зустрічі з потенційними нападниками, не виказувати паніки і страху. Слід пам'ятати: субкультурні норми криміногенних груп вимагають формального приводу для застосування насильства з корисливими цілями. Як правило, це усілякі словесні виверти з метою обвинувачення наміченої жертви у «неповазі», небажанні пригостити «нормальних пацанів», глузування із зовнішності, прохання дати «у борг грошей», скористатися мобільним телефоном, дозволити «поносити» престижні речі, «обмінятися» на менш престижні тощо. Краще не приставати на подібні діалоги і намагатися скоріше покинути підозрілих людей під будь-яким приводом; 2) висловлювання погроз застосувати насильство з корисливими цілями дає шанс жертвам уникнути тяжких наслідків. Для цього потрібно віддати майно і цінності нападникам без прирікань, погроз, намагань чинити активний, втім некваліфікований опір. Криками про допомогу, спробами чинити хаотичний опір можна при-

пинити посягання недосвідчених і лякливих корисливих насильницьких злочинців (переважно вуличних грабіжників, які зазвичай одноосібно застосовують насильство, в той час як інші учасники групи спостерігають за навколишньою обстановкою). На превеликий жаль, подібна тактика поведінки потерпілих при розбоях, насильницькому заволодінні транспортом, викраденні людини не спрацьовує. Крадій порятунок у таких випадках — це втеча й отримання прихистку у довколишніх безпечних місцях або захисту з боку сторонніх осіб. Однак далеко не завжди злочинці висловлюють погрози, частіше напад здійснюється зненацька й одразу супроводжується фізичним насильством. За таких обставин активний опір, крики про допомогу і погрози можуть лише спровокувати незаплановане спричинення більш тяжкої шкоди здоров'ю, явно не співрозмірної вартості вилученого майна. Нападники налаштовані на заволодіння майном і якнайшвидше зникнути з місця події, що необхідно дати їм зробити задля запобігання тяжких наслідків.

Заходи захисту від нападів на житло та інші приміщення можуть здійснюватися за такими напрямками. *Створення реєстру віктимогенних об'єктів* на підзвітній території (фінансові установи, торговельні організації, розважальні заклади) та проведення роз'яснювальної роботи із власниками та уповноваженими ними особами щодо необхідності усунення сприяючих умов для нападів. Сюди ж належать ведення обліку житла, де проживають особи похилого віку, інваліди та інші категорії громадян, які мають грошове утримання, приватну власність і наражаються на небезпеку стати жертвою корисливих насильницьких посягань, що особливо актуально у депресивних районах та сільській місцевості. *Охорона об'єктів, на яких зберігаються готівкові кошти.* Для забезпечення охорони зазначених об'єктів необхідне законодавче врегулювання питання щодо зобов'язання власників підприємств, установ, організацій, які мають великий щоденний обіг готівкових коштів, зберігають банківські метали, депозитні вклади, виконують банківські готівкові операції, проводять грошові виплати, вжити заходів технічного і фізичного захисту об'єкта. Йдеться про обладнання засобами відеоспостереження і сигналізації, укладання угод із Державною службою охорони МВС України, встановлення прихованих систем оповіщення про напад, укріплення місць імовірного проникнення злочинців (заміна дверей, замків, заграбовування вікон), виставлення додаткових постів охорони у вечірньо-нічний час, заміна сейфів на більш надійні, своє-

часна інкасація виручки тощо. Посилення вимагає пропускний режим, не завадить встановлення апаратури для сканування речей відвідувачів на предмет виявлення зброї і вибухівки. На шляху до сховищ грошових знаків доцільно встановити додаткові перешкоди (двері, замикаючі пристрої, решітки), а самі місця зберігання грошових знаків, банківські сховища, сейфи інкасаторських екіпажів доцільно обладнати хімічними пастками, які у разі несанкціонованого проникнення зіпсують зазначені предмети злочинного посягання і залишать сліди злочину. Особлива увага має приділятися суворому дотриманню матеріально відповідальними особами приписів службових інструкцій, а також правил безпеки обслуговуючим персоналом, бо від рівня їх професійності залежить як недопущення нападів на ці об'єкти, так і відвернення тяжких наслідків. *Посилення захисту житла* включають комплекс технічних і фізичних засобів охорони та завбачливих дій власників/користувачів житла. За нашими спостереженнями, напади на житло переважно вчиняються «за наведенням» посібників, за візуальною оцінкою ознак заможності житла і припущеннями про доходи господарів, при особистій упевненості у наявності значних матеріальних благ, за чутками про багатство мешканців домогосподарства. Власники майна зобов'язані самостійно подбати про його належне зберігання й охорону, і починати слід з недопущення витоку інформації про рівень доходів господарів житла, наявні цінності, грошові заощадження, що може зацікавити корисливих насильницьких злочинців. Службі дільничних інспекторів міліції під час поквартирних і подомових обходів території обслуговування слід проводити роз'яснювальну роботу серед населення щодо необхідності зберігання грошових заощаджень, цінностей у банківських установах, переходити на карткову систему безготівкових розрахунків, не вести тіньову підприємницьку діяльність, не контактувати із представниками кримінальних кіл, не давати великі суми готівки у борг близьким і знайомим, не користатися послугами найманих працівників із сумнівною репутацією. Втаємниченню від оточуючих підлягає інформація про отримані кредити, продане дороговартісне майно, прибутковість підприємницької діяльності, цінні папери, документи, що підтверджують право власності, інакше ця інформація знайде «свого адресата» серед осіб, які збирають подібні відомості і за винагороду повідомляють її нападниками. Міжнародні рекомендації щодо захисту майна від злочинних посягань пропонують маркування майна, заведення каталога цінностей. Технічний захист житла

здійснюється пристроями, аналогічними із захистом нежитлових приміщень. Додатково слід подбати про надійну і достатньо високу огорожу будинку, сторожову собаку, усунення слабких місць для вторгнення до житла, встановлення охоронної сигналізації. Заможним громадянам варто звернутися до державних і приватних охоронних структур за послугами з фізичного захисту. Співвласники житла будуть почуватися безпечніше, коли укладуть угоду про охорону із зазначеними структурами. Однак все це може не уберегти власників/користувачів житла від злочинних зазіхань при недотриманні правил перестороги. У більшості випадків нападники обманним шляхом, хитрощами, вистежуванням, підстеріганням і наступним фізичним впливом змушують потерпілих забезпечити доступ до помешкання, вказати місця зберігання грошових коштів і цінностей. Виявивши достатню пильність й обачливість, не впустивши нападників до житла, можна уникнути такої участі. Серйозну увагу слід приділяти організації колективної безпеки, сусідському нагляду, взаємовиручці, співпраці громадян із правоохоронними органами та громадськими формуваннями з охорони громадського порядку. Нині є чимало прикладів, коли мешканці населених пунктів організують загони самооборони, влаштовують нічні чергування і патрулювання території, подворові обходи самотніх людей, осіб похилого віку, тим самим забезпечують захист і охорону майна та його власників.

Доповнити перелічені заходи відвернення загрози корисливих насильницьких посягань можна взяттям під захист органами правопорядку осіб, життю, здоров'ю, житлу чи майну яких загрожує небезпека, у разі надходження від них заяви, звернення керівника відповідного державного органу або отримання оперативної чи іншої інформації з цього приводу. Сюди ж належать заходи із забезпечення особистої безпеки, безпеки житла і майна співробітникам спеціальних підрозділів у зв'язку з їх участю у боротьбі з організованою злочинністю. Громадянам, узятим під захист, згідно з чинним законодавством видаються зброя, спеціальні засоби індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку [569; 571].

Окрім викладеного заслуговує на увагу пропозиція деяких науковців щодо утворення міжвідомчих консультативних груп учених і практиків з метою надання методично-консультативної допомоги у справі запобігання окремим видам корисливих насильницьких злочинів [575, с. 55]. Серед перспективних напрямів роботи зазначених груп можна назвати: виступи у ЗМІ і на телебаченні у рубриці «як не стати жертвою

злочину», підготовка роз'яснювально-просвітницької друкованої продукції профілактичного змісту для населення (надання методично-консультативних порад щодо уникнення ризику стати жертвою нападу, навчання правильній поведінці під час злочинного посягання тощо), узагальнення причин та умов, що сприяють вчиненню корисливих насильницьких посягань та розробка на їх основі пропозицій щодо удосконалення запобіжної діяльності правоохоронних органів, вивчення і впровадження міжнародного досвіду протидії корисливим насильницьким злочинним посяганням та ін.

Заходи припинення розпочатого посягання чи злочинної діяльності полягають у недопущенні злочинного результату та зменшенні заподіяної шкоди. Дані заходи здійснюються трьома основними суб'єктами: а) органами кримінальної юстиції в межах спеціальної компетенції; б) особами, які зазнали нападу; в) громадянами, які надали допомогу потерпілим у відбитті злочинного посягання. Комплекс заходів припинення за функціональною спрямованістю поділяємо на два основних види: *заходи оперативного реагування і примусу, заходи самооборони*.

Заходи оперативного реагування і примусу передбачають негайне прибуття спеціально уповноважених суб'єктів на місце події і втручання у ситуацію нападу з метою захисту життя й здоров'я потерпілих, знешкодження і затримання злочинців. Оперативне реагування поділяється на сплановане та екстрене. Сплановане оперативне реагування здійснюється у ході розроблених спецоперацій по припиненню діяльності злочинних угруповань корисливого насильницького спрямування (груп за попередньою змовою, організованих груп, банд, злочинних організацій) та затриманню їх учасників, а також спланованих операцій по захопленню корисливих насильницьких злочинців під час замаху й розпочатого посягання. У цьому разі оперативні працівники знаходяться безпосередньо на місці події, завчасно усувають можливості для доведення замаху до кінця і втечі злочинця, контролюють розвиток ситуації посягання, втручаються у критичний момент і перешкоджають досягненню злочинного результату. Також зазначене реагування здійснюється під час комплексних перевірок, оперативного відпрацювання території в рамках загальнодержавних та регіональних оперативно-профілактичних операцій під різними кодовими назвами на предмет виявлення і затримання корисливих насильницьких злочинців, які перебувають у розшуку, викриття осіб,

причетних до протиправної діяльності злочинних угруповань, пошуку і вилучення предметів злочинної діяльності (зброї, боєприпасів, вибухових речовин, наркотиків, викраденого автотранспорту), встановлення місць протиправного утримання потерпілих тощо. Екстремне реагування здійснюється спеціальними суб'єктами запобігання в ході повсякденного несення служби та за викликом, що надходять до чергових частин органу внутрішніх справ або на телефонний номер «102». Під час повсякденного несення служби по охороні громадського порядку та захисту інтересів держави, суспільства і громадян від злочинних посягань структурні підрозділи міліції (патрульно-постові наряди, екіпажі дорожньо-патрульної служби, працівники карного розшуку, служба дільничних інспекторів міліції та ін.) безпосередньо виявляють ситуації корисливих насильницьких посягань та вживають заходів щодо їх припинення. На виклики про посягання терміново виїжджають мобільні групи оперативного реагування, своєчасне втручання яких відвертає заподіяння шкоди життю та здоров'ю потерпілих. Із метою припинення корисливих насильницьких злочинів та переслідування осіб, підозрюваних у їх вчиненні, спеціально уповноваженим суб'єктам запобігання дозволяється вживати таких заходів примусу. Входити безперешкодно у будь-який час доби на територію і до приміщень підприємств, установ, організацій, на земельні ділянки та до житлових приміщень, а у разі відсутності доступу застосовувати пристрої для відкриття приміщень. Застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби (наручники, гумові кийки, засоби зв'язування, сльозоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, пристрої для примусової зупинки транспорту) для захисту громадян і самозахисту від нападу, для відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди, транспортні засоби, звільнення осіб, які протиправно утримуються злочинцями, для затримання злочинців та здолення їх опору. Окрім цього, для припинення злочинних посягань і затримання злочинців здійснюється застосування вогнепальної зброї на підставах і в порядку, передбачених законодавством [571].

Заходи самооборони спрямовані на захист власними силами особистого життя, здоров'я, житла, майна та інших громадян, які зазнали нападу. У дозволених про необхідну оборону межах такий захист здійснюється шляхом заподіяння нападникам шкоди, необхідної і достатньої для припинення злочинного посягання. Для

відбиття нападу озброєного злочинця, групи осіб, відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення дозволяється застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів захисту, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає (ст. 36 КК України). Ефективність самооборони значною мірою залежить від громадянської взаємовиручки, готовності оточуючих допомогти тим, на кого вчинено корисливе насильницьке посягання. Іноді достатньо лише появи сторонніх осіб, подання звукових сигналів, попередження про виклик міліції, застосування зброї, для того щоб перешкодити доведенню нападниками злочинного наміру до кінця.

Дотримання викладених рекомендацій та вжиття запропонованих заходів дозволить відвернути загрозу корисливих насильницьких посягань, знизити ризик стати їх жертвою.

Висновки

Монографічне дослідження феномену і детермінації корисливої насильницької злочинності дозволяє дійти таких теоретичних і прикладних висновків.

1. Під корисливою насильницькою злочинністю слід розуміти антисоціальне явище відносно масового насильницького збагачення, що проявляється у вчиненні корисливих злочинів, поєднаних із застосуванням чи погрозою застосування насильства. Історико-кримінологічне дослідження генези корисливої насильницької злочинності продемонструвало повторюваність і відносну стійкість її типових проявів. За умов радикальних трансформацій суспільного виробництва матеріальних благ і зміни форм власності закономірно повторювалися піки масового відтворення корисливої насильницької злочинності, що свідчить про необхідні стійкі зв'язки із іншими негативними соціально-економічними та похідними від них соціально-психологічними явищами суспільного життя.

2. Аналіз стану корисливої насильницької злочинності дає підстави констатувати такі характерні риси: 1) стабільно негативна тенденція до зростання розмірів явища в державі та інтенсивності поширення на території східних і південних регіонів; 2) збереження значної питомої ваги у структурі усїєї злочинності (майже десята частина); 3) середні показники латентності (54 %); 4) цілковите переважання у структурі злочинів проти власності; 5) груповий характер злочинних проявів, серед яких приблизно $\frac{2}{3}$ складають разові низькодоходні посягання у громадських місцях і $\frac{1}{3}$ — повторні високодоходні посягання на організованій і професійній основі; 6) рецидив корисливих насильницьких злочинів у 2–3 рази вищий від середньостатистичного.

3. Корисливі насильницькі злочинці — це соціально невлаштована молодь віком 14–35 років, серед якої найвищою кримінальною активністю вирізняється 18–24-річна (35–51 %) і 25–29-річна (17–32 %)

вікові групи. Дещо нижчою є кримінальна активність 30–35-річних осіб (9–25 %). Усі вони працездатні, проте переважно не працюючи, без постійних джерел доходів. Їх становлення на шлях вчинення корисливих насильницьких злочинів відбувалося поступово, у міру десоціалізації та формування корисливої спрямованості насильницького прояву — домінантної морально-психологічної властивості, яка визначає насильницьку зорієнтованість особистості на досягнення корисливих цілей. В останній об'єктуються деформації ціннісно-нормативної сфери свідомості, негативні психологічні риси особистості та біопсихологічні особливості. Змістом корисливої спрямованості насильницького прояву є суспільно небезпечне ставлення до власності і недоторканності психофізичного статусу суб'єкта власності. Такому ставленню сприяли уроджені й набуті деформації свідомості і волі особи. Серед останніх найбільш вагоме мотиваційне і поведінкове значення мають: деформації правосвідомості, примітивний кругозір, егоцентричний світогляд, недостатнє усвідомлення життєвої перспективи, орієнтація на силову модель досягнення цілей життя й діяльності, біопсихологічна схильність до агресії. Дослідним шляхом встановлено відмінні психологічні риси корисливих насильницьких від корисливих ненасильницьких злочинців: прагматизм, низький самоконтроль, агресивність, жорсткість і радикалізм, сміливість і схильність до ризику. Таким чином, доведена гіпотеза про існування зв'язку між психологічними особливостями особи і видом злочинної поведінки. Спрямованість особистості визначає модель злочинної поведінки, в якій поєднується досягнення корисливих цілей насильницькими діями.

4. Відстоюється думка про соціально-психологічну природу детермінант корисливої насильницької злочинності. Криміногенні елементи суспільної свідомості і психології певної частини молоді, орієнтованої на збагачення насильницьким шляхом, формуються і діють під впливом недоліків і суперечностей у суспільно-політичній, соціально-економічній, соціокультурній, морально-психологічній, організаційно-управлінській, побутово-дозвільній та спортивно-оздоровчій сферах суспільного життя. Встановлено, що комплекс мікросередовищних чинників продукування корисливої насильницької злочинності та її проявів утворюють: сімейне неблагополуччя, матеріальна скрута, наркотична або алкогольна залежність, допущення різного роду правопорушень, негативний вплив позасімейного оточення та неформальних груп антисуспільного спрямування, що сприяли формуванню корисливої спрямованості особистості, її мотиваційному розгортанню та

готовності до насильницьких форм поведінкового втілення. При цьому віктимологічні та ситуаційні чинники виконували роль сприятливих умов для утвердження злочинного наміру і прийняття остаточного рішення про його реалізацію.

5. Запобігання корисливій насильницькій злочинності та систему заходів забезпечення цієї діяльності слід розглядати як складову державної політики протидії злочинності, суспільним призначенням якої є захист інтересів держави, суспільства і громадян від корисливих насильницьких посягань. Стратегічними напрямками реалізації державної політики у сфері запобігання корисливій насильницькій злочинності та її проявам є: 1) покращення адаптованості молоді до суспільних трансформацій ринкового типу; 2) запобігання втягненню у противоправну діяльність криміногенним мікросередовищем; 3) упередження формування та зміна корисливої спрямованості насильницького прояву; 4) відвернення і припинення замислених, підготовлюваних і вчинюваних корисливих насильницьких злочинних посягань.

Додатки

Додаток А

Таблиця 1

Стан корисливої насильницької злочинності в Україні за 2001–2009 рр.

Група злочинів	Р о к и								
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
№ варіанта	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Група А (вбивства), кількість злочинів	248	210	232	246	206	238	186	185	206
Усього осіб	526	336	299	317	290	328	258	231	277
Група Б (грабежі, розбої, вимагання) кількість злочинів	31004	28333	44083	47642	54910	49045	38677	32535	33262
Усього осіб	20324	20119	20144	21713	23316	24434	22891	20085	21229
Група В (бандитизм) кіль-ть злочинів	72	67	52	46	29	25	23	17	17
Усього осіб	305	314	301	156	114	59	93	82	64
Всього злочинів по всіх групах	31324	28610	44367	47934	55145	49308	38887	32737	33485
Приріст / зниження до 2001 р., %	—	-8,7	+41,6	+53,0	+76,0	+57,4	+24,1	+4,5 %	+6,9 %
Приріст / зниження до попереднього року, %	—	-8,7	+55,1	+8,0	+15,0	-10,6	-21,1	-15,8	+2,3
Частка у структурі всієї злочинності, %	6,2	6,3	8,0	9,2	11,3	11,7	9,7	8,5	7,7
Всього осіб по усіх групах злочинів	21155	20769	20744	22186	23720	24821	23242	20398	21570
Приріст / зниження до 2001 р., %	—	-1,8	-1,9	+4,9	+12,1	+17,3	+9,9	-3,5	+2,0
Приріст / зниження до попереднього року, %	—	-1,8	-0,1	+7,0	+6,9	+4,6	-6,4	-12,2	+5,7
Відношення виявлених осіб до кількості зареєстрованих злочинів, %	67,5	72,5	46,7	46,2	43,0	50,3	59,8	62,3	64,4
Частка серед усіх злочинців	7,4	7,7	8,0	8,5	10,0	11,6	10,8	9,8	10,2
Коефіцієнт злочинної інтенсивності на 10 тис. усього населення України	6,4	5,9	9,2	10,1	11,7	10,5	8,3	7,1	7,3
Коефіцієнт злочинної активності на 10 тис. насел. 14 до 65 років	6,0	6,0	6,0	6,5	7,0	7,4	7,0	6,2	6,6
Чисельність населення (в тис.) на 1 січня	48923,2	48457,1	48003,5	47622,4	47280,8	46929,5	46 646,0	46143,7	45939,8
Чисельність 14 до 65 років (у тис.) на 1 січня	*	*	34491,1	34171,0	33870,5	33589,6	33358,2	33109,8	32870,1

* Розраховано автором на підставі середньорічної кількості зниження осіб даної вікової групи (у зв'язі з невизначенням при розподілі населення за віковими групами у 2001–2002 рр. на статистичному рівні).

Таблиця 2

**Порівняння значень показників
темпів приросту корисливих насильницьких злочинів,
усіх злочинів і чисельності населення України у 2001–2009 рр.**

Показники	Роки									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	У середньому
Усього зареєстровано корисливих насильницьких злочинів, %	31324	28610	44367	47934	55145	49308	38887	32535	33262	40152
Темп зростання / зниження до попереднього року, %	—	91,3	155,1	108,0	115,0	89,4	78,9	83,7	102,2	100,75 +0,75
Загальна кількість усіх зареєстрованих злочинів в Україні	503676	450661	556351	520105	485725	420900	401293	384424	434678	461979
Темп зростання або зниження до попереднього року, %	—	89,5	123,4	93,5	93,4	86,6	95,3	95,8	113,1	98,4 – 1,6
Загальна чисельність населення України (в тис.) на 1 січня	48923,2	48457,1	48003,5	47622,4	47280,8	46929,5	46646,0	46143,7	45939,8	47327,3
Темп зростання або зниження до попереднього року, %	—	99,1	99,1	99,2	99,3	99,2	99,4	98,9	99,6	99,3 – 0,7

**Структура і динаміка корисливої насильницької злочинності
за окремими групами злочинів (2001–2009 рр.)**

Група злочинів	Р О К И									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	В середньому
Усього зареєстровано корисливих насильницьких злочинів	31324	28610	44367	47934	55145	49308	38887	32535	33262	40152
Частка у структурі всієї злочинності, %	6,2	6,3	8,0	9,2	11,3	11,7	9,7	8,5	7,6	8,7
І з н и х:										
Група А (вбивства)	248	210	232	246	206	238	186	185	206	217,4
Приріст/ зниження до 2001 р., %	–	–8,7	–6,5	–0,8	–16,9	–4,0	–25,0	–25,4	–16,9	–
Приріст/ зниження до попереднього року, %	–	–15,3	+10,5	+6,0	–16,3	+15,5	–21,8	–0,5	+11,4	–1,97
Частка від загальної кількості корисливих насильницьких злочинів, %	0,81	0,73	0,53	0,51	0,40	0,48	0,48	0,57	0,62	0,57
Група Б (грабежі, розбої, вимагання)	31004	28333	44083	47642	54910	49045	38677	32535	33262	39943,4
Приріст/ зниження до 2001 р., %	–	–8,6	+42,2	+53,7	+77,1	+58,2	+24,7	+4,9	+7,3	–
Приріст до попереднього року, %	–	–8,6	+55,6	+8,1	+15,3	–10,7	–21,1	–15,9	+2,2	+0,77
Частка від загальної кількості корисливих насильницьких злочинів, %	99,0	99,0	99,3	99,4	99,6	99,5	99,4	99,4	99,3	99,3
Група В (бандитизм)	72	67	52	46	29	25	23	17	17	38,7
Приріст/ зниження до 2001 р., %	–	–6,9	–27,8	36,1	59,7	–65,3	–68,1	–76,4	–76,4	–
Приріст/ зниження до попереднього року, %	–	–6,9	–22,4	–11,5	–40,0	–13,8	–8,0	–26,1	–	–10,07
Частка від загальної кількості корисливих насильницьких злочинів, %	0,23	0,23	0,12	0,14	0,05	0,05	0,06	0,05	0,05	0,11

Таблиця 2

**Структура та динаміка корисливої насильницької злочинності
за окремими видами злочинів (2001–2009 рр.)**

Вид злочину	Р О К И									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	В середньому
Вбивство з корисливих мотивів	236	197	217	230	190	221	170	171	195	203
Приріст /зниження до 2001 р., %	—	-16,5	-8,0	-2,5	-19,5	-6,3	-30,0	-27,5	-17,4	—
Приріст/ зниження до попереднього року, %	—	-16,5	+10,1	+6,0	-17,4	+16,3	-23,1	+0,6	+14,0	- 2,05
Частка від кількості усіх корисливих насильницьких злочинів, %	0,75	0,69	0,49	0,48	0,34	0,44	0,44	0,52	0,58	0,52
Вбивство, вчинене на замовлення	12	13	15	16	16	25	16	14	11	15,3
Приріст/ зниження до 2001 р., %	—	+8,3	+25,0	+33,3	+33,3	+108,3	+33,3	+16,7	-8,3	—
Приріст/ зниження до попереднього року, %	—	+8,3	+15,4	+6,6	—	+56,2	-36,0	-12,5	-21,4	- 0, 97
Частка, %	0,03	0,04	0,03	0,03	0,03	0,05	0,04	0,04	0,03	0,03
Грабiж	23251	21066	36484	40785	47050	41663	32268	26928	27598	33010
Приріст /зниження до 2001 р., %	—	-9,4	+56,9	+75,4	+202,3	+79,2	+38,8	+15,8	+18,7	—
Приріст/ зниження до попереднього року, %	—	-9,4	+73,2	+11,8	+15,4	-11,4	22,5	-16,5	+2,5	+ 1,92
Частка, %	74,2	73,6	82,2	85,1	85,3	84,5	82,3	82,3	82,4	81,3
Розбiй	5674	5191	5702	5538	6707	6465	5716	4984	5103	5675,5
Приріст/ зниження до 2001 р., %	—	-8,5	+0,5	-2,4	+18,2	+13,9	+0,7	-12,2	-10,1	—
Приріст/ зниження до попереднього року, %	—	-8,5	+9,8	-2,9	+21,1	-3,6	-11,6	-12,8	+2,4	- 1,17
Частка, %	18,1	18,1	12,8	11,5	12,2	13,1	14,7	15,2	15,2	14,5
Вимагання	2079	2076	1897	1319	1153	917	693	624	563	1258
Приріст/ зниження до 2001 р., %	—	-0,1	-8,7	-36,6	-44,5	-55,9	-66,7	-70,0	-72,9	—
Приріст/ зниження до попереднього року, %	—	-0,1	-8,6	-30,5	-12,6	-20,5	-24,4	-9,9	-9,8	- 11,72
Частка, %	6,6	7,3	4,3	2,8	2,1	1,9	1,8	1,9	1,7	3,4
Бандитизм	72	67	52	46	29	25	23	17	17	39
Приріст до 2001 р., %	—	-6,9	-27,8	-36,1	-59,7	-65,3	-68,0	-76,4	-76,4	—
Приріст до попереднього року, %	—	-6,9	-22,4	-11,5	-36,9	-13,8	-8,0	-26,1	—	- 10,07
Частка, %	0,23	0,23	0,11	0,09	0,05	0,05	0,06	0,05	0,05	0,10

Додаток В

Таблиця 1

Порівняння значень показників рівня та інтенсивності грабежів і розбоїв зареєстрованих у 2009 р., за регіонами України

Область	Сумарна кількість зареєстрованих грабежів і розбоїв		Коефіцієнт злочинної інтенсивності на 10 тис. населення		Чисельність населення (тис. осіб)	
	показники	порядкове місце	показники	порядкове місце	показники	порядкове місце
АРК Крим	1628	6	8,3	8	1965,0	8
Вінницька	579	19	3,51	23	1649,5	11
Волинська	515	21	5,0	18	1036,5	24
Дніпропетровська	3265	3	9,7	5	3353,5	2
Донецька	4762	1	10,6	4	4463,0	1
Житомирська	615	18	4,8	19	1285,0	16
Закарпатська	285	25	2,30	27	1244,9	17
Запорізька	1985	4	11,0	3	1810,4	9
Івано-Франківська	348	24	2,52	25	1380,5	13
Київська	935	13	5,43	16	1721,0	10
Кіровоградська	937	12	9,21	6	1017,0	25
Луганська	1936	5	8,4	7	2309,5	7
Львівська	1065	9	4,2	20	2548,9	5
Миколаївська	956	11	8,04	9	1188,9	18
Одеська	1460	8	6,1	15	2390,0	6
Полтавська	1022	10	6,8	10	1498,5	12
Рівненська	452	23	3,9	22	1151,7	20
Сумська	762	15	6,5	11	1171,0	19
Тернопільська	247	26	2,31	26	1088,3	23
Харківська	1461	7	5,3	17	2767,5	4
Херсонська	704	16	6,44	12	1092,8	22
Хмельницька	552	20	4,1	21	1333,1	14
Черкаська	825	14	6,40	13	1294,4	15
Чернігівська	697	17	6,3	14	1108,6	21
Чернівецька	231	27	2,55	24	904,2	26
м. Київ	3649	2	13,1	2	2785,3	3
м. Севастополь	503	22	13,2	1	380,5	27

Використана література

1. Энциклопедический словарь. Том XXXV. – Феномен – Финляндия [Текст] – СПб. : Тип. АО изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1902. – 960 с.
2. Современный словарь по общественным наукам [Текст] / под общ. ред. О. Г. Данильяна, Н. И. Панова. – М. : Эксмо, 2005. – 528 с. – (Образовательный стандарт XXI).
3. Криминология [Текст] : учебник / под ред. И. И. Карпеца, В. Н. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецовой и др. – М. : Юрид. лит., 1976. – 440 с.
4. Алауханов, Е. О. Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений [Текст] : Е. О. Алауханов ; под ред. Е. И. Каиржанова. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2005. – 282 с.
5. Антонян, Ю. М. Криминология [Текст] : избр. лекции / Ю. М. Антонян. – М. : Логос, 2004. – 448 с.
6. Владимиров, В. А. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность [Текст] / В. А. Владимиров, Ю. И. Ляпунов. – М. : Юрид. лит., 1986. – 224 с.
7. Елисеев, С. А. Вопросы теории и практики предупреждения корыстных преступлений [Текст] / С. А. Елисеев. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. – 110 с.
8. Кримінальне право України: Особлива частина [Текст] : підручник / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 544 с.
9. Литвинов, В. И. Корыстные посягательства на личную собственность и их предупреждение [Текст] / В. И. Литвинов. – Минск : Университетское, 1989. – 419 с.
10. Матышевский, П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления [Текст] / П. С. Матышевский. – Киев: Юринком Інтер, 1996. – 240 с.
11. Никифоров, Б. С. Уголовно-правовая охрана личной собственности в СССР [Текст] / Б. С. Никифоров. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1954. – 156 с.
12. Елисеев, С. А. Общеуголовные корыстные преступления: криминологическая характеристика, уголовная ответственность [Текст] : учеб. пособие / С. А. Елисеев, Л. М. Прозументов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1991. – 122 с.

13. Солодовников, С. А. Криминальная экономика и насильственные преступления против собственности граждан [Текст] : монография / С. А. Солодовников. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 319 с.
14. Гаухман, Л. Д. Насилие как средство совершения преступления [Текст] / Л. Д. Гаухман. – М. : Юрид. лит., 1974. – 166 с.
15. Кригер, Г. Л. Ответственность за корыстно-насильственные преступления [Текст] / Г. Л. Кригер // Насильственная преступность / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : Спарк, 1997. – С. 82–104.
16. Панов, Н. И. Квалификация насильственных преступлений [Текст] : учеб. пособие / Н. И. Панов. – Харьков : Юрид. ин-т, 1986. – 54 с.
17. Шарапов, Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве [Текст] / Р. Д. Шарапов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 298 с.
18. Абельцев, С. Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия [Текст] / С. Н. Абельцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 207 с.
19. Жалинский, А. Э. Насильственная преступность и уголовная политика [Текст] / А. Э. Жалинский // Сов. государство и право. – 1991. – № 3. – С. 101–112.
20. Закалюк, А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [Текст] : у 3 кн. – Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів [Текст] / А. П. Закалюк. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2007. – 712 с.
21. Курс кримінології: Особлива частина [Текст] : підручник : у 2 кн. – Кн. 2 / за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.
22. Литвак, О. М. Держава і злочинність [Текст] : монографія / О. М. Литвак – К. : Атіка, 2004. – 304 с.
23. Овчинский, С. С. Преступное насилие. Преступность в городах [Текст] / С. С. Овчинский. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 408 с.
24. Петин, И. А. Механизм преступного насилия [Текст] / И. А. Петин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 343 с.
25. Петров, В. В. Насильственно-корыстная преступность организованных групп: тенденции, причины и условия, меры противодействия [Текст] / В. В. Петров // Зб. наук. пр. Харк. центру вивч. орг. злочинності. – 2000. – Вип. 1. – С. 248–273.
26. Побегайло, Э. Ф. Борьба с тяжкими насильственными преступлениями и роль органов внутренних дел в ее осуществлении [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Э. Ф. Побегайло ; Акад. МВД СССР. – М., 1988. – 40 с.

27. Лунеев, В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции [Текст] / В. В. Лунеев. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 912 с.
28. Зелинский, А. Ф. Криминология [Текст] : учеб. пособие / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Рубикон, 2000. – 240 с.
29. Криминология [Текст] : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М. : Юрист, 2002. – 686 с.
30. Никифоров, В. Е. Проблемная ситуация и проблема: генезис, структура, функции [Текст] / В. Е. Никифоров. – Рига : Зинатне, 1988. – 185 с.
31. Аканов, Б. А. Основы научных исследований [Текст] / Б. А. Аканов, Н. А. Карамзин ; под ред. В. М. Мулдахметова. – Алма-Ата : Мектен, 1989. – 136 с.
32. Криминология [Текст] : учебник / под ред. В. К. Звирбуля, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М. : Юрид. лит., 1979. – 304 с.
33. Аванесов, Г. А. Криминология и социальная профилактика [Текст] : учебник / Г. А. Аванесов. – М. : Акад. МВД СССР, 1980. – 528 с.
34. Курс советской криминологии: Предупреждение преступности. – М. : Юрид. лит., 1986. – 352 с.
35. Кузнецова, Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации [Текст] / Н. Ф. Кузнецова ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : МГУ, 1984. – 208 с.
36. Криминология [Текст] : учебник / под ред. Б. В. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М. : Юрид. лит., 1988. – 384 с.
37. Лунеев, В. В. Криминологическая классификация преступлений [Текст] / В. В. Лунеев // Сов. государство и право. – 1980. – № 1. – С. 124–129.
38. Кудрявцев, В. Н. О криминологической классификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. В. Лунеев // Государство и право. – № 6. – 2005. – С. 54–66.
39. Суходольский, Г. В. Основы психологической теории деятельности [Текст] / Г. В. Суходольский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – 168 с.
40. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во Минпросвещения, 1946. – 704 с.
41. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
42. Кривоченко, Л. Н. Классификация преступлений [Текст] / Л. Н. Кривоченко. – Харьков : Вища шк., 1983 – 128 с.
43. Закалюк, А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [Текст] : у 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – 424 с.

44. Дремин, В. Н. О некоторых философских проблемах современной криминологии [Текст] / В. Н. Дремин // Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии: сб. науч. ст. / под ред. М. Ф. Орзиха, В. Н. Дремина. – Одесса : Феникс, 2007. – С. 53–67.
45. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст]. – Т. 2 : И-О. – М. : Рус. яз., 1981. – 779 с.
46. Головкин, Б. М. Системний підхід до поняття тяжкої корисливо-насиленої злочинності [Текст] / Б. М. Головкин // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х., 2007. – Вип. 14. – С. 29–48.
47. Чунаева, А. А. Категория цели в современной науке и ее методологическое значение (цель и деятельность) [Текст] / А. А. Чунаева. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. – 145 с.
48. Ропак, Н. И. Категория цели: проблемы исследования [Текст] / Н. И. Ропак. – М. : Мысль, 1980. – 125 с.
49. Котарбинский, Т. Трактат о хорошей работе [Текст] / Т. Котарбинский. – М. : Экономика, 1975. – 271 с.
50. Трубников, Н. Н. О категориях «цель», «средство», «результат» [Текст] / Н. Н. Трубников. – М. : Высш. шк., 1968. – 147 с.
51. Диалектический и исторический материализм [Текст] / под ред. А. Г. Мысливченко, А. П. Шептулина. – М. : Политиздат, 1988. – 446 с.
52. Тугаринов, В. П. Избранные философские труды [Текст] / В. П. Тугаринов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 344 с.
53. Бафия, Ежи. Проблемы криминологии. Диалектика криминогенной ситуации [Текст] / Ежи Бафия. – М. : Юрид. лит., 1983. – 149 с.
54. Трубников, Н. Н. Отношение цели, средства и результата человеческой деятельности [Текст] / Н. Н. Трубников // Вопр. философии. – 1964. – № 6. – С. 59–68.
55. Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности [Текст] / Э. Фромм. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – 672 с.
56. Тищенко, В. В. Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ [Текст] : монография / В. В. Тищенко. – Одесса : Юрид. лит., 2002. – 360 с.
57. Дремин, В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества [Текст] : монография / В. Н. Дремин. – Одесса : Юрид. лит., 2009. – 616 с.
58. Микешина, Л. А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования

[Текст] : учеб. пособие. – М. : Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – 464 с.

59. Головін, Б. М. Понятійна визначеність корисливої насильницької злочинності – теоретична складова підвищення ефективності запобіжного впливу [Текст] / Б. М. Головін / Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р. / ред. кол. : В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 266–269.
60. Панов, Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность [Текст] / Н. И. Панов. – Харьков : Вища шк., 1982. – 161 с.
61. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові [Текст] / В. Й. Бродавська, І. П. Патрик, В. Я. Яблонко. – К. : ВД «Професіонал», 2005. – 224 с.
62. Волков, Б. С. Мотив и квалификация преступлений [Текст] / Б. С. Волков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1968. – 165 с.
63. Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов – М. : Рус. яз., 1991. – 917 с.
64. Уголовное уложение 22 марта 1903 г. с мотивами, извлеченными из объяснительной записки ред. ком., представленного мин. юстиц. в гос. совет. и журн. особ. совещ. особ. присутствия департ. и общего собр. гос. совета [Текст]. – СПб. : Изд. Н. С. Таганцева, 1904. – 1122 с.
65. Пионтковский, А. А. Уголовное право. Особенная часть. Преступления против личности [Текст] / А. А. Пионтковский. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. – 135 с.
66. Сташис, В. В. Уголовно-правовая охрана личности (Научно-практ. коммент. действующего уголовного законодательства УССР) [Текст] / В. В. Сташис, М. И. Бажанов. – Харьков : Вища шк., 1976. – 219 с.
67. Борисов, В. И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации [Текст] / В. И. Борисов, В. Н. Куц. – Харьков : НПКФ «Консум», 1995. – 104 с.
68. Вопросы теории и практики предупреждения корыстных преступлений [Текст] : учебник. – М. : Юрид. лит., 1989. – 109 с.
69. Бородин, С. В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву [Текст] / С. В. Бородин. – М. : Юрист, 1994. – 216 с.
70. Котов, Д. П. Мотивы преступлений и их доказывание [Текст] / Д. П. Котов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – 151 с.

71. Харазишвили, Б. В. Вопросы мотива поведения преступника в советском праве [Текст] / Б. В. Харазишвили. – Тбилиси : Цодна, 1963. – 286 с.
72. Козаченко, И. Я. Корыстный мотив в структуре уголовной ответственности [Текст] : текст лекций / И. Я. Козаченко, О. С. Бурлева. – Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, 1988. – 59 с.
73. Зелинский, А. Ф. Корысть: опыт криминологического и психологического анализа [Текст] / А. Ф. Зелинский // Государство и право. – 1993. – № 3. – С. 67–72.
74. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 07.02.2003 р. № 2 // Постанова Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 222–235.
75. Цивільний кодекс України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
76. Цивільне право України [Текст] : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.
77. Про право власності на окремі види майна [Текст] : Постанова Верхов. Ради України від 17.06.1992 р. № 2471-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 35. – Ст. 517.
78. Кримінальний кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х. : Одіссей, 2006. – 1184 с.
79. Сафуанов, Ф. С. Психология криминальной агрессии [Текст] / Ф. С. Сафуанов. – М. : Смысл, 2003. – 300 с.
80. Антонян, Ю. М. Психология убийства [Текст] / Ю. М. Антонян. – М. : Юрист, 1997. – 304 с.
81. Кудрявцев, И. А. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка) [Текст] / И. А. Кудрявцев, Н. А. Ратинова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 192 с.
82. Бандура, А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений [Текст] / А. Бандура, Р. Волтерс. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
83. Бэрон, Р. Агрессия [Текст] / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 336 с.
84. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
85. Зуйков, Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Г. Г. Зуйков ; Высш. шк. МВД СССР. – М., 1970. – 31 с.

86. Криминалистика [Текст] : учебник / Т. В. Аверьянов, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская / под ред. Р. С. Белкина. – М. : Изд. группа «НОРМА-ИНФРА.М», 2007. – 944 с.
87. Коновалова, В. Е. Убийство: искусство расследования [Текст] : монография / В. О. Коновалова. – Харьков : Факт, 2001. – 311 с.
88. Журавель, В. А. Проблемы теорії та методології криміналістичного прогнозування [Текст] / В. А. Журавель. – Х. : Право, 1999. – 304 с.
89. Даньшин, И. Н. О правовом понятии насилия [Текст] / И. Н. Даньшин // Тяжкие насильственные преступления против личности: уголовно-правовые и криминологические проблемы предупреждения : сб. науч. тр. – Мн. : Акад. МВД РБ, 1992. – С. 5–10.
90. Самощенко, И. В. Понятие и признаки угрозы в уголовном праве [Текст] : монография / И. В. Самощенко. – Харьков : Изд-во СПД Вапнярчук Н. М., 2005. – 120 с.
91. Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 25.12.1992 р. № 12 // Постанова Пленуму Верхов. Суду України в кримінальних справах. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 222–235.
92. Панько, К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России [Текст] : монография / К. К. Панько. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2004. – 272 с.
93. Панайот, Гиндев. Философия и социальное познание [Текст] / П. Гиндев. – М. : Прогресс, 1977. – 367 с.
94. Лудченко, А. А. Основы научных исследований [Текст]: учеб. пособие / А. А. Лудченко, Я. А. Лудченко, Т. А. Примак. – Киев : Знання, 2001. – 113 с.
95. Методологические проблемы общественных наук [Текст]. – М. : Наука, 1979. – 472 с.
96. Пальчевский, Б. А. Научное исследование: объект, направление, метод [Текст] / Б. А. Пальчевский. – Львов : Вища шк., 1979. – 178 с.
97. Швырев, В. С. Методологический анализ науки: его сущность, основные типы и формы [Текст] / В. С. Швырев, Б. Г. Юдин. – М. : Знание, 1980. – 64 с.
98. Данильян, О. Г. Основы філософії [Текст] / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х. : Право, 2003. – 352 с.
99. Зеленецкий, В. С. Общая теория борьбы с преступностью: Концептуальные основы [Текст] / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Основа, 1994. – 321 с.

100. Шептулин, А. П. Диалектический метод познания (вопросы применения диалектики в качестве метода познания и революционного преобразования действительности) [Текст] / А. П. Шептулин. – М. : Знание, 1984. – 64 с.
101. Гегель, Г. В. Ф. Наука логики [Текст] : в 3 т. – Т. 2 / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1971. – 248 с.
102. Русин, В. В. Основы логики теоретической науки [Текст] / В. В. Русин. – Мн. : Юнипак, 2004. – 240 с.
103. Кирилюк, А. С. Категория «активность»: мировоззренческие и методологические функции [Текст] / А. С. Кирилюк. – Киев : Наук. думка, 1985. – 126 с.
104. Борщов, А. С. Принцип детерминизма и основные законы диалектики [Текст] : монография / А. С. Борщов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1990. – 149 с.
105. Даньшин, И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии [Текст] : монография / И. Н. Даньшин. – Харьков : Прапор, 2005. – 224 с.
106. Панов, М. Проблеми формування понятійого апарату юридичної науки: методологічні аспекти [Текст] / М. Панов // Вісн. Акад. прав. наук України. – № 2 (33) – 3 (34). – 2003. – С. 54–67.
107. Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании [Текст] / В. С. Швырев. – М. : Наука, 1978. – 383 с.
108. Швырев, В. С. Анализ научного познания: основные направления формы проблемы [Текст] / В. С. Швырев. – М. : Наука, 1988. – 176 с.
109. Копнин, П. В. Логические основы науки [Текст] / П. В. Копнин. – Киев : Наук. думка, 1968. – 282 с.
110. Козлов, В. А. Проблемы предмета и методологии общей теории права [Текст] / В. А. Козлов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 119 с.
111. Лукашевич, В. К. Философия и методология науки [Текст] / В. К. Лукашевич. – Мн. : Современ. шк., 2006. – 320 с.
112. Методика изучения территориальных различий преступности и их причин [Текст]. – М. : ВНИИ «Проблем укрепления законности и правопорядка», 1989. – 140 с.
113. Готлиб, А. С. Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы. Методология. Исследовательские практики [Текст] : учеб. пособие / А. С. Готлиб. – М. : Флинта : МПСИ, 2005. – 384 с.
114. Косоплечев, Н. П. Методы криминологического исследования [Текст] / Н. П. Косоплечев. – М. : ВНИИ по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1984. – 189 с.

115. Леонтьев, Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) [Текст] / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. – 16 с.
116. Энциклопедия психологических тестов. Личность, мотивация, потребности [Текст]. – М. : АСТ, 1997. – 300 с.
117. Райгородский, Д. Я. Психическая психодиагностика. Методики и тесты [Текст] : учеб. пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАМ, 2000. – 672 с.
118. Сорокин, П. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали [Текст] / П. Сорокин. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. – 448 с.
119. Дюркгейм, Э. Метод социологии [Текст] / Э. Дюркгейм. – Киев ; Харьков : Южно-Рус. книго-во, 1899. – 153 с.
120. Приселков, М. Д. Троицкая летопись: Реконструкция текста [Текст] / М. Д. Приселков. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 514 с.
121. Правда Русская [Текст] : учеб. пособие. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1940. – 112 с.
122. Российское законодательство X–XX веков [Текст] . – Т. 1 : Законодательство Древней Руси / под ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1984. – 432 с.
123. Викторский, С. Н. История смертной казни в России и современное ее состояние [Текст] / С. Н. Викторский. – М. : Тип. Императ. Моск. ун-та, 1912. – 387 с.
124. Антология сыска: от полиции к внешней разведке [Текст] [В 14 т.] / отв. ред. : Ю. И. Римаренко, В. И. Кушерец. – Т. 1. Уголовный сыск: документы и материалы XI – нач. XX ст.). – Киев : Знания Украины, 2006. – 612 с.
125. Судебники Иоанна III и Иоанна IV 1497 и 1550 гг. [Текст]: Текст указателем напечатан проф. М. Клочковым. – Харьков : Изд-е ист.-филол. ф-та Императ. Харьк. ун-та, Тип. и Литогр. М. Зильберг и Сыновья, 1915. – 51 с.
126. Максимейко, Н. Источники уголовных законов Литовского статута [Текст] : Н. Максимейко. – Киев : Тип. импер. ун-та, 1894. – 184 с.
127. Статут Великого князьевства Литовского 1566 г. [Текст]. – М. : Изд-во Императ. Моск. о-ва истории и древностей рос., 1566 г. – 240 с.
128. Российское законодательство X–XX веков [Текст] . – Т. 3 : Акты Земских соборов / под ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1985. – 512 с.

129. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 г. [Текст] – М. : Изд-во ист.-филол. ф-та императ. Моск. ун-та, 1907. – 193 с.
130. Права, по которым судится малороссийский народ [Текст] / под ред. А. О. Кистяковского. – Киев : Унив. тип., 1879. – 844 с.
131. Полное собрание Законов Российской Империи с 1649 года. – Т. 5 (1713–1719 гг.) [Текст] – СПб. : Тип. II Отделения Собств. Его Императ. Величества Канцелярии, 1830. – 779 с.
132. Фуко, М. Наглядати і карати: народження в'язниці [Текст] : пер. с фр. / М. Фуко. – К. : Основа, 1998. – 392 с.
133. Здравомыслов, А. Г. Проблема интереса в социологической теории [Текст] / А. Г. Здравомыслов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1964. – 73 с.
134. Маркс, К. Капитал. Критика политической экономии [Текст] – Т. 1: кн.1. Процесс производства капитала / К. Маркс. – М. : Политиздат, 1978. – 907 с.
135. Ферри, Э. Уголовная социология [Текст] / Э. Ферри. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 658 с.
136. Миненок, М. Г. Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы [Текст] / М. Г. Миненок, Д. М. Миненок. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 367 с.
137. Итоги русской уголовной статистики за 20 лет (1874–1894 гг.) [Текст]. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1899. – 407 с.
138. Герцензон, А. А. Московская общеуголовная преступность в период военного коммунизма [Текст] / А. Г. Герцензон // Научные работы кабинета по изучению личности преступника и преступности (№ 5). – М. : Изд-во Мосздравотдела. – С. 365–387.
139. Язвы Петербурга. Опыт историко-статистического исследования нравственности столичного населения [Текст]. – СПб. : Изд-во В. Михневича, 1886. – 542 с.
140. Гернет, М. Общественные причины преступности [Текст] / М. Гернет. – М. : Изд. С. Скимунта, 1906. – 208 с.
141. Рубаник, В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное. (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование) [Текст] / В. Е. Рубаник. – Харьков : Консум, 2004. – 520 с.
142. Даньшин, И. Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия [Текст] : учеб. пособие / И. Н. Даньшин. – Киев : УМК ВО, 1988. – 88 с.

143. Роберт, Конквест. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор [Текст] / К. Роберт. – Луцьк : ВМА «Терен», 2007. – 456 с.
144. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ-НКВД [Текст]. – К. : ВД «Стимос», 2007. – 604 с.
145. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений [Текст] / В. И. Ленин. – М. : Изд-во полит. лит., 1969. – Т. 35. – 599 с.
146. Гуров, А. И. Профессиональная преступность [Текст] / А. И. Гуров. – М. : Юрид. лит., 1990. – 304 с.
147. Гернет, М. Амнистия в ознаменование десятилетия Октябрьской революции в СССР [Текст] / М. Гернет. // Экспресс-информация: Серия «История статистики». – Вып. 1: Уголовная статистика 20-х годов. – М. : Госкомстат СССР, 1990. – С. 70–96.
148. Герцензон, А. А. Борьба с преступностью в РСФСР [Текст] : По материалам обследования НК РКИ СССР / А. А. Герцензон. – М. : НКЮ РСФСР, 1928. – 163 с.
149. Рогожин, А. Й. Правоохранительные органы УССР в первые годы советской власти (1917–1920 гг.) [Текст] / А. Й. Рогожин. – Харьков : Юрид. лит., 1981. – 44 с.
150. Родин, Д. Революционные трибуналы в 1920–1922 гг. (по данным НКЮ и Верховного Трибунала) [Текст] / Д. Родин // Экспресс-информация: Сер. «История статистики». – Вып. 1 : Уголовная статистика 20-х годов. – М. : Госкомстат СССР, 1990. – С. 11–59.
151. Міхеєва, О. К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929 рр.) [Текст] / О. К. Міхеєва. – Донецьк : Сх. вид. дім, 2004. – 248 с.
152. Михайленко, П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. – Т. 1. (1917–1925 гг.) [Текст] / П. П. Михайленко. – Киев : Высш. шк., 1966. – 831 с.
153. Криминология [Текст] : учебник / А. А. Герцензон, В. К. Звирбуль, Б. Л. Зотов и др. – М. : Юрид. лит., 1968. – 471 с.
154. Маймескулов, Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1920) [Текст] / Л. Н. Маймескулов и др. – Харьков : Основа, 1990. – 345 с.
155. Меньшагин, В. Д. Убийства [Текст] / В. Д. Меньшагин // Убийства и убийцы. – М. : Изд-во Мосздравотдела, 1928. – С. 33–86.
156. Кузнецова, Н. Ф. Сравнительное криминологическое исследование преступности в Москве в 1923 и 1968–1969 гг. [Текст] / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 195 с.

157. Раззаков, Ф. И. Бандиты времен социализма: Хроника российской преступности 1917-1991 гг. [Текст] / Ф. И. Раззаков. – М. : ЭКСМО, 1997. – 519 с.
158. Мацкевич, И. М. Портреты знаменитых преступников [Текст] / И. М. Мацкевич. – М. : ПолиграфОпт, 2005. – 415 с.
159. Рассекретить – опубликовать... : Очерки, статьи, воспоминания о чекистах Николаевщины [Текст] / сост. В. А. Левенец. – Одесса : Маяк, 1989. – 152 с.
160. Антонян, Ю. М. Личность преступника [Текст] / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 366 с.
161. Гедеонов, Н. Н. Грабители и бандиты [Текст] / Н. Н. Гедеонов // Преступный мир Москвы. – М. : Право и жизнь, 1924. – С. 3–40.
162. Укше, С. А. Убийцы [Текст] / С. А. Укше // Преступный мир Москвы. – М. : Право и жизнь, 1924. – С. 41–81.
163. Уголовный кодекс УССР [Текст] : в ред. 1927 г. – Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. – 322 с.
164. Исаев, М. М. Имущественные преступления [Текст] / М. М. Исаев. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. – 87 с.
165. Исаев, М. М. Законодательство по уголовному праву и процессу в период войны [Текст] / М. М. Исаев, Б. С. Утевский, М. М. Гродзинский. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1943. – 40 с.
166. Исаев, М. М. Материалы по особенной части уголовного права [Текст] / М. М. Исаев, Б. С. Утевский. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1943. – 88 с.
167. Из обзора НКВД УССР о борьбе с бандитизмом в западных областях Украины за январь-июнь 1941 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://war mech.narod.ru/smersh/249.html>. – Заголовок з екрана.
168. Корецкий, Д. А. Современный бандитизм: Криминологическая характеристика и меры предупреждения [Текст] / Д. А. Корецкий, Т. А. Пособина. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 241 с.
169. Земсков, В. Н. Гулаг (историко-социологический аспект) [Текст] / В. Н. Земсков // Социс. – 1991. – № 7. – С. 3–16.
170. Фріс, П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України [Текст] : монографія / П. Л. Фріс ; за заг. ред. М. В. Костецького. – К. : Атіка, 2005. – 124 с.
171. Преступность и правонарушения в СССР [Текст]. – М. : Юрид. лит., 1990. – 111 с.

172. Кулик, А. Г. Общая тенденция преступности в Украине в 1972–1993 гг. и прогноз на ближайшие годы [Текст] / А. Г. Кулик, В. И. Бобыр. – Преступность в Украине // Бюл. законодательства и юрид. практики Украины. – 1994. – № 2. – С. 5–37.
173. Герцензон, А. А. К вопросу о показательности выборочных криминологических исследований [Текст] / А. А. Герцензон // Вопр. криминалистики. – М., 1964. – № 11. – С. 51–74.
174. Побегайло, Э. Ф. Умышленные убийства и борьба с ними [Текст] / Э. Ф. Побегайло. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1965. – 204 с.
175. Яковлев, А. М. Борьба с рецидивной преступностью [Текст] / А. М. Яковлев. – М. : Наука, 1964. – 221 с.
176. Советская криминология : учебник [Текст] / под ред. А. А. Герцензона, И. И. Карпеца, В. Н. Кудрявцева. – М. : Юрид. лит., 1966. – 319 с.
177. Лортикян, Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики [Текст] / Э. Л. Лортикян. – Харьков : Консум, 2004. – 360 с.
178. Статистичний щорічник України за 1998 рік [Текст] / за ред. О. Г. Осауленка; Держкомстат України. – К. : Техніка, 1999. – 576 с.
179. Шакун, В. І. Суспільство і злочинність [Текст] / В. І. Шакун. – К. : Атіка, 2003. – 784 с.
180. Состояние преступности в Украинской ССР и результаты борьбы с ней в 1990 году (оценка оперативной обстановки) [Текст]. – Киев : МВД УССР, 1991. – 82 с.
181. Василевич, В. В. Боротьба з озброєними формами організованої злочинності корисливо-насильницького спрямування [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. В. Василевич ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1998. – 17 с.
182. Голіна, В. В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження [Текст] / В. В. Голіна. – Х. : Регіон-інформ, 2004. – 212 с.
183. Кулик, А. Г. Организованная преступность в Украине в 90-е годы: уголовно-правовая и криминологическая характеристика [Текст] / А. Г. Кулик // Правові проблеми боротьби зі злочинністю.– Кн. 2. – Х. : Сх.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2002. – С. 50–81.
184. Попович, В. М. Стан організаційно-правового забезпечення протидії відмиванню доходів злочинного походження в Україні: криминологічний

- аспект [Текст] / В. М. Попович // Правові проблеми боротьби зі злочинністю. – Кн. 2. – Х. : Сх.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2002. – С. 164–201.
185. Інформаційні довідки про стан злочинності на території України за 12 місяців 1996–1997 років [Текст]. – К. : МВС України, 1997–1998 рр.
 186. Организованные преступные группы в Украине: традиционное и типичное (социологический очерк) [Текст] : монографія / под общ. ред. А. Н. Ярмыша. – Харьков : Нац. ун-т внутр. дел, 2002. – 336 с.
 187. Інформаційні довідки про стан злочинності на території України за 12 місяців у 1991–1997 рр. [Текст]. – К. : МВС України, 1992–1998 рр.
 188. Кокотюха, А. А. Криминальная Украина [Текст] / А. А. Котюха, Г. В. Гребнев. – Харьков : Фолио, 2005. – 383 с.
 189. Кузин, С. Донецкая мафия. Антология [Текст] / С. Кузин. – Киев : Полиграфкнига, 2006. – 304 с.
 190. Архівна кримінальна справа Апеляційного суду Луганської області, 2003. – № 1–05/03.
 191. Шепітько, В. Ю. Особливості криміналістичної характеристики вбивств на замовлення [Текст] / В. Ю. Шепітько // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю : матеріали наук.-практ. конф., 19 листоп. 1997 р., м. Харків. – Х. : Право, 1998. – С. 25–31.
 192. Саїнчин, О. С. Особливості початкового етапу розкриття вбивств, виконаних на замовлення [Текст] : навч. посіб. / О. С. Саїнчин. – О. : Юрид. літ., 2002. – 160 с.
 193. Костенко, М. В. Вбивства на замовлення: криміналістична характеристика [Текст] : монографія / за ред. В. О. Коновалової – Х. : СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – 160 с.
 194. Петров, В. В. Преступления организованных групп и лица их совершающие, наиболее значимые криминологические признаки [Текст] / В. В. Петров // Правові проблеми боротьби зі злочинністю. – Х. : Сх.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2002. – С. 156–189.
 195. Архівна кримінальна справа Апеляційного суду Дніпропетровської області, 2005. – № 31–46/05.
 196. Методологическая функция категории «состояние» в анализе социальных явлений [Текст]. – Горький, 1976. – 79 с.
 197. Стручков, Н. А. Преступность как социальное явление [Текст] : лекции / Н. А. Стручков. – Л. : б.и., 1979. – 119 с.

198. Вицин, С. Е. Моделирование в криминологии [Текст] : учеб. пособие / С. Е. Вицин. – М. : Высш. шк. МВД СССР, 1973. – 103 с.
199. Кальман, О. Г. Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми [Текст] : монографія / О. Г. Кальман. – Х. : Гімназія, 2003. – 352 с.
200. Методологические функции философских категорий [Текст] : межвуз. науч. сб. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 149 с.
201. Долгова, А. И. Преступность, ее организованность и криминальное общество [Текст] / А. И. Долгова. – М. : Рос. криминол. ассоц., 2003. – 572 с.
202. Забрянский, Г. Й. Методика статистического изучения преступности [Текст] : учеб. пособие / Г. Й. Забрянский. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 1976. – 82 с.
203. Панкратов, В. В. Методология и методика криминологических исследований [Текст] / В. В. Панкратов. – М. : Юрид. лит., 1972. – 117 с.
204. Организация и методика оперативных криминологических исследований [Текст] / К. К. Горяинов и др. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. – 112 с.
205. Блувштейн, Ю. Д. Криминологическая статистика (статистические методы в анализе оперативной обстановки) [Текст] / Ю. Д. Блувштейн. – Мн. : Минск. высш. шк. МВД СССР, 1981. – 93 с.
206. Дюркгейм, Э. Самоубийство. Социологический этюд [Текст] / Э. Дюркгейм. – СПб. : Изд-е Карбаеникова Н. П., 1912. – 541 с.
207. Кондрашков, Н. Н. Количественные методы в криминологии [Текст] / Н. Н. Кондрашков. – М. : Юрид. лит., 1971. – 184 с.
208. Жалинский, А. Э. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация [Текст] / А. Э. Жалинский, М. В. Костицкий. – Львов : Выща шк., Изд-во при Львов. ун-те, 1980. – 212 с.
209. Закалюк, А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика [Текст] : у 3 кн. – Кн. 3 : Практична криминологія / А. П. Закалюк. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. – 320 с.
210. Наркозлочинність: криминологічна характеристика та запобігання [Текст] : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. А. П. Закалюка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 296 с.
211. Єдиний звіт про злочинність за 12 місяців у 2001–2009 рр. [Текст] – К. : ДІТ МВС України, 2002–2010 рр.
212. Населення України 2002 рік [Текст] : демографічний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення. – К. : Держкомстат України, 2003. – 317 с.

213. Населення України 2003 рік [Текст] : демографічний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення. – К. : Держкомстат України, 2004. – 364 с.
214. Населення України 2004 рік [Текст] : демографічний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення. – К. : Держкомстат України, 2005. – 408 с.
215. Населення України 2005 рік [Текст] : демографічний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення. – К. : Держкомстат України, 2006. – 400 с.
216. Населення України 2006 рік [Текст] : демографічний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення. – К. : Держкомстат України, 2007. – 565 с.
217. Населення України 2007 рік [Текст] : демографічний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення. – К. : Держкомстат України, 2008. – 570 с.
218. Населення України 2008 рік [Текст] : демографічний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення. – К. : Держкомстат України, 2009. – 449 с.
219. Розподіл постійного населення України за статтю та віком [Текст] : станом на 1 січня 2008 р. – К. : Держкомстат України, 2008. – 417 с.
220. Айрапетов, А. М. Таблицы исчисления среднегодовых темпов роста, прироста и снижения [Текст] / А. М. Айрапетов. – М. : Статистика, 1979. – 222 с.
221. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг [Текст] / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 578 с.
222. Тард, Г. Преступник и преступление [Текст] / Г. Тард. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1906. – 323 с.
223. Кетле, А. Социальная физика или опыт исследования о развитии человеческих способностей [Текст] / А. Кетле. – Т. 1. – Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1911. – 336 с.
224. Пояснювальна записка щодо статистичних даних, що характеризують криміногенну обстановку в державі за 2002–2006 роки [Текст]. – К. : МВС України, 2007. – 14 с.
225. Головкін, Б. М. Особливості просторового поширення корисливої насильницької злочинності в Україні [Текст] / Б. М. Головкін // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2009. – № 20. – С. 183–193.

226. Про стимулювання розвитку регіонів [Текст] : Закон України від 8 верес. 2005 р. № 2850-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.
227. Регіони України [Текст]: стат. зб. у 2 ч. – Ч. 1. – К. : Держкомстат України, 2009. – 369 с.
228. Про затвердження Переліку установ кримінально-виконавчої системи, які виконують покарання у виді арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі [Текст] : наказ Держ. департаменту України з питань виконання покарань № 251 від 12.12.2003 р.
229. Туляков, В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) [Текст] : монографія / В. А. Туляков. – О. : Юрид. лит., 2000. – 336 с.
230. Матвієнко, П. Узагальнююча оцінка розвитку регіонів [Текст] / П. Матвієнко // Економіка України. – 2007. – № 5. – С. 26–35.
231. Регіони України [Текст] : статист. зб. : у 2 ч. – Ч. 2. – К. : Деркомстат України, 2009. – 759 с.
232. Данилишин, Б. М. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика [Текст] / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, М. І. Фашевський. – Черкаси : ЧДГУ, 2006. – 315 с.
233. Статистичний бюлетень за 2008 р. [Текст]. – К. : Деркомстат України, 2009. – 146 с.
234. Дидоренко, Э. А. Популяция населения региона как объект криминологического исследования [Текст] / Э. А. Дидоренко, Б. Г. Розовский, М. И. Четверкин, А. А. Горщак. – Луганск : ЛИВД МВД Украины, 1995. – 21 с.
235. Салій, І. М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти [Текст] / І. М. Салій. – К. : Наук. думка, 2005. – 301 с.
236. Шакун, В. І. Урбанізація і злочинність [Текст]: монографія / В. І. Шакун. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1996. – 256 с.
237. Голина, В. В. Преступность: природа, сущность, проявление // Криминологія в Україні та протидія злочинності [Текст] : зб. наук. ст. / В. В. Голина ; за ред. М. П. Орзіха, В. М. Дрьоміна. – Б-ка журн. «Юрид. вісн.». – О. : Фенікс, 2008. – С. 33–39.
238. Криминологія: Загальна та Особлива частини [Текст] : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Право, 2009. – 288 с.

239. Словник іншомовних слів [Текст] / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
240. Оболенцев, В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження [Текст] / В. Ф. Оболенцев. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. – 128 с.
241. Холыст, Б. Криминология: основные проблемы [Текст] / Б. Холыст ; под ред. Н. А. Стручкова. – М. : Юрид. лит., 1980. – 263 с.
242. Конев, А. А. Основные криминологические характеристики латентной преступности [Текст] : учеб. пособие / А. А. Конев. – Омск : Высш. шк. МВД СССР, 1980. – 45 с.
243. Бышевский, Ю. В. Латентная преступность и правосознание [Текст] : учеб. пособие / Ю. В. Бышевский, А. А. Конев. – Омск : Высш. шк. МВД СССР, 1986. – 76 с.
244. Шестаков, Д. А. Криминология. Преступность как свойство общества [Текст]: учебник / Д. А. Шестаков. – СПб. : Изд-во С-Петербур. гос. ун-та, 2001. – 264 с.
245. Хохряков, Г. Ф. Криминология [Текст]: учебник / Г. Ф. Хохряков ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрист, 1999. – 511 с.
246. Рущенко, І. П. Соціологія злочинності [Текст] : монографія / І. П. Рущенко. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2001. – 370 с.
247. Колодяжний, М. Вимагання, поєднане з насильством: деякі питання латентності [Текст] / М. Колодяжний // Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали VI міжвуз. наук. студ. конф. з криминології (м. Харків, 27 листопада 2007 р.). – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – С. 41–43.
248. Горяинов, К. К. Латентная преступность в России: опыт теоретического и прикладного исследования [Текст] / К. К. Горяинов, А. П. Исиченко, Л. В. Кондратюк. – М. : ВНИИ МВД РФ, 1994. – 149 с.
249. Зеленецкий, В. С. Возбуждение уголовного дела [Текст] / В. С. Зеленецкий. – Харьков : КримАрт, 1998. – 340 с.
250. Карпец, И. И. Преступность: иллюзии и реальность [Текст] / И. И. Карпец. – М. : Рос. право, 1992. – 432 с.
251. Скоморохов, Р. В. Уголовная статистика: обеспечение достоверности [Текст] / Р. В. Скоморохов. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 96 с.
252. Філософський енциклопедичний словник [Текст]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

253. Методика анализа преступности [Текст] : метод. пособие / А. И. Долгова, С. В. Тюрин, В. А. Серебрякова и др. – М.: ВИПП, 1986. – 118 с.
254. Кондратюк, Л. В. Система криминологических показателей и методы их вычисления [Текст] / Л. В. Кондратюк. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1978. – 120 с.
255. Паніотто, В. І. Статистичний аналіз соціальних даних [Текст] / В. І. Паніотто, В. С. Максимейко, Н. М. Харченко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 270 с.
256. Карнап, Р. Философские основания физики. Введение в философию науки [Текст] / Р. Карнап : пер. с англ., предисл. и коммент. Г. И. Рузавина. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.
257. Ярмыш, Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) [Текст] : монография / Н. Н. Ярмыш. – Харьков : Право, 2003. – 512 с.
258. Бажанов, М. И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины [Текст] / М. И. Бажанов. – Харьков : Право, 2000. – 128 с.
259. Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 496 с.
260. Коновалова, В. О. Ефективність реалізації алгоритмів у методиці розслідування злочинів [Текст] / В. О. Коновалова // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р.; редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х.: Право, 2008. – С. 170–172.
261. Немировский, Э. Я. Советское уголовное право [Текст] / Э. Я. Немировский. – Одесса : Гостипография, 1926. – 363 с.
262. Корецкий, Д. А. Криминальная армология: учение о правовом режиме оружия [Текст] / Д. А. Корецкий. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. – 547 с.
263. Криминологія: Загальна та особлива частини [Текст] : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодєд; за заг. ред. І. М. Даньшина. – Х.: Право, 2003. – 352 с.
264. Коновалова, В. О. Юридична психологія [Текст] : підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Х.: Право, 2008. – 240 с.
265. Голіна, В. В. Судимість [Текст] : монографія / В. В. Голіна. – Х.: Харків юрид., 2006. – 384 с.

266. Батиргареева, В. С. Кримінологічна характеристика стану рецидивної злочинності в Україні (рівень, структура, динаміка) [Текст] / В. С. Батиргареева // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. ІВПЗ НАПрН України ; гол. ред. Ю. В. Баулін. – Х. : Кросроуд, 2006. – Вип. 12. – С. 42–61.
267. Трайнин, А. Н. Учение о соучастии [Текст] / А. Н. Трайнин. – М. : НКЮ СССР, 1941. – 160 с.
268. Тельнов, П. Ф. Ответственность за соучастие в преступлении [Текст] / П. Ф. Тельнов. – М. : Юрид. лит., 1974. – 208 с.
269. Бурчак, Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы [Текст] / Ф. Г. Бурчак. – Киев : Вища шк., 1986. – 207 с.
270. Головкін, Б. М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері [Текст] / Б. М. Головкін. – Х. : Нове слово, 2004. – 252 с.
271. Дубовик, О. Л. Проблема принятия решения о совершении преступления в криминологической науке [Текст] / О. Л. Дубовик // Вопр. борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1975. – Вып. 23. – С. 25–46.
272. Козелецкий, Ю. Психологическая теория решений [Текст] / Ю. Козелецкий. – М. : Прогресс, 1979. – 503 с.
273. Головаха, Е. И. Структура групповой деятельности: социально-психологический анализ [Текст] / Е. И. Головаха. – Киев : Наук. думка, 1979. – 138 с.
274. Корнилова, Т. В. Психология риска и принятия решений [Текст] : учеб. пособие / Т. В. Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
275. Механизм преступного поведения [Текст] / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1981. – 248 с.
276. Цалиев, А. М. Корыстно-насильственные преступления и их причины в республиках Северного Кавказа [Текст] / А. М. Цалиев ; отв. ред. В. В. Орехов. – Ростов-н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1990. – 140 с.
277. Головкін, Б. М. Кримінологічна характеристика та запобігання корисливій і корисливо-насильницькій злочинності жінок в Україні [Текст] / Б. М. Головкін, А. Б. Блага, Л. О. Шевченко, С. С. Шрамко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. ІВПЗ НАПрН України – Вип. 14. – Х. : Кросроуд, 2007. – С. 102–135.
278. Дагель, П. С. Субъективная сторона преступления и ее установление [Текст] / П. С. Дагель, Д. П. Котов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 243 с.

279. Кудрявцев, В. Н. Объективная сторона преступления [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат, 1960. – 244 с.
280. Курашвили, А. А. Криминологические проблемы борьбы органов внутренних дел с грабежами и разбоями [Текст] / А. А. Курашвили. – М. : Моск. высш. шк. МВД СССР, 1990. – 58 с.
281. Головкін, Б. М. Структура корисливої насильницької злочинності [Текст] / Б. М. Головкін // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. ІВПЗ НАПрН України – Х. : Кросроуд, 2009.– Вип. 17. – С. 124–145.
282. Кузнецова, Н. Ф. Избранные труды [Текст] / Н. Ф. Кузнецова ; предисл. В. Н. Кудрявцева. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 834 с.
283. Кудрявцев, В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 176 с.
284. Экономические и социальные последствия преступности: новые задачи в области исследований и планирования [Текст] : рабочий документ, подготовленный секретариатом ООН A/CONF. 56/7. Russian – pp. 1,2. – Page.3): Пятый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Женева, Швейцария, 1–12 сент. 1975 г.). – 131 с.
285. Жалинский, А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР (вопросы теории) [Текст] / А. Э. Жалинский. – Львов : Вища шк., Изд-во Львов. гос. ун-та, 1976. – 193 с.
286. Бабаев, М. М. Социальные последствия преступности [Текст] / М. М. Бабаев : учеб. пособие. – М. : Акад. МВД СССР, 1982. – 82 с.
287. Правова система України: історія, стан та перспективи [Текст] : у 5 т. – Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні [Текст] / за заг. ред. В. В. Сташиса. – Х. : Право, 2008. – 840 с.
288. Про соціально-економічне становище України за 2008 р. [Текст]. – К. : Держкомстат України, 2009. – 83 с.
289. Игошев, К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения [Текст] : учеб. пособие / К. Е. Игошев. – Горький : Горьк. высш. шк. МВД СССР, 1974. – 168 с.
290. Сорокин, П. Система социологии [Текст] : в 2 т. – Т. 1 (социальная аналитика) – Петроград : Колос, 1920. – 465 с.
291. Про внесення змін до статті 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 23 березня 2004 р.

- [Текст] : Закон України від 23.03.2004 р. № 1659-15 // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 370.
292. Про становище молоді в Україні (Щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соц. захисту дітей та молоді у 2001–2006 рр.) [Текст] : щоріч. доповідь Президентові України, Верхов. Раді України, Каб. Міністрів України / Т. В. Безулік, А. І. Білий, Є. І. Бородин та ін. – К. : Гопак, 2006. – 360 с.
293. Долгова, А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних [Текст] / А. И. Долгова. – М. : Юрид. лит., 1981. – 159 с.
294. Голіна, В. В. Особистість неповнолітнього злочинця: сучасний кримінологічний портрет (на матеріалах м. Харкова) [Текст] / В. В. Голіна, Б. М. Головкін // Бюл. М-ва юстиції України. – 2006. – № 1. – С. 42–53.
295. Перепелиця, Т. Г. Аналіз чинників та передумов злочинної поведінки підлітків у процесі соціалізації [Текст] / Т. Г. Перепелиця. – К. : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1999. – 21с.
296. Кон, И. С. Психология юношеского возраста (Проблемы формирования личности) [Текст] : учебник / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.
297. Социология молодежи [Текст] : учебник / отв. ред. В. Т. Лисовский. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1996. – 457 с.
298. Курило, І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації [Текст] : монографія / І. О. Курило ; відп. ред. В. С. Стешенко. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2006. – 472 с.
299. Криминология [Текст] : учебник / под ред. Г. А. Аванесова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 480 с.
300. Зелинский, А. Ф. Криминальная психология [Текст] / А. Ф. Зелинский. – Киев : Юринком Интер, 1999. – 240 с.
301. Криминология [Текст]: учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, В. В. Лунова. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 640 с.
302. Пирожков, В. Ф. Направленность личности и мотивы деятельности осужденного к лишению свободы [Текст] / В. Ф. Пирожков. – М. : ВШ МВД СССР, 1967. – 31 с.
303. Тарарухин, С. А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты [Текст] / С. А. Тарарухин. – М. : Юрид. лит., 1974. – 224 с.

304. Костенко, А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника) [Текст] / А. Н. Костенко. – Киев : Наук. думка, 1990. – 148 с.
305. Голина, В. В. Преступность: многообразие понятий и предметная сущность явления [Текст] / В. В. Голина // Проблемы законности : акад. зб. наук. пр. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2009. – Вип. 100. – С. 324–336.
306. Преступность и криминологические основы уголовной юстиции [Текст] : монография / под ред. В. Н. Дремина. – Одесса : Феникс, 2007. – 280 с.
307. Хохряков, Г. Ф. Личность в условиях изоляции от общества (значение социально-психологических закономерностей поведения для достижения целей наказания, исправления и перевоспитания осужденных в ИТУ) [Текст] / Г. Ф. Хохряков, В. П. Голубев, Ю. Н. Кудряков – М. : ВНИИ МВД СССР, 1983. – 80 с.
308. Глоточкин, А. Д. Психология коллектива осужденных [Текст] : лекция / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. – М. : Высш. шк. МООП СССР, 1968. – 35 с.
309. Хохряков, Г. Ф. Формирование правосознания у осужденных [Текст] : учеб. пособие / Г. Ф. Хохряков. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1985. – 84 с.
310. Ратинов, А. Р. Методологические вопросы психологического изучения личности преступника [Текст] / А. Р. Ратинов // Психологическое изучение личности преступника (Методы исследования) : сб. науч. тр. ; отв. ред. А. Р. Ратинов. – М. : ВИПП, 1976. – С. 5–22.
311. Ефремова, Г. Х. Экспериментальная проверка возможности применения многофазного личностного теста при изучении личности преступника [Текст] / Г. Х. Ефремова // Психологическое изучение личности преступника (Методы исследования) : сб. науч. тр. ; отв. ред. А. Р. Ратинов. – М. : ВИПП, 1976. – С. 44–61.
312. Антонян, Ю. М. Личность корыстного преступника [Текст] / Ю. М. Антонян, В. П. Голубев, Ю. Н. Кудряков. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. – 160 с.
313. Самовичев, Е. П. Убийство: психологические аспекты преступления и наказания [Текст] : учеб. пособие / Е. П. Самовичев. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1988. – 80 с.
314. Ратинов, А. Р. Психология личности преступника. Ценностно-нормативный подход [Текст] / А. Р. Ратинов // Личность преступника как

- объект психологического исследования: сб. науч. тр. – М. : ВИПП, 1979. – С. 3–33.
315. Зотова, О. И. Ценностные ориентации и механизмы социальной регуляции поведения [Текст] / О. И. Зотова, М. И. Бобнева // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1975. – С. 241–254.
316. Леонтьев, Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности [Текст] / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
317. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности [Текст] / под ред. В. А. Ядова. – Л. : Наука, 1979. – 364 с.
318. Подольская, Е. А. Ценностные ориентации и проблема активности личности [Текст] : монография / Е. А. Подольская. – Харьков : Основа, 1991. – 164 с.
319. Кудрявцев, В. Н. Правовое поведение: норма и патология [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.
320. Здравомыслов, А. Г. Потребности. Интересы. Ценности [Текст] / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
321. Ручка, А. А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа) [Текст] / А. А. Ручка. – Киев : Наук. думка, 1976. – 151 с.
322. Платонов, К. К. Система психологии и теория отражения [Текст] / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1981. – 309 с.
323. Каган, М. С. Философская теория ценности [Текст] / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 205 с.
324. Белинская, Е. П. Социальная психология личности [Текст] : учеб. пособие / Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
325. Ратинов, А. Р. Опыт изучения правовых установок и ориентаций преступников [Текст] / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова, В. В. Зудин // Психологическое изучение личности преступника (Методы исследования): сб. науч. тр. ; отв. ред. А. Р. Ратинов. – М. : ВИПП, 1976. – С. 153–175.
326. Ефремова, Г. Х. Изучение ценностно-нормативной сферы преступников [Текст] / Г. Х. Ефремова // Личность преступника как объект психологического исследования : сб. науч. тр. ; отв. ред. А. Р. Ратинов. – М. : ВИПП, 1979. – С. 34–43.

327. Батов, В. И. К вопросу изучения самооценки преступников [Текст] / В. И. Батов, Н. Я. Константинова // Психологическое изучение личности преступника (Методы исследования): сб. науч. тр. ; отв. ред. А. Р. Ратинов. – М. : ВИПП, 1976. – С. 115–143.
328. Ратинов, А. Р. Самооценка преступников [Текст] / А. Р. Ратинов, Н. Я. Константинова, Е. М. Собчик // Личность преступника как объект психологического исследования : сб. науч. тр. ; отв. ред. А. Р. Ратинов. – М. : ВИПП, 1979. – С. 63–78.
329. Карандашев, В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство [Текст] / В. Н. Карандашев. – СПб. : Речь, 2004. – 70 с.
330. Шайгородський, Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін [Текст] / Ю. Шайгородський // Соц. психологія. – 2009. – № 3. – С. 86–94.
331. Плотников, П. В. Основы социализации молодежи промышленного региона (социально-педагогичний аналіз) [Текст] : монографія / П. В. Плотников. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – 558 с.
332. Парыгин, Б. Д. Основы социально-психологической теории [Текст] / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 348 с.
333. Шибутани, Т. Социальная психология [Текст] / Т. Шибутани. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 544 с.
334. Камю, А. Сочинения [Текст] : в 5 т. – Т. 3. / А. Камю. – Х., 1998. – 575 с.
335. Сахаров, А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР [Текст] / А. Б. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1961. – 279 с.
336. Пономарева, М. А. Психологическая диагностика личности: теория и практика [Текст] / М. А. Пономарева. – Минск : Изд-во Гревцова, 2008. – 240 с.
337. Агрессия и психическое здоровье [Текст] / под ред. Т. Б. Дмитриевой и Б. В. Шостаковича. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 464 с.
338. Антонян, Ю. М. Преступное поведение и психические аномалии [Текст] / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин. – М. : Спарк, 1998. – 215 с.
339. Зейгарник, Б. В. Патопсихология [Текст] : учеб. пособие / Б. В. Зейгарник. – М. : Академия, 2003. – 208 с.
340. Международная классификация болезней МКБ-10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www/mkb10/ru/?class=5>. – Загл. с экрана.

341. Братусь, Б. С. Психологический анализ изменения личности при алкоголизме. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1974. – 96 с.
342. Архівна кримінальна справа Запорізького апеляційного суду. – № 1-338, 2005 р.
343. Шустикова, М.В. Исследование влияния гетерозиготности на агрессивное поведение [Текст] / М. В. Шустикова, В. Г. Шахбазов // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Сер. Психологія. – 2005. – № 702. – С. 227–230.
344. Кудрявцев, В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Кудрявцев. – М. : ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – 216 с.
345. Рубинштейн, С. Л. Человек и мир (отрывки из рукописи) [Текст] / С. Л. Рубинштейн // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1969. – С. 348–374.
346. Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность [Текст] : в 2 т. / Х. Хекхаузен. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – 392 с.
347. Асмолов, А. Г. Психология личности [Текст] : учебник / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
348. Асеев, В. Г. Проблема мотивации и личность [Текст] / В. Г. Асеев // Теоретические проблемы психологии личности. – М. : Наука, 1974. – С. 122–144.
349. Ковалев, В. И. Мотивы поведения и деятельности [Текст] / В. И. Ковалев. – М. : Наука, 1988. – 191 с.
350. Вилюнас, В. К. Психологические механизмы биологической мотивации [Текст] / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 207 с.
351. Тарарухин, С. А. Установление мотива и квалификация преступления [Текст] / С. А. Тарарухин. – Киев : Вища шк., 1977. – 152 с.
352. Зелинский, А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении [Текст] / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Вища шк., 1986. – 168 с.
353. Филимонов, В. Д. Криминологические основы уголовного права [Текст] / В. Д. Филимонов. – Томск, 1981. – 212 с.
354. Коновалова, В. Е. Правовая психология [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : Консум, 1997. – 160 с.
355. Складов, С. В. Вина и мотивы преступного поведения [Текст] / С. В. Складов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 326 с.
356. Дубовик, О. Л. К вопросу о понятии мотивации преступного поведения [Текст] / О. Л. Дубовик // Проблемы предупреждения преступности и

дальнейшего укрепления законности и правопорядка: тез. докл. и со-
общ. – М. : ВИПП, 1973. – С. 11–14.

357. Лунеев, В. В. Мотивация преступного поведения [Текст] / В. В. Лунеев. – М. : Наука, 1991. – 383 с.
358. Савченко, А. В. Мотив і мотивація злочину [Текст] : монографія / А. В. Савченко. – К. : Атіка, 2002. – 144 с.
359. Криминальная мотивация [Текст] / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – 302 с.
360. Анохин, П. К. Проблема принятия решения в психологии и физиологии [Текст] / П. К. Анохин // Проблемы принятия решения: сб. науч. тр. – М. : Наука, 1976. – С. 7–16.
361. Божович, Л. И. Проблемы формирования личности [Текст] / Л. И. Божович / под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Ин-т практ. психологии, Воронеж : НПО «МОДЕК», 1995. – 352 с.
362. Мерлин, В. С. Психология индивидуальности [Текст] / В. С. Мерлин ; под ред. Е. А. Климова. – М. : Ин-т практ. психологии, Воронеж : НПО «МОДЕК», 1996. – 448 с.
363. Мясищев, В. М. Психология отношений [Текст] / В. М. Мясищев ; под ред. А. А. Бодалева. – М. : Ин-т практ. психологии, Воронеж : НПО «МОДЕК», 1995. – 356 с.
364. Ломов, Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии [Текст] / Б. Ф. Ломов ; отв. ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1984. – 448 с.
365. Платонов, К. К. Структура и развитие личности [Текст] / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
366. Ананьев, Б. Г. Человек как предмет познания [Текст] / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 2000. – 351 с.
367. Асмолов, А. Г. Психология личности [Текст] : учебник / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
368. Ковалев, А. Г. Психология личности [Текст] / А. Г. Ковалев. – М. : Просвещение, 1969. – 391 с.
369. Каликанов, С. В. Философское содержание учения А. А. Ухтомского о доминанте [Текст] / С. В. Каликанов // Вестн. Моск. ун-та. (Сер. 7 Философия). – 2003. – № 1. – С. 30–42.
370. Смирнов, Г. Л. Советский человек. Формирование социалистического типа личности [Текст] / Г. Л. Смирнов. – М. : Политиздат, 1971. – 376 с.

371. Закалюк, А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения [Текст] / А. П. Закалюк. – М. : Юрид. лит., 1986. – 191 с.
372. Головкін, Б. Корислива спрямованість особистості злочинця, опосередкована у насильницьких проявах: поняття, зміст, шляхи формування [Текст] / Б. Головкін // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2009. – № 3 (58). – С. 221–230.
373. Гуророва, Н. А. Совершение преступлений организованной группой лиц как форма соучастия по уголовному праву Украины [Текст] / Н. А. Гуророва // Зб. наук. пр. Харк. центру вивч. організованої злочинності спільно з амер. ун-том у Вашингтоні. – Вип. 2. – Х. : Право, 2001. – С. 31–48.
374. Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності) [Текст] / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. В. Дорош та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, Л. В. Дорош. – Х. : Право, 2005. – 256 с.
375. Рыбаков, В. И. Некоторые аспекты социальной и криминологической характеристики преступных групп [Текст] / В.И. Рыбаков. – Херсон : Ун-т внутр. дел, 1977. – 103 с.
376. Головкін, Б. Кримінологічний аспект групової злочинної діяльності корисливого насильницького спрямування [Текст] / Б. Головкін // Вісн. прокуратури. – 2009. – № 9. – С. 43–52.
377. Зелінський, А. Ф. Злочинна діяльність: поняття та відповідальність [Текст] / А. Ф. Зелінський // Рад. право. – 1991. – № 12. – С. 19–21.
378. Даньшин, І. До питання про поняття злочинної діяльності [Текст] / І. Даньшин, О. Лисодєд // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – 3 (14). – С. 94–99.
379. Карпов, Н. С. Злочинна діяльність [Текст] : монографія / Н. С. Карпов. – К. : Вид-во Семенко Сергія, 2004. – 310 с.
380. Кривошеин, П. К. Повторность в советском уголовном праве (теоретические и практические проблемы) [Текст] / П. К. Кривошеин. – Киев : Вища шк., 1990. – 159 с.
381. Абульханова-Славская, К. А. Деятельность и психология личности [Текст] / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
382. Джекебаев, У. С. Соучастие в преступлении. (Криминологические и уголовно-правовые проблемы) [Текст] / У. С. Джекебаев, Л. М. Вайсберг, Р. Н. Судакова. – Алма-Ата : «Наука» Казах. ССР, 1981. – 148 с.

383. Самонов, А. П. Психология преступных групп [Текст] : монография / А. П. Самонов. – Пермь : Перм. кн. изд-во, 1991. – 230 с.
384. Жердеев, В. А. Расследование серийных корыстно-насильственных преступлений, совершенных организованными группами, на первоначальном этапе [Текст] / В. А. Жердеев, В. И. Комисаров. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 160 с.
385. Психологічні особливості організованих злочинних об'єднань (використання психологічних знань у протидії організованій злочинності) [Текст] : наук.-практ. посіб. / Я. Ю. Кондратьев, С. Д. Максименко, Б. В. Романюк та ін. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 436 с.
386. Архівна кримінальна справа Енергодарського місцевого суду Запорізької обл. – № 1/18, 2003 р.
387. Ломброзо, Ч. Преступный человек [Текст] / Ч. Ломброзо. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2005. – 880 с.
388. Познышев, С. В. Криминальная психология: Преступные типы. О психологическом исследовании личности как субъекта поведения вообще и об изучении личности преступника в частности [Текст] / С. В. Познышев ; сост. В. С. Овчинский, А. Ф. Федоров. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 302 с.
389. Криминология [Текст] : учебник / под. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 1999. – 784 с.
390. Даньшин, І. М. Усталені форми злочинності [Текст] / І. М. Даньшин. – Х. : Акта, 2002. – 110 с.
391. Зелінський, А. Ф. Корислива злочинна діяльність [Текст] / А. Ф. Зелінський, М. Й. Коржанський. – К. : Генеза, 1998. – 144 с.
392. Архівна кримінальна справа Жовтневого місцевого суду Запорізької обл. – № 1/65, 2006 р.
393. Настільна книга слідчого [Текст] / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – 720 с.
394. Украинские воры в законе: кто они? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://globalist.org.ua/?p=5331/>. – Заголовок з екрана.
395. Батиргареева, В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та криминологічні проблеми [Текст] : монографія / В. С. Батиргареева. – Х. : Право, 2009. – 576 с.
396. Головін, Б. М. Злочинний професіоналізм осіб корисливої насильницької спрямованості // Вісн. прокуратури. – 2010. – № 6. – С. 82–92.
397. Баулін, Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності [Текст] : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.

398. Зелинский, А. Ф. Рецидив преступлений (структура, связи, прогнозирование) [Текст] / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Вища шк., Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. – 152 с.
399. Звіт про склад засуджених за 2008 р. [Текст]. – К. : ДСА України, 2009 р.
400. Федореев, П. Р. Отрицательно характеризующиеся осужденные в местах лишения свободы [Текст] / П. Р. Федореев ; отв. ред. А. С. Михлин. – М. : Юрист, 2006. – 123 с.
401. Романов, М. В. Дисциплинарна відповідальність засуджених до позбавлення волі [Текст] : монографія / М. В. Романов. – Х. : Фоліо, 2004. – 160 с.
402. Волков, Б. С. Мотивы преступлений (Уголовно-правовое и социально-психологическое исследование) [Текст] / Б. С. Волков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. – 152 с.
403. Долгова, А. И. Преступность [Текст] / А. И. Долгова // Преступность и реформы в России ; под ред А. И. Долговой. – М. : Криминол. Асоц., 1998. – С. 4–123.
404. Зелінський, А. Ф. Детермінація злочину [Текст]: навч. посіб. / А. Ф. Зелінський, Л. П. Оніка. – Х. : УкрЮОА, 1994. – 52 с.
405. Кудрявцев, В. Н. Причины преступности в России [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. – М. : НОРМА, 2006. – 112 с.
406. Бойко, А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження) [Текст] : монографія / А. М. Бойко. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 380 с.
407. Волков, Б. С. Детерминистическая природа преступного поведения [Текст] : монографія / Б. С. Волков. – М. : РУДН, 2004. – 128 с.
408. Обухов, В. Л. Системность элементов диалектики [Текст] / В. Л. Обухов. – Л. : ЛГУ, 1985. – 183 с.
409. Категории социальной диалектики [Текст] / под ред. Ю. А. Харина. – Мн. : БГУ, 1978. – 200 с.
410. Мартиненко, О. А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины [Текст] : монографія / О. А. Мартиненко. – Харьков : ХНУВС, 2005. – 496 с.
411. Яковлев, А. М. Теория криминологии и социальная профилактика [Текст] / А. М. Яковлев ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев – М. : Наука, 1985. – 247 с.

412. Головкін, Б. М. Проблемні питання детермінації корисливої насильницької злочинності [Текст] / Б. М. Головкін // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. ІВПЗ НАПрН України ; редкол. : В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 19. – С. 103–115.
413. Дремін, В. Н. Преступность как социальная практика: Институциональная теория криминализации общества [Текст] : монографія / В. Н. Дремін. – Одеса : Юрид. лит., 2009. – 616 с.
414. Орбан-Лембрик, Л. Е. Соціальна психологія [Текст] : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 446 с.
415. Гапон, Н. Соціальна психологія [Текст] : навч. посіб. / Н. Гапон. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 366 с.
416. Андреева, Г. М. Современная социальная психология на западе (теоретические направления) [Текст] / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1978. – 271 с.
417. Андреева, Г. М. Социальная психология [Текст]: учебник / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 376 с.
418. Ольшанский, Д. В. Психология масс [Текст] / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 368 с.
419. Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки [Текст] : затв. постановою Каб. Міністрів України від 29 лип. 2002 р. № 1089 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 31. – Ст. 1480.
420. Програма реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки [Текст] : затв. постановою Каб. Міністрів України від 4 черв. 2003 р. – № 87 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 24. – Ст. 1133.
421. Концепція державної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2007–2011 роки [Текст] : схвал. розпорядженням Каб. Міністрів України від 8 черв. 2006 р. № 326 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 24. – Ст. 1775.
422. Державна цільова соціальна програма «Молодь України на 2009–2015 роки» [Текст] : затв. Указом Президента України від 26 берез. 2001 р. № 2003 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 13. – Ст. 531.
423. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні [Текст] : Закон України від 5 лют. 1993 р. № 2992-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 16. – Ст. 167.
424. Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотацій роботодавцю [Текст] :

- Закон України від 4 листоп. 2004 р. № 2150– IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 40.
425. Про молодіжні та дитячі громадські організації [Текст] : Закон України від 1 груд. 1998 р. № 281 – XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 1. – Ст. 2.
426. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям [Текст] : Закон України від 1 черв. 2006 р. № 1768-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 35. – Ст. 290.
427. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю [Текст] : Закон України від 21 черв. 2001 р. № 2558-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 42. – Ст. 213.
428. Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк [Текст] : Закон України від 10 лип. 2003 р. № 1104-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 6. – Ст. 39.
429. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Текст] : Закон України від 13 січ. 2005 р. № 2342-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 6. – Ст. 147.
430. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей [Текст] : Закон України від 2 черв. 2005 р. № 2623-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 26. – Ст. 354.
431. Мельник, М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) [Текст] : монографія / М. І. Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 400 с.
432. Стан реалізації державної молодіжної політики в Україні [Текст]: Інформаційно-аналітичні матеріали засідання Національної ради з питань становлення та розвитку молоді при Президентові України (14 грудня 2009 р.) . – К. : Нац. рада з питань становлення та розвитку молоді, 2009 – 20 с.
433. Бекешкіна, І. Молодь пострадянських країн: ставлення до політики і цінностей [Текст] / І. Бекешкіна // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 7. – К. : Ін-т соціол. НАН України, 2004. – С. 366–381.
434. Плоский, К. Аналіз соціальних орієнтацій сучасної української молоді, як орієнтир для формування цілей молодіжної політики щодо залучення її до державотворчих процесів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://narodna/pravda/com.ua/rus/politics/464951e953e6c/>. – Заголовок з екрана.

435. Опитування соціологічної служби Центру Разумкова: Назвіть найбільш серйозні суспільно-політичні проблеми країни, що потребують першочергового вирішення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=152. – Заголовок з екрана.
436. Шақун, В. І. Влада і злочинність [Текст] / В. І. Шақун. – К. : Пам'ять століть, 1997. – 226 с.
437. Сучасне майбутнє трьох ключових пострадянських країн (Азербайджан, Росія, Україна). Погляд молодих [Текст] : матеріали конф. – К. : Фонд Демокр. Ініціативи: Ін-т євроат. співробітництва, 2003. – 20 с.
438. Голіна, В. В. Кримінологічна політика держави: концептуальні положення та основні принципи її формування [Текст] / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць. ІВНЗ НАПрН України / гол. ред. Ю. В. Баулін. – Х. : Кросроуд, 2008. – Вип. 16. – С. 36-48.
439. Грошевий, Ю. М. Фактори, що впливають на ефективність застосування кримінально-процесуального закону [Текст] / Ю. М. Грошевий // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р. ; ред. кол. В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 90–93.
440. Шепітько, В. Ю. Техніко-криміналістичне забезпечення органів досудового слідства та якість слідчої діяльності [Текст] / В. Ю. Шепітько // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук.-практ. конф., 15 трав. 2009 р. ; ред. кол. : В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2009. – С. 33–36.
441. Журавель, В. А. Програмування як засіб підвищення якості розслідування [Текст] / В. А. Журавель // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук.-практ. конф., 15 трав. 2009 р. ; ред. кол. В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2009. – С. 256–259.
442. Закалюк, А. П. Концептуальне бачення сучасної кримінологічної ситуації в Україні та шляхів актуалізації кримінології в українському суспільстві [Текст] / А. П. Закалюк // Право України. – 2009. – № 7. – С. 9.
443. Даньшин, І. Кримінальна політика: за і проти [Текст] / І. Даньшин, А. Зелінський // Право України. – 1998. – № 8. – С. 29–35.
444. Литвак, О. М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження [Текст] / О. М. Литвак. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 280 с.

445. Шакун, В. Межі впливу на злочинність [Текст] / В. Шакун // Право України. – 2009. – С. 17–23.
446. Голіна, В. Теоретичні та прикладні проблеми втілення кримінологічної політики в Україні [Текст] / В. Голіна // Право України. – 2009. – С. 24–30.
447. Степанюк, А. Ф. Сущність исполнення наказання [Текст] / А. Ф. Степанюк. – Харьков : Фолио, 1999. – 256 с.
448. Соціальні проблеми працевлаштування молоді: Аналітичний звіт [Текст] / О. М. Балакірева, О. О. Яременко, О. В. Валькована, В. В. Онікієнко та ін. – К. : Держ. ін-т проблеми сім'ї та молоді, 2004. – 132 с.
449. Рівень зайнятості населення за статтю, віковими групами та місцем проживання у 2008 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gr/ean/ean_u/rzn_rik_08_u/htm. – Заголовок з екрана.
450. Рівень безробіття (за методологією МОП) за статтю, віковими групами та місцем проживання у 2008 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gr/ean/ean_u/rbrn?rik08_u/htm. – Заголовок з екрана.
451. Про соціально-економічне становище України за січень-грудень 2008 р. [Текст]. – К. : Держкомстат, 2009. – 82 с.
452. Основні показники ринку праці (річні дані) у 2009 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/gr/oprg/oprg_u/oprg_u2009.htm.
453. Ортега-и-Гасет, Х. Избранные труды [Текст] : пер. с исп. / сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича. – М. : Весь мир, 1997. – 704 с.
454. Копилова, М. Соціально-економічні фактори, що детермінують злочини проти власності на курортах Південно-східного узбережжя АР Крим [Текст] / М. Копилова // Право України. – 2010. – № 3. – С. 246–252.
455. Різун, В. В. Маси [Текст] : текст лекцій / В. В. Різун. – К. : Київ. ун-т, 2003. – 118 с.
456. Основи соціальної психології [Текст] : навч. посіб. / за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 495 с.
457. Кара-Мурза, С. Г. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 832 с.
458. Костенко, О. М. Культура і закон – у протидії злу [Текст] : монографія / О. М. Костенко. – К. : Атіка. 2008. – 352 с.
459. Залыгина, Н. А. Аддиктивное поведение молодежи: профилактика и психотерапия зависимостей [Текст] / Н. А. Залыгина, Я. Л. Обухов, В. А. Поликарпов. – Мн. : ПроPILEI, 2004. – 196 с.

460. Лазоренко, Б. П. Проблемна молодь: шляхи самоздійснення [Текст] / Б. П. Лазоренко. – К. : Педаг. думка, 2007. – 273 с.
461. Здоров'я та поведінкові орієнтації української молоді: соціологічний вимір (за результатами національного соціологічного опитування підлітків та молоді 10–22 роки) [Текст]. – К. : Укр. ін-т соц. досліджень, 2005. – 256 с.
462. Кудрявцев, В. Н. Преступность и нравы переходного общества [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Гардарики, 2002. – 238 с.
463. Соціальні проблеми молоді в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/april08/27htm>.
464. Опитування соціологічної служби Центру Разумкова: Яким чином протягом минулого року змінилася впевненість громадян у завтрашньому дні? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/print.php?ing=UKR&&poll_id. – Заголовок з екрана.
465. Шакун, В. І. Закономірності організації соціальної інфраструктури і злочинність [Текст] : навч.-практ. посіб. / В. І. Шакун. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1996. – 24 с.
466. Молодежь, преступность и правосудие (Рабочий документ, подготовленный секретариатом ООН A/CONF. 121/7. Russian) // Седьмой Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Милан, Италия, 26 августа – 6 сентября 1985 г.) – 39 с.
467. Офіційний сайт Міністерства праці та соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article>. – Заголовок з екрана.
468. Лукашук, В. Державна політика в галузі масового спорту // Соц. психологія. – 2009. – № 2. – С. 93–101.
469. Проблема – Алкоголізм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=961655&cat_id=94753.
470. Алкоголізм серед дітей та молоді – проблема, яку необхідно вирішити [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/printable_article?art_id. – Заголовок з екрана.
471. Поширеність вживання наркотичних речовин серед загального населення та серед молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/printable_article?art_id. – Заголовок з екрана.

472. Нагорна, А. М. Наркоманія: Адаптація молоді до праці та життя [Текст]: монографія / А. М. Нагорна, В. В. Безпалько. – Кам'янець-Подільський : Аксиома, 2005. – 384 с.
473. Краснушкин, Е. К. Что такое преступник? [Текст] / Е. К. Краснушкин // Преступник и преступность : сб. науч. тр. Моск. каб. по изучению личности преступника и преступности. – Вып. 1. – М. : Изд. Мосздоровтдела, 1926. – С. 6–33.
474. Яковлев, А. М. Преступность и социальная психология [Текст] / А. М. Яковлев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 248 с.
475. Башкатов, И. П. Психология неформальных подростково-молодежных групп [Текст] / И. П. Башкатов. – М. : Информпечать, 2000. – 336 с.
476. Антонян, Ю. М. Социальная среда и формирование личности преступника (неблагоприятные влияния на личность в микросреде) [Текст] / Ю. М. Антонян. – М. : Акад. МВД СССР, 1975. – 160 с.
477. Пирожков, В. Ф. Криминальная психология [Текст] / В. Ф. Пирожков. – М. : Ось-89, 2001. – 704 с.
478. Тузов, А. П. Мотивация преступного поведения несовершеннолетних [Текст] / А. П. Тузов. – Киев : Вища шк., 1982. – 181 с.
479. Философская энциклопедия [Текст] : Т. 1–Дидро / под ред. Ф.В. Константинова. – М. : Сов. энцикл., 1960. – 504 с.
480. Кавалеров, А. І. Молодіжне середовище в його девіантному вимірі [Текст] : монографія / А. І. Кавалеров, В. О. Довгополюк, А. А. Кавалеров. – О. : Астропринт, 2005. – 128 с.
481. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика [Текст] / О. О. Яременко, О. М. Балакірева, О. Р. Артюх, О. О. Стойко та ін. ; за ред. О. О. Яременка – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді; Укр. ін-т соц. досліджень, 2005. – Кн. 7. – 196 с.
482. Большой толковый социологический словарь (Collins) [Текст]. – Т. 2 (П-Я) : пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 1999. – 528 с.
483. Фокс, В. Введение в криминологию [Текст] / пер. с англ. Л. А. Нежинской и М. А. Тумановой ; вступ. ст. Б. С. Никифорова, В. М. Когана / В. Фокс. – М. : Прогресс, 1980. – 312 с.
484. Клаурд Ричард А. Дифференциация субкультуры [Текст] / Ричард Клаурд А., Оулин Е. Ллойд // Социология преступности (современные буржуазные теории): сб. ст. ; под ред. А.С. Никифорова. – М. : Прогресс, 1966. – С. 334–354.

485. Шахова, И. Проблема направленности в психологии [Текст] / И. Шахова // Прикладная психология и психоанализ. – 2006. – № 1. – С. 4–19.
486. Франк, Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии [Текст] / Л. В. Франк. – Душанбе : Ирфон, 1977. – 237 с.
487. Полубинский, В. И. Правовые основы учения о жертве преступления [Текст] : учеб. пособие / В. И. Полубинский. – Горький : ГВСШ МВД СССР, 1979. – 84 с.
488. Коновалов, В. П. Виктимность и ее профилактика [Текст] / В. П. Коновалов // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1982. – С. 25–31.
489. Рыбальская, В. Я. О виктимологическом направлении профилактики преступности несовершеннолетних [Текст] / В. Я. Рыбальская / Виктимология и профилактика правонарушений : сб. науч. тр. – Иркутск : ИГУ им. А. А. Жданова, 1979. – С. 66–71.
490. Ривман, Д. В. Криминальная виктимология [Текст] / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
491. Михайлов, А. Е. Виктимологические аспекты профилактики некорыстных насильственных преступлений [Текст] : учеб. пособие / А. Е. Михайлов. – Киев : НАВСУ, 1998. – 43 с.
492. Моїсєєв, Є. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти) [Текст] : монографія / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа. – К. : НАВСУ, 1998. – 84 с.
493. Кримінологічна віктимологія [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
494. Голина, В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні [Текст] / В. В. Голина. // Вісн. Акад. прав. наук України. – № 3 (50). – С. 185–193.
495. Архівна кримінальна справа Жовтневого місцевого районного суду м. Луганська. – № 1-281, 2007 р.
496. Теоретические основы предупреждения преступности [Текст] / отв. ред. В. К. Звирбуль, В. В. Клочков, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит, 1977. – 256 с.
497. Голина, В. В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений [Текст] : учеб. пособие / В. В. Голина. – Киев : УМК ВО при Минвузе УССР, 1989. – 72 с.
498. Кудрявцев, В. Н. Стратегии борьбы с преступностью [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 2005. – 366 с.

499. Боков, А. В. Организация борьбы с преступностью [Текст] : монография / А. В. Боков. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 175 с.
500. Современные проблемы и стратегии борьбы с преступностью [Текст] / науч. ред. В. Н. Булаков, Б. В. Волженкин. – СПб. : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, изд-во юрид. ф-та, 2005. – 592 с.
501. Игошев, К. Е. Социальные аспекты предупреждения правонарушений: (проблемы социального контроля) [Текст] / К. Е. Игошев, И. В. Шмаров. – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.
502. Гишинский, Я. И. Девиантность, преступность, социальный контроль. Избранные статьи [Текст] / Я. И. Гишинский. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2004. – 322 с.
503. Алексеев, А. И. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы [Текст] : монография / А. И. Алексеев, С. И. Герасимов, А. Я. Сухарев – М. : НОРМА, 2001. – 496 с.
504. Давыденко, Л. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы [Текст] : монография / Л. М. Давыденко, А. А. Бандурка. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2005. – 302 с.
505. Шостко, О. Ю. Протидія організованої злочинності в європейських країнах [Текст] : монографія / О. Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – 400 с.
506. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 лип. 2010 р. № 2411-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 55. – Ст. 1840.
507. Гишинский, Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль [Текст] : курс лекций / Я. И. Гишинский. – СПб. : Питер, 2002. – 384 с.
508. Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки [Текст] : Затв. Постановою Каб. Міністрів України від 20 груд. 2006 р. № 1767.
509. Концепція Державної програми профілактики правопорушень на 2010–2015 роки (проект) [Текст] // Уряд. кур'єр. – 2010. – № 85. – 13 трав.
510. Про основи державної політики щодо протидії злочинності: Проект Закону України.
511. Голіна, В. В. Попередження злочинності [Текст] : конспект лекцій / В. В. Голіна. – Х. : Укр. юрид. акад., 1994. – 40 с.
512. Борисов, В. І. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрями [Текст] / В. І. Борисов // Проблеми законності: республік. міжвід. наук. зб. ; відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 305–312.

513. Медицький, І. Б. Запобігання злочинності [Текст] : навч. посіб. / І. Б. Медицький. – Івано-Франківськ : Вид. Віктор Дяків, 2008. – 220 с.
514. Лукашевич, С. Ю. Шляхи підвищення ефективності політики держави у сфері запобігання та протидії злочинності [Текст] / С. Ю. Лукашевич // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р. / ред. кол. В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 257–260.
515. Джу́жа, О. М. Науково-теоретичний інтерес до становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mndc.naiu.kiev.ua/Gurnal/11text/g11_20.htm.
516. Василевич, В. В. Щодо поняття кримінологічної політики в Україні [Текст] / В. В. Василевич // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності : тези доп. та повідомл. наук.-практ. конф., м. Київ, 3 квіт. 2008 р. – К. : Атіка, 2009. – С. 84–87.
517. Правові основи протидії злочинності в Україні [Текст] : навч. посіб. / О. М. Литвинов, О. В. Пабат, О. С. Мірошніченко, О. М. Галкіна. – Х. : Титул, 2009. – 132 с.
518. Державна програма боротьби зі злочинністю [Текст] : Затв. Постановою Верхов. Ради України від 25 черв. 1993 р. № 3325–ХІІ // Голос України. – 1993. – 30 лип.
519. Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки [Текст] : затв. Указом Президента України від 17 верес. 1996 р. № 837/96.
520. Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки [Текст] : Затв. Указом Президента України від 25 груд. 2000 р. № 1376/2000 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 52. – Ст. 2258.
521. Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки [Текст] : Постанова Каб. Міністрів України від 20 груд. 2006 р. № 1767 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 51. – Ст. 3418.
522. Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції [Текст] : Рішення РНБО України від 05.11.2009 р. : Увед. Указом Президента України № 870/2009 від 27.10.2009 р.
523. Венская декларация о преступности и правосудии: ответы на вызовы XXI века [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/documen/declarat/vendec.htm>.

524. Council of European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://councilum.europa.eu/ucdoc/scmsUpload>.
525. Тихий, В. Право людини на безпеку (конституційно-правові аспекти) [Текст] / В. Тихий, М. Панов // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 6. – С. 57–61.
526. Скрипнюк, О. Соціальна держава і проблеми забезпечення соціальної безпеки [Текст] / О. Скрипнюк, В. Тихий // Вісн. Конституц. Суду України. – 2002. – № 2. – С. 42–49.
527. Рыбалкин, Н. Н. Философия безопасности [Текст] : учеб. пособие / Н. Н. Рыбалкин. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2006. – 296 с.
528. Прохожев, А. А. Теория развития и безопасности человека и общества [Текст] / А. А. Прохожев. – М. : Ин-октаво, 2006. – 288 с.
529. Ліпкан, В. А. Безпекознавство [Текст]: навч. посіб. / В. А. Ліпкан. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.
530. Пономаренко, Г. О. Управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави: адміністративно-правові засади [Текст] : монографія. – Х. : Вид. ФО-П Вапнярчук Н. М., 2007. – 448 с.
531. Про основи національної безпеки України [Текст] : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.
532. Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 16. – Ст. 166.
533. Хохрякова, І. Міжнародні стратегії та національні програми з питань працевлаштування молоді: світовий досвід [Текст] / І. Хохрякова // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. / редкол.: С. М. Серьогін (гол. ред.) та ін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 1(27). – С. 52–59.
534. Теоретико-методологічні проблеми визначення юридичних гарантій забезпечення прав та законних інтересів громадян [Текст] : наук. доп. / кер. авт. кол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – 56 с.
535. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії [Текст] : монографія / за ред. І. О. Кресіної. – К. : Логос, 2007. – 316 с.
536. Послання Президента України Віктора Януковича до українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/3/5106277/view_print/. – Заголовок з екрана.
537. Про невідкладні заходи з подолання бідності [Текст] : Указ Президента України від 26 лют. 2010 р. № 274/2010 // Офіц. вісн. України. – 2010 р. – № 16 – Ст. 731.

538. Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення [Текст] : Закон України від 25 груд. 2008 р. № 799-VI // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 1. – Ст. 9.
539. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз [Текст] : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2010. – 448 с.
540. Стратегія подолання бідності [Текст] : затв. Указом Президента України від 15 серп. 2001 р. № 637/2001 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 33. – Ст. 1525.
541. Комплексна програма забезпечення реалізації стратегії подолання бідності [Текст] : затв. Постановою Каб. Міністрів України від 21 груд. 2001 р. № 1712 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 52. – Ст. 2339.
542. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії [Текст] : Закон України від 5 жовт. 2000 р. № 2017-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409.
543. Про захист суспільної моралі [Текст] : Закон України від 20 листоп. 2003 р. № 1296-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.
544. Тацій, В. Українська держава і право на початку XXI століття [Текст] / В. Тацій // Право України. – 2010. – № 1. – С. 6–14.
545. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави [Текст] : монографія / за ред. Ю. М. Тодики і В. А. Шумілка. – Х. : Одиссей, 2004. – 392 с.
546. Про пріоритети розвитку фізичної культури і спорту в Україні [Текст] : Указ Президента України від 21 лип. 2008 р. № 640/2008 // Офіц. вісн. Президента України. – 2008. – № 28. – Ст. 879.
547. Чупрій, Л. В. Патріотичне виховання в Україні: стан і перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sd.net.ua/2009/11/05/patrotichne_vikhovannja_v_ukran_ctan_perspektivi.html. – Заголовок з екрана.
548. Робота служб соціально-профілактичної роботи [Електронний ресурс] : офіц. сайт М-ва України у справах сім'ї, молоді та спорту. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id. – Заголовок з екрана.
549. Предупреждение преступности и уголовное правосудие в контексте развития: реальность и перспективы международного сотрудничества [Текст] : рабочий документ, подготовленный Секретариатом ООН А/CONT.144/9. Russian, page 3. – п. 3 предвар. повестки дня. – Раздел III:

Предупреждение преступности на уровне общины: программа развития общин и многостороннее международное сотрудничество // Восьмой Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Гавана, Куба, 27 августа – 7 сентября 1990 года). – С. 21–27.

550. Стратегии в области предупреждения преступности, в частности в отношении преступности в городских районах и преступности среди несовершеннолетних, преступлений с применением насилия, включая сведения о потепевших: оценки и новые перспективы [Текст]: рабочий документ, подготовленный Секретариатом ООН A/CONT.169/7. Russian – п. 6 предвар. повестки дня // Девятый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Каир, 29 апреля – 8 мая 1995 года). – С. 3–13.
551. Реалізація права дитини на виховання в сім'ї: державна тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2008 року: [Текст] / ред. кол. : Ю. О. Павленко, Т. В. Кондратюк та ін. – К. : М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту; Держ. департамент з усиновлення та захисту прав дитини; Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2009. – 209 с.
552. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям [Текст]: метод. посіб. / за ред. І. Д. Звереві, Ж. В. Петрочко – К. : Вид. Дім «КАЛИГА», 2010. – 376 с.
553. Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування [Текст] : монографія / за ред. І. В. Жадан. – К. : Пед. думка, 2007. – 218 с.
554. Шакун, В. І. Онтологічний вимір у кримінології [Текст] / В. І. Шакун // Право України. – 2010. – № 7. – С. 136–143.
555. Колесникова, Т. И. Психологический мир личности и его безопасность [Текст] / Т. И. Колесникова. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 176 с.
556. Завацька, Н. Є. Теоретичні підходи та основні методи психотерапії узаалежненої поведінки: соціально-психологічний аспект [Текст] : монографія / Н. Є. Завацька. – К. : Укр. видав. консорціум, 2008. – 260 с.
557. Старков, О. В. Криминотеология: религиозная преступность [Текст] / О. В. Старков, Л. Д. Башкатов ; под общ. ред. О. В. Старкова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 386 с.
558. Старков, О. В. Криминопенология [Текст]: учеб. пособие / О. В. Старков. – М. : Экзамен, 2004. – 480 с.
559. Берковиц, Л. Агрессия: причины, последствия и контроль [Текст] / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.

560. Валуйська, М. Ю. Кримінологічне вчення про особу злочинця – основа ефективності попередження злочинності на індивідуальному рівні [Текст] / М.Ю. Валуйська // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Вип. 81. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 136–143.
561. Валуйська, М. Ю. Вивчення інстинктів, домінуючих у свідомості і підсвідомості, – один з напрямків удосконалення заходів попередження злочинності на індивідуальному рівні [Текст] / М. Ю. Валуйська // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Вип. 85. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 128–135.
562. Пихтіна, Н. П., Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки [Текст] : навч.-метод. посіб. / Н. П. Пихтіна, Р. Г. Новгородський. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 239 с.
563. Про психіатричну допомогу [Текст] : Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1489-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 19. – Ст. 143.
564. Запобігання правопорушенням у місцях позбавлення волі [Текст] : навч. посіб. / за ред. О. М. Джужи, О. Г. Колба. – Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2010. – 544 с.
565. Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України [Текст] : затв. наказом МВС України 20.10.2003 р. – № 1212. – 27 с.
566. Стратегии и наилучшие методы предупреждения преступности, в частности применительно к преступности в городах и молодежи, относящийся к группам риска [Текст] : рабочий документ, подготовленный Секретариатом ООН A/CONT.203/11. Russian – п. 8 предвар. повестки дня // Одиннадцатый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию (Бангкок, 18–25 апреля 2005 года). – С.19.
567. Про оперативно-розшукову діяльність [Текст] : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
568. Погорецький, М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі [Текст] : монографія / М. А. Погорецький. – Х. : Арсіс, ЛГД, 2007. – 567 с.
569. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю [Текст] : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3341-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 359.

570. Голіна, В. В. Кримінально-правові засоби у системі спеціально-кримінологічного запобігання злочинності [Текст] / В. В. Голіна, Б. М. Головкін // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. ІВПЗ НАПрН України / редкол. : В. І. Борисов та ін. – Вип. 19. – Х. : Право, 2010. – С. 16–27.
571. Про міліцію [Текст] : Закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
572. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі [Текст] : Закон України від 1 груд. 1994 р. № 264/94-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 52. – Ст. 455.
573. Хряпінський, П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України [Текст] : навч. посіб. / П. В. Хряпінський. – К. : Центр учбов. л-ри, 2008. – 192 с.
574. Иншаков, С. М. Зарубежная криминология [Текст] / С. М. Иншаков. – М. : ИНФРА•М–НОРМА, 1997. – 383 с.
575. Литвинов, О. М. Віктимізація: фактори, аналіз, заходи протидії [Текст] : навч. посіб. / О. М. Литвинов. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. – 72 с.